

Marina Lukšič Hacin, Mirjam Milharčič Hladnik, Aleksej Kalc, Janja Žitnik Serafin

SOCIALNA, GOSPODARSKA IN KULTURNA ZGODOVINA SLOVENSKEGA IZSELJENSTVA 1870–1945

Študija je zaključni rezultat raziskovalnega projekta *Socialna, gospodarska in kulturna zgodovina slovenskega izseljenstva 1870–1945* (J5-7167), ki ga je v letih 2016–2018 iz državnega proračuna sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Ljubljana 2018

Projekt Socialna, gospodarska in kulturna zgodovina slovenskega izseljenstva (1870-1945), št. J5-7167, je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Trajanje projekta: 1. januar 2016–31. december 2018

Spletna stran projekta: <https://isim.zrc-sazu.si/sl/programi-in-projekti/socialna-gospodarska-in-kulturna-zgodovina-slovenskega-izseljenstva#v>

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

[COBISS.SI-ID=298362880](https://nuk.az.gov.si/COBISS.SI-ID=298362880)

ISBN 978-961-05-0156-5 (pdf)

Marina Lukšič Hacin, Mirjam Milharčič Hladnik, Aleksej Kalc, Janja Žitnik Serafin

Socialna, gospodarska in kulturna zgodovina slovenskega izseljenstva 1870–1945

Izdajatelj: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije

Za izdajatelja: Marina Lukšič Hacin

Založila: Založba ZRC

Za založnika: Oto Luthar

Glavni urednik založbe: Aleš Pogačnik

KAZALO

PREDGOVOR	8	
SELITVENA DINAMIKA SLOVENSKEGA PROSTORA V ZGODOVINSKI PERSPEKTIVI <i>Marina Lukšič Hacin</i>		12
I. DEL: SOCIALNA, GOSPODARSKA IN KULTURNA ZGODOVINA SLOVENSKEGA IZSELJENSTVA 1870–1945		
UVOD	36	
I. ZGODOVINSKI, SOCIALNI, GOSPODARSKI IN POLITIČNI VIDIKI SLOVENSKEGA IZSELJENSTVA <i>Aleksej Kalc</i>		
MIGRACIJE DO PRVE SVETOVNE VOJNE.....	48	
OD TRADICIJE K MODERNOSTI.....	48	
»Teža« prebivalstva in začetek množičnega izseljevanja	50	
Regionalne razlike in posebnosti.....	53	
Družbenoekonomski kontekst in dejavniki neravnovesij.....	59	
SMERI IZSELJEVANJA: NOTRANJE IN MEDNARODNE MIGRACIJE.....	63	
Deželne podobnosti in razlike	65	
Slovenske dežele v avstrijskem kontekstu	67	
V AVSTRIJO IN NA OGRSKO.....	69	
AMERIKA! PREDVSEM ZDA	72	
Od pionirske dobe k »velikemu izseljevanju«	73	
Obseg in potek »velikega izseljevanja« v ZDA	74	
DRUGE ČEZOCEANSKE DESTINACIJE	82	
NEMČIJA IN EGIPT	85	
DRUGE DESTINACIJE: OD ŠVICE DO BOSNE IN HERCEGOVINE TER TURČIJE	89	
MIGRACIJSKE OBLIKE: STARE IN NOVE DIMENZIJE.....	91	
Stare in nove krožne migracije.....	91	
Z zemlje na zemljo	96	
Migracije v dobi globaliziranega industrijskega delovnega trga	101	
<i>Primer ZDA</i>	102	

<i>Migracijska transportna industrija</i>	112
<i>Družbene mreže – neformalni dejavniki migracijskega sistema</i>	115
<i>Primer Nemčije</i>	117
SOBIVANJE IN RAZNOLIKOST MIGRACIJSKIH OBLIK	119
MOŠKI IN ŽENSKE	128
MIGRACIJSKI REŽIMI IN MIGRACIJSKA POLITIKA	134
Država in izseljevanje	134
Migracije kot moralni in narodni problem	143
PRVA SVETOVNA VOJNA KOT PRELOMNICA	152
ZAČETEK NOVE DOBE.....	157
IZSELJEVANJE NA SLOVENSKEM MED OBEMA SVETOVNIMA VOJNAMA: DEMOGRAFSKI OKVIR	159
KONEC VELIKEGA ČEZOCEANSKEGA IZSELJEVANJA IN PREOBRAT V MIGRACIJSKI GEOGRAFIJI	162
EVROPA.....	168
Nemčija	170
Francija.....	172
Beneluks	174
Organizirano izseljevanje in pogodbeno delo	175
Med načelno enakopravnostjo in gospodarsko krizo	177
NOTRANJE MIGRACIJE V JUGOSLOVANSKEM PROSTORU.....	180
MIGRACIJE V »ZAMEJSTVIH«	185
Razmere, vzroki, vzgibi	185
V domovino Jugoslavijo.....	190
V tujino: Južna Amerika	194
Druge destinacije.....	196
NOTRANJA KOLONIZACIJA.....	198
SEZONSTVO.....	201
MIGRACIJE IN DIASPORA POD NADZOROM	204

II. ORGANIZACIJE, KULTURNO-UMETNIŠKA DEJAVNOST IN SKRB ZA MATERNI JEZIK *Janja Žitnik Serafin*

ORGANIZIRANOST SLOVENSКИH IZSELJENCEV IN SPEKTER DEJAVNOSTI.....	247
POTREBA PO ETNIČNEM POVEZOVANJU V IZSELJENSTVU	247
SEVERNA AMERIKA	249
Združene države Amerike	249
<i>Začetki, razvoj in obseg organiziranega povezovanja</i>	249
<i>Glavne osrednje podporne organizacije Slovencev v ZDA</i>	253
<i>Slovenski narodni domovi</i>	259
<i>Povezovanje z drugimi narodi</i>	260
<i>Društva prekmurskih Slovencev v ZDA</i>	262
<i>Dve osrednji ženski organizaciji</i>	263
<i>Spekter kulturno-umetniške produkcije</i>	265
<i>Šport</i>	269
<i>Pomoč stari domovini v času prve in druge svetovne vojne</i>	270
Kanada.....	276
JUŽNA AMERIKA.....	278
Argentina.....	278
Brazilija in Urugvaj.....	280
EVROPA.....	282
Zahodna Evropa	285
<i>Pred prvo svetovno vojno</i>	285
<i>Po prvi svetovni vojni</i>	285
<i>Nemčija</i>	287
<i>Belgija</i>	288
<i>Nizozemska</i>	288
<i>Francija</i>	289
Drugi deli jugoslovanskega prostora.....	293
<i>Pred prvo svetovno vojno</i>	293
<i>Po letu 1914</i>	294
HETEROGENOST IZSELJENSKIH SKUPNOSTI IN NJIHOVIH DRUŠTEV	298
IZSELJENSKO ČASOPISJE.....	300
SEVERNA AMERIKA.....	302

Združene države Amerike	302
<i>Pregled periodike</i>	302
<i>Druge letne publikacije ameriških Slovencev</i>	309
<i>Druga svetovna vojna in stopnjevanje ideološko-politične polarizacije</i>	310
<i>Prekmurska periodika v ZDA</i>	311
<i>Mladinski listi</i>	312
Kanada.....	314
JUŽNA AMERIKA.....	315
ZAHODNA EVROPA	318
DRUGI DELI EVROPE.....	322
PRIMERJALNI VIDIK.....	323
SKRB ZA MATERINŠČINO IN IZOBRAŽEVALNA DEJAVNOST	326
LITERARNO USTVARJANJE	334
ZDRUŽENE DRŽAVE AMERIKE	335
Začetki	335
Glavne literarne smeri slovenskih priseljenjskih avtorjev 1891–1945	337
<i>Proza</i>	337
<i>Poezija</i>	341
<i>Dramatika</i>	342
<i>Louis Adamič</i>	343
Diametralnost dveh domovin v književnem delu Slovencev v ZDA.....	346
JUŽNA AMERIKA.....	348
ZAHODNA EVROPA	350

III. ŽIVLJENJSKE ZGODBE *Mirjam Milharčič Hladnik*

HELENA TURK: ŽENSKÉ MIGRACIJE V ČASOPISNEM PODLISTKU.....	376
Brazilija	377
Egipt	382
MARIE PRISLAND: ORGANIZIRANJE SLOVENSКИH IZSELJENK V REVIJALNEM IN LITERARNEM PISANJU	385
Slovenian Women's Union of America	386
Mesto žensk v zgodovini obeh domovin.....	391
LOUIS ADAMIČ: TRANSNACIONALNO POLITIČNO DELOVANJE V AVTO/BIOGRAFSKEM OPUSU	394
Razpon ustvarjalnega in političnega delovanja	397
Medvojno in povojno delovanje in ustvarjanje	400
MARIJA IPAVEC: BEGUNSTVO MED PRVO SVETOVNO VOJNO V SPOMINSKIХ ZAPISKIХ.....	405
Obdobje vztrajanja	407
Begunstvo.....	410
FRANC PERIC IN FELICITA KOGLOT: VEČKRATNE MIGRACIJE V DRUŽINSKI KORESPONDENCI.....	414
Ljubezen v pismih	416
Ponovna ločitev	421

PREDGOVOR

V Evropi se je v zadnjih štiridesetih letih izjemoma povečalo tako preučevanje zgodovine migracij kot sodobnih migracij. Soočenje z vse številnejšimi priseljskimi skupnostmi in njihovo kulturno »drugačnostjo« je v evropskih družbah podžgalo željo po globljem razumevanju pojava in s tem tudi lastne zgodovinske selitvene izkušnje. To zanimanje je poudarilo ključno vlogo pomena migracij v dolgi evropski zgodovini. Prispevalo je tudi k temeljitemu preoblikovanju konceptov in metodologij preučevanja zgodovine migracij in diaspor. Pokazala se je prepletenost migracij z najrazličnejšimi vidiki družbenega dogajanja, razkrili pa sta se tudi omejenost tolmačenj pojava in njegovih mnogoterih vidikov v posameznih znanstvenih disciplinah in poenostavljenost paradigmatičnih modelov. Za globlje razumevanje se je pojavila potreba po multidisciplinarnem soočenju in večplastnem razbiranju problematike. Pri tem se je premaknila perspektiva opazovanja, in sicer od državocentrične k humanocentrični z migrantom v središču pozornosti. To je odprlo pot novim konceptualizacijam in reinterpetacijam problematike, ki se nam danes kaže v vsej svoji kompleksnosti. Migracije danes razumemo kot pomembno sestavino družbenega, ekonomskega in kulturnega dogajanja velike in male zgodovine.

Od srede osemdesetih let 20. stoletja je študijsko zanimanje za migracije in njihovo zgodovino tudi v Sloveniji hitro naraščalo. Razživel se je zlasti preučevanje transnacionalnih migracij s slovenskega prostora in slovenskih diaspor po svetu. Kljub bogati beri del iz tega obdobja in multidisciplinarnim raziskovalnim prizadevanjem pa ostaja poznavanje in upoštevanje zgodovine ter vloge migracij na Slovenskem dokaj pomanjkljivo in neskladno s težo, ki so jo migracije imele v družbenem, gospodarskem, političnem in kulturnem dogajanju, od srede 19. stoletja še zlasti v slovenskem narodnokonstitutivnem pomenu.

V prevladujoči historiografiji ter tematiziranju in tolmačenju zgodovine slovenskega prostora so migracije pogosto spregledane ali pa so le nekakšen privesek ali podprodukt osrednjega dogajanja. Celo literatura, ki se prvenstveno ukvarja z migracijsko zgodovino in migracijskimi temami, omenjenih in mnogih drugih vidikov še ni osvetlila. Pri omenjeni znanstveni proizvodnji ostaja problematična tudi preglednost v daljši časovni perspektivi, posamezna zgodovinska obdobja in vprašanja so bila namreč deležna neenakomerne pozornosti. Študijski dosežki in vedenje o migracijah in slovenski diaspori pa poleg tega ostajajo tudi razpršeni in nepovezani v enovito razpravo.

Zaradi naštetih okoliščin je bil cilj temeljnega raziskovalnega projekta »Socialna, gospodarska in kulturna zgodovina slovenskega izseljenstva«, ki smo ga oddali na razpis Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, izdelati celovit, pregleden,

analitičen in interpretativen prikaz problematike selitev s slovenskega etničnega prostora in slovenske diaspore v časovnem loku od srede 19. stoletja do danes. Projekt je nameraval obravnavati slovensko izseljenstvo v štirih zgodovinskih fazah:

1. od srede 19. stoletja do razpada avstro-ogrske monarhije, ko so bila gibanja, ki so sovpadala z velikimi modernizacijskimi procesi, usmerjena največ v ZDA in kraje v monarhiji;
2. v obdobju Kraljevine Jugoslavije, ko se je z redefinicijo evropskega geopolitičnega zemljevida in novimi ekonomskimi in drugimi politikami slovensko izseljevanje preusmerilo proti Južni Ameriki, Franciji, Belgiji, Nizozemski in Nemčiji ter v druge dele nove skupne države Jugoslavije;
3. v obdobju socialistične Jugoslavije, ko je nastopila faza, zaznamovana s politično ter z ideološko povzročenimi izselitvami in diasporami (Argentina, ZDA, Kanada, Avstralija, Italija) in nato z delovnimi migracijami v razne evropske (Nemčija in Švedska) in prekomorske dežele (predvsem Avstralija);
4. od nastanka samostojne Republike Slovenije, ko je slovensko izseljenstvo odraz globalizacijskih procesov, procesov evropske integracije in od leta 2008 gospodarske krize.

Za predlagani projekt št. J5-7167, ki ga je v letih 2016–2018 iz državnega proračuna sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, so bila odobrena samo polovična sredstva, zato se je moral načrtovani obseg skrajšati za polovico. V pričujočem besedilu je tako obravnavano obdobje selitev na Slovenskem med letoma 1870 in 1945. Besedilo smo označili **I. del** zato, ker smo na naslednjem razpisu ARRS prijavi nadaljevanje projekta, to je oris problematike selitev s slovenskega etničnega prostora v obdobju med letoma 1945 in 2016. Tudi ta projekt je bil odobren le v polovičnem obsegu in zato skrajšan na obdobje 1945–1991. Končan bo leta 2020, vseboval pa bo drugi del načrtovanega pregleda. Na naslednjem razpisu ARRS bomo prijavi še tretji del, ki bo obravnaval obdobje od osamosvojitve Slovenije do leta 2018. V njem bi zajeli še zadnje, tretje obdobje prvotno zastavljenega celovitega pregleda zgodovine slovenskega izseljenstva od srede 19. stoletja do danes.

Pričujoči prvi del oziroma zaključni rezultati prvega raziskovalnega projekta na temo socialne, gospodarske in kulturne zgodovine slovenskega izseljenstva (1870–1945) izhajajo iz obstoječe domače in mednarodne študijske literature z dodatno preučitvijo tistih virov, vsebin in problemov, ki so izostali iz dosedanjih zanimanj in so bistveni za umestitev problematike v

širše zgodovinsko dogajanje. Prvi del oz. zaključni rezultati so tako dosežke dosedanjih študij z novimi spoznanji projektne raziskave povezali v enovito razpravo. S tem so vprašanje migracij in še zlasti izseljevanja vgradili v zgodovino slovenskega prostora in poudarili razmerja med migracijami in drugimi procesi, ki so v obravnavanem obdobju sooblikovali tako slovensko zgodovino kot zgodovino Evrope in priseljskih držav.

**SELITVENA DINAMIKA SLOVENSKEGA PROSTORA V
ZGODOVINSKI PERSPEKTIVI**

*Marina Lukšič Hacin**

* Besedilo je bilo objavljeno v reviji Dve domovini / Two Homelands 48, 2018, 55–72.

UVOD

V zadnjih dvesto letih je bilo prebivalstvo, ki je živelo na prostoru današnje Slovenije in obmejnih območjih, vpeto v dinamična selitvena gibanja. Niso samo ljudje prečkali meja ali se notranje razseljevali, včasih so se selile tudi meje same. Namen prispevka je pregledno prikazati kompleksnost priseljsko-izseljske dinamike in jo povezati z ožje tematsko zamejenimi obravnavami posameznih avtorjev ter tako sestaviti mozaično podobo selitvene dinamike skozi čas vse do današnjih dni.

SELITVE V »AVSTRIJSKEM ČASU«

Že pred začetkom množičnega izseljevanja v drugi polovici 19. stoletja je bil naš prostor vpet v intenzivno selitveno dinamiko. Dinamike prihajanja in odhajanja ljudi so se razlikovale glede na lokacijo (Drnovšek 1999: 29–32). Ljudje so takrat prihajali in odhajali zaradi ekonomskega, delovnega in poklicnega dogajanja v (srednje)evropskem prostoru, in to na celotnem časovnem intervalu, od dnevnega in začasnega, prek sezonstva do trajnega (Kalc 2010; Južnič 2010; Čeč 2010; Šuštar 2010), in zaradi politično-vojne dinamike¹ (Drnovšek 1999; Golec 2010; Pust 2010). Z vidika selitvenih študij so te teme, z izjemo izseljevanja, še relativno neraziskane (Kalc 2010: 103). Raziskave o izseljevanju pa poudarjajo, da so ljudje s slovenskega etničnega ozemlja, ki so v omembah omenjeni po poklicu, odhajali za krajši ali daljši čas. Tako so za ta čas (pa tudi poznejši) znani odhodi misijonarjev in vojakov, npr. meksikajnarjev,² ki so bili poklicno vpeti v tedanjo kolonizacijo neevropskih delov sveta (Šmitek 1986; Drnovšek 2001b, 10).

Sredi 19. stoletja je že počasi naraščalo zanimanje za izseljevanje v prekomorske dežele (Drnovšek 1993: 120), predvsem pa so se takrat ljudje z namenom zaposlitve razseljevali po avstrijskem cesarstvu, oz. so po nastanku avstro-ogrske monarhije odhajali v

¹ Kot specifični vidik političnosti migracij naj omenim izgone prišlekov, ki kot sredstvo političnega nadzora nad prebivalstvom segajo že v 18. stoletje (Čeč 2010), ali pa pregone protestantov zaradi »rekatolicizacije slovenskega ozemlja« (Drnovšek 1999: 30). Več o zgodovini nadzora migracijskih gibanj in migrantov v Kalc 2016a in Kalc 2016b.

² Meksikajnarji so bili vojaki prostovoljci, ki so se pri nas javili v vojsko med avstrijsko intervencijo v Mehiki (1864–1866), ko je bil Maksimiljan Ferdinand, brat Franca Jožefa, postavljen za cesarja Mehike. Po koncu Maksimiljanovega cesarstva v Mehiki leta 1867, ko je bil ustreljen, so bili prostovoljci odpoklicani, a jih je kar nekaj ostalo v Mehiki (*Enciklopedija Slovenije* 1993: 59–60).

avstrijske dežele Avstro-ogrske. Ob tem se najpogosteje omenja specifične poklicne skupine krošnjarjev,³ kostajnarjev, prodajalcev krompirja in jabolk, čeprav so v velikem številu odhajali tudi z namenom izobraževanja, dela na univerzah (Gradec, Dunaj), v vojaških poklicih, državni upravi, šolstvu in drugod (Drnovšek 1999: 33–36). Odhajali so tudi v ogrski del monarhije, na Hrvaško in v Slavonijo, se čez mejo podali v Srbijo, pozneje pa kot gozdarji, rudarji, industrijski, gradbeni in kmečki delavci tudi v Romunijo, Bolgarijo in Rusijo (Drnovšek 1991: 57–67; Drnovšek 1999: 33–36). Takratne sezonske gozdarje so imenovali tudi Hrvatarji (Drnovšek 1999: 34). Kot sem že omenila, se je te skupine delavcev, ki so se selile po Evropi, večinoma opisovalo po njihovem poklicu, šele pozneje so jih imenovali izseljenci.

Začetek množičnega izseljevanja⁴ s slovenskega etničnega prostora sega v sedemdeseta leta 19. stoletja, najbolj intenzivno pa je bilo med letoma 1890 in prvo svetovno vojno (Drnovšek 1991: 57–67). Ljudje so odhajali v razvitejša državna središča (Avstro-Ogrske) in se tam zaposlili, v začetku osemdesetih let pa tudi prek državnih meja v številna razvijajoča se rudarska in industrijska središča Vestfalije in Porenja (prav tam: 68–71). Odhajanje v evropske države, tudi zunaj Avstro-Ogrske, se v tem času ni razumelo kot izseljevanje. Izseljevanje je bilo v tem času oznaka za odhajanje v prekomorske države: »Časnik *Slovenec* je na začetku stoletja vse odhajajoče v Vestfalijo imenoval delavci, s pojmom izseljenci pa vse, ki so odhajali preko morja v obe Ameriki in drugam« (Drnovšek 1999: 17).

Veliko ljudi – izseljencev se je takrat podalo v Severno Ameriko. Delo so našli v gozdovih, železarnah, premogovnikih ter rudnikih bakra in železa. Posamezniki so iskali delo tudi drugje, tako da takrat manjše skupine slovenskih izseljencev najdemo povsod po ZDA. V Kanadi so se zaposlovali v industriji in na farmah. Znani so tudi posamezniki, ki so se po državi razkropili v lovu za zlatom (Drnovšek 1991: 79–84; Lukšič Hacin 1995: 29). Počasi je začelo naraščati zanimanje tudi za Južno Ameriko, zlasti Argentino, Brazilijo in Venezuelo (Drnovšek 1991: 75–78). Z vidika pričujoče obravnave selitvenih študij, ki vključujejo tudi migracijsko politiko, je pomemben podatek, da sta bili Brazilija in Argentina zainteresirani za

³ Najbolj znani so bili ribniški, kočevski in belokranjski krošnjarji (zdomarji). Prav tako so jih poznali v Nadiški dolini, kjer so krošnjarjenje poimenovali guziranje (Drnovšek 1999: 32–33).

⁴ Zgodovinski prikaz vzrokov izseljevanja s slovenskega etničnega prostora v: Drnovšek 1991: 25–56; Drnovšek 1993: 88–89; Mahnič 1979: 177.

priškele in da je argentinska vlada leta 1878 ljudi začela uradno vabiti (Drnovšek 1993: 120) in (politično) načrtovati in spodbujati množično ekonomsko/delovno priseljevanje.

Na prelomu 19. v 20. stoletje so se »naši« ljudje sicer množično izseljevali v prekomorske države in se razseljevali po zahodnoevropskih državah, delno pa tudi po deželah na jugovzhodni strani Avstro-Ogrske.⁵ Zlasti intenzivno so odhajali na Hrvaško in v Vojvodino. Vzrok pogostemu odhajanju v te kraje sta bili jezikovna in verska raznolikost. Ti vzroki so se pogosto razlikovali od osrednjih, uradnih razprav o množičnem izseljevanju Slovencev na prelomu 19. v 20. stoletje, v katerih je bil jugovzhodni prostor le redko omenjen, kar velja še danes. Posebna pozornost je bila namenjena Aleksandrinkam, ženskam, ki takrat odhajale v Egipt (Koprivec 2013).

Množičnim prekomorskim selitvam in razseljevanjem po Evropi, ki jih lahko uvrstimo med klasične oblike t. i. ekonomskih ali delovnih migracij/selitev, so se takrat pridružile bolj specifične. Ker so bile politično in sistemsko spodbujene, jih lahko imenujemo politične migracije/selitve. Med avstrijsko okupacijo Bosne so se npr. začele s kolonizacijo povezane selitve. Kot sta zapisala Drnovšek in Kalc, se je številčnejše slovensko naseljevanje v Bosni začelo v okviru kolonizacije okupirane dežele in »je postalo bolj načrtno v devetdesetih letih 19. stoletja z uvedbo zemljiškega katastra« (Drnovšek, Kalc 2014: 98). Repe navaja:

Na območju Slovenije in državnih tvorb, katerih del je bila (Avstro-Ogrska in obe Jugoslaviji – kraljeva in socialistična), so bile migracije močne in pogoste vse od druge polovice 19. stoletja. Vzroki zanje so bili ekonomski, politični in verski. Med ekonomskimi vzroki so najpomembnejši zaostalost, agrarna prenaseljenost in naraščanje rodnosti. Med političnimi in verskimi vzroki [...] je prevladovala sprememba državnega okvira (npr. okupacija in nato vključitev Bosne in Hercegovine v Avstro-Ogrsko, ki je spodbudila izselitvene procese pri Muslimanih ...). (Repe 2017: 19)

⁵ Poklicna sestava izseljencev v jugovzhodnem prostoru je bila zelo pestra, od kmečkih in industrijskih delavcev in delavk, rudarjev, gozdarjev, obrtnikov, trgovcev, tehničnega in intelektualnega kadra, podjetnikov, državnih in zasebnih uradnikov, nameščencev, šolnikov oziroma učiteljev, žandarjev, vojakov, duhovnikov in drugih. Uveljavilo se je tudi sezonsko delo poljedelskih delavcev, gozdarjev in lesarskih delavcev, težakov, splavarjev, krošnjarjev, predilk in drugih rokodelcev. Ženske so se kot služkinje in hišne pomočnice zaposlovale tudi v gospodinjstvih (Drnovšek, Kalc 2014: 94–98).

PRVA SVETOVNA VOJNA IN ČAS PRVE JUGOSLAVIJE

Prva svetovna vojna je presekala dinamiko ekonomskega razseljevanja, začelo se je (politično) razseljevanje zaradi vojne. O prvi svetovni vojni kot vzroku in spodbujevalki migracij piše Petra Svoljšak (2010: 226–244). Pri tem poudarja: »S svetovno vojno 1914–1918 se je začelo obdobje, ko je moderna evropska država s svojimi politično-vojaškimi cilji sprožila izjemne migracijske tokove vojaškega in civilnega prebivalstva« (prav tam: 226). Pravi, da so tedaj »politični-vojaški motivi moderne evropske države oblikovali pogoje, ki so sprožili ogromne tokove pregnancev ter vojno sistematično premaknili nad civilno prebivalstvo« (prav tam: 229). Pri tem poudarja, da je med najbolj izrazitimi izrazi totalnosti prve svetovne vojne dejstvo, »da je vojna najbolj izkoristila svoj rušilni potencial na mejnih področjih, oziroma na ozemljih, ki so bila nacionalno mešana, sporna ali oporekana« (prav tam: 231). Drnovšek za naš prostor poudarja predvsem begunce iz zaledja soške fronte, ki so bežali v Italijo in druge dele Avstrije ter se vrnil domov že med vojno ali po njej. Mnogi so odšli prostovoljno, nekateri so bili evakuirani, spet drugi nasilno pregnani (Drnovšek 2001a: 2; Svoljšak 2001: 123–128).

Po prvi svetovni vojni je bilo ozemlje, kjer so živeli Slovenci, razdeljeno med štiri države. Zaradi novih meja, ki so povzročile nastanek številnih manjšin, je prišlo do množičnih selitev (Repe 2017: 19). Pelikan poudarja, da je z rapalsko pogodbo (1920) Primorska dokončno prišla pod Italijo, na anektiranem ozemlju je bila kmalu ustanovljena samostojna upravna enota Julijska krajina, že takoj po vojni pa se je na različne načine začela postopna italijanizacija območja (Pelikan 2010: 367). »Mnogo beguncev se ni nikoli vrnilo, leta 1918 so nove oblasti izgnale vse nekdanje državljane Avstro-Ogrske, ki v Julijski krajini niso imeli stalnega bivališča, druge je italijanska oblast uradno izgnala z zavrnitvijo pravice do državljanstva, kar je posebej prizadelo intelektualce« (prav tam: 369). Pahor pravi, da so bili to ljudje, ki so pred vojno znotraj svoje države iz poklicnih razlogov prišli na Primorsko (oziroma v Julijsko krajino). »Mnogi so odhajali prostovoljno iz strahu pred političnim pritiskom in negotovo gospodarsko bodočnostjo. Spet drugi se niso več vrnilo iz begunstva, kamor jih je prisilila vojna. Poleg Slovencev in Hrvatov so po vojni odšle tudi družine drugih narodnosti, predvsem Nemci in Madžari« (Pahor 2010: 291). Iz Julijske krajine so se ljudje ves čas do druge svetovne vojne izseljevali v Jugoslavijo, Južno Ameriko in druge dele sveta (Pelikan 2010: 370). O posebnostih izseljevanja s tega obmejnega prostora za primer Beneške Slovenije piše Kalc (2018: 107–125).

V selitvenih študijah nastane zadrega, kako notranjo selitveno dinamiko obravnavati v »slovenskih selitvenih študijah«, točneje, pri proučevanju izseljenstva. Rešitev je ponudil koncept »slovenskega etničnega prostora«, ki pomensko zajema tudi čezmejno, s slovenstvom samoidentificirano populacijo in konceptualno lahko sega v več političnih sistemov (držav), s tem pa tvega, da bo zlorabljen v podporo »velikonarodnih« (npr. velikosrbskih) nacionalističnih idej in politik. Zadrega pri delitvi na zunanje in notranje selitve nastane tudi pri naseljevanju Primorcev iz Julijske krajine v Prekmurje. Kontekst je zelo kompleksen in ni enoznačen niti ko ali če ga analiziramo z identitetno teorijo: »V Prekmurje je jugoslovanska oblast od 1919 dalje naseljevala ljudi iz Primorske, Istre in drugih krajev države, predvsem za potrebe v šolstvu in javni upravi. Naseljevali so jih na zemljiščih bivših madžarskih veleposestnikov, kar pa ni bilo dobro sprejeto s strani domačinov« (Kerec 2010: 488). Prišleki so bili kolonisti, ki so zemljo dobili v okviru agrarne reforme. Tako so bili tudi razumljeni – kot primorski imigranti, kolonisti. Čeprav so bili Slovenci, jih domačini nikoli niso popolnoma sprejeli. Pogosto so jih poimenovali z izrazi »koritarji«, »zamorci«, »abesinci« (prav tam: 490). Kerec poudarja, da »zanimiva, a bridka so pričevanja Primorcev in Istranov, ki so živeli v Prekmurju« (prav tam: 493). Podobno Grafenauer piše o »koroškoslovenskih beguncih« iz časa po prvi svetovni vojni, ki so po razpadu Avstro-ogrske ter plebiscitu leta 1920 iz Avstrije pribežali v Slovenijo oziroma Jugoslavijo, kjer so ves čas živeli kot posebna populacija prebivalcev in bili ob začetku druge svetovne vojne med prvimi izpostavljeni nasilju, poboju, izgonom (Grafenauer 2010: 474–487).

Razmere po prvi svetovni vojni jasno pokažejo, da so se v zgodovini našega prostora poleg ljudi pogosto selile tudi politične/državne meje, kar je še dodatno razvejalo že tako kompleksne migracijske/selitvene kontekste in interpretativne alternative. V tem primeru se v ospredje idealnotipske diadne perspektive v kontekstih intenzivnih meddržavnih preseljevanj pripadnikov različnih etnij/narodov postavijo izzivi presoje na diadi politične *versus* ekonomske selitve, pri čemer se pokaže zamejenost »čistega« teoretskega modela, ki selivce deli in razume po »čistih«, individualiziranih vzrokih selitev. Drugi izziv pa je odnos notranje *versus* zunanje selitve, saj preselitev politične meje nekatere (v preteklosti) notranje selitve redefinira v zunanje, in obratno, zunanje v notranje (pogosto tudi za nazaj, s čimer poseže v razumevanje zgodovine gibanja prebivalstva).

Z nastankom Kraljevine SHS (pozneje Jugoslavije) se je povečalo izseljevanje v JV dele skupne države. Prej zunanje, mednarodne migracije prek meja Avstro-Ogrske v druge prostore proti jugovzhodu so postale notranje in s tem drugače družbeno in politično

obravnavane, včasih tudi načrtovane in spodbujane. Slovenci so se številčneje naseljevali v večja mesta, največ v Zagreb, Sarajevo in Beograd. Med njimi so bili nekvalificirani delavci, kvalificirani strokovnjaki in izobraženci: natararji, trgovci, železničarji, rudarji, pa tudi profesorji, odvetniki, zdravniki, ravnatelji, samostojni podjetniki in visoki državni uradniki (Drnovšek, Kalc 2014: 95–97; Kržišnik Bukić 1992: 172–199).

Kompleksne migracije na JV bi idealnotipsko lahko razvrstili v ekonomske in politične. V prvo sodijo ekonomske/delovne (trajnejše ali trajne) izselitve in sezonsko delo. Drnovšek in Kalc poudarjata, da je bilo odhajanje na sezonsko delo v določenih predelih Slovenije dopolnilni ali celo temeljni vir zaslužka. Najbolj je bilo prisotno v Prekmurju, kjer lahko govorimo o dolgotrajni tradiciji sezonskega dela. Sezonske migracije so bile povezane s poklici, ki so se razlikovali po koledarskem času in trajanju sezone: gozdarska dela (pozimi), zidarska in druga gradbena dela (od pomladi do konca jeseni), poljedelska dela (celo leto) (Drnovšek, Kalc 2014: 106). Drnovšek poudarja, da je v dvajsetih letih 20. stoletja veliko Prekmurcev v vzhodne dele Jugoslavije (Slavonijo, Baranjo, Bačko, Banat) odhajalo organizirano prek Zavoda za zaposlovanje oziroma Borze dela v Murski Soboti; ta je bila ustanovljena 15. julija 1920. Sezonsko zaposlovanje je bilo pogodbeno urejeno (Drnovšek 2005: 247; 2012: 135–137). Političnost takratnost migracij je povezana s kolonizacijsko politiko, ki jo je po nastanku prve Jugoslavije država vodila iz gospodarskih, socialnih, nacionalnih in verskih razlogov. Drnovšek in Kalc poudarjata, da je vprašanje notranje kolonizacije vse bolj postajalo sestavni del izseljenske nacionalne in prebivalstvene politike. Notranja kolonizacija je igrala vlogo pozitivne alternative zunanjemu izseljevanju (Drnovšek, Kalc 2014: 93, 102). Selitve kot del kolonizacijske politike so bile povezane z dejstvom, da je notranja kolonizacija

postala sestavni del prizadevanj za lajšanje potreb slovenskega malega kmeta in kmečkega prebivalstva, ki se zaradi posestnih razmer in produkcijskih struktur ni moglo preživljati z zemljo, in racionalizacijo izkoriščanja agrarnih resursov po državi. Povezano pa je bilo od samega začetka predvsem z vprašanjem slovenskih in hrvaških izseljencev oziroma beguncev iz Julijske krajine. (Drnovšek, Kalc 2014: 98)

Naselili so se npr. na Kosovu (Drnovšek, Kalc 2014: 101) ali v Makedoniji (Žitnik 2013: 42). Čeprav govorimo o skupni državi, je bilo takrat v (slovenskih) izseljenskih razpravah glavno

vprašanje namenjeno soočanju s kulturno in z versko raznolikostjo. Notranje jugoslovanske migracije so v zvezi s slovenskim izseljenstvom odpirale podobna vprašanja kot meddržavno izseljevanje Slovencev; povezana so bila s slovensko identiteto in t. i. slovenskim narodnim vprašanjem.

Zunanje (raz)selitve v času SHS oziroma prve Jugoslavije so vodile v Francijo, Belgijo (Lukšič Hacin 1995: 31–32) in na Nizozemsko (Drenovec 1983: 137). Zaradi po vojni gospodarsko močno oslABLJENE Nemčije tja niso prihajali le delavci iz Jugoslavije, ampak tudi naši rudarji iz rensko-vestfalskega območja (Kukovica 1985: 182). V Franciji, ki se je takrat hitro gospodarsko razvijala in kjer spontano priseljevanje ni moglo pokriti vseh njenih potreb po delovni sili, so bili zelo dobrodošli. Zato je:

Francija leta 1925 organizirala sistematično priseljevanje s pomočjo koncesije za najemanje poljedeljskih delavcev iz Jugoslavije. Koncesija se je v letu 1926 razširila tudi na rudarje in industrijske delavce. Opomniti je treba, da so tudi zasavski rudarji leta 1924 odhajali na delo v Francijo na podlagi tako imenovanega »kontrakta« (delovne pogodbe). (prav tam)

Odhajanje v druge evropske države se tudi takrat ni razumelo kot izseljevanje. Po mnenju Pislarja Fernandezza so bili podobno kot za časa Avstro-Ogrske kot izseljevanje razumljeni le prekomorski odhodi, kar poudarja tudi Zakon o izseljenstvu v prvi Jugoslaviji od 10. decembra 1921 (2006: 38). Prva svetovna vojna je sicer zaustavila množično prekomorsko izseljevanje s slovenskega etničnega prostora, a se je po vojni proces nadaljeval vse do let 1921 in 1924, ko se je z uvedbo kvotnega sistema množično priseljevanje v ZDA skoraj povsem zaustavilo (Drnovšek 1991: 197). Ljudje so se nato izseljevali v Kanado (Genorio 1980: 268–270), države Južne Amerike (Lukšič Hacin 1995: 31) in Avstralijo (Čebulj Sajko 1992). Drnovšek navaja oceno, da naj bi se med obema svetovnima vojnama v prekomorske države in po Evropi razselilo 100.000 ljudi (Drnovšek 2001a: 2).

DRUGA SVETOVNA VOJNA IN ČAS DRUGE JUGOSLAVIJE

V selitve ljudi po Evropi in svetu je ponovno močno posegel začetek druge svetovne vojne. Divjanje vojne po vsej Evropi, taborišča, beg ljudi najprej proti državam Zahodne Evrope in

nato preko oceana so v evropskem prostoru povzročili »močno mešanje« ljudi. Podobno se je dogajalo v Sloveniji. Naj najprej omenim razseljevanje večine Kočevarjev, ki so se po italijansko-nemških usklajevanjih okupacijskih politik preselili na Štajersko, ob koncu vojne pa kot begunci odšli v taborišča na avstrijskem Štajerskem in Koroškem ter se pozneje razselili po svetu (Ferenc 2010). Zaradi nasilja, ki so ga od leta 1941 do konca vojne doživljali ljudje in pred katerim so bežali, naj poudarim nasilna izseljevanja Slovencev – izgnancev. Deportirani so bili v Nemčijo, Italijo, na Hrvaško, v Srbijo, Bosno in Hercegovino in drugam. Številni so bili deportirani v delovna in koncentracijska taborišča v Italiji in Nemčiji (Drnovšek 2001a: 2; Kržišnik Bukić 2004; Dolinšek Divčić 2001). Pri tem so bili pogromu še zlasti izpostavljeni Judi (Toš 2010) in Romi.

Po drugi svetovni vojni so iz Slovenije v begunska taborišča v Avstriji in Italiji bežali pripadniki poražene vojske, ki je sodelovala z Nemci, in njihove družine ter del civilnega prebivalstva; prvi zaradi neposredne življenjske ogroženosti, drugi zaradi močne psihoze strahu pred novo politično oblastjo. Takrat je naš prostor zapustilo veliko število ljudi (Švent 1991). Ferenc dodaja, da so se takrat v begunska taborišča v Avstrijo umaknili skoraj vsi Kočevarji, ki so bili v začetku vojne vključeni v nemški program preseljevanja iz Kočevske na Štajersko (2010: 532), in postali razseljene osebe. Podobno kot po prvi svetovni vojni so se ponovila intenzivna etnično obeležena preseljevanja ljudi na (novih) obmejnih območjih Jugoslavije z Italijo, Avstrijo in Madžarsko. Kot primer naj omenim le preseljevanja ezulov ali optantov (Gombač 2005). Hkrati so se v Slovenijo postopno začeli vračati tisti deportiranci in izgnanci, ki so preživeli nasilje. Že leta 1945, kmalu po koncu vojne, se je v Jugoslaviji znotraj državnih meja začela tudi aktivna kolonizacijska politika, v katero so se vključevali tudi Slovenci (Josipovič 2014a: 75–76; Lukić 2017).

Kolonizacija se je začela s pozivom Ministrstva za poljedelstvo Ljudske vlade republike Slovenije 16. septembra 1945, še pred začetkom same agrarne reforme in notranje kolonizacije v Sloveniji. Na poziv se je do konca leta z območja vse Slovenije in dela slovenskega Primorja [...] odzvalo 1776 borcev, invalidov in žrtev fašističnega terorja [...]. Po zaključenih pripravah v Sloveniji je prva skupina slovenskih kolonistov odšla proti Vojvodini in 1. novembra 1945 prispela v Gudurico. (Lukić 2017: 47)

Ob koncu vojne je bilo v Evropi veliko število razseljenih oseb. Drnovšek za slovenski primer navaja, da so se razseljene osebe oziroma begunci ali pregnanci, kot se jih danes včasih označuje, iz avstrijskih in italijanskih taborišč »po letu 1947 razkropili vsepovsod po svetu, zlasti v Argentino, Avstralijo, Kanado in ZDA, mnogi pa so ostali v raznih evropskih državah« (Drnovšek 2001: 2). Sami so se ves čas do današnjih dni opredeljevali za begunce, nekateri za pregnance, uradna povojna jugoslovanska politika pa jih je označevala za politično emigracijo. Švent navaja, da so večje kolonije političnih emigrantov nastale v Argentini, sledijo ZDA, Kanada, Avstralija in države Zahodne Evrope. V virih zasledimo različne podatke, prevladuje pa ocena, da je takoj po drugi svetovni vojni naš prostor zapustilo okoli 20.000 ljudi (Švent 1991: 155). V manjšem številu kot za druge države so se slovenski begunci odločali za odhod v Avstralijo, ki je v primerjavi z drugimi posebna, saj je tako takrat kot še vrsto let pozneje, potrebovala delovno silo. Za pridobitev dovoljenja za izselitev je bilo treba opraviti več zdravstvenih pregledov in podpisati pogodbo s predstavniki migracijskih uradov; pogodba je določala obvezno dvoletno zaposlitev v Avstraliji (Čebulj Sajko 1992: 51–53; Švent 1991: 174). Lahko rečemo, da so ljudje Slovenijo zapustili kot begunci, v Avstralijo pa so bili rekrutirani kot delovna sila.

Od leta 1945 do šestdesetih let je imela Jugoslavija zaprte meje, dovoljeni so bili le redki in zelo nadzorovani prehodi. Prehodi ljudi, ki so ilegalno oziroma nedokumentirano prestopili državno mejo, so bili vse do leta 1951 opredeljeni kot »politično kaznivo dejanje« in strogo kaznovani z odvzemom svobode ali s prisilnim delom. Leta 1951 je prišlo do omilitve kaznovalne politike, individualni, neorganizirani ilegalni prehodi meje so bili obravnavani kot prekrški (Božič 2010: 415–416). Drnovšek povojno obdobje do odprtja meja v šestdesetih letih deli v dve obdobji: s starimi begunci, ki so odšli takoj ob koncu vojne in bili vse do razpada Jugoslavije razumljeni kot politična emigracija, in z novimi begunci, ki so (nedovoljeno) odšli pozneje in so »sčasoma prešli v kategorijo t. i. ekonomskih izseljencev« (Drnovšek 2010: 279). Božič dodaja: »Prebežniki so bili v letnih poročilih referata za meje statistično ločeno obravnavani v dveh kategorijah, tj. aretirani in prebegli. Vsaka kategorija je bila razdelana še po narodnosti, okrajih, poklicih, starosti in vzrokih« (Božič 2010: 417). Takrat se je v Jugoslaviji začelo obdobje informbiroja, ki je posameznike pognalo v illegalen beg prek meja proti državam vzhodnega bloka. To obdobje je z vidika selitvenih študij še povsem neraziskano in o populaciji (leve) politične emigracije vemo zelo malo. Do uradnega odprtja jugoslovanskih meja v šestdesetih letih so bili vsi, »ki so ilegalno ali legalno, to je s potnimi listi, zapustili Jugoslavijo, označeni kot begunci oziroma politični emigranti«

(Drnovšek 2001a: 2). Med letoma 1955 in 1963 naj bi iz Slovenije prebegnilo 11.000 ljudi (prav tam: 5). Hkrati pa je v letih 1956 in 1957, po zatrtju madžarske vstaje, v Slovenijo (in druge dele Jugoslavije) pribežalo večje število madžarskih beguncev. Nastanjeni so bili v osmih begunskih taboriščih, lociranih v severovzhodnem delu Slovenije. Za večino je bila Slovenija le »prehodna postaja na poti v tretjo državo«, nekaj pa jih je ostalo pri nas (Kovacs 2017: 51–57).

Jugoslovanske meje so se za izseljevanje uradno odprle v začetku šestdesetih let. Sledilo je obdobje organiziranih selitev (1965–1975), ki jih je podpirala tudi država. Stare navaja, da je Jugoslavija leta 1963 podpisala Sporazum o reguliranju zaposlovanja jugoslovanskih delavcev v Avstriji. Sledili so sporazumi s Francijo (1965), Kraljevino Švedsko (1967) in z ZRN (1969), nato pa še z Nizozemsko, Belgijo, Luksemburgom in Avstralijo (Stare 1977: 11–12). Po gospodarski reformi leta 1965 so se tokovi izseljevanja ponovno vse bolj usmerjali v države Zahodne Evrope, ZRN pa je kmalu postala glavni cilj priseljevanja naših ljudi (prav tam: 8). To je bila v glavnem ekonomska migracija, za katero se je pri nas uveljavil poseben termin, to je »začasno delo v tujini« (Stare 1978: 60). Že sredi sedemdesetih let je Klinar poudaril, da se obdobje, ko so naši delavci začasno zaposleni v tujini, podaljšuje, njihovo bivanje v tujini pa ne ustreza planirani politiki o začasnem delu. Po njegovem mnenju je velik del naše t. i. začasne migracije postal trajna ekonomska migracija, kar pomeni, da so t. i. »zdomci na začasnem delu v tujini« dejansko izseljenci (Klinar 1976: 250–255).

Po gospodarskem razcvetu in množičnih evropskih migracijah je naftna kriza leta 1973 povzročila globoke gospodarske posledice, tako da v nekem smislu že lahko govorimo o začetku gospodarske recesije. V novih razmerah je »gastarbajterski« model v zahodnoevropskih državah prenehal funkcionirati. Po letu 1973/74 je število imigrantov/priseljencev naraščalo le še zaradi združevanja družin, naravnega prirastka in ilegalne migracije. V naslednjih letih zasledimo le še t. i. družinsko imigracijo (Mesić 1989: 11; Mesić, Heršak 1988: 371–372). Konec sedemdesetih let se začnejo prizadevanja za integracijsko migracijsko politiko oz. integracijo imigrantov/priseljencev, ki niso bili negativno selekcionirani in prisiljeni v povratništvo, v družbo priselitve. Krizne razmere so imele usodne posledice tudi za naše ljudi.

Upoštevati moramo številne spremembe, ki so po 1973. letu nastopile v njihovem življenju. Prenehal je krožni tok njihovih migracij in ostala jim je samo izbira, ali se za

trajno vrniti domov ali pa ostati v tujini za nedoločen, vendar daljši čas. Mnogim pa tudi ta izbira ni bila dana; iz različnih vzrokov so se morali vrniti domov, ker so izgubili svoja delovna mesta, v razmerah naraščajoče brezposelnosti pa niso imeli perspektiv za kakršnokoli zaposlitev. Zahodnoevropski kapital je brez milosti opravil selekcijo med tujimi delavci: dobre delavce je zadržal, slabe (nekvalificirane, bolne, itd.) pa poslal nazaj v države, iz katerih so prišli. Hkrati s tem, da ne dovoljuje prihajanja novih delavcev iz držav, ki niso članice EGS, pa je na razne načine omogočal združevanje družinskih članov tistih tujih delavcev, katere je zadržal – in s tem prihaja do nove rezervne armade tujih delavcev, predvsem pa do cenene ženske delovne sile [...] (Pogačnik 1984: 118)

S spremembami migracijskih politik zahodnoevropskih držav se je povsem izničil model »začasnega dela v tujini«. Presekalo se je »kroženje« delavcev med izvorno državo in državo priselitve, njihov položaj se je na neki način izenačil s položajem izseljencev, negativno selekcionirani na trgu dela pa so se vrnili kot povratniki. V osemdesetih in devetdesetih letih sta se skladno z integracijsko politiko zahodnoevropskih držav začela proces združevanja družin in odhajanje naših ljudi v tujino s tem namenom. Posebna takrat razvita diskusija pa je povezana s t. i. begom možganov in svarili, da v tujino odhaja najbolj izobražena in za gospodarski razvoj najpomembnejša delovna sila, kar potencialno pomeni dolgoročno izčrpavanje Slovenije (Klinar 1989).

Poleg odhajanja po Evropi so se ljudje iz Slovenije še naprej (notranje) razseljevali po Jugoslaviji (Josipovič 2014b), po drugi strani pa je v šestdesetih in začetku sedemdesetih let 20. stoletja Slovenija postala prostor močnejšega (notranjega) priseljevanja (Josipovič 2006; Kržišnik Bukić 2010).

Migracije iz nekdanje Jugoslavije v prostor Slovenije so se po drugi svetovni vojni nadaljevale. Priseljevanje je bilo posledica zlasti industrijskega gospodarskega razvoja, ki je bil v 70-in in 80-ih letih najintenzivnejše, a so bili zaposleni praktično v vseh družbenih dejavnostih tudi zunaj gospodarstva. Potrebe Slovenije po delovni sili so diktirale v glavnem imigracijo moških, ki so jim navadno naknadno sledile družine. Največ priseljencev je bilo iz Bosne in Hercegovine, najštevilčnejše etnične skupine so oblikovali Bošnjaki/Muslimani, Srbi in Hrvati. (Kržišnik Bukić 2010: 502)

Prva in redka študija, ki govori o pogojih dela in življenja povojnih (notranjih) priseljencev v Sloveniji v času druge Jugoslavije, je *Bosanci: A kud idu Slovenci nedeljom* (Mežnarić 1986), druga, izčrpna analiza, pa *Učinki priseljevanja v Slovenijo po drugi svetovni vojni* (Josipovič 2006). Malačič te selitve, v nasprotju z meddržavnimi, imenuje medrepubliške. Hkrati pa poudarja, da je v nasprotju z obdobjem 1891–1940 in s petdesetimi leti 20. stoletja, ko je Slovenija spadala med evropske države z največjo neto emigracijo, prišlo do »migracijske revolucije«, ko se je družba v Sloveniji iz klasične emigracijske spremenila v imigracijsko (2008: 45–46).

V obdobju druge Jugoslavije (v zadnjih desetletjih SFRJ) so potekale med njenimi federalnimi enotami zelo intenzivne migracije, saj je skupna država načeloma zagotavljala svobodna migracijska gibanja ali tudi prost pretok delovne sile, kot bi rekli v bolj modernem jeziku. [...] Znotraj Jugoslavije so potekali številni medrepubliški (mednarodni) migracijski tokovi v različnih smereh. Večinoma so jih povzročale razlike v gospodarski razvitosti, na katere so se navezovali drugi dejavniki [...] Za Slovenijo je bil najpomembnejši migracijski tok od jugovzhoda (JV) proti severozahodu (SZ). Ta tok je potekal iz manj razvitih delov v najbolj razvite dele takratne Jugoslavije. (Malačič 2008: 46)

Od druge polovice šestdesetih do konca osemdesetih let so v Slovenijo, predvsem pa Jugoslavijo, z namenom intenzivnega sodelovanja na področju mednarodne (antikolonialne in protiblokovske) politike, izobraževanja, kulture, gospodarstva, vojske itd. organizirano prihajali ljudje iz držav članic gibanja neuvrščenih. Večina se jih je po določenem obdobju vrnila domov, nekaj pa jih je ostalo pri nas. Prav tako so naši ljudje z namenom mednarodnega sodelovanja s članicami gibanja neuvrščenih organizirano odhajali v te države – iz tega obdobja npr. poznamo t. i. detaširane delavce, ki so s svojimi podjetji, izvajalci različnih del (pogosto gradbenih in industrijskih), za določen čas odhajali na te destinacije (Lambergar Khatib 2009: 33–36). Z vidika selitvenih študij ta, v določenem obdobju zelo dinamična, produktivna in gospodarsko pomembna mednarodna dinamika žal še ni obdelana.

VOJNA V JUGOSLAVIJI IN OSAMOSVOJITEV SLOVENIJE

Vojna v Jugoslaviji v devetdesetih letih 20. stoletja je korenito posegla v migracijsko dinamiko tega prostora. Osamosvojitve Slovenije je populacijo (notranje) priseljenih ljudi, ki so prišli iz različnih republik SFRJ, postavila v nov položaj – naenkrat so postali (zunanji) priseljenci/imigranti, državljanji tujih držav. Kompleksni, zaostreni odnosi so med drugim povzročili izbris ljudi iz registra prebivalcev; pretresljive zgodbe t. i. izbranih, ljudi, ki so se znašli v brezpravnem položaju, se razpletajo še danes. Začetek vojne v drugih republikah je pregnal ljudi v različne kraje. Natalija Vrečer (2007: 61–63) poudarja, da je del razseljenih oseb, beguncev oziroma prisilnih priseljencev prišel tudi v Slovenijo, kjer so dobili status začasnega zatočišča (2007: 61–63). V ta čas sodi tudi evakuacija Slovencev in njihovih potomcev iz Sarajeva. Klavora poudarja:

Do razpada Jugoslavije, osamosvojitve Slovenije leta 1991 in začetka vojne v Bosni in Hercegovini leta 1992 so Slovenci, ki so prebivali in delovali v Bosni in Hercegovini, že 113 let bivali v istih državnih tvorbah – domovinah, v katerih je bila tudi njihova ožja matična domovina Slovenija [...]. Zato tudi v slovenskem imaginariju Slovenci v Bosni in Hercegovini (in ostalih republikah bivše Jugoslavije) vse do odcepitve Slovenije leta 1991 niso bili dojeti kot izseljenci, zdomci, kot npr. tisti v Franciji, Belgiji, Kanadi ali Argentini, niti se sami Slovenci, prebivajoči na teritoriju Jugoslavije, vse do njenega razpada 1991 niso identificirali kot izseljenci. (Klavora 2014: 184)

Opisane razmere so podobno razmeram v 19. in začetku 20. stoletja, ko so se ljudje razseljevali po Avstro-Ogrski, o čemer pišem v prvem delu pričujočega članka. Po osamosvojitvi Slovenije so zaradi spremenjenega razumevanja in samoopredeljevanja ljudi kot izseljencev v nekoč jugoslovanskem prostoru (brez Slovenije) nastala številna društva slovenskih izseljencev in njihovih potomcev (Žitnik 2013). Žitnik Serafin navaja podatek, da je leta 2013 v tem prostoru delovalo kar 44 društev slovenskih izseljencev (prav tam: 241).

Vojne razmere v jugoslovanskem prostoru in neprijazne življenjske razmere ljudi, ki so pribežali v Slovenijo, so spodbudile številne kritične razprave. V njih se pojavljajo razhajanja v rabi pojmov za iste pojave, če naštejemo najpomembnejše: imigranti, priseljenci,

prisilni priseljenci, begunci, razseljene osebe, azilanti, prosilci za azil, začasno zatočišče, prebežniki, pribežniki itd.; v politiki, medijih in selitvenih študijah je še danes tako.

Po vojni je prišlo do t. i. repatriacije večine tistih, ki so ostali v Sloveniji in kot begunci iz Slovenije niso odšli v druge evropske države, ZDA ali Kanado. Večina se je vrnila domov, nekaj pa jih je ostalo v Sloveniji (Vrečer 2007: 128–132) in se skušalo vključiti v običajno življenje. Po letu 2000 se v Sloveniji pojavlja vse več razprav o slabostih priseljske in v njej še zlasti integracijske politike.

Po letu 2000, še zlasti pa po letu 2004, ko je Slovenija postala članica Evropske unije, se pozornost postopno vse bolj preusmerja na nedovoljene prehode meja. Nedokumentirane prehode se označuje kot »ilegalne prehode«, s čimer se begunce oz. prišleke kriminalizira. V delu *Prebežniki, kdo ste?* (Pajnik, Lesjak Tušek, Gregorčič 2001) avtorice problematizirajo delitev na »legalne« in »ilegalne« prehode v Sloveniji in opozarjajo na kriminalizacijo ilegalnih prebežnikov, ki omogoča uradno opravičevanje nedostojnega in nasilnega ravnanja z begunci.

Obenem pa se je pozornost ponovno preusmerila v odhajanja ljudi iz države, podatki od leta 2008 namreč kažejo porast števila izselitev. Največ ljudi se je izselilo v Avstrijo in Nemčijo (Vižintin 2016; 2018). V ospredje ponovno, kot v sedemdesetih in osemdesetih letih, prihajajo opozorila pred nevarnostmi »bega možganov«. Razmisleki se povezujejo z idejami o modelu t. i. »kroženja možganov«, ki je postal krilatica političnih in medijskih diskurzov, pozabilo pa se je na »beg delovnih rok«. Ne le beg delovnih rok, ampak tudi »kroženje delovnih rok«, ki ga zagotavlja evropska politika mobilnosti oziroma prostega pretoka dela, blaga in storitev. V »pretoku storitev« se skriva velika populacija ljudi, t. i. napoteni delavcev, ki so v določenih situacijah izpostavljeni prekomernemu izkoriščanju brez učinkovite pravne zaščite.

Med jesenjo 2015 in pomladjo 2016 se je Slovenija soočala z velikim številom beguncev, ki so našo državo prečkali na poti v zahodnoevropske države; le malo jih je pri nas ostalo. Hkrati se je nadaljevala priseljsko-izseljska selitvena dinamika z namenom iskanja dela. Od gospodarske krize po letu 2010 se je izrazito povečalo število napotitev delavcev iz Slovenije v druge države članice EU, a se to populacijo večinoma obravnava v sklopu delovne mobilnosti in prostega pretoka storitev. Povezave s selitvenimi študijami so predmet naslednjih raziskovanj in utemeljitev. Temu je treba dodati, da tudi v Slovenijo, sicer v manjšem številu, prihajajo napoteni delavci iz drugih držav.

SKLEPNE MISLI

Pregled selitvene dinamike v zadnjih dvesto letih na prostoru današnje Slovenije in obmejnih prostorih kaže, kako močna je bila (pri/iz)selitvena dinamika, kar je neposredno povezano z njeno kompleksnostjo. Obdobja, ko so se (večkrat) spreminjale ali selile tudi politične meje, pa dodatno zapletajo tako samoopredeljevanje ljudi kot tudi razumevanje in interpretacijo dogajanj. Spreminjanje meja ni povzročalo le selitev etnično, versko ali politično drugačnih, ampak je odlojučno vplivalo tudi na (re)konstrukcijo pomenov v migracijskih študijah. To ni vplivalo le na trenutno in prihodnje stanje, ampak je povzročilo tudi rekonstrukcijo zgodovinskega spomina. Z vsem tem se je kompleksnost selitvenega fenomena, čeprav v tako majhnem prostoru, kot je danes država Slovenija, le še povečevala.

Pregled selitvene dinamike poudarja tudi prepletenost številnih pojavov, ki jih v analizah sicer ločeno opazujemo, a se moramo pri tem zavedati kontekstualne pogojenosti in dejstva o prepletenosti realnosti. V mislih imam npr. relativnost delitve med zunanji in notranji selitvi v primeru, ko se je zaradi spremenjenih meja razumevanje rekonceptualiziralo. Drugi vidik je prepletenost političnih in ekonomskih dejavnikov v okolju izselitve in priselitve ter prepletenost individualnih, skupinskih in skupnostnih vzrokov za iz/priselitveni proces. Tako primer povojnih beguncev v avstrijskih taboriščih, ki so pozneje odšli v Avstralijo, pokaže, kako je posameznik Slovenijo zapustil iz t. i. političnih razlogov, v Avstralijo pa je prišel iz ekonomskih razlogov, ter obratno, ko so številni t. i. prebežniki iz druge polovice petdesetih let 20. stoletja odhajali z namenom zaposlovanja, a so bili zaradi nelegalnega prehoda meje kar nekaj časa razumljeni kot del politične emigracije. Vedeti moramo, da so pomeni pojmov v selitvenih študijah fluidni in kontekstualno konstruirani ter da različno gledišče njihove pomene lahko zamakne. Sam pojem »migracije« je nadpomenka, ki vsebinsko zajema številne tako idealnotipske teoretske pojave kot različne pojave realnosti v sinhroni in diahroni perspektivi. Migracije/selitve so hkrati emigracije/izselitve in imigracije/priselitve, odvisno od gledišča opazovanja – lahko jih opazujemo iz okolja izselitve ali okolja priselitve. Emigranti/izseljenci in imigranti/priseljenci so ena in ista populacija ljudi, ki jo (analitično) opazujemo z dveh različnih gledišč. Migrant/selivec je hkrati imigrant/priseljenec in emigrant/izseljenec. Migracijska politika moderne demokratične države bi tako morala biti sestavljena iz imigracijske in emigracijske politike, pri čemer se oboje deli še na: 1. politike mejnega režima in odnosa do mednarodnega prehajanja meja (imigracija in emigracija); 2. politike vključevanja ljudi v nova okolja in politike upravljanja raznolikosti (imigracija in emigracija). Moderna demokratična država naj bi oboje

medsebojno uskladila znotraj enotne migracijske politike. Njuno razhajanje, morda celo njuna popolna različnost, v smislu »za naše po svetu vse« – »prišlekom le najnujnejše«, je plod metodološkega nacionalizma/rasizma (Wimmer, Glick Schiller 2003), ki se pogosto zrcali tudi v diskurzih, ko za opis »naših po svetu« uporabljamo druge pojme kot za opis »ljudi, ki so prišli k nam«.

VIRI IN LITERATURA

- Božič, Maja (2010): Na poti v svet: Prebežniki severne meje 1945. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 413–429.
- Čebulj Sajko, Breda (1992): *Med srečo in svobodo*. Ljubljana: samozaložba.
- Čeč, Dragica (2010). Odnos mobilnega dela prebivalstva od 18. stoletja dalje na primeru glavnih deželnih vizitacij. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 191–208.
- Dolinšek Divčič, Marija (2001). Slovenci v Bosni in Hercegovini. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 301–306.
- Drenovec, Franc (1983). Slovenci na Nizozemskem in pevsko društvo Zvon. *Slovenski koledar '84*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 137–148.
- Drnovšek, Marjan (1991): Pot slovenskih izseljencev na tuje. Ljubljana: Mladika.
- Drnovšek, Marjan (1993). IZSELJEVANJE IZ ŠIRŠE LJUBLJANSKE OKOLICE 1890–1914. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Drnovšek, Marjan (1999). IZSELJEVANJE SLOVENCEV V RAZVITE EVROPSKE DRŽAVE DO LETA 1940. *Slovenska izseljenska književnost 1 – Evropa, Avstralija, Azija* (ur. Janja Žitnik). Ljubljana: Založba ZRC, Rokus, 29–60.
- Drnovšek, Marjan (2001a). Vzroki za izseljevanje Slovencev v zadnjih dveh stoletjih, http://www2.arnes.si/~krsrd1/conference/Speeches/Drnovsek_slo.htm.
- Drnovšek, Marjan (2001b). *Izseljenec: Življenjske zgodbe Slovencev po svetu*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine, 9–17.
- Drnovšek Marjan (2005). Prekmurski sezonski delavci. *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*. Ljubljana: Nova revija, 247.
- Drnovšek, Marjan (2010). *Izseljevanje »rak rana« slovenskega naroda: Od misijonarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije*. Ljubljana: Nova revija.
- Drnovšek, Marjan (2012). *Slovenski izseljenci in zahodna Evropa v obdobju prve Jugoslavije*. Ljubljana: Založba ZRC.

- Drnovšek, Marjan, Kalc, Aleksej (2014). Poklicne migracije Slovencev v jugoslovanskem prostoru med svetovnima vojnoma. *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: Zgodovinski oris in sedanost* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, 91–117.
- Enciklopedija Slovenije* 7 (1993). Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Ferenc, Mitja (2010). Posledice izselitve kočevskih Nemcev in neizvedene kolonizacije Kočevske med vojno in po njej. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 528–549.
- Genorio, Rado (1980). Priseljevanje Slovencev v Kanado pred drugo svetovno vojno. *Slovenski koledar '81*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 266–270.
- Golec, Boris (2010). Migracije muslimanov v slovenski prostor od turških vpadov do leta 1941. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 140–155.
- Gombač, Jure (2005). *Esuli ali optanti? Zgodovinski primeri v luči sodobne teorije*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Grafenauer, Danijel (2010). Koroški Slovenci – begunci in njihova družbena integracija v osrednji Sloveniji. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 474–486.
- Josipovič, Damir (2006). Učinki priseljevanja v Slovenijo po drugi svetovni vojni. Ljubljana: Založba ZRC.
- Josipovič, Damir (2014a). Slovenci na Balkanu skozi moderne popise prebivalstva 1880–2012. *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: Zgodovinski oris in sedanost* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, 67–89.
- Josipovič, Damir (2014b). Preseljevanje Slovencev med jugoslovanskimi republikami in poselitveni vzorec po letu 1945. *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: Zgodovinski oris in sedanost* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, 119–135.
- Južnič, Stanislav (2010). Migracije znanstvenikov v slovenski prostor in iz njega v beli svet. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan, Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 175–189.

- Kalc, Aleksej (2010). Migracijska gibanja med 18. in 19. stoletjem: Primeri iz zahodnega slovenskega prostora. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 101–112.
- Kalc, Aleksej (2016a). Nadzor migracijskih gibanj in migrantov: Pogled v zgodovino. *Dve domovini / Two Homelands* 43, 23–34.
- Kalc, Aleksej (2016b). Nadzor migracijskih gibanj in migrantov v cesarski Avstriji od 18. stoletja do prve svetovne vojne. *Dve domovini / Two Homelands* 44, 111–123.
- Kalc, Aleksej (2018). Izselsjevanje iz Beneške Slovenije v Severno Ameriko na začetku 20. stoletja na podlagi ladijskih potniških seznamov. *Dve domovini / Two Homelands* 47, 107–125.
- Kalc, Aleksej, Kodrič, Majda (1992). Izselsjevanje iz Beneške Slovenije v kontekstu furlanske emigracije s posebnim ozirom na obdobje 19. stoletja in do prve svetovne vojne. *Zgodovinski časopis* 46/2, 197–209.
- Klavora, Marko (2014). Tisti, ki so odšli, tisti, ki so ostali, slovesa: Slovenci v Sarajevu in razpad Jugoslavije. *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora* (Janja Žitnik). Ljubljana: Založba ZRC, 183–211.
- Klinar, Peter (1976). *Mednarodne migracije*. Maribor: Obzorja.
- Klinar, Peter (1985). *Migracije v kriznih razmerah*. Maribor: Obzorja.
- Klinar, Peter (1989). Ali nas bo beg možganov zdramil? *Naši razgledi* 38/3, 66–68.
- Koprivec, Daša (2013). *Dediščina Aleksandrink in spomini njihovih potomcev*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Kovacs, Attila (2017). Madžarsko begunsko vprašanje v Sloveniji 1956 in 1957. *Migracije: Zbornik strokovnih prispevkov za mentorje zgodovinskih krožkov*. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine, 51–58.
- Kržišnik Bukić, Vera (1992). O Slovencih na območju Jugoslavije izven Slovenije po popisih prebivalstva 1921–1991. *Razprave in gradivo* 26–27, 172–199.
- Kržišnik Bukić, Vera (2004). Slovenci v Beogradu. *Slovenski etnološki leksikon*, 1. izd. Ljubljana: Mladinska knjiga, 546.
- Kržišnik Bukić, Vera (2010). Migracije iz drugih jugoslovanskih republik v Sloveniji po 2. svetovni vojni. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes. Zgodovinski časopis* 39, 502–525.

- Kukovica, Anton (1985): 70 let slovenske naselbine v Moselle in Meurthe et Moselle. *Slovenski koledar '86*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 182–184.
- Lambergar Khatib, Maja (2009). Migracijski procesi iz arabskih držav: Zgodovinski kontekst na primeru Združenih držav Amerike, Evrope in Slovenije. *Glasnik SED* 49/3–4, 28–37.
- Lukić, Dijana (2017). »Drugega skoraj ne ostaja, ko zapustiti milo domovino in si drugje domovja iskati« ali kratek pregled migracijskih tokov Slovencev v Vojvodino. *Slovenika III*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 35–57.
- Lukšič Hacina, Marina (1995). *Ko tujina postane dom*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Lukšič Hacin, Marina (2016). Izeljevanje Slovencev od devetnajstega stoletja do osamosvojitve Slovenije. *Geografija v šoli* 24/2, 3, 32–43.
- Lukšič Hacin, Marina, Udovič, Boštjan (2014): »Rajš' ko Talijana, sem zbrala Slovana«: Analiza preseljevanj Slovencev na ozemlje držav nekdanje Jugoslavije in njegove posledice. *Prispevki za novejšo zgodovino* 2, 178–194.
- Mahnič, Joža (1979). Izeljevanje iz Bele krajine in njega odmevi pri Otonu Župančiču. *Slovenski koledar '80*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 177–180.
- Malačič, Janez (2008). Imigracije in trg dela v Sloveniji: Od priseljevanja sodržavljanov do zaposlovanja tujcev. *NG* 1–2, 45–53.
- Mesić, Milan (1988). Evropska migracijska situacija in perspektiva. *Migracijske teme* 4, 371–394.
- Mesić, Milan, Heršak, Emil (1989). Evropa, integracija i (jugoslovenska) migracija. *Migracijske teme* 1, 5–20.
- Mežnarić, Silva (1986). »Bosanci«: *A kuda idu Slovenci nedeljom?* Ljubljana: KRT.
- Pahor, Milan (2010). Slovensko izseljevanje iz Julijske krajine v letih 1918–1940. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 284–296.
- Pajnik, Mojca idr. (2001). *Prebežniki, kdo ste?* Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Pelikan, Egon (2010). Izeljevanje Slovencev iz Julijske krajine med obema vojnama. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 366–374.

- Pislar Fernandez, Marie (2006). *Slovenci v železni Loreni (1919–1939)*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Pogačnik, Milan (1984). Društva slovenskih delavcev v zahodnoevropskih državah. *Slovenski koledar '85*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 114–118.
- Pust, Klemen (2010). Vpliv osmanskih vpadov na migracije v Istri. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 157–173.
- Repe, Božo (2017). Migracije od druge polovice 19. stoletja do danes. *Migracije, Zbornik strokovnih prispevkov za mentorje zgodovinskih krožkov* (ur. Tomaž Mikelj). Ljubljana: Zveza prijateljev mladine, 19–26.
- Stare, Franc (1977). *Organiziranje zunanje migracije Slovencev*. Ljubljana: RI FSPN.
- Svoljšak, Petra (2001). Begunci med prvo svetovno vojno. *Izseljenec – Življenjske zgodbe Slovencev po svetu*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine, 123–128.
- Svoljšak, Petra (2010). Vojna – vzrok in spodbujevalka migracij. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 226–243.
- Šmitek, Zmago (1986). *Klic daljnih svetov: Slovenci in neevropske kulture*. Ljubljana: Borec.
- Šuštar, Branko (2010). Poklicne migracije slovenskega učiteljstva od habsburških do jugoslovanskih časov. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 209–224.
- Švent, Rozina (1991). Slovenski tisk v zdomstvu po letu 1945. *Slovenski koledar '92*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 154–176.
- Toš, Marjan (2010). Migracije in mobilnost judovskega prebivalstva na Slovenskem. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 634–649.
- Vižintin, Marijanca (2016). Slovenski izseljenci in njihovi potomci v Nemčiji: Dvajset let povezovanja slovenskih organizacij na posvetih. *Dve domovini / Two Homelands* 43, 157–170.
- Vižintin, Marijanca (2018): Developing Intercultural Education. *Dve domovini / Two Homelands* 47, 89–106.

- Vrečer, Natalija (2007). *Integracija kot človekova pravica: Prisilni priseljenci iz Bosne in Hercegovine v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Žitnik Serafin, Janja (2013). Organiziranost, delovanje in prihodnji izzivi slovenskih društev v drugih delih nekdanje Jugoslavije. *Dve domovini / Two Homelands* 37, 41–52.
- Wimmer, Andreas, Glick Schiller, Nina (2003). 'Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology'. *International Migration Review* 37/3, 576–610.

**I. DEL: SOCIALNA, GOSPODARSKA IN KULTURNA ZGODOVINA
SLOVENSKEGA IZSELJENSTVA 1870–1945**

UVOD

Sredi 19. stoletja se je tudi na Slovenskem začelo obdobje, znano kot doba velikih migracij. Takrat so, tako kot že prej dele starega kontinenta, širši srednjeevropski prostor zajela množična migracijska gibanja in prerazporejanja prebivalstva. Med njimi je do druge svetovne vojne ozemlje današnje Slovenije za stalno zapustilo okrog 450.000 prebivalcev. Tolikšen je seštevek pasivnih migracijskih saldov, ki jih od srede štiridesetih let 19. stoletja iz desetletja v desetletje neprekinjeno izkazuje demografska statistika tega dolgega časovnega obdobja. Takemu primanjkljaju na ozemlju, ki je ob koncu obdobja štel 1,34 milijona prebivalcev, so botrovali migracijski procesi različnih intenzivnosti in usmeritev, večinoma umeščenih med ekonomska in družbena dogajanja. Izvirali so iz potrebe po pridobivanju preživetvenih virov in bili posledica družbenoekonomskih sprememb ter neravnovesij. Nastajali so tudi iz ambicij in prilagajanja modernejšim načinom življenja. Med prvo svetovno vojno in po njej so jim ob ekonomskih in socialnih vzgibih botrovale še vojne in novonastale politične razmere, zaradi katerih so migracijski premiki dobili tudi prisilni značaj vojnega in političnega begunstva. Nakazane številke zgovorno pričajo o pomenu migracij v zgodovinskem dogajanju 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Slovenske dežele so bile na prvih mestih po stopnji izseljevanja tako v avstro-ogrski monarhiji kot nato v Jugoslaviji. Migracijska gibanja na Slovenskem so bila v določenih obdobjih med najintenzivnejšimi tudi v evropskem merilu.

Prva zgodovinska faza množičnega izseljevanja s slovenskega ozemlja sovpada z obdobjem konstitucije slovenskega naroda in narodnega vprašanja kot teritorialnega, političnega, kulturnega in družbenogospodarskega koncepta. V tem kontekstu je postalo izseljevanje občutljiva, z narodnimi interesi, nacionalno identifikacijo in s političnimi, kulturnimi ter z drugimi nazori tesno povezana problematika. Časovni razpon pričujoče obravnave se osredotoča na obdobje, ki ga opredeljuje pojem narodne ideje in v katerem so se ob »matični« Sloveniji pojavile tudi »Slovenije« zunaj slovenskih zgodovinskih oziroma etničnih teritorialnih meja. S takim časovnim nastavkom pa selitvene problematike in diaspor ne želimo zamejevati samo z narodnim vprašanjem. Kot drugod po Evropi lahko tudi v slovenskem prostoru že v prejšnjih stoletjih sledimo raznim oblikam prostorske mobilnosti in migracijskih gibanj. Zato se tematizacija in konceptualizacija zgodovine migracij ne moreta začeti z izbranim obdobjem in se nanj omejevati. Predvsem morata pojav obravnavati kot tradicionalno sestavino gospodarskega in družbenega življenja. Od srede 19. stoletja se z množičnostjo in s transnacionalnimi razsežnostmi migracije na Slovenskem predstavlja z novimi pomeni, koncepti in implikacijami, ki se, tako v matičnem prostoru kot diaspori,

prepletajo na gospodarski, družbeni, kulturni in politični ravni. Vse to terja širok pogled na obzorje migracijske problematike in zgodovine migracij, predvsem pa različna gledišča opazovanja, ki edina lahko razkrijejo različne ravni in kontekste dogajanja.

Podani prikaz zajema dve v marsičem različni obdobji v zgodovini migracij, ki ju ločuje prva svetovna vojna. Tako v državah izseljevanja kot priseljevanja je predvojno obdobje sovpadalo z obdobjem najliberalnejšega odnosa do transnacionalnih migracij. Selitvena gibanja so po načelih prostega dostopa do nacionalnih in mednarodnih trgov delovne sile potekala tako na kontinentalnih kot prekomorskih relacijah. Uokvirjala so se v procese industrializacije in ekspanzije liberalnega kapitalizma na gospodarsko naprednejših območjih Evrope in v čezoceanskih deželah. Za obdobje med obema svetovnjima vojnama pa je značilen državni intervencionizem, ki je s prestrukturiranjem ekonomskih modelov in pod vplivom svetovne ekonomske krize uvedel restriktivne izseljenske in priseljenske politike ter uravnavanje delovnih migracij s strogimi regulativnimi sistemi. Korenito spremenjeni evropski geopolitični zemljevid je slovenski prostor razdelil med nekaj držav. Pričujoči prikaz razbira dogajanja in stanja v zgodovini slovenskih migracij in diaspor, odvisnih od omenjenih pravnih, gospodarskih, političnih in drugih razmer. Hkrati pa jim sledi longitudinalno, saj so se na posameznih tematskih ravneh razvijali preko omenjenih političnih in konceptualnih prelomov, sledeč drugim periodizacijskim dolžinam. S temi nastavki prikaz ponuja vpogled v kontinuitete in diskontinuitete, ki so zaznamovale splošne in specifične poteze migracijskih procesov na Slovenskem.

Migracijskih pojavov in z njimi povezanih stališč ni mogoče ustrezno obravnavati le z metodologijami in s koncepti posameznih disciplin. Za celovito in poglobljeno razumevanje jih je treba hkrati opazovati z različnih gledišč in interpretirati s pomočjo interdisciplinarnega integriranega branja različnih ravni njihovega dogajanja. Ta predpostavka je bila temeljno vodilo raziskovalnega projekta, katerega osrednji rezultat je pričujoča monografija. Projekt je bil zasnovan na treh v skupno interpretativno mrežo tesno povezanih glavnih vidikov obravnave. Prvi, zgodovinski vidik, pojav izseljevanja in diaspore kontekstualizira z gospodarskimi, družbenimi in s političnimi dogajanja od srede 19. stoletja do leta 1945. Drugi, kulturnozgodovinski vidik, proučuje organizacijske oblike slovenskih izseljenskih skupnosti, njihovo kulturno produkcijo, medsebojne vplive z matičnim prostorom ter vprašanja jezikovne in kulturne identitete. Tretji, homocentrični vidik, tematiki izseljevanja in diaspore dopolnjuje z izbranimi primeri osebnih migracijskih izkušenj in subjektivnih interpretacij dinamik v okviru heterogenosti migrantskih skupnosti ter v okviru relacij med migrantskimi

in izvornimi okolji. Vsi trije vidiki se v obravnavi na mnogih mestih med seboj prepletajo, dopolnjujejo in drug drugega dodatno osvetljujejo.

ZGODOVINSKI VIDIK

Težavna zajetje in prikaz migracijskih gibanj na Slovenskem in slovenskega izseljenstva v deželah priseljevanja se v zgodovinski perspektivi soočata s številnimi tehničnimi in konceptualnimi izzivi. Prvi je pomanjkanje ustreznih statističnih virov. Avstrija ni razpolagala z neposredno statistiko notranjih migracij, poskusi opazovanja migracij v tujino pa so se izjalovili, tako da so oblasti številčno prekooceansko izseljevanje spremljali s pomočjo podatkov evropskih izseljenskih pristanišč in ameriške statistike. Za izseljevanje s slovenskega ozemlja v tujino je za daljše obdobje na voljo le statistika za Kranjsko, za druge slovenske dežele razpolagamo le z drobci ali s podatki za manjše upravne enote. Nekaj več virov imamo za obdobje po prvi svetovni vojni, ko je Kraljevina Jugoslavija vzpostavila namensko državno izseljensko službo, uvedla neposredno vodenje statistike migracijskih gibanj in institucionalno vzdrževanje odnosov z izseljenskimi skupnostmi po svetu. Za to obdobje so za delovne migracije na voljo tudi druge vrste statistik in podatkov ter uradni oziroma poluradni bilteni z informacijami o migracijskih gibanjih in slovenskih skupnostih zunaj slovenskih meja. Žal tudi ti viri ne omogočajo vpogleda v celotno migracijsko dogajanje, zlasti ne v obsežne migracije na jugoslovanskem državnem ozemlju.

Drugi izziv izhaja iz teritorialne upravne delitve in neujemanja slovenskega etničnega ozemlja z v statistiki zajetimi upravnimi enotami. Z izjemo Kranjske je do prve svetovne vojne v razpoložljivih statistikah težavno in pogosto nemogoče slovensko narodno ozemlje oddeliti od preostalega upravnega prostora. Poleg tega je Prekmurje spadalo pod ogrsko polovico monarhije, Beneška Slovenija in Rezija na najzahodnejšem robu slovenskega etničnega ozemlja pa pod Italijo. S podobnimi težavami se srečujemo v statističnih virih priseljskih držav, kjer so v tem času slovenski priseljenci na podlagi državljanstva vodeni kot državljani Avstrije, Ogrske in Italije. Statistika Združenih držav Amerike, ki so bile poglavitni cilj slovenskega izseljevanja na tuje, jih po podrobnejših enotah geografskega izvora oziroma po etničnem poreklu navaja skupaj s Hrvati. Ljudska štetja ZDA priseljence po maternem jeziku razvrščajo šele od popisa 1910, pri čemer ne vključujejo tistih, ki se niso izjavili za Slovence, in seveda tistih, ki so pripadali drugim narodnim skupinam. Težava se z novo geopolitično razdelitvijo nekdanjega avstro-ogrškega državnega prostora po prvi

svetovni vojni še poveča, z nastankom novih držav se namreč spremenijo in s tem za mnoge zamenjajo prejšnji teritorialni pojmi »domovine« in »tujine«. Če je bilo Prekmurje pridruženo jugoslovanski Sloveniji, so zunaj jugoslovanske države ostali večji del Koroške, Primorska in Istra, Beneška Slovenija in Rezija ter Porabje. Izseljenci iz jugoslovanske Slovenije so tako v statistikah držav priseljevanja zabeleženi kot Jugoslovani, tisti z ozemelj zunaj jugoslovanskih meja pa kot Avstrijci, Italijani in Madžari.

Poleg vsega povedanega migracije niso preprosta, linearna premeščanja iz enega kraja v drugega ali iz ene države v drugo. Razne vrste selitev v obravnavanem obdobju na slovenskem ozemlju je v razpoložljivih statistikah težko razpoznati. Mnoga premikanja, zlasti tista kratkega trajanja, kot na primer sezonska, so, razen v nekaterih primerih, ko so bila deležna izrecnega opazovanja, ostala povsem nevidna; da ob tem ne omenjamo nelegalnih migracij. Sploh pa je, kot opozarjajo številne mednarodne in domače študije, pri preučevanju migracij problematična sama klasifikacija gibanj na podlagi kategorij, kot so notranja ali mednarodna, kontinentalna ali prekooceanska, sezonska oziroma kratkega ali dolgega trajanja in podobnih. Če nam te sheme po eni strani omogočajo vrednotiti smeri in dimenzije gibanj, nam mikro-dimenzionalna perspektiva in raziskovalni pristopi, osredotočeni na migrante in ne na migracije, razkrivajo, kako pogosto so migranti prehajali od ene k drugi med omenjenimi migracijskimi tipologijami, spreminjali migracijske cilje in razdalje, se vračali in spet odhajali. Statistični in tudi drugi viri nam pogosto ponujajo le enoznačno in linearno sliko dogajanj, ki so bila kot posledica sprotnih prilagajanj in spreminjanj migracijskih ter življenjskih načrtov posameznikov in skupin praviloma veliko bolj kompleksna. Razbiranje opisanih migracijskih gibanj je v slovenskem primeru zaradi pomanjkanja virov, manjšega števila raziskav in raziskovalnih možnosti v primerjavi z drugimi narodi in državami, pa tudi zaradi zamud slovenskega zgodovinopisja pri uveljavljanju sodobnejših raziskovalnih perspektiv, še zlasti težavno.

Cilj zgodovinskega dela pričujočega prikaza je migracijske pojave na Slovenskem umestiti v prostorski in zgodovinski kontekst ter poudariti njihove splošnejše in nekatere podrobnejše dinamične, strukturne in tipološke značilnosti, ki so v dobi zrelega kapitalizma in industrializacije zaznamovale slovensko zgodovino. Namen monografije ni podroben pregled migracijskih pojavov, pričujoči prikaz pa ni zbir vsega, kar je navrgla dosedanja raziskovalna produkcija o zgodovini slovenskih migracij. Poudariti želimo predvsem kompleksne in problemske vidike ter nakazati povezave z gospodarskim, družbenim in s političnim dogajanjem na Slovenskem in v deželah priseljevanja. Prispevati želimo k opredeljevanju

posebnosti in razpoznavnosti slovenskih migracij, hkrati pa opozoriti tudi na podobnosti s širšim mednarodnim migracijskim kontekstom in primerljivost z njim. Z demografskega vidika so v središču pozornosti obseg, dinamike, morfološke značilnosti, izvorna geografija in usmeritve migracijskih gibanj. Poudarek je na regionalnih razlikah in družbenoekonomskih kontekstih ter dejavnikih. V ospredju razprave so migracijski sistemi, ki so s posameznimi migracijskimi oblikami in z njihovimi funkcijskimi nastavki povezovali izseljenska in priseljenska okolja v ekonomsko, družbeno in tudi kulturno pretočne transferje. Kot dejavniki, ki so vplivali na migracijska gibanja na Slovenskem, nas zanimajo spolne diferenciacije ter drugi strukturni vidiki, pravni okviri in migracijske politike. Še zlasti poudarjamo kontinuitete in prelome, ki so v obravnavanem obdobju zaznamovali migracije, preusmerjali njihove tokove, spreminjali njihov obseg, značaj in pomen tako z družbenogospodarskega kot narodnopolitičnega in organizacijskega vidika.

KULTURNOZGODOVINSKI VIDIK

Kot je oblikovanje slovenskega naroda in narodne zavesti neločljivo povezano z nastankom prvih slovenskih kulturnih ustanov ter razvojem slovenske književnosti in druge kulturno-umetniške produkcije v slovenskem jeziku, so etnične organizacije in društva slovenske diaspore s svojima izdajateljsko dejavnostjo in z drugo kulturno (re)produkcijo odigrala osrednjo vlogo pri kreiranju, krepitvi in ohranjanju slovenske narodne, jezikovne in kulturne identitete v izseljenstvu. Zato drugi del pričujoče študije, v katerem se medsebojno dopolnjujeta predvsem kulturnozgodovinski in splošni zgodovinski vidik obravnave, najprej zajame nastanek in razvoj posvetnih in cerkvenih slovenskih podpornih, kulturnih, političnih, humanitarnih, ženskih, mladinskih in drugih organizacijskih struktur. Predstavi najširši razpon njihovih dejavnosti in odgovarja na vprašanja o vzrokih, oblikah, posledicah in nosilcih politične polarizacije slovenske diaspore v različnih obdobjih in delih sveta.

Drugi del pregleda v posebnem poglavju predstavi slovensko izseljensko časopisje kot enega najpomembnejših virov za razumevanje dogajanj in notranjih razmerij v slovenski diaspori. Časopisni prispevki so skupaj s korespondenco in z drugimi arhivskimi viri najbolj avtentična in neposredna »vrata« v preteklost. Pregled v nadaljevanju pokaže, kako so slovenski izseljenski učitelji in učiteljice, duhovniki in šolske sestre iz Slovenije skrbeli za prenos znanja slovenskega jezika na potomce izseljencev. Prikaže širše pomene razmerja med rabo materinščine in jezikom okolja, tako v vsakdanjem življenju slovenskih izseljencev kot v

njihovi kulturni produkciji. Nakaže, kako se kulturni položaj priseljencev v določenem času in prostoru odraža v nekaterih izstopajočih značilnostih medgeneracijskih odnosov, ki prevladujejo v posamezni priseljski skupnosti. Posebna pozornost je posvečena vprašanju, kako se kulturni položaj slovenske diaspore neposredno odraža v stopnji jezikovne, kulturne in ponekod verske asimilacije njenih pripadnikov v razmerah, ki v družbi sprejema ne spodbujajo ohranjanja in uveljavitve priseljskih/manjšinskih jezikov in kultur.

Na pogoje za enakopravno vključevanje priseljencev v novo okolje in kulturno uveljavitev v njem med drugim vplivajo tudi pravni vidiki odnosov med izvorno in ciljno državo, tako meddržavni sporazumi, ki urejajo status izseljencev, kot tudi politični odnosi med državama, gospodarske krize, ki določajo odnos večinskega prebivalstva do priseljencev, in splošni negativni stereotipi. Stereotipi se s skrbno preračunano podporo populističnih politikov in njim naklonjenih javnih medijev kot glavnih tvorcev javnega mnenja trdovratno držijo posameznih etničnih skupin priseljencev. Vsa ta razmerja, ki so v ospredju še danes, so največkrat odločilno vplivala tudi na življenjske razmere slovenskih izseljencev v vseh obdobjih slovenske izseljenske zgodovine.

O tem, kako so doživljali svoje izseljenske usode, pišejo v spominskih, esejističnih, proznih in pesniških revijalnih prispevkih, v leposlovnih knjigah, ki so jih izdali v izseljenstvu ali pri založbah v stari domovini, in v nekaj dramskih delih. Književno ustvarjanje slovenskih izseljencev v obravnavanem obdobju je doseglo vrhunec med obema svetovnjima vojnama, literarna produkcija Slovencev v ZDA pa je po obsegu in kakovosti prekašala slovensko književno produkcijo v vseh drugih delih sveta. Izseljensko slovstvo je bilo pomemben spodbujevalec slovenske identitete v drugačnem jezikovnem in kulturnem okolju. Ker je v posameznih skupnostih odigralo vidno vlogo, mu posvečamo posebno poglavje. Kljub povedanemu pa slovenska diaspora pred letom 1945 ni dala več kot enega mednarodno prepoznavnega pisatelja, namreč Louisa Adamiča. Čeprav je pisal v angleščini, je bil v nekaterih obdobjih kot vodilni organizator akcij za politično in materialno podporo stari domovini tesno povezan s slovensko skupnostjo v ZDA. Njeni pripadniki so slovenske prevode njegovih del in članke o njem lahko brali v slovenskih izseljenskih listih. Številni so se s svojim odmevnim rojakom ponašali, drugi so ga krivili za politični razkol v slovenski skupnosti.

Tako kot je Louis Adamič s svojimi knjigami s slovensko tematiko in prevodi del slovenskih pisateljev vnesel rojstno deželo in slovenski narod v kulturno zavest številnih Američanov, so k temu prispevali tudi drugi posamezniki slovenskega rodu, ki so se v novih

domovinah uveljavili v političnem ali verskem življenju, različnih umetnostih, znanosti ali športu. Tudi teh je bilo pred drugo svetovno vojno in med njo največ v ZDA, nekaj tudi drugod. Ker so se številni med njimi v predvojnih letih šele začeli uveljavljati in so pravi prodor dosegli po vojni, so tu le omenjeni, glavne predstavitve pa naj bi bili deležni v raziskavi, ki bo nadaljevanje pričujočega pregleda.

HOMOCENTRIČNI VIDIK

Tretji vidik raziskave se je z uporabo metod ustne zgodovine in homocentrizma osredotočil na posameznice in posameznike ter njihove konkretne migrantske zgodbe. Posamezna obdobja slovenskega izseljenstva ilustrirajo izbrani primeri individualnih življenjskih zgodb in subjektivne percepcije migracij. Metode ustne zgodovine in narativne metode so ponovno veljavo in pomen pridobile pred nekaj desetletji. »Navadnim« ljudem so omogočile zgodovinske dogodke in socialne pojave opisati s pomočjo njihovih izkušenj in interpretacij. »Demokratizirale« so zgodovino in druge družboslovne in humanistične vede. Pomen omenjene metodologije izhaja iz potrebe po prikazu izkušenj »navadnih« ljudi in predstavitvi njihove interpretacije zgodovinskih in socialnih pojavov. Od druge polovice prejšnjega stoletja je ta metoda postala pomembna tudi v migracijskih študijih, saj je treba poleg makroekonomskih in političnih vzrokov migracij razumeti tudi splet intimnih, osebnih, družinskih, prijateljskih vezi in mrež, v katerih se sprejemajo odločitve in potekajo migracijski procesi. Prav subjektivne percepcije migracijskega procesa najnatančneje odstirajo kompleksnost migracijskih izkušenj, ki jih določajo družina, politika, (transnacionalna) skupnost, moralne norme, predpisane spolne vloge, seksualnost, etničnost in nacionalnost.

V širokem razponu predstavljenih zgodb je prikazano bogastvo premislekov, odločitev in identitetnih preobrazb ter transnacionalnih mrež, ki je zaznamovalo življenja vseh vpletenih. Izbrane pripovedi in spomini, pisma, dnevniki, življenjske zgodbe, pričevanja in drugi »dokumenti življenja« povezujejo celo stoletje slovenskega izseljenstva in omogočajo izostreno razumevanje človekove subjektivnosti.

Zgodbe konkretnih izseljenk in izseljencev ter njihovih družin in domovin prikazujejo obe strani migracijskega procesa. Odločitve za migracije so vpete tako v kulturni, socialni, politični in ekonomski kontekst najožjega okolja domačega kraja kot tudi najširših razsežnosti globalnega sveta; treba je obravnavati celovitost migracijskega procesa in upoštevati

povezanost družb in držav ter se tako upirati redukcionističnim stališčem, ki ločeno obravnavajo izseljevanje in priseljevanje pa tudi kraj priselitve in kraj izselitve. Obenem pa je treba migracijske pojave razumeti s pomočjo homocentrične metode, ki v osišče postavlja ljudi, njihove osebne izkušnje, doživljanja, zaznavanja in neposredno družinsko, sorodstveno in skupnostno okolje. Osebne zgodbe postavljajo v ospredje posameznice in posameznike kot akterje migracijskega pojava in odstirajo subjektivni vpogled v njihove odločitve ter širša dogajanja skupnosti, narodov in predelov sveta, ki jih migracije povezujejo.

Izbrane zgodbe razkrivajo, kako migrante iz iste države ali regije prečijo spolne, razredne, religiozne, svetovnonazorske, etnične in regionalne razlike, kar pomeni, da migrantske etnične skupnosti niso nikoli homogene, prav nasprotno. Poleg omenjenih jih prečijo tudi razlike med migranti glede na kraj, od koder so prišli, in glede na okoliščine migriranja v državah izselitve in priselitve. Subjektivne izkušnje tistih, ki so odšli, in tistih, ki so ostali, pokažejo na vzpostavljanje translokalnih vezi in transnacionalne družine ter otroštva. Prav tako se s subjektivnim pogledom vpletenih v migracijski proces prikažejo kontinuitete in diskontinuitete v ohranjanju in spreminjanju nacionalnih, etničnih in sestavljenih identitet, tradicij in dediščin, ideoloških in političnih struktur migrantskih skupnosti ter medsebojnih vplivanj migrantov in lokalnega oziroma nacionalnega okolja, iz katerega so odšli.

Osebne zgodbe so sestavljene iz biografskih in avtobiografskih besedil, pričevanj in spominov ter osebnih dokumentov, kot so dnevniki, pisma in razglednice. S subjektivno percepcijo in z interpretacijo akterjev migracijskega procesa razpirajo kalejdoskop individualnih, raznolikih, dinamičnih in spreminjajočih se pripovedi o konstrukcijah nacionalnih, etničnih in spolnih identitet, o kompleksnih družinskih odločitvah in vsakodnevnih pogajanjih v transnacionalnih mrežah podpore in ohranjanja stikov ter o emocionalnih dinamikah odhoda, vrnitve ali ostajanja v kontekstu transnacionalnih čustvenih svetov. Predstavljenih je pet življenjskih zgodb, ki ilustrirajo različna obdobja slovenskega izseljevanja, različne kraje izselitev in smeri selitev, raznovrstne motive in udejstvovanja izseljenk in izseljencev ter raznolike »dokumente življenja«, torej vire, iz katerih so zgodbe sestavljene.

Že prva zgodba zamaje večino trdno zasidranih predstav o slovenskem izseljenstvu v obdobju od srede 19. stoletja do konca druge svetovne vojne: da so se večinoma selili moški, da je bila glavna smer izselitve Amerika, torej Združene države Amerike, da so bile migracije enkratne selitve iz enega v drug kraj, da so ženske ostajale doma in da je bila migracija

povezana s težkimi razmerami, čustveno stisko in z občutki izgube. Helena Turk, ki se je leta 1896 kot mlado dekle iz Notranjske izselila najprej v Brazilijo, nato pa v Egipt, Nemčijo in ZDA, nam v avtobiografskem časopisnem podlistku pripoveduje zgodbo o večkratnih selitvah in povratkih, bogatih izkušnjah, radovednosti in radoživosti, ki so spremljali njeno izseljensko izkušnjo. Njenim motivom bi lahko rekli ekonomski, a njena zgodba razkrije kompleksnost vzrokov za izselitve, ki togim birokratskim in znanstvenim opredelitvam vedno znova uhajajo.

Akterka druge zgodbe je prav tako mlado dekle, ki se je leta 1906 iz Štajerske izselila sama, njen motiv pa je bil v Ameriki zaslužiti dovolj denarja, da bi si doma lahko plačala šolanje. Marie Priland je – tako kot velika večina pripadnikov množičnega vala izseljencev – načrtovala vrnitev v domovino; načrta ni uresničila. Iz njenega bogatega uredniškega in avtobiografskega pisanja smo sestavili zgodbo o uspehu sirote, ki se je kmalu po prihodu v ZDA vsestransko predala delu v slovenski skupnosti, ustanovila prvo organizacijo slovenskih izseljenk in pustila neizbrisen pečat v obeh svojih domovinah.

Prav tako je neizbrisen pečat v obeh domovinah pustil največji slovensko-ameriški pisatelj Louis Adamič. Tudi on se je leta 1913 kot mlad fant iz Dolenjske sam odpravil v Ameriko, njegovi motivi pa so bili avanturistični in mladostno raziskovalni. Iz obsežnega opusa njegovih del in del o njem lahko razberemo izjemni migracijski proces ustvarjalnega, uspešnega in politično dejavnega migranta, ki hkrati na intimni ravni ponazarja konstrukcijo sestavljene identitete, na javni ravni pa politično razdeljenost in ideološko konfliktnost slovenskih izseljenskih skupnosti.

Politični kontekst je ključen tudi za zgodbo Marije Ipavec iz Posočja, ki je kot mlada mati med prvo svetovno vojno izkusila begunstvo v Italiji. Svoje intimne dnevniške zapise je verjetno, tako kot množica drugih udeležencev svetovne morije, zapisovala zato, da bi osmislila strahote vojnega dogajanja in jih z nekom delila. Droben, nepopoln zapis je neprecenljiv uvid v subjektivno doživljanje posameznice v množičnem valu begunstva iz zahodnega dela slovenskega prostora.

Zadnja zgodba je najnatančnejši uvid v emocionalno kompleksnost migracijskega procesa. Korespondenca zaljubljenega in pozneje poročenega para razgrinja kompleksnost ohranjanja stikov v letih ločitve, krepitve čustvenih vezi, lojalnosti, pripadnosti in hkrati vznemirjenosti, dvomov in skrbi, ki določajo življenje transnacionalne emocionalne skupnosti. Franc Koglot in Felicita Peric iz goriške vasi s svojimi besedami govorita o ljubezni, dolžnosti, upanju in vztrajnosti. V intimnih pismih, ki so v dvajsetih letih prejšnjega

stoletja potovala med Egiptom, Biljami in Zürichom, pa se zarisujejo tudi obrisi radikalnih sprememb, ki jih migracije prinašajo v odnose med spoloma, družinske odnose in tradicionalne strukture izvornih skupnosti.

Vsaka zgodba na svoj način, enkratno in neponovljivo, izraža subjektivna doživljanja migracijskih procesov, čustva, zaznavanja, upanja in delovanja. Hkrati pa vsaka med njimi v sebi skriva tudi prvine občega in splošno veljavnega, ki veljajo za tiste, ki odhajajo, in tiste, ki ostajajo – po vsem svetu, tako v preteklosti kot danes.

I. ZGODOVINSKI, SOCIALNI, GOSPODARSKI IN POLITIČNI VIDIKI SLOVENSKEGA IZSELJENSTVA

Aleksej Kalc

MIGRACIJE DO PRVE SVETOVNE VOJNE

OD TRADICIJE K MODERNOSTI

Množične migracije in prerazporejanja prebivalstva so bili med bolj markantnimi družbenimi pojavi 19. in 20. stoletja. Zgodovinopisje in druge discipline so jih dolgo razumeli predvsem v luči modernizacije in njenih prelomnih družbenih, ekonomskih, političnih in kulturnih sprememb, ki so zaznamovale to zgodovinsko obdobje. Pod vplivom modernizacijske paradigme se je prikazovanje migracij in intenzivne prostorske mobilnosti uveljavilo kot značilnost moderne družbe, povezane z industrializacijo, urbanizacijo, uveljavitvijo osebnih svoboščin, s širjenjem novih potreb, potrošnje in novih načinov življenja.

Tradicionalna predindustrijska družba naj bi bila zaradi odvisnosti od zemlje sedentarna, v njej naj bi ljudje živeli v mejah lokalne skupnosti in se v njenih in mejah svojega sosodstva tudi premikali. K taki predstavi navaja dokumentarno gradivo. V nasprotju s prejšnjimi obdobji so migracije in prostorska mobilnost v virih iz 19. in 20. stoletja zelo opazne, tako na prizoriščih velikih dogajanj kot na krajevni ravni, v življenju družin in posameznikov. Zaradi obsega in implikacij, ki so jih imele ne samo v družbenem in gospodarskem pogledu, ampak tudi s pravnega, kulturnega in političnega stališča, so bile migracije z uveljavitvijo moderne države in nacionalne ideje deležne natančnejšega opazovanja in klasifikacij; tako sta se povečali njuna formalna vidljivost in prepoznavnost.

V zadnjih desetletjih se je razumevanje migracijskega dogajanja v zgodovinski perspektivi spremenilo. Pokazala se je varljivost podob migracijskih gibanj, sestavljenih samo iz uradnih definicij in kategorij, izoblikovanih za upravne potrebe in usklajenih s specifičnimi interesi v dobi industrializacije in moderne oziroma nacionalne države. Študije so razkrile, da so bile različne oblike migracij zelo razširjene tudi pred njihovo sistematično formalizacijo na podlagi nacionalno in upravno opredeljenih terminologij. Niso bile le izredni učinek kriznih trenutkov in velikih zgodovinskih prelomov, pač pa kontinuiran pojav, strukturno vgrajen v vsakdanje družbene, ekonomske in kulturne organizacijske okvire ter dogajanja. Raziskave so poudarile neumestnost dihotomičnega razlikovanja med industrijsko in predindustrijsko dobo in teoretičnega modela »migracijskega prehoda« od nepremične ali prostorsko komaj premične družbe k mobilni družbi. Jasno se je pokazala vloga migracij in mobilnosti v dolgem zgodovinskem trajanju, zaradi katerega se je v migracijskih študijah pojavil pojem *homo*

migrans. Nedvomno pa je modernizacija prinesla velike spremembe tako glede obsega in intenzivnosti kot usmeritev in razdalj migracijskih gibanj. Ta so se v novim časom prilagojenih oblikah ter načinih od 19. stoletja dogajala na vse obsežnejšem mednarodnem in transkontinentalnem družbenogospodarskem prizorišču (Bade 2001; Corti 2015; Hochstadt 1999; Hoerder 1996; Lucassen, Lucassen 2009; Moch 1992).

Slovenski prostor v tem ni bil izjema. V njem so opazne tako kontinuiteta in družbeno konstitutivna vloga migracijskega pojava skozi stoletja kot njegova ekspanzija in spremembe, do katerih je z modernizacijo prišlo v 19. stoletju. Slovensko ozemlje je bilo že v srednjem in novem veku prizorišče živahne prostorske mobilnosti, prihodov in odhodov, ki so v stoletjih sooblikovali njegovo družbeno tkivo in kulturni značaj (Štih 2010). Starejše in nove študije kažejo, da je bilo pretežno kmečko prebivalstvo na Slovenskem vse prej kot stanovitno. Stopnje ustaljenosti oziroma gibljivosti so bile sicer različne, marsikje pa je le ožji del rodov za dolga obdobja ostajal na enih in istih kmetijah in v enih in istih naseljih. Predvsem pa opozarjajo, da so bili premikanje in selitve na krajše in tudi daljše razdalje sestavni del vsakdanjega življenja, povezan tako z ekonomskimi prizadevanji in potrebami kot tudi drugimi objektivnimi dejavniki in subjektivnimi motivi (Melik 1963: 331; Kosi 1998).

Mobilnost in migracije so bile del ekonomskih praks in strategij družbenih dinamik. Agrarno gospodarstvo je pogosto ustvarjalo le del dohodka prebivalstva, tako da so bile neagrarne dejavnosti, od trgovine do tovarništva, od obrti do rudarstva in fužinarstva, dopolnilne in pogosto prevladujoče komponente ekonomskega sistema, katerega značilnost je bila integracija kmečkih z drugimi dejavnostmi (Blaznik idr. 1970: 627–631; Valenčič 1981; Panjek, Lazarević 2018; Panjek 2018; Beguš 2018). Migracijska gibanja so bila intenzivnejša tam, kjer so bili lokalni agrarni viri skromnejši, kot na primer na hribovitih območjih. Veliko ljudi si je služilo kruh kot posli na kmetijah in v mestih ali kot mezdni delavci v agrarnem gospodarstvu. Usklajevanje vseh omenjenih dejavnosti je pogosto temeljilo na selitvah krožnega tipa, kot na primer sezonskih ali selitvah daljšega trajanja.

Gibanja in preseljevanja so bila značilna za določene poklicne kategorije, kot na primer za trgovce ali obrtnike. Trgovci so bili večinoma tujci, ki so se v določeni kraj preselili v iskanju priložnosti in primerne okolja za svoje udejstvovanje, krošnjarstvu pa je prav mobilnost dajala poseben značaj. Obrtni poklici so bili institucionalno odvisni od mobilnosti, ki se je začela z vajeništvom in se nadaljevala z vandrovtvom, s katerim so si vajenci, preden so se ustalili in prestopili med mojstre, na tujem nabirali poklicne izkušnje. Obrtni delavci so bili zaradi nestalnosti zaposlitve zelo premični. Mesta so bila kraji intenzivnih prihodov in

odhodov. Stanovalci so se stalno menjavali, demografsko obnavljanje pa je bilo v urbanih okoljih zaradi kroničnega preseganja smrtnosti nad rodnostjo odvisno od priseljevanja (Golec 1999: 775, 786–788; Kalc 2007; 2010).

V 18. stoletju so se na Slovenskem povečala migracijska gibanja krajevnega in medregionalnega značaja. Pot jim je odpiralo tudi sproščanje pravnih omejitev osebnega gibanja, s čimer je država s pomočjo reform spodbujala rast, družbeno mobilnost in gospodarsko produktivnost prebivalstva. Zaradi ožjega geografskega razpona, številčno manjšega obsega v primerjavi s tistim iz 19. stoletja in pogosto tudi zaradi začasnega trajanja omenjena migracijska gibanja niso bistveno vplivala na demografski razvoj slovenskih dežel; ta je vse do konca novega veka temeljil na dejavnikih naravne rasti. Učinki migracij so se poznali na krajevni ravni, na primer na območjih, kjer se je od 16. stoletja zgoščalo kajžarstvo. Ta pojav je bil povezan z naseljevanjem prebivalstva brez zemlje na srenjsko zemljo, kjer so prometna lega ali drugi viri omogočali razvoj neagrarnih gospodarskih dejavnosti. Primer izrazitejših demografskih sprememb je Trst, kjer je v 18. stoletju zaradi množičnega priseljevanja število prebivalstva s 4.000 naraslo na skoraj 20.000 (Kalc 2007). Drugi primer je Idrija, ki je zaradi naseljevanja rudarske delovne sile v 18. stoletju postala tretje najbolj obljudeno mesto na Slovenskem (Arko 1931).

»Teža« prebivalstva in začetek množičnega izseljevanja

Demografska slika in vpliv migracij nanjo sta se začela spreminjati v predmarčni dobi. Takrat je prišlo do demografskega prehoda, in dotedanjo, pretežno stacionarno demografsko dinamiko, tipično za predmoderno družbo, je zamenjala hitra rast prebivalstva. Temu je botrovala vse večja razlika med naraščajočo rodnostjo in padajočo smrtnostjo. Zgodovinarji to spremembo pripisujejo dalekosežnim učinkom fiziokratizma iz 18. stoletja in drugim dejavnikom, ki so omogočili napredek kmetijstva in izboljšali položaj kmetov (Zwitter 1936: 49). K naraščanju števila prebivalstva so takrat prispevala tudi priseljevanja, ki so jih pritegnila mesta in območja prve tovarniške proizvodnje. Predmarčno obdobje je prineslo najhitrejšo rast števila prebivalstva na Slovenskem. Proti koncu predmarčne dobe pa sta začeli prihajati do izraza prenaseljenost in zaostalost obstoječih gospodarskih struktur. Z njima se je pojavilo izseljevanje, ki je postalo strukturni dejavnik nadaljnjega demografskega in družbenega razvoja in je z desetletji postalo vse bolj množično.

Od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne je z ozemlja današnje Slovenije emigriralo neto 310.000 prebivalcev (Blaznik idr. 1970: 103–105). V tem obdobju je izseljevanje naravno demografsko rast prebivalstva prikrajšalo za skoraj 58 odstotkov. Zaradi tako množičnega odliva se je prebivalstvo takratnih slovenskih dežel (to je dežel monarhije, kjer je zgodovinsko živelo slovensko prebivalstvo) v obdobju med ljudskima štetjema 1857 in 1910, ki je sovpadalo z najmočnejšo demografsko rastjo v Avstriji in Evropi, povečalo le za 33 odstotkov (prav tam: 104). Na ozemlju današnje Slovenije, torej brez večjega dela Koroške, dela Goriške in Trsta, ki so bila pomembna območja priseljevanja, je prebivalstvo naraslo komaj za 22 odstotkov. V avstrijski polovici dvojne monarhije, ki je prav tako poznala množična izseljevanja, se je prebivalstvo v istem obdobju povečalo za okrog 52 odstotkov (Šifrer 1962: 17). Slovensko ozemlje, zlasti njegov osrednji del, je bilo v drugi polovici 19. stoletja do prve svetovne vojne izrazito izseljensko območje in med območji z najvišjimi stopnjami izseljevanja v avstro-ogrski monarhiji. V okviru vzhodne in jugovzhodne periferije dvojne monarhije se je skupaj z Italijo, s poljskimi deželami in v prejšnjem obdobju Irsko ter skandinavskimi državami uvrščalo med najizrazitejše evropske izvoznice prebivalstva in delovne sile (Hoerder 1996: 37).

Potek in obseg izseljevanja s slovenskega ozemlja lahko ugotavljamo samo v grobem in posredno s pomočjo podatkov štetij prebivalstva in na podlagi migracijskih saldov (razlik med naravno in dejansko rastjo števila prebivalstva). V migracijski dinamiki se je zvrstilo več faz. Že v prvi, v politično razburkanem obdobju od srede štiridesetih let do popisa 1857, ko so v vsej Avstriji beležili pomembna notranja migracijska gibanja in številne odhode v tujino, je bilo tudi izseljevanje s slovenskega ozemlja že precej izrazito. Strukturne spremembe, ki so nastopile z odpravo fevdalizma, so načele tradicionalna družbena in gospodarska razmerja. Skupaj z drugimi dejavniki modernizacije, vključno z izgradnjo železnice in s pojavom prvih industrijskih obratov, so spodbudile živahna izseljenska kot tudi priseljenska gibanja.

Zaradi izseljevanja (in povečane smrtnosti) se je v tem politično in gospodarsko prelomnem obdobju na Kranjskem in tudi Primorskem število prebivalcev zmanjšalo (Blaznik idr. 1970: 103–106). Leta 1857 je po podatkih prvega avstrijskega modernega popisa prebivalstva v drugih delih monarhije živelo skoraj 25.000⁶ oseb iz slovenskih dežel (Valenčič 1990a: 49). V šestdesetih in sedemdesetih letih je bilo izseljevanje, po migracijskih saldih sodeč, zmernejše, a vsekakor pomembno in se je sčasoma stopnjevalo. Prelomna so

⁶ Podatek vključuje pripadnike vseh narodnosti in se nanaša na imetnike domovinske pravice, t. j. stalnega bivališča.

bila osemdeseta leta. Takrat je začelo izseljevanje hitro naraščati in je stopilo v najintenzivnejšo fazo, ki se je nadaljevala do prve svetovne vojne. Koeficient pasivnega selitvenega salda (razmerje med migracijskim saldovom in številom prebivalstva na 1.000 prebivalcev) je v slovenskih deželah v osemdesetih letih z 1,1 poskočil na 3, v devetdesetih letih pa na 4,4. V prvem desetletju 20. stoletja se je skrčil na 2,2,⁷ a samo zaradi višjega naravnega prirasta in zato, ker je na robu slovenskega etničnega teritorija močno naraslo prebivalstvo koroških in primorskih mest, k čemur je prispevalo tako priseljevanje s slovenskega in drugega avstro-ogrškega prostora kot iz tujine.

Dinamika in teža izseljenskega pojava se jasneje izrazita, če odmislimo zahodni in severni urbanizirani rob slovenskega etničnega ozemlja, pogled pa zožimo na ozemlje današnje Slovenije. V teh teritorialnih okvirih se je proces izseljevanja v novem stoletju še krepil (Tabela 1 in Grafikon 1). Iz grafikona je razvidno, kako je bila od sedemdesetih let, kljub naraščajočemu naravnemu prirastu, rast prebivalstva odvisna od izseljevanja. Če je v šestdesetih in sedemdesetih letih izseljevanje odvzelo 33 in 41 odstotkov naravne rasti prebivalstva, jih je v osemdesetih letih 47 odstotkov, v devetdesetih letih pa 69 odstotkov. V prvem desetletju 20. stoletja je izseljevanje kljub izredno okrepljeni stopnji naravne rasti odvzelo 61 odstotkov naravnega prirasta.

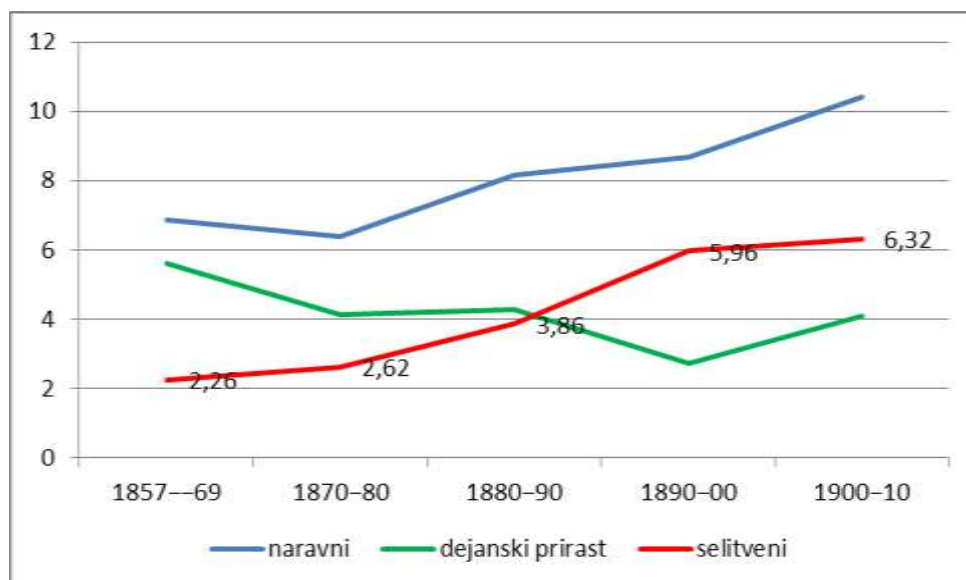
Tabela 1: Absolutni naravni in dejanski prirasti ter selitveni saldi na ozemlju današnje Slovenije v obdobju 1857–1910 (v tisočih)

	1857–69	1870–80	1880–90	1890–00	1900–10
Naravni prirast	92	81	98	108	135
Dejanski prirast	62	48	52	34	53
Migracijski saldo	-30	-33	-46	-74	-82
Prebivalstvo konec obdobja	1.134	1.182	1.234	1.268	1.321
Indeks rasti prebivalstva	100,0	104,2	108,8	111,8	116,5

Vir: Šifer 1962

⁷ Izračunano s pomočjo naslednjih podatkov: Valenčič s. d.; Šifer 1962; Blaznik idr. 1970.

Graf 1: Koeficienti naravnega in dejanskega prirasta prebivalstva ter pasivnega selitvenega salda na ozemlju današnje Slovenije v obdobju 1857–1910 (na 1.000 prebivalcev)

Vir: Šifrer 1962

Regionalne razlike in posebnosti

Migracijski pojav ni celotnega slovenskega prostora zajel v enakem obsegu, ampak se je od dežele do dežele in znotraj njih bolj ali manj razlikoval. To je bilo povezano s poselitvenimi specifikami, tendencami naravne demografske rasti in z družbenimi ter gospodarskimi razmerami, iz katerih sta izvirala mobilnost in prerazporejanje prebivalstva. Najbolj izrazito je bilo na Kranjskem, kjer je prebivalstvo po naravni poti naraščalo hitreje kot na Štajerskem in Koroškem. V obdobju med letoma 1870 in 1910 je kranjski pasivni migracijski saldo znašal 100.000 ljudi ali 21,6 odstotka prebivalstva iz leta 1869.⁸ Nižji je bil na Štajerskem in Goriškem, kjer sta bila pasivna selitvena salda 17,6 in 16,6 odstotka začetnega prebivalstva. V absolutnih številkah je to pomenilo neto izselitev 71.000 oziroma 33.000 prebivalcev. Še nekoliko nižja je bila stopnja izseljevanja v Prekmurju (14,6 odstotka), najmanjša pa v Slovenski Istri, in sicer 9,2-odstotna. V teh dveh primerih je manko prebivalstva znašal dobrih 9.000 ljudi. Za slovensko Koroško podatek o komaj odstotnem številu izseljencev ni

⁸ Razlike v številkah iz različnih študij so odvisne od različnega obsega upoštevanega ozemlja in načina izračunavanja koeficientov. Tu so združeni podatki Valenčiča, Blaznika in Šifrerja izračunani z najenostavnejšo metodo (dejanski prirast *minus* naravni prirast oziroma *migracijski saldo* / $P_0 \cdot 100$).

zanesljiv, ker je zaradi rasti prebivalstva Celovca močno popačen. Iz istega razloga v tej analizi ne upoštevamo Trsta, ki sodi v okvir slovenskih dežel in zgodovinskega naselitvenega ozemlja, a s svojimi dimenzijami in številčnim priseljevanjem zasenči migracijske pojave na Primorskem in tudi migracijska razmerja v širšem slovenskem prostoru.

Na Kranjskem in Štajerskem je bilo izseljevanje v sedemdesetih letih že zelo konsistentno. V prvem primeru se je enakomerno stopnjevalo do konca stoletja in še dalje, na Štajerskem pa se je po močnem skoku v devetdesetih letih ohranilo bolj ali manj na isti ravni. Na Kranjskem so k izseljevanju v podobnih absolutnih deležih prispevali vsi okraji, razen radovljiskega in ljubljanskega okoliškega okraja, kjer je bilo izseljevanje skromnejše. Po intenzivnosti oz. v razmerju s številom prebivalstva, je bila daleč pred vsemi Dolenjska, ki je bila pravi epicenter slovenskega izseljevanja. V okrajih Črnomelj in Kočevje je pasivni selitveni saldo znašal kar 41 oziroma 42 odstotkov začetnega prebivalstva, kar je za deset odstotnih točk več od vseh drugih kranjskih okrajev in največ na celem slovenskem ozemlju. V kočevskem okraju je izseljevanje odvzelo 87 odstotkov naravnega prirasta, v črnomaljskem pa je doseglo kar 167 odstotkov naravne rasti. Tu je bilo množično izseljevanje zgodnejše kot drugod, na najvišjo stopnjo se je dvignilo že v osemdesetih letih in jo obdržalo do konca obdobja. Izseljevanje je iz desetletja v desetletje povzročalo upadanje števila prebivalstva; to se je z 29.600 zmanjšalo na 24.700 ali za 16 odstotkov. V kočevskem okraju, ki je imel absolutno največji negativni saldo, je pojav dosegel višek v zadnjih dvajsetih letih. V podatkih je zajeta tudi sezonska migracija zimskega tipa (krošnjarstvo in druge dejavnosti), zato je bil dejanski obseg neto izselitev nekoliko manjši; to je zmanjšalo prebivalstveno osnovo in popačilo stopnjo naravnega prirasta ter posledično migracijski saldo.

Po intenzivnosti izseljevanja sledijo okraji Postojna, Litija, Logatec, Novo mesto in Kamnik. Pri Postojni je opazna stabilna dinamika čez celotno obdobje. Vsaj v prvih desetletjih jo je mogoče povezovati s »tradicionalno« utečenostjo tokov proti Trstu. V drugih okrajih se je pojav stopnjeval in dosegel višek v devetdesetih letih oziroma v zadnjih dvajsetih letih. V Litiji in Logatcu so bile tudi zaradi višjega naravnega prirasta posledice izseljevanja na rast prebivalstva manjše. Občutno nižji, a še vedno relevantni količnik izseljevanja sta beležila okraja Krško in Kranj, kjer je pojav naraščal in v kranjskem primeru izničil učinek naravne rasti. Ta dva okraja sta imela skupaj z Novim mestom in s Kamnikom najvišje absolutne primanjkljaje prebivalstva. Najnižje primanjkljaje sta imela Ljubljana okolica, kjer je izseljevanje doseglo izrazitejšo intenzivnost v devetdesetih letih, in Radovljica, kjer se je

sprva zelo visok pasivni selitveni saldo v devetdesetih letih zaradi industrijskega razvoja obrnil v pozitivno smer.

Na Štajerskem so največji absolutni primanjkljaj utrpeli okraj Celje okolica, kjer je izseljenski saldo znašal več kot 27.000 prebivalcev, za njim pa ptujski in mariborski okraj z neto primanjkljaji 20.000 oziroma 19.000 prebivalcev. Najintenzivnejše pa je bilo izseljevanje z 32 odstotki začetnega prebivalstva v Brežicah. Tu je bil že na začetku obdobja pojav najbolj relevanten in se je do konca stoletja še stopnjeval. Drugod se je vidno dvignil predvsem v devetdesetih letih, v Slovenj Gradcu pa v novem stoletju, ko je tudi povzročil padec števila prebivalstva, v ptujskem, mariborskem in ljubljanskem pa je v dolgem obdobju nihal.

Na slovenskem Koroškem je izseljevanje beležilo višek v devetdesetih letih. Največje stopnje in absolutne številke je doseglo v okrajih Šmohor in Velikovec, kjer je zajelo 80 oziroma 110 odstotkov sicer zelo skromnega naravnega prirasta celotnega obdobja. V absolutnih številkah pa je pasivni selitveni saldo znašal več kot 5.000 oziroma skoraj 12.000 prebivalcev. Po višku v devetdesetih letih se je tudi tu precej zmanjšal.

V Prekmurju je bilo v sedemdesetih letih opazno znatno priseljevanje, že v naslednjem desetletju pa se je pokazala tendenca izseljevanja. To se je močno stopnjevalo in se v tridesetletnem seštevku pomnožilo na 18 odstotkov prebivalstva iz leta 1880. Goriška in Istra sta bili vsaka na svoj način močno odvisni od Trsta in od njegovega razvoja. Za obe deželi so bile že v prejšnjem stoletju značilne najvišje stopnje naravne rasti, ki so se nadaljevale tudi v 19. stoletju (Blaznik idr. 1970: 100, 114). V predmarčni dobi je zato na Goriškem prebivalstvo naraščalo veliko hitreje kot drugod. Velik del te rasti se je prelival v Trst, kamor so se z Goriškega v velikem številu selili od začetka prostoluškega obdobja v 18. stoletju. Goriški pasivni selitveni saldo je beležil najvišjo vrednost že v sedemdesetih in osemdesetih letih, nato je postopoma upadal. Temu so botrovali rast Gorice, industrializacija in prometni ter agrarno tržni razvoj dežele, ki so del migracij zadržali v deželnih mejah (v Gradiški in Trziču), pa tudi priseljevanje iz Furlanije in avstrijskih dežel. V slovenskem delu dežele je na Tolminskem intenzivnost izseljevanja z desetletji padala, v goriškem okraju je močno narasla v osemdesetih letih, v sežanskem pa je bila z občasnimi padci najizrazitejša in je na koncu obdobja znašala 33 odstotkov začetnega prebivalstva. V Istri je bilo neto izseljevanje zmernejše, predvsem na začetku 20. stoletja ga je izrazitejše občutil koprski okraj.

Tabela 2: Migracijski saldi, naravni in dejanski prirastek po okrajih 1870–1910 (brez avtonomnih mest Celje, Maribor, Ptuj, Celovec, Ljubljana in Gorica)

	Migracijski saldo					Naravni prirast	Dejanski prirast	Mig/nar prirast	
	odstotni								absolutni
Okraji ali mesta	1870–1880	1880–1890	1890–1900	1900–1910	1870–1910	1870–1910	1870–1910	1870–1910	
Celje okraj	-2,2	-4,7	-7,1	-7,4	-23,3	-27.559	41,5	18,2	-56,2
Ljutomer	-5,7	-2,4	-6,1	-6,0	-21,1	-5.275	31,0	9,9	-68,1
Maribor okraj	-5,0	-3,9	-7,4	-5,2	-22,4	-18.740	35,5	13,0	-63,2
Ptuj okraj	-4,5	-4,2	-8,7	-8,7	-27,3	-20.337	37,4	10,1	-73,0
Brežice	-5,9	-7,7	-10,2	-7,2	-31,9	-14.677	41,4	9,5	-77,1
Slovenj Gradec	-3,7	-4,1	-5,5	-11,0	-26,1	-10.322	35,7	9,6	-73,1
<i>Slovenska Štajerska</i>	<i>-1,9</i>	<i>-3,4</i>	<i>-5,4</i>	<i>-5,5</i>	<i>-17,6</i>	<i>-71.376</i>	<i>35,0</i>	<i>17,4</i>	<i>-50,3</i>
Slo. Štajerska brez mest	-4,1	-4,6	-7,6	-7,4	-25,1	-96.910	38,1	13,1	-65,7
Šmohor	-5,2	-8,5	-9,0	-6,1	-29,4	-5.213	36,7	7,4	-80,0
Celovec okraj	-0,2	1,3	-4,4	-1,0	-4,8	-2.826	26,4	21,6	-18,1
Beljak	1,6	-0,7	-2,3	5,8	5,2	2.797	36,3	41,4	14,2
Velikovec	-1,7	-4,7	-10,1	-5,8	-22,6	-11.861	20,5	-2,1	-110,3
<i>Slovenska Koroška</i>	<i>1,8</i>	<i>-1,3</i>	<i>-3,4</i>	<i>2,1</i>	<i>-1,0</i>	<i>-1.922</i>	<i>25,6</i>	<i>24,7</i>	<i>-3,8</i>
Slo. Koroška brez Celovca	-0,6	-1,9	-5,7	-0,5	-9,3	-17.103	28,6	19,3	-32,5
Postojna	-7,0	-8,2	-8,1	-8,4	-31,9	-13.148	36,7	4,8	-86,9
Kočevje	-2,9	-9,0	-12,5	-13,8	-42,2	-16.078	51,6	9,5	-81,7
Krško	-3,9	-4,9	-7,6	-9,2	-26,9	-13.439	37,8	10,9	-71,0
Kranj	-6,6	-5,0	-5,4	-8,6	-25,2	-13.583	24,4	-0,8	-103,4
Ljubljana okraj	-2,9	-2,8	-7,0	-1,1	-15,2	-7.662	47,9	32,7	-31,7
Litija	-2,6	-4,6	-12,1	-8,9	-31,0	-10.117	43,1	12,1	-72,0
Logatec	-1,6	-4,4	-10,0	-10,8	-30,2	-10.633	46,9	16,7	-64,5
Radovljica	-8,6	-4,6	2,3	1,3	-9,5	-2.543	36,5	27,0	-26,0
Novo mesto	-2,2	-7,5	-8,4	-12,5	-32,9	-14.671	39,6	6,6	-83,2
Kamnik	-3,5	-4,9	-9,8	-11,0	-30,4	-11.613	33,9	3,6	-89,5
Črnomelj	-5,9	-12,0	-12,3	-12,7	-41,0	-12.162	24,5	-16,5	-167,3
<i>Kranjska</i>	<i>-2,8</i>	<i>-4,3</i>	<i>-6,5</i>	<i>-6,7</i>	<i>-21,6</i>	<i>-100.046</i>	<i>35,1</i>	<i>13,5</i>	<i>-61,5</i>
Kranjska brez	-4,3	-6,0	-8,3	-8,6	-28,5	-125.649	38,4	9,9	-74,2

Ljubljane									
Trst	15,0	5,6	10,7	20,5	65,0	80.035	21,4	86,4	303,4
Gorica okraj	-1,7	-6,6	-5,2	-6,8	-23,0	-12.926	54,8	31,7	-42,1
Gradiška	-11,3	-10,3	-7,5	-1,8	-31,2	-20.793	62,1	30,9	-50,3
Sežana	-9,0	-5,7	-8,1	-9,4	-33,3	-9.029	45,5	12,2	-73,1
Tolmin	-7,8	-5,9	-6,4	-4,3	-24,0	-9.011	25,7	1,7	-93,3
Goriška	-4,6	-6,0	-3,7	-1,6	-16,6	-33.825	44,3	27,8	-37,4
Goriška brez Gorice	-7,4	-7,6	-6,7	-4,9	-27,6	-51.759	50,2	22,6	-55,0
Koper	2,9	-3,0	-3,5	-5,1	-11,3	-6.995	55,1	43,8	-20,4
Volosko	-3,6	-1,5	-2,1	1,4	-5,8	-2.177	52,0	46,2	-11,2
Slovenska Istra	0,5	-2,4	-3,0	-2,7	-9,2	-9.172	53,9	44,7	-17,1
Prekmurje	6,2	-1,5	-4,9	-9,5	-14,6	-9.426	54,5	40,0	-26,7

Vir: Valenčič s. d.: 161–172

Selitveni saldi prikazujejo učinke izseljevanja, ne odražajo pa natančnejših dimenzij in včasih niti pravih tendenc izseljenskih gibanj. Do intenzivnejših selitvenih gibanj je prihajalo znotraj samega slovenskega etničnega ozemlja, tako da so bili številni okraji priča bolj ali manj množičnemu izseljevanju in priseljevanju. Oboje je bilo odvisno od razvoja in geografske lege gospodarskih središč, ki so v nasprotju z gospodarsko stagnirajočim oziroma depresivnim območjem ustvarjali priložnosti za zaposlovanje in vključevanje prebivalstva. Poglavitni cilji priseljenjskih gibanj so bila mesta. Urbano prebivalstvo je tudi na Slovenskem v tem obdobju znatno naraslo, zlasti v večjih mestih, a tudi v naseljih z več kot 1.000 prebivalci, kjer so napredovale trgovske dejavnosti in obrtna ali industrijska produkcija. Ta središča, ki so opravljala upravne ali prometne funkcije, so pridobivala družbenoekonomske značilnosti. Omenjene značilnosti na Slovenskem lahko uvrščamo med urbane, čeprav so se v družbeni strukturi in tudi videzu v njih prepletali mestni in tipično podeželski elementi (Melik 1956). V Ljubljani, Gorici in Celovcu se je med letoma 1870 in 1910 število prebivalstva povečalo za 85 odstotkov, v Celju in Idriji za več kot 60 odstotkov, v Mariboru za skoraj 120 odstotkov, v Trbovljah za 180, medtem ko je Spodnja Šiška beležila 280-odstotni porast. V Trstu, edinem velikem mestu, se je prebivalstvo povečalo za 95 odstotkov, a je porast v absolutnih številkah prekašal prirastek vseh preostalih mest na Slovenskem. K naraščanju urbanega prebivalstva so prispevale predvsem migracije.

Živahne so bile tudi selitve med podeželskimi okraji. V izrazito agrarne okraje na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem so se iz drugih slovenskih krajev in tudi Hrvaške

priseljemale kmečke družine, kmetijski delavci in posli (Valenčič s. d.: 47, 53). Slovenski Koroška in Štajerska sta veliko svojega prebivalstva prepuščali razvitejšim deželam, hkrati pa sprejemali številne priseljence iz drugih slovenskih dežel, zlasti Kranjske, pa tudi iz drugih avstrijskih dežel. Tako je na slovenskem Štajerskem leta 1900 živelo 7.500 ljudi, rojenih na območjih z nemško večino (Mačkovšek 1911: 250). Še nekaj primerov izseljenskih in priseljskih gibanj: radovljiški okraj je imel med letoma 1890 in 1910 pozitiven migracijski saldo, ker je razvoj industrije na Jesenicah tja pritegnil številne priseljence, so se pa številni domači prebivalci selili v tujino (Drnovšek 1989: 205–206). V Istri so se iz okraja Volosko v velikem številu izseljevali na Hrvaško, večinoma v Pulj in na Reko. Med istrskimi okraji je imel ta okraj do konca stoletja največje število odsotnega domačega prebivalstva. Vse večje pa je bilo priseljevanje, povezano z razvojem turistične Opatije. V kamniškem okraju je od devetdesetih let število prebivalstva zaradi izseljevanja padalo, v domžalski občini pa zaradi priseljevanja iz okolice in tujine, povezanega s slamninarsko industrijo, močno naraslo (Valenčič 1958: 64–65). Določeno stopnjo priseljevanja je poznalo tudi Kočevje, kjer sta bila izseljevanje in padanje števila prebivalstva med najbolj poudarjenimi sploh.

Migracijski saldi v podeželskih okrajih povsod kažejo presežek izseljevanj nad priseljevanji, vendar so bile amplitude in intenzivnost izmenjav od okraja do okraja in tudi znotraj njih zelo različne in tudi razmeroma zmerni negativni migracijski saldi so lahko rezultanta zelo številnih izseljevanj in priseljevanj. Poleg tega nas podatki o domovinski pravici (kraju, v katerem so imeli ljudje pravni domicil) opozarjajo na visoko stopnjo mobilnosti in izmenjave prebivalstva v samih mestih. Tudi ta so poznala stalno večanje števila prebivalstva iz drugih deželnih okrajev in drugih dežel, a hkrati tudi izseljevanje. Tako je imelo leta 1900 v Mariboru samo 10 od stotih prisotnih prebivalcev domovinsko pravico v njem, v Celju in na Ptujju pa 20. Podobno je bilo v Ljubljani in Celovcu, kjer je bilo domovincev dobrih 23 oziroma 24 odstotkov prisotnega prebivalstva. Posamezne slovenske dežele so poznale tudi različne stopnje mobilnosti in razdalj migracijskih gibanj, kar je razvidno iz Tabele 3, ki prikazuje razporeditev prebivalstva z domovinsko pravico določenih dežel ob ljudskem štetju 1900. Ne glede na to, da so podatki odvisni od geografske lege in specifik teritorialne upravopolitične delitve, razodevajo, kot bomo videli v nadaljevanju, različne vrste in usmeritve migracijskih gibanj.

Tabela 3: Porazdelitev domovinskega prebivalstva po prisotnosti ob popisu 1900 (na 1.000 preb.)

Dežele	Domovinsko prebivalstvo je prisotno v			
	domovinski občini	okraju	deželi	drugi deželi
Slovenska Štajerska	486	260	190	64
Slovenska Koroška	476	210	164	150
Kranjska	684	99	93	124
Trst	900	0	0	100
Goriška	701	81	39	179
Slovenska Istra	813	38	43	106

Vir: Österreichische Statistik 1902: Tafel 1; Valenčič s. d.: 185–186

Izseljevanje ni vplivalo samo na rast prebivalstva, ampak je kot selektivni pojav pustilo globoke sledove tudi v njegovi strukturi. Do konca šestdesetih let spremembe še niso bile zelo opazne, do leta 1910 pa se je odprla vrzel v starostnih razredih od 15 do 64 let, v katerih je delež prebivalstva z 62 odstotkov padel na 58,5 odstotka. Med narodi v avstrijski polovici monarhije so imeli Slovenci leta 1900 najnižje število prebivalcev v starosti od 20 do 40 let. Medtem ko so bili v starosti do 20 let izenačeni z državnim povprečjem, so v starosti od 21 do 30 let od njega odstopali kar za 25 odstotkov, v starostnem segmentu od 31 do 40 pa za 12 odstotkov. Za primerjavo so prebivalci srbohrvaškega jezika, na drugem mestu na tej lestvici, od državnega povprečja odstopali za 12,5 odstotka. Slovenci so imeli tudi najvišje stopnje prebivalstva nad 50 let (Mačkovšek 1911: 247). Izseljenski odliv se je poznal tudi v spolni strukturi. Na celotnem slovenskem narodnem ozemlju je bilo v obdobju med letoma 1857 in 1910 povprečno pet odstotkov več ženskega kot moškega prebivalstva, na Kranjskem pa so ženske v rodnem obdobju presegale enako stare moške za 10 odstotkov (Fischer 2005a: 19–20).

Družbenoekonomski kontekst in dejavniki neravnovesij

Podoba migracijskih gibanj na Slovenskem je v drugi polovici 19. stoletja do prve svetovne vojne postajala vse bolj razgibana. Ob notranjih selitvah so se gibanja v vse večjem številu obračala iz slovenskega etničnega prostora in se iz desetletja v desetletje pretvarjala v negativne selitvene bilance. Razmere, iz katerih so se migracije rojevale, so bile globoke

spremembe v gospodarski in družbeni strukturi, do katerih je od srede 19. stoletja prihajalo z uveljavljanjem modernizacije in kapitalističnih odnosov. Pri tem se je moralo močno prizadeto kmečko prebivalstvo soočati z vse bolj poudarjenimi tržnimi odnosi in oblikami kmečkega gospodarjenja. Zemljiška odveza je kmečkemu stanu, ki je do osemdesetih let 19. stoletja predstavljal več kot 80 odstotkov vsega prebivalstva, omogočila dostop do zemljiške lastnine. Vendar je zlasti srednjega in malega kmeta – teh je bilo največ – po zemljiški odvezi dvajset let bremenilo odplačevanje odškodnine. Kmečko gospodarjenje se je individualiziralo, zmanjšale so se možnosti izkoriščanja srenjskih površin, večala sta se davčni pritisk in potreba po denarju, ki ga je kmet potreboval tudi za posodabljanje kmetije. To je vodilo v vse večjo odvisnost od tržnega gospodarjenja.

Izrazita težava agrarnega gospodarstva je bila majhnost zemljiške posesti, ki je oteževala in v več primerih preprečevala racionalizacijo kmečke proizvodnje. Razdrobljena struktura agrarne posesti je že v prvi polovici 19. stoletja zavirala hitrejši razvoj agrarnega sektorja. Po zemljiški odvezi in z Zakonom o svobodni delitvi kmetij iz leta 1868 se je razdrobljenost še povečala. Na začetku 20. stoletja, ko je delež kmečkega prebivalstva upadel na 67 odstotkov celotnega prebivalstva, je bilo 55 odstotkov kmetij manjših od pet hektarjev, 36 odstotkov pa manjših od dva hektarja. Tretjina je bila srednje velikih kmetij s pet do 20 hektarjev zemlje. Kmetij, večjih od 50 hektarjev, je bilo le poldrugi odstotek (Fischer 2005b: 73). Ker se je srenjska zemlja razdelila na podlagi velikosti kmetij, je imel od delitve največjo korist sloj premožnejših kmečkih posestnikov. Ti so širili posest na račun propadajoče male in srednje kmečke posesti in krepili svoj gospodarski položaj tudi z drugimi, neagrarnimi viri dohodka.

Majhnost obdelovalnih površin in kmetij ter neugodne naravne razmere so tudi večjim kmetom oteževale uvajanje sodobnega kmetovanja in intenzivne tržne pridelave. Donosi žitnih pridelkov so bili na Slovenskem v povprečju za polovico manjši kot v deželah z napredno agrarno proizvodnjo, nobene možnosti posodobitve pa niso imele kmetije v velikosti do 10 hektarjev. Ti obrati, na katerih so gospodarili z rodovno delovno silo, niso bili sposobni konkurirati domačemu moderniziranemu in kapitalistično vodenemu kmetijstvu ter kmečkim proizvodom, ki so iz tujine prihajali po nižjih cenah. Razmere v kmečkem gospodarstvu so se v sedemdesetih letih poslabšale z agrarno krizo, ki so jo v osemdesetih letih spremljale še rastlinske bolezni (Granda 1999; Vodopivec 1999). Te so prizadele najbolj donosne kulture, kot je bilo npr. vinogradništvo. Iz krize se je kmetijstvo izvilo šele v

devetdesetih letih. Od takrat so se razmere v kmečkem sektorju s posodobitvijo in povečevanjem proizvodnje postopoma izboljševale.

Velike spremembe, ki jih je najbolj občutilo kmečko oziroma podeželsko prebivalstvo, sta prinesli železnica in prometna revolucija. Gradnja železnice je ponujala veliko priložnosti za zaposlovanje in druge oblike zaslužka. Učinek gospodarskega napredka, ki ga je omogočila, pa je bil le začasen (Studen 2005). Z gradnjo železniškega omrežja in revolucijo v prevozih ter s prodiranjem domačih in tujih industrijskih proizvodov je prebivalstvo na podeželju izgubilo številne neagrarne gospodarske vire, ki so pri slojih brez zemlje do takrat dopolnjevali dohodek in bili njegov glavni del. Močno so se, zlasti na območjih, po katerih je potekalo novo prometno omrežje, skrčili prevozništvo, splavarstvo in brodarstvo, tovorništvo in obcestno gostilničarstvo. Upadla sta vloga in dohodek kmetov v kmečki trgovini, saj je imela po novem velika posredniška trgovina na Slovenskem namesto prejšnjih tržnih centrov le še tranzitne postaje, iz drobne trgovine, ki se je profesionalizirala, pa je bil kmet večinoma izrinjen (Fischer 2005b; Valenčič 1981). Železnica je prevzemala prevoz lesa in kmečkim vpregam vse bolj puščala le še spravilo lesa iz gozda in prevoz na žage. Številni so na daljše razdalje z vpregami vozili še do prve vojne, vendar se je donos te dejavnosti vedno bolj manjšal.

Z zemljiško odvezo je kmet izgubljal tudi zaslužek od lesa, do katerega je prej prišel na podlagi služnostnih pravic in ga samostojno prodajal, medtem ko je zdaj ta trgovina prešla v roke lastnikov gozda (Valenčič 1989). Promet in industrijska proizvodnja sta zmanjševala ali povsem izničila dohodek od domačih kmečkih obrti, izginjale so založniške oziroma manufakturne oblike proizvodnje dobrin, obrtniki, ki se niso bili zmožni posodobiti in prilagoditi tržnim razmeram, so izgubljali tekmo s konkurenco in propadali. Kot ugotavljajo študije, je v tem obdobju v primerjavi s preteklimi stoletji prišlo do »ruralizacije slovenskega podeželja«, kar pomeni, da je kmečko prebivalstvo opustilo številne neagrarne dejavnosti in vire dohodka.

Ob padanju dohodka in večanju denarnih izdatkov za plačilo davčnih in drugih monetarnih obveznosti ter potreb so se mali in srednji kmetje vse bolj zadolževali; v samo nekaj desetletjih je prišlo do zadolžitve velikega obsega. V bistriškem okraju, na primer, je bila leta 1884 samo tretjina kmetij in kajž brez dolgov (prav tam: 33; Vošnjak 1884). Zaradi nerazvitosti kreditnega sistema, ki se je s pojavom kreditnih in drugih zadrug izboljšal šele v devetdesetih letih, in gospodarske šibkosti kmetij je bil dostop do kreditov otežen ter obremenjen s pogostokrat neizplačljivimi obrestnimi merami (Lazarević 1993). Zaradi tega so

bili deli kmetij in tudi cele posesti naprodaj, še pogosteje pa so šle na dražbo. Med krizo v sedemdesetih in osemdesetih letih so se na podeželju množile vrste malih kmetov, ki so se na kmetijah komaj preživljali oziroma so morali svoj dohodek dopolnjevati z drugim agrarnim ali neagrarnim zaslužkom. Vse manjša in šibkejša kmečka posest je ustvarjala vse večje družbeno razslojevanje kmečke družbe. Večal se je delež prebivalstva, ki so ga razmere potiskale na družbeni rob in v brezperspektivni položaj (Blaznik idr. 1970: 174–179).

Med dejavniki opisanega procesa in spodkopavanja položaja malih posestnikov je bil tudi sistem dedovanja, po katerem so imeli vsi posestnikovi potomci pravico do enakih deležev. Izplačilo deležev je bilo za prevzemnike kmetij veliko breme in dodatni vzrok zadolževanja. Mlajši bratje in sestre pa, če niso pristali na vlogo podrejene rodbinske delovne sile, na domači kmetiji niso imeli veliko življenjskih priložnosti. Osamosvajanje je vodilo preko izstopa iz domačega gospodarstva do naslanjanja na samostojne vire dohodka. Mala kmečka družina, vpeta v racionalizacijo proizvodnje in iskanje ravnovesja med proizvodnjo in porabo, ni bila sposobna rešiti svojih potomcev pred družbeno marginalizacijo, kaj šele, da bi jim omogočila družinsko reprodukcijo. Vse to je množilo vrste polproletariata in čistega, samo od plačanega dela odvisnega proletariata. V odvisno delo in proletarizacijo je v mestih zdrselo tudi veliko malih obrtnikov, ki niso vzdržali konkurence tovarniške proizvodnje oziroma večjih, strojno opremljenih in kapitalistično vodenih obrtnih obratov (Fischer 2005c). Po drugi strani je prišlo v obdobju 19. stoletja in do prve svetovne vojne na Slovenskem do vidnega napredovanja v metalurški in lesni industriji, rudarstvu in drugih industrijskih panogah, ki so zaposlovale vse večje število delavcev. Povečalo se je število tovarniških obratov, gospodarstvo se je prestrukturiralo na kapitalistični osnovi. V desetletjih pred prvo vojno se je poklicna struktura prebivalstva slovenskih dežel vidno spremenila. Odstotek prebivalstva, ki je živel od industrije in obrti, se je med letoma 1869 in 1910 povečal za 84 odstotkov. Naraščala sta tudi število ter delež aktivnih v drugih neagrarnih panogah, prometu, trgovini, javnih službah, svobodnih poklicih in med rentniki. Rast v vseh omenjenih panogah je bila proporcionalno hitrejša kot pri drugih narodih v Avstriji. Neagrarno prebivalstvo je od osemdesetih let do prve svetovne vojne s 17 naraslo na skoraj 32 odstotkov. Do največjega naraščanja in prehajanja k industrijskim in drugim neagrarnim dejavnostim je prišlo na začetku 20. stoletja. Kljub temu pa sta pred prvo vojno glavnino svojega dohodka v agrarnih dejavnostih še vedno črpali dve tretjini aktivnega prebivalstva, medtem ko je bil pri nemškem prebivalstvu avstrijske polovice monarhije ta delež 30-odstoten (Fischer 1988: 27; Hočevar 1979: 50).

Te spremembe in napredovanje modernizacije so bili na slovenskem ozemlju različno razporejeni. Nekatera območja so kazala večjo sposobnost in dovzetnost ter imela ugodnejše pogoje za razvoj v smeri intenzivnega gospodarstva, druga so bila iz teh procesov izvzeta. Na Primorskem in Kranjskem je število zaposlenih v obrti in industriji naraščalo hitreje kot na Koroškem in Štajerskem. Različne so bile tudi hitrosti razvoja. Tako se je med popisoma 1869 in 1880 v Primorju aktivno prebivalstvo povečalo za 34 odstotkov, na Koroškem za 14 odstotkov, na Štajerskem za osem odstotkov, na Kranjskem pa je napredovalo le za dva odstotka. V naslednjih desetletjih so se dinamike spremenile. Na zahodnem obrobju slovenskega ozemlja je bil Trst vsekakor glavni pravi katalizator investicij, podjetništva in zgoščanja delovne sile. Leta 1869 je se je v Trstu zgoščalo 28,2 odstotka zaposlenih v obrti in industriji s celotnega slovenskega ozemlja. Ker sta omenjena gospodarska sektorja napredovala tudi drugod, je v naslednjih desetletjih delež padal, a je leta 1910 še vedno znašal 22,4 odstotka vseh (Fischer 1988: 28–30).

Gospodarski napredek pa je bil, kot kažejo primerjave z deželami intenzivne industrializacije v tujini in sami Avstriji, v primerjavi s hitro rastjo števila prebivalstva prepočasen. Segment samostojnih obrtnikov se je znatno povečal, vendar je zaposlil le malo odvisnega delavstva. Večje možnosti zaposlovanja so bile v industriji in drugih sektorjih, tako da se je število delavcev povečalo za 60 odstotkov. Prav tako se je povečalo tudi število nameščencev v obrti in industriji (prav tam: 28). Območja in sektorji intenzivnejšega gospodarskega razvoja so na slovenskem etničnem ozemlju lahko absorbirali le del presežkov prebivalstva (Lazarevič 2017). Poleg tega se je postavljalo vprašanje kvalificiranosti delovne sile, zaradi česar so mnogi sektorji vsaj v določenih fazah razvoja morali ustrezno ali manjkajočo specializirano delovno silo pritegniti od drugod. Zaradi vseh teh dejavnikov in okoliščin se je proces lajšanja prenaseljenosti in uravnavanja povečanega demografskega pritiska v vse večji meri usmerjal ven iz slovenskega prostora, tako v razvitejše dele avstro-ogrske monarhije kot tujino.

SMERI IZSELJEVANJA: NOTRANJE IN MEDNARODNE MIGRACIJE

Množično izseljevanje s slovenskega ozemlja je v drugi polovici 19. stoletja vse do prve svetovne vojne ubiralo različne smeri. V splošnih predstavah in pogosto tudi v strokovni literaturi se ta pojav povezuje s tujino in predvsem z Ameriko. Združene države Amerike so bile res najbolj pogost cilj takratnih slovenskih transnacionalnih migracijskih gibanj, tako da

je odhajanje »čez lužo« postalo na Slovenskem še bolj kot drugje pojem za izseljevanje. O njem se je največ pisalo in govorilo, zaradi značilne organizacije in poteka je bilo v javnosti najbolj prepoznavno. Amerika je bila kot moderna družba široko odprtih vrat, velikih priložnosti in hitrega gospodarskega napredka zelo privlačna. Podobno kot drugod v Evropi je Amerika tudi na Slovenskem vzbujala največja pričakovanja, burila domišljijo in močno vplivala na kolektivno domišljijo (Drnovšek 1998). Ni naključje, da sta se podoba Amerike in beseda Amerika vgradili v ljudske predstave in govorico, in to ne samo kot geografski pojem, ampak kot metafora za blagostanje, moderni načina življenja ter kot možnost za dvig nad socialne standarde, ki so vladali v »starem kraju« (Hoerder 1991: 80). K dojemanju čezmorskega in vsakršnega izseljevanja v tujino kot prevladujoče oblike migracije v tem zgodovinskem obdobju so prispevale države same s svojimi birokratskimi praksami. Zaradi mednarodnih pravnih razsežnosti in interesov so mu namenjale več politične pozornosti kot notranjim gibanjem. Zapuščanje »domače grude« je navsezadnje opozarjalo nase v javnosti in v času cvetenja narodne ideje preraščalo v vprašanje narodnega interesa in čutenja.

Dejstvo je, da so bile mednarodne in čezmorske migracije sestavni del širšega procesa geografske mobilnosti, ki je zaznamovala to zgodovinsko obdobje. Ta mobilnost se je kazala tako v obliki premikov znotraj ožjih geografskih prostorov kot na medregionalnih in mednarodnih relacijah. Veliko in najbolj neposredno prizorišče izseljevanja s slovenskega ozemlja je bila sama avstro-ogrška monarhija. Do značilnih množičnih gibanj je še pred odhajanjem v tujino prihajalo znotraj države. To je bila bolj ali manj značilnost vseh narodov monarhije, ki je v dvajsetih letih pred prvo svetovno vojno skupaj z Rusijo in Italijo po izseljevanju v tujino zasedala prva mesta na lestvici držav; glavna prostorske mobilnosti pa se je dogajala znotraj meja cesarstva (Steidl 2016). O dimenzijah notranjih migracij priča število prebivalcev s stalnim bivališčem v slovenskih deželah, ki so jih ob popisih prebivalstva ugotavljali drugod po monarhiji.⁹ Ob ljudskem štetju leta 1880 jih je bilo 120.000, dvajset let pozneje pa več kot 200.000. Število dejansko priseljenih Vlado Valenčič ocenjuje na približno tri četrtine navedenih števil (Valenčič s. d.: 59). Po študijah o notranjih migracijah, narejenih s pomočjo podatkov o kraju rojstva, ki najneposredneje odražajo obseg prostorskega premikanja, pa naj bi leta 1900 v drugih habsburških deželah živelo med 60.000

⁹ Omenjena statistika izkazuje več ljudi, kot se jih je v kraje popisovanja dejansko priselilo. Domovinska pravica se je namreč s poroko prenašala na žene in potomce, ne glede na kraj njihovega rojstva. Ob odsotnosti drugih statistik pa jo je mogoče uporabiti za okvirno vrednotenje dimenzij, usmeritev in v grobem tudi dinamik migracij znotraj monarhije. Točnejše podatke o številu izseljencev s slovenskega ozemlja v drugih delih monarhije daje statistika o rojstnem kraju popisanih prebivalcev. Ker to omogoča šele popis iz leta 1890, iz nje ni mogoče izluščiti podatkov, ki bi se nanašali na celotno slovensko ozemlje; uporabna je samo za nekatere njegove dele.

in 65.000 oseb, rojenih na slovenskem etničnem ozemlju (Pfaunedler 1907; Hecke 1913). Tem migracijam, ki so imele v procesu demografskega in splošnega družbenega razvoja na Slovenskem prav tako velik vpliv kot migracije v tujino, so zgodovinske in druge migracijske študije do danes posvetile le malo pozornosti. Prav nasprotno pa so bile migracije in slovenska prisotnost v raznih evropskih in predvsem v čezmorskih državah priseljevanja v zadnjih tridesetih letih deležne številnih študijskih naporov (glej literaturo). Gibanja, usmerjena v druge dele monarhije, kot tudi tista znotraj samega slovenskega ozemlja so bila v glavnem preučena le v splošnih obrisih.¹⁰

Deželne podobnosti in razlike

Geografija migracijskih gibanj na Slovenskem je bila zelo kompleksna, povsod so se selitveni tokovi usmerjali tako proti ciljem v državi kot zunaj nje. Tako v obsegu kot v usmeritvah migracijskih tokov pa so prihajale do izraza nekatere splošnejše regionalne posebnosti, pri čemer je mogoče razlikovati tri večja območja. Čeprav sta slovenski Štajerska in Koroška prispevali nezanemarljive deleže izseljevanja v tujino, so bila gibanja iz teh dveh dežel usmerjena pretežno v druge dele države, največ na nemška območja avstrijske polovice monarhije. Iz Štajerske so se selili predvsem v srednji in zgornji del te dežele, kjer so ob ljudskem štetju leta 1900 ugotovili 70 odstotkov vseh prebivalcev s stalnim bivališčem v spodnji Štajerski. Najpogostejši izvori štajerskih gibanj so bili podeželski okraji Maribora, Celja in Ptuja ter okraj Slovenj Gradec. Med preostalimi cilji izseljevanja iz spodnje Štajerske je prednjačila Dolnja Avstrija, pomemben del tokov pa je bil usmerjen tudi v ogrski del monarhije. Izseljevanje iz slovenske Koroške je bilo prav tako v glavnem usmerjeno proti gospodarsko razvitejšim delom Avstrije, vendar enakomerneje porazdeljeno med nemško Koroško, nemško Štajersko in v manjši meri Dolnjo Avstrijo ter druge zahodne avstrijske dele monarhije.

Drugačne geografske poteze so imela gibanja na Goriškem in v slovenski Istri. Od tod so bile migracije proti drugim avstrijskim deželam zelo skromne, saj se jim je v neposredni bližini, znotraj samega slovenskega ozemlja, kot privilegiran in tradicionalen cilj ponujal Trst. Leta 1900 je bilo v Trstu 29.000 prebivalcev s stalnim bivališčem na Goriškem in več kot

¹⁰ Z migracijami s slovenskega etničnega ozemlja v druge dele monarhije se je sistematično ukvarjal Vlado Valenčič (1990a). Na njegove študije in podatke popisov prebivalstva se v nadaljevanju opiram tudi v pričujočem prikazu.

12.000 prebivalcev s stalnim bivališčem v Istri. To so kar tri četrtine oziroma dve tretjini prebivalcev Goriško-Gradiške ter slovenskega dela Istre, ki so prebivali v drugih delih Avstrije. Goriško-Gradiška je bila zaradi tako množičnega preseljevanja prebivalstva v glavno avstrijsko pomorsko pristanišče dežela z najvišjo stopnjo medregionalne migracije v avstrijski polovici monarhije; ti priseljenci so bili v Trstu med vsemi avstrijskimi priseljenci najštevilčnejši. Iz slovenskega dela Istre se je množično priseljevanje v Trst začelo šele v 20. stoletju, pri čemer je bilo priseljevanje iz drugih delov Istre povezano z razvojem agrarne ekonomije v funkciji tržaškega prehrabnega trga. Ob ljudskem štetju 1910 pa je koprski okraj z 8.000 prebivalci, ki so bivali v Trstu, zasedal prvo mesto med okraji priseljevanja v glavno avstrijsko pristaniško mesto (Cattaruzza 1979: 20–25). Prebivalce iz Goriške in slovenske Istre sta množično privlačila tudi Pulj in Reka, prebivalce s Tolminskega pa nemške dežele. Zlasti z Goriškega so množično migrirali v tuje države.

Tretje območje izseljevanja je bila Kranjska, kjer je bila selitvena geografija še zlasti razvejana. Iz te dežele so se mnogi selili tako v gospodarska središča na nemškem Štajerskem in v Dolnji Avstriji kot v druge nemške avstrijske dežele ter proti jugu na Ogrsko, večinoma na Hrvaško. Večja kranjska gibanja so bila usmerjena proti drugim slovenskim deželam. Pomemben delež teh migracij je na primer absorbiral Trst, ki je bil vse od 18. stoletja tradicionalni cilj izseljevanja iz Kranjske. Leta 1900 je bilo v Trstu 15.000 oseb s stalnim bivališčem na Kranjskem. Ti ljudje niso prihajali samo s postojnskega, z logaškega in ljubljanskega območja, ki so bila zaradi prometnih povezav najbliže Trstu, ampak tudi iz bolj oddaljenih in odročnejših deželnih okrajev. Pomemben del kranjske migracije so pritegnila slovenska območja Štajerske in Koroške. Leta 1900 so v njih našteali 11.000 oziroma 6.000 oseb s stalnim bivališčem na Kranjskem, medtem ko jih je bilo v nemških delih 12.000 oziroma 2.000. V primerjavi z drugimi slovenskimi deželami pa je Kranjska izstopala po izseljevanju v tujino. Ob Kranjsko lahko postavimo tudi Prekmurje, kjer je izseljevanje prav tako ubiralo različne smeri. Del je bil usmerjen v slovenske dele Štajerske, kjer je podobno kot na Kranjskem nadomeščal tamkajšnje odhode v nemški del dežele. Sezonska in v manjši meri stalna gibanja so bila usmerjena na ogrska kmečka območja, močan tok pa je ubral tudi čezoceansko pot (Kuzmič 2001).

Migracije iz Štajerske, Koroške in tudi Goriško-Gradiške ter Istre so potekale pretežno na krajše in srednje razdalje in so bile po geografski konfiguraciji bolj intra- oziroma medregionalne. Štajerska in Koroška sta sami prispevali večinski delež k celotnemu izseljevanju s slovenskega ozemlja v preostali avstrijski prostor, kar je bil odraz »sosedstva«

teh dveh dežel z gospodarsko najrazvitejšimi območji v državi. Podobno je veljalo za zahodno slovensko ozemlje, kjer se je v usmeritvah migracij poznala gravitacijska vloga Trsta ter vse bolj tudi Pulja in Reke. V geografiji kranjskih migracijskih gibanj so prihajale do izraza decentraliziranost dežele in različna oddaljenost ter navezanost njenih posameznih delov na različna središča intenzivnega ekonomskega razvoja. Od tod sta izvirala manjši obseg gibanj in večja artikuliranost selitvenih smeri znotraj države, po drugi strani pa izrazito izseljevanje v tujino. Na začetku 20. stoletja so te regionalne posebnosti prihajale še bolj do izraza. Izseljevanje iz slovenskega dela Štajerske in Koroške proti sosednjim nemškim območjem se je okrepilo, medtem ko so selitve iz Kranjske in Goriško-Gradiške proti nemškim deželam prenehale in se na notranjih relacijah v večjem obsegu usmerile proti ciljem ob jadranski obali. V Trstu, ki je z večanjem pomorskega prometa in industrializacijo od devetdesetih let doživljal svoj drugi gospodarski razcvet, se je v letih 1890–1910 število prebivalcev, rojenih na Kranjskem in v Goriško-Gradiški, povečalo za četrtno, število rojenih v slovenski Istri pa se je podvojilo. Povsod na Slovenskem pa je dvajset let pred prvo svetovno vojno prihajalo do množičnega izseljevanja v tujino, s tem, da je imelo daleč največje razsežnosti na Kranjskem.

Slovenske dežele v avstrijskem kontekstu

Slovensko ozemlje je s tem odlikavalo splošne usmeritve migracijskih gibanj v Avstriji, v katerih sta v kompleksnem prepletu notranjih in mednarodnih tokov ter lokalnih posebnosti izstopali dve glavni težnji. Na eni strani intenzivna gibanja na krajše razdalje proti deželam vsesplošnega gospodarskega napredka in urbanizacije ter znotraj njih. To so bile Dolnja Avstrija, Zgornja in Srednja Štajerska, deli Češke in Moravske, Predarlška, Salzburška, Trst in še nekatera središča. Te dežele, ki so v glavnem sovpadale z nemškim jezikovnim ozemljem, so imele pozitivne migracijske bilance, se pravi, da je število priseljencev prekašalo število izseljencev in da je priseljevanje prispevalo k demografski rasti. S pomikanjem proti vzhodni in južni periferiji države je stopnja migracij na relacijah znotraj državnih meja padala. V teh deželah s slovanskim prebivalstvom, zlasti v Galiciji, Bukovini in Dalmaciji, dodamo pa jim lahko tudi Kranjsko ter v ogrskem delu Hrvaško in Slovaško, ki so zaostajale oziroma so bile izvzete iz večjih procesov industrializacije in so ohranjale izrazito podeželsko ter agrarno strukturo, je prevladovalo izseljevanje v tujino. Ta konfiguracija migracijskih teženj se jasno odraža v podatkih domovinske statistike. V Avstriji je leta 1869 povprečno več kot 80 odstotkov prebivalstva bivalo v domovinskih občinah. Do

leta 1890 je ta delež v Spodnji Avstriji, Gornji Avstriji in na Češkem zaradi notranjih migracij padel pod ali na okrog 50 odstotkov. V Galiciji in Bukovini je istega leta še vedno znašal 84 odstotkov, in je šele leta 1910 padel pod 80 odstotkov, na Kranjskem, kjer so se migracijska gibanja namesto v notranjost države v večji meri usmerila v tujino, pa 87 odstotkov (Fassmann 1985: 71; Steidl idr. 2017: 50–54).

Za Kranjsko je mogoče s primerjavo naravnih in migracijskih demografskih saldov ugotoviti dimenzije oziroma razmerje med izseljevanjem v tujino in izseljevanjem v neslovenske avstrijske dežele. Vanje se je v zadnjem desetletju 19. stoletja izselilo najmanj 5.400 prebivalcev, v tujino pa 29.000 prebivalcev (Österreichische Statistik 1903: XXXII–XXXIII). V prvem desetletju 20. stoletja, ko se je izseljevanje iz Kranjske proti severnim deželam Avstrije občutno zmanjšalo, izseljevanje v tujino pa močno povečalo, je negativni saldo s tujino na Kranjskem narasel na 42.000 prebivalcev (Österreichische Statistik 1914: 28*–29*). Kranjska, najmanjša po obsegu in številu prebivalstva, je bila tako v teh dveh desetletjih s približno petimi odstotki četrta med avstrijskimi deželami po absolutnem številu izseljencev v tujino. Pred njo so bile neprimerno bolj obljudena Galicija, ki jih je prispevala več kot polovico, Češka s petino in Moravska s sedmimi odstotki celotnega izseljevanja. Na prvo mesto in daleč pred vsemi pa se je Kranjska uvrščala po relativnem obsegu izseljevanja. V devetdesetih letih se je v tujino izselilo 5,7 odstotka kranjskega prebivalstva, v naslednjem desetletju pa kar 8,3 odstotka. Zaradi tako visokega deleža izseljencev na tujem je Kranjska v avstrijskem merilu veljala za deželo izseljevanja *par excellence* (Meinzinger 1903: 146).

Iz Goriško-Gradiške se je v devetdesetih letih v tujino izselilo najmanj 9.000 oseb, v naslednjem desetletju pa jih je odšlo najmanj 8.000, kar je znašalo manj kot odstotek vsega avstrijskega izseljevanja in 3,3 odstotka deželnega prebivalstva iz leta 1900 (Österreichische Statistik 1903: XXXIII; 1914: 29*). Padec izseljevanja iz Goriško-Gradiške na tuje je bilo v 20. stoletju med drugim povezano z razvojem nekaterih industrijskih središč v sami deželi, predvsem ladjedelniškega Tržiča. Ta so okrepila premike znotraj dežele in pritegnila prebivalstvo iz drugih avstrijskih dežel ter iz tujine, predvsem sosednje italijanske Furlanije. Izboljšanje prometnih povezav in pogojev za tržno kmetijstvo ter obrtne dejavnosti je okrepilo krajevne vire dohodka iz gospodarstva in umirjalo centrifugalne migracijske težnje (Kalc 2013). Izseljevanja v tujino iz slovenskih delov Štajerske in Koroške ni mogoče kvantificirati tako kot za Kranjsko in Goriško, ker za slovenske in nemške dele teh dežel ni na voljo ločenih podatkov. Za splošno primerjavo naj navedemo, da je bila celotna Štajerska, zahvaljujoč intenzivnemu gospodarskemu razvoju severnega in srednjega dela, pravo nasprotje Kranjski,

saj je ta zasedala zadnje mesto med avstrijskimi deželami oziroma kronovinami po razmerju med izseljevanjem v tujino in številom prebivalstva. V devetdesetih letih 19. stoletja je bilo v celi deželi zaradi izselitve na tuje 9.000 oseb manj, v celi Koroški okrog 5.000, v naslednjem desetletju pa 7.000 oseb (Österreichische Statistik 1903: XXXIII; 1914: 29*). Sklepamo lahko, da je zajeten delež opisanega izseljevanja odpadel na slovenske dele dežel. Upoštevati je treba tudi, da so tako Štajerska kot Koroška in Goriška beležile večje priseljevanje iz tujine kot Kranjska, iz česar sledi, da je bilo dejansko izseljevanje občutno višje, kot ga izkazujejo migracijski saldi.

V AVSTRIJO IN NA OGRSKO

Pregled obsega in usmeritev migracijskih gibanj s slovenskega ozemlja v druge dele avstro-ogrške monarhije je mogoče podati le v zelo splošnih obrisih in na podlagi avstrijskih in ogrskih popisov prebivalstva samo posredno; o teh gibanjih namreč ni posebnih statistik. Iz statistike o stalnem bivališču (domovinstvu) izhaja, da so se v petdesetih letih 19. stoletja selitvena gibanja s slovenskega etničnega ozemlja skoraj v enakem obsegu usmerjala v avstrijske dežele in v ogrski del monarhije. S stopnjevanjem pojava od šestdesetih let dalje so avstrijske usmeritve zajele štiri petine izseljencev. Poglavitne dežele priseljevanja so bile nemška Štajerska, nemška Koroška in Dolnja Avstrija. Štajerska, kjer sta industrializacija in modernizacija najhitreje napredovali in pritegovali priseljevanje iz vsega avstrijskega prostora, je sprejela polovico vseh priseljencev s slovenskega ozemlja (Vodopivec 1979). Na zgornjem in srednjem Štajerskem je leta 1900 živelo več kot 75.000 prebivalcev z domovinstvom na Slovenskem; ti so predstavljali eno četrtno vseh tamkajšnjih priseljencev, desetletje pozneje pa kar polovico. Med njimi je bila večina sproletariziranih kmetov, ki so se zaposlovali v rudarskih in industrijskih središčih ter v mestih (Rozman 1979: 18).

V Gradcu so jih leta 1900 v mestu našteali 25.000, v okolici 8.000, v rudarskih in industrijskih mestih Leoben, Leibniz in Judenburg jih je živelo 9.000 oziroma po 6.000. Priseljenci iz Spodnje Štajerske so leta 1900 predstavljali devet odstotkov graškega prebivalstva, tisti iz Koroške in Kranjske pa sedem odstotkov (Hubbard 1984: 23). Pomembnejši kraji priseljevanja so bili še Bruck na Muri, Deutschlandsberg/Lonč in Voitsberg s po okrog 4.000 in Radgona s 3.000 prebivalci z domovinsko pravico na Slovenskem. V Dolnji Avstriji so jih leta 1900 našteali 27.000, od tega 19.000 na Dunaju, na nemškem Koroškem pa jih je bilo 18.000. Na teh območjih so se ponujale možnosti

zaposlovanja tako za navadne kot za kvalificirane delavce ter drugi kader v različnih industrijskih panogah, v obrti, v večjih mestih pa tudi v storitvah. V Gradcu so na primer priseljenci iz Spodnje Štajerske in Koroške ter Kranjske leta 1900 predstavljali 13 oziroma devet odstotkov tamkajšnjega delavstva (prav tam: 24). Tako na Koroškem kot na Štajerskem je bilo veliko priseljencev iz slovenskega prostora tudi na podeželju, kjer so velika posestva z intenzivnim, tržno naravnanim gospodarstvom zaposlovala veliko agrarne delovne sile (Valenčič 1990a: 58).

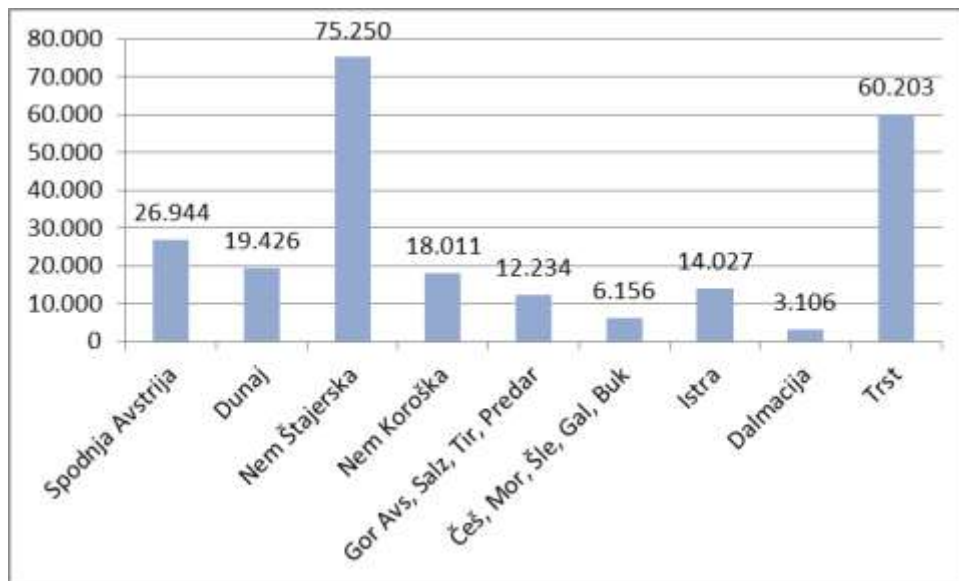
Pomembno območje priseljevanja na jugu je bila današnja Hrvaška, kjer je leta 1900 štetje izkazalo 14.000 državljanov z domovinsko pravico na Slovenskem. Najprivlačnejši je bil Pulj, ki je s svojimi industrijsko-ladjarskimi obrati in vojaškimi objekti doživel ekonomsko in demografsko ekspanzijo. Številčno je bilo tudi izseljevanje v zahodne avstrijske dežele, zlasti na Salzburško in Predarlško, kjer sta tekstilna in druga industrija privabljali prebivalstvo tako iz avstrijskih dežel kot sosednje Italije. Do konca stoletja se je tu število prebivalcev z domovinsko pravico v slovenskih deželah povzpelo na 12.000. Skromnejše, a sčasoma rastoče, je bilo število priseljencev s slovenskega ozemlja v vzhodnih avstrijskih deželah, kjer je velika večina od 6.000 priseljencev živela v raznih krajih Češke in Moravske. V Dalmacijo so se s slovenskega ozemlja izseljevali v glavnem do devetdesetih let, ko so tam našteali 3.000 prebivalcev z domovinstvom na Slovenskem.

Ljudska štetja od leta 1880 ponujajo podatke o pogovornem jeziku, ki odražajo razporejenost prebivalstva s slovenskim jezikom v raznih delih Avstrije. Vendar je iz teh podatkov izrisana podoba manj indikativna in zanesljiva kot iz statistike o domovinski pravici. Prvič, ker podatki zajemajo samo slovensko govoreče priseljence, ne upoštevajo pa izseljevanj sicer manj številčnega nemško govorečega prebivalstva. Predvsem pa zato, ker so bili priseljenci v nemških delavskih središčih in v mestih podvrženi narodni asimilaciji, bodisi spontani bodisi spodbujeni od oblasti, in so ob popisih izjavljali nemško jezikovno pripadnost (Rozman 1979: 18; Klemenčič 1979). Pred prvo svetovno vojno je slovensko časopisje poročalo o narodni mlačnosti in slabem znanju slovenščine v rudarskih kolonijah. Domačini so kolonijo Judendorf v kraju Seegraben zaradi številčne slovenske prisotnosti imenovali Windischdorf ali Slovenska vas. Slovenščina v njej pa se je hitro izgubljala, priseljenci se namreč niso organizirali na narodnostni podlagi, pač pa so v delavskih in socialnodemokratskih združenjih sodelovali z delavci drugih narodnosti (Drnovšek 1999b: 36). Zaradi te dejanske, delno pa tudi statistične deformacije oziroma statistične narodne

asimilacije avstrijski avtorji trdijo, da je šlo pri izseljevanju iz južne proti srednji in gornji Štajerski za premike nemškega prebivalstva (Fassmann 1994: 277).

Na Ogrskem so bila izseljenska gibanja usmerjena predvsem v Slavonijo in na Hrvaško, kamor so se zlasti z neposrednih obmejnih slovenskih območij v velikem številu selili že v prvi polovici 19. stoletja. Osrednji cilji priseljevanja so bile Varaždinska, Bjelovarska in zlasti Zagrebska županija z Zagrebom na čelu. Te Slovence je Janez Trdina srečeval na svojih popotovanjih po deželi, kjer je služboval v šestdesetih letih 19. stoletja, njihovo število pa je pretirano ocenil na okrog 30.000. Pripadali so vsem družbenim slojem in poklicem, od kmetov in hlapcev do uradnikov in izobražencev. Zagreb je bil pravi slovenski center, tam je leta 1880 živel skoraj 4.000, leta 1910 pa več kot 5.000 Slovencev (Drnovšek 1999b: 34; Trdina 1951). Izseljevanje na Ogrsko je bilo najbolj intenzivno v sedemdesetih letih, v znatnem številu je izviralo tudi iz mest, od Ljubljane in Maribora do Celja in Ptuja. Od osemdesetih let je bilo v glavnem usmerjeno proti zahodu, predvsem na Reko, kjer se je število prebivalcev z domovinstvom na Slovenskem do leta 1910 močno povečalo. Reka je sprejemala predvsem priseljence iz Istre in Kranjske. Drugi tokovi so v devetdesetih letih pojemali, tako da slovenska prisotnost v ogrski polovici monarhije od takrat ni več vidneje naraščala. Ob ljudskem štetju leta 1890, ko so bili edinkrat na voljo geografsko uskladjeni podatki, je bilo na Ogrskem izkazanih več kot 30.000 prebivalcev z domovinsko pravico na Slovenskem. Isto štetje je zabeležilo okrog 20.000 avstrijskih državljanov slovenskega jezika (Szabo 1995). Dejanska slovenska prisotnost se je takrat vrtela nekje med obema številoma, ker so – opozarja Valenčič – številni že dolgo na Hrvaškem živeči in tam poročeni priseljenci za svoj pogovorni jezik navajali hrvaščino (Valenčič 1990a: 63–65).

Grafikon 2: Prebivalstvo s stalnim bivališčem na slovenskem ozemlju, leta 1900 prisotno v drugih deželah avstrijske polovice monarhije in v Trstu*

Vir: Valenčič s. d: 221, predelava iz Österreichische Statistik 1902

*Istra brez koprskega okraja, Trst brez stalnih naseljencev

AMERIKA! PREDVSEM ZDA

Poti migrantov s slovenskega ozemlja so že sredi 19. stoletja, ko se je začela mobilnost vidno povečevati, vodile tudi v druge države. Nekatera, zlasti začasna gibanja na mednarodnih relacijah so bila na posameznih slovenskih območjih utečena še iz prejšnjih obdobij. V prvi fazi je bilo izseljevanje onkraj meja monarhije v primerjavi z notranjim izseljevanjem precej skromno. Do vidne spremembe je prišlo v osemdesetih letih, ko se je začelo bolj množično pojavljati izseljevanje v Ameriko, to pa se je nato do prve svetovne vojne samo še stopnjevalo in preraslo v najizrazitejši migracijski pojav.

Čezoceansko izseljevanje s slovenskega ozemlja je bilo del širšega pojava, ki je zajel celotno avstro-ogrsko monarhijo ter Vzhodno in Jugovzhodno Evropo. Avstro-Ogrska se je skupaj z Rusijo in Italijo od konca 19. stoletja do prve svetovne vojne izmenjevala na prvem mestu po številu letnih čezoceanskih izselitev. Štiri petine izseljencev iz Avstro-Ogrske so bile usmerjene v ZDA, preostali pa predvsem v Argentino, Brazilijo in Kanado. Južnoameriške države so zaradi strukturnih značilnosti izseljevanja ter tudi jezikovnih in kulturnih razlogov ostale razmeroma marginalni cilj avstro-ogrskih izseljencev, medtem ko so

bile te države privlačne za izseljence z Apeninskega in s Pirenejskega polotoka. Iz Avstro-Ogrske se je od srede sedemdesetih let do leta 1910 v ZDA izselilo več kot tri in pol milijona oseb (Chmelar 1974: 24). Še v sedemdesetih letih so zabeležili le okoli 5.000 prihodov letno (Hecke 1914: 483). Pred tem so se ljudje čez ocean intenzivneje izseljevali le iz Češke in z nekaterih nemških območjih Avstrije. Prelomna so bila osemdeseta leta in predvsem obdobje od konca devetdesetih let do prve svetovne vojne, ko je prišlo do pravega izbruha čezoceanskega izseljevanja in je pojav dosegel vrhunec. Samo v prvem desetletju 20. stoletja je iz Avstro-Ogrske v ZDA odšlo več kot dva milijona izseljencev. Medtem ko je do devetdesetih let večina izvirala predvsem iz Češke in Predarlske, je množičnost, ki je sledila, zajela predvsem južne in vzhodne dele monarhije. Več kot polovica priseljencev celotnega obdobja je bila iz avstrijske polovice, kar 60 odstotkov jih je izviralo iz slovanskih dežel (Chmelar 1974: 31; Klemenčič 1987: 32–33; Willcox, Ferenczi 1929: 384–393).

Od pionirske dobe k »velikemu izseljevanju«

Značilnost čezoceanskega izseljevanja s slovenskega ozemlja je bila nadpovprečna usmerjenost v ZDA. Tudi na Slovenskem se je čezoceansko izseljevanje začelo pojavljati že sredi stoletja in še prej, ko so se na pot odpravljali posamezniki ali manjše skupine. Na te zgodnje izseljence iz Kranjske, Primorske in Štajerske je leta 1857 opozarjal prvi avstrijski moderni popis prebivalstva, njihovo število pa ni bilo točneje ugotovljeno (Valenčič 1990b: 50). Med pionirji tega izseljevanja so bili nekateri značilni liki, ki jih srečujemo tudi pri drugih narodih in ki so nekakšni »predhodniki« množičnega migracijskega pojava. Med ekonomskimi migranti so zlasti iz Dolenjske že od tridesetih let prihajali krošnjarji. Ti so bili že glede na poklic dovzetni za odkrivanje novih možnosti ustvarjanja dobička. Amerika se jim je s svojim proti zahodu prodirajočim in razpršenim naseljevanjem ponujala kot zelo ugoden teren za popotniško trgovino. Nekateri so bili v večjih ali manjših ameriških mestih že v šestdesetih letih uveljavljeni trgovci in podjetniki (Zavertnik 1929: 300, 359–360; Drnovšek 1998: 93–111, 215–218). Manjkalo ni niti raznih rokodelcev, gozdnih in drugih delavcev, ki sta jih prav tako gnali iniciativnost in vnema po preizkušanju in iskanju boljših življenjskih priložnosti v tujih okoljih. Vidne osebnosti tega pionirskega obdobja izseljevanja v ZDA pa so bili misijonarji. Imena, kot so Baraga, Smolnikar, Pirc, Lavtižar, Buh in drugi evangelizatorji so postali precej popularni liki, ki so s svojim časopisnim poročanjem v slovenski javnosti ustvarjali podobo novega sveta in priložnosti, ki jih je ponujal. V sklopu

svojega verskega poslanstva v Ameriki so si prizadevali tudi za kolonizacijo kontinenta. S temi pobudami, katerih namen je bil tudi izboljšanje gmotnih razmer in položaja kmečkih družin, so povezani nastanki prvih slovenskih priseljskih naselbin. Takšni sta bili v Minnesoti vasi St. Stephen v okraju Brockway in St. Anthony v okraju Krain, ki so ju priseljenci ustanovili sredi šestdesetih let. Podobne naselbine so nastale tudi v nekaterih drugih državah (Drnovšek 1998: 94–95; Klemenčič 1984: 27; Kodrič 1987; 1993).

V naslednji fazi je izseljevanje v Združene države Amerike dobilo drugačen značaj in strukturne poteze. Priseljence je množično pritegnil ameriški trg dela, ki se je z ekspanzijo ameriške ekonomije hitro večal (Fassmann 1994: 296). Priložnosti za priseljevanje in zaposlovanje so naraščale z industrializacijo in urbanizacijo v državah na vzhodu kontinenta ter okrog velikih jezer, v Pennsylvaniji, Ohio, Zahodni Virginiji, Illinoisu, Wisconsinu, Minnesoti, migracijske poti pa so vodile tudi v druge kraje v ZDA, vse do Kolorada in Kalifornije. Obdobje največjega priseljevanja je sovpadalo z rastočo potrebo po energetskih virih, gradbenih in predelovalnih materialih ter z vzponom industrijske proizvodnje za nacionalni in mednarodni trg. Medtem ko so ZDA v desetletjih po secesijski vojni ostajale pretežno agrarne in se je neagrarna proizvodnja razvijala v funkciji nacionalnega trga, so se v devetdesetih letih iz izvoznice agrarnih proizvodov spremenile v izvoznico industrijskih produktov. K tej tranziciji je zlasti pripomogel metalurški sektor, botrovale pa so ji tudi spremembe sistemov proizvodnje in vse obsežnejše zaposlovanje nekvalificirane delovne sile (Irwin 2003). Ta je prihajala iz vzhodnih in jugovzhodnih predelov starega kontinenta, ki so zaostajali v prilagajanju gospodarskemu liberalizmu in kjer se je z rastjo prebivalstva večala masa potencialnih izseljencev. Slovenski priseljenci so pripadali tej, t. i. »novi imigraciji«, ki je v devetdesetih letih številčno presegla »staro« iz zahodnih in severnih držav ter prelomnico v zgodovini priseljevanja v ZDA zaznamovala tudi z etničnega in s kulturnega stališča (Thistlewhite 1960; 1992).

Obseg in potek »velikega izseljevanja« v ZDA

O poteku in obsegu izseljevanja s slovenskega ozemlja v ZDA ni zanesljivih statistik. Avstrijski popisi prebivalstva so podatke o izseljencih pridobivali iz izjav njihovih sorodnikov in so zato številke veliko prenizke. Neposredne statistike izseljevanja, ki so jih avstrijske oblasti sestavljale s pomočjo podatkov iz evropskih izseljskih pristanišč, se nanašajo na vse avstrijske izseljence brez členitve po deželah ali drugih razpoznavnih kategorijah.

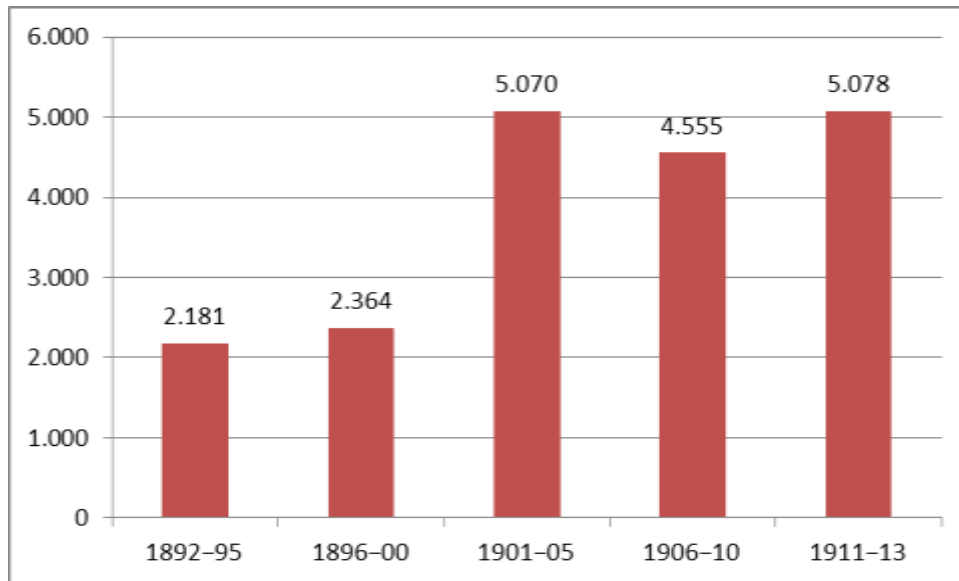
Natančnejša statistika izseljevanja s slovenskega ozemlja je na voljo šele od devetdesetih let, in še to samo za Kranjsko. Na podlagi izdanih potnih dovoljenj za tujino je sestavljena po okrajnih glavarstvih (Drnovšek 1999: 413). Tudi statistika priseljevanja v ZDA po etničnem poreklu, ki je nastajala od leta 1899, je samo delno uporabna. Vključuje sicer slovenske priseljence iz vseh dežel in tudi tiste, ki so se prej izselili v druge države, a upošteva samo tiste, ki so se izjavljali za Slovence, poleg tega jih vodi skupaj s Hrvati (Klemenčič 1978; 1987: 40; Valenčič 1990b: 55). Upoštevati je treba tudi, da v ameriški statistiki niso zajeti kočevski in drugi Nemci, ki so sestavljali pomemben delež izseljencev iz slovenskih dežel.

Tabela 4: Število izseljencev iz Kranjske in priseljencev ter povratnikov slovenskega in hrvaškega porekla v oziroma iz ZDA v letih 1892–1915¹¹

Leto	Pzseljenci iz Kranjske	Priseljenci v ZDA (Slo in Hr)	Povratniki iz ZDA (Slo in Hr)	Leto	Izseljenci iz Kranjske	Priseljenci v ZDA (Slo in Hr)	Povratniki iz ZDA (Slo in Hr)
1892	2.107			1904	2.883	21.242	
1893	2.955			1905	6.334	35.104	
1894	1.996			1906	5.837	44.272	
1895	1.664			1907	6.528	47.826	
1896	2.898			1908	1.814	20.472	28.589
1897	1.118			1909	4.190	20.181	8.981
1898	1.619			1910	4.404	39.562	7.133
1899	3.328	8.632		1911	2.208	18.982	13.735
1900	2.857	17.184		1912	4.326	24.366	13.963
1901	4.504	17.928		1913	8.700	42.499	10.209
1902	5.119	30.233		1914	2.000	37.284	14.440
1903	6.512	32.907		1915		1.942	2.381
				Skupno	85.901	458.674	97.050

¹¹ Podatki o izseljevanju iz Kranjske temeljijo na izdanih potnih listih in so povzeti po Drnovšku (1999), podatki o priseljevanju oziroma povratništvu pa po Wilcoxu in Ferenciju (1929: 483–484, 476). Razen za leto 1896, v katerem je zajeto večje število izseljencev v Južno Ameriko, se statistika nanaša na izseljevanje v Severno Ameriko, pretežno v ZDA. Za leti 1894 in 1895, za kateri podatki v izvorni publikaciji manjkajo oziroma so pomanjkljivi, je število ocenjeno v primerjavi z ameriško statistiko priseljevanja Slovencev in Hrvatov (Willcox, Ferenczi: 483–484; tudi v Valenčič 1990b: 76). Za leto 1913, v katerem je znana le statistika prvega polletja, je podatek ocenjen na podlagi primerjave z ameriško priseljsko statistiko in statistiko izseljevanja iz Kranjske preko tržaškega pristanišča, za leto 1914 pa po analogiji s statistiko izseljevanja preko Trsta (Kalc 1992).

Grafikon 3: Povprečno letno število izseljencev iz Kranjske v letih 1892–1913

Dinamika izseljevanja iz Kranjske, ki jo lahko upoštevamo kot kazalnik celotnega procesa, se z manjšimi odstopanji ujema s čezoceanskim izseljevanjem iz Avstro-Ogrske in se deli na dve razvojni fazi. V devetdesetih letih je pojav počasi naraščal, v novem stoletju pa se je s povprečno 5.000 odhodi letno več kot podvojil in dosegel maksimalno intenzivnost. Višek je dosegel v letih 1902 in 1903, v obdobju med letoma 1905 in 1907 in nato v letih tik pred vojno. Leta 1913 je število odhodov doseglo rekord. Tega leta je krivulja izseljevanja iz Avstro-Ogrske, po absolutnem višku leta 1907, dosegla drugo najvišjo točko. Izseljevanje iz avstrijske polovice je naraslo bolj kot izseljevanje iz ogrske, prav tako pa tudi izseljevanje iz slovanskih delov monarhije (Chmelar 1974: 53–54). Čeprav za to leto nimamo popolnih podatkov, lahko v primerjavi s statistiko izseljevanja skozi Trst in z amerškimi podatki o priseljevanju ocenimo, da se je iz Kranjske izselilo 8.700 oseb. V obdobju med letoma 1892 in 1913 se je torej iz Kranjske v ZDA priselilo okrog 86.000 oseb, od tega ena četrtnina v devetdesetih letih, tri četrtine pa v novem stoletju. Ameriška statistika beleži velik kontingent slovenskih in hrvaških priseljencev tudi leta 1914; nanaša pa se na fiskalna leta in vsebuje zelo veliko število prihodov iz druge polovice leta 1913. V resnici se je leta 1914 izseljevanje iz Avstrije zaradi poslabšanja ameriških gospodarskih razmer močno upočasnilo in meseca julija z začetkom vojne skoraj popolnoma zamrlo (prav tam: 50). Na podlagi izseljevanja, ki je potekalo skozi Trst, smemo sklepati, da je leta 1914 iz Kranjske v Ameriko odšlo okrog 2.000 oseb.

Statistika izseljevanja iz Kranjske, sestavljena na podlagi poročil okrajnih glavarstev, ne odraža vsega čezoceanskega izseljevanja. Mnogi so v tujino, namesto s potnim listom, odhajali z drugimi identifikacijskimi dokumenti, nekateri, da bi se izognili vojaški službi in drugim birokratskim oviram, tudi ilegalno, mnogi pa so se najprej selili znotraj Avstrije, v Nemčijo ali drugam v Evropo in šele nato v Ameriko. K pomanjkljivi statistiki sta prispevali nejasnost kriterijev popisovanja in malomarnost oziroma težavnost vodenja evidence (Mulaček 1913: 258; Valenčič 1990b: 56; Drnovšek 1999: 417–418). To je bila značilnost celotne avstrijske izseljenske statistike, tako da so si avstrijske statistične službe ves čas prizadevale za vzpostavitev statističnega sistema, ki bi neposredno spremljal migracijska gibanja v tujino (Englisch 1913). Mulaček je ocenil, da je bil realni obseg kranjskega izseljevanja za 25 do 35 odstotkov večji od izkazanega. O verodostojnosti teh ocen je težko soditi, iz prej navedenih negativnih migracijskih saldov izseljevanja v tujino ob popisih prebivalstva 1900 in 1910 pa smemo sklepati, da je odstopanje podatkov večje za devetdeseta leta. Po mnenju nekaterih zgodovinarjev je bil tok proti ZDA še številčnejši. Ocenjujejo, da je bila od 460.000 priseljencev hrvaške in slovenske narodnosti, kolikor jih izkazuje ameriška statistika med letoma 1898 in 1915, vsaj polovica Slovencev (Klemenčič 1987: 39). Jurij Trunk je menil, da je bila med slovenskimi in hrvaškimi izseljenci »dobra tretjina« Slovencev, kar je vsaj 150.000 oseb (Trunk 1912: 380).

Dinamika priseljevanja je bila močno odvisna od gospodarskih nihanj ter razmer na trgu dela v ZDA. Ob krizah in neugodnih gospodarskih napovedih je dotok priseljencev padal, krepil pa se je povratni tok v stari kraj. Do izredno visokega števila povratkov je prišlo med ameriško krizo v drugi polovici leta 1907 in leta 1908. Tega leta se je tudi priseljevanje močno skrčilo. Število povratnikov je med letoma 1908 in 1913 v celotnem avstro-ogrskem izseljevanju znašalo 40 odstotkov izseljenih (Fassmann 1994: 299), medtem ko je v Avstriji v obdobju 1904–1909 znašalo med 17 in 27 odstotkov (Valenčič 1990b: 57). Po statistiki ZDA je med Slovenci in Hrvati povratno gibanje med letoma 1910 in 1914 doseglo 35 odstotkov priseljskega, če zajamemo čas od leta 1908, ko je bilo zaradi krize število povratnikov trikrat večje od povprečnega, pa je tok iz Amerike v Evropo presegel 45 odstotkov priseljskega (Willcox, Ferenczi 1929: 497).

Koliko izseljencev si je v Severni Ameriki našlo stalno oziroma trajno domovanje, je vprašanje, na katerega je mogoče odgovoriti le s pavšalnimi ocenami. Popisi prebivalstva v ZDA od leta 1910 priseljence – med njimi tudi Slovence – izkazujejo po maternem jeziku. Pri tem zajemajo priseljence in tiste rojene v Ameriki, ki so izjavili slovensko jezikovno oziroma

etnično pripadnost. Popis prebivalstva iz leta 1910 je tako v ZDA ugotovil 184.000 slovenskih prebivalcev, od tega 124.000 rojenih v Avstriji, in skoraj 60.000 potomcev, rojenih v Ameriki (Klemenčič 1984: 29). Do prve vojne jih je, kot smo videli, prišlo še veliko, mnogi pa so se tudi vrnili v stari kraj. Po nekaterih ocenah naj bi med letoma 1900 in 1910 ostalo v Ameriki 70.000 priseljencev, 50.000 pa naj bi jih bilo tam že konec prejšnjega stoletja (Valenčič 1990b: 58). Jurij Trunk jih je v času izida svoje knjige ocenil na okrog 100.000 (Trunk 1912: 381). Cenzus ZDA je leta 1920 ugotovil 209.000 prebivalcev slovenskega maternega jezika. K rasti »ameriške Slovenije« do tega leta je prispevala na ameriških tleh rojena generacija, ki je v tej fazi s 108.000 člani preseгла obseg priseljenih iz starega kraja (Klemenčič 1984: 29).

Izvorna geografija izseljevanja v ZDA

Tabela 5: Izseljevanje iz Kranjske 1892–1913 po okrajih in glede na število prebivalstva leta 1900 (v odstotkih)

Okraji	1892–95	1896–1900	1901–05	1906–10	1911–13	Skupno	% preb. 1900
Črnomelj	11,6	13,8	9,7	7,4	4,2	9,0	15,8
Kamnik	0,9	1,2	4,0	4,8	7,0	4,0	5,3
Kočevje	26,8	27,4	21,4	22,4	21,5	23,1	24,9
Kranj	1,9	2,8	4,2	5,1	6,4	4,4	4,2
Krško	10,9	4,3	7,2	6,5	8,2	7,0	6,1
Litija	5,2	4,6	5,3	4,9	6,0	5,2	6,8
Lj-mesto	0,6	0,4	1,7	1,5	0,9	1,2	2,1
Lj-okraj	9,3	10,1	11,8	11,0	9,8	10,8	9,2
Logatec	12,3	9,8	10,6	10,3	6,6	9,9	12,5
Novo mesto	19,8	15,7	15,4	15,7	16,9	16,0	15,2
Postojna	0,4	9,8	7,8	8,3	10,3	8,1	9,3
Radovljica	0,3	0,1	1,0	2,1	2,2	1,3	2,5
Skupno %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	9,7

Vir: Drnovšek 1999

Osrednje območje izseljevanja v Ameriko je bilo najbolj izseljensko slovensko območje nasploh, to je Dolenjska. Od tod, zlasti iz Bele in Suhe krajine, je izvirala polovica vseh izseljencev iz Kranjske. Po številu izseljenih je bil na prvem mestu in daleč pred vsemi drugimi kočevski okraj s 23 odstotki vseh kranjskih izseljencev. Sledila sta mu okraja Novo mesto s 16 odstotki in Črnomelj z devetimi odstotki izseljencev. Na tem območju se je pojav razširil prej kot drugje in ves čas beležil največjo intenzivnost. Število izseljencev je bilo namreč enako četrtini prebivalstva kočevskega okraja v primerjavi s popisom iz leta 1900, 15 odstotkom novomeškega in do 16 odstotkov črnomaljskega. Številni izseljenci so izvirali tudi iz ljubljanske okolice, medtem ko je bila po intenzivnosti takoj za Dolenjsko Notranjska s

postojnskim in zlasti z logaškim okrajem. Tudi tu je bilo izseljevanje zelo živahno že v devetdesetih letih, k čemur je prispevalo tudi odhajanje v Brazilijo. Najmanj izseljencev je bilo iz Ljubljane in radovljiškega okraja, kjer je razvoj industrije od devetdesetih let ohranjal pozitivno migracijsko bilanco. Statistika kaže, kako se je z razbohotenjem pojava na prelomu stoletja izseljevanje v ZDA ne samo povečalo, ampak občutno razširilo na območja, kjer je bilo prej manj izrazito. Naraslo je, na primer, tudi na Gorenjskem, kjer je bilo v primerjavi s preostalimi deli Kranjske po absolutnih številkah in predvsem po intenzivnosti skromnejše. Povsod pa se je povečalo v letih pred svetovno vojno.

Pomembne deleže izseljevanja v ZDA so prispevale tudi druge slovenske dežele, vendar o njih ni številčnih podatkov oziroma so delni ali pridobljeni z ocenami. Za Goriško-Gradiško je bilo značilno, da se je čezoceansko izseljevanje iz furlanskega dela dežele usmerjalo večinoma v južnoameriške države, medtem ko je bilo tisto iz slovenskega dela večinoma usmerjeno v ZDA. Razpoložljiva statistika, omejena na slovensko okolico Gorice, izkazuje v obdobju 1907–1913 1.300 čezoceanskih izseljencev ali 5 odstotkov prebivalstva iz leta 1910 in 42 odstotkov vseh izseljencev v tujino. V prejšnjem obdobju jih je bilo po vsej verjetnosti občutno več, glede na to, da je na Goriškem v teh letih izseljevanje v tujino upadlo in se tudi v rekordnem letu 1913 skrčilo (Srebernič 1914). Nekaj čezoceanskega izseljevanja je bilo tudi s Tolminskega, iz Istre in Trsta. Trst je bil pogostočasna priseljenska destinacija, prišleki so se po krajšem ali daljšem obdobju selili drugam, tudi v čezmorske dežele.

Zelo intenzivno so se v ZDA izseljevali tudi Prekmurci in Porabci. V teh izrazito agrarnih in prometno izoliranih deželah pod ogrsko krono so se z močno demografsko rastjo v drugi polovici 19. stoletja krepile tudi migracije, ki pa so bile sprva predvsemčasne in usmerjene na agrarna območja v Avstriji in na Ogrskem. V sedemdesetih letih so se začeli tudi prvi odhodi v Ameriko, množično čezoceansko izseljevanje pa se je začelo šele na prelomu stoletja. Pojav je bil bolj koncentriran v murskosoboškem okraju, kjer se je na začetku dvajsetega stoletja rast prebivalstva zaradi izseljevanja skoraj ustavila. Manj izrazit je bil na lendavskem, ravninskem območju, kjer so bile velike posesti z modernizirano agrarno proizvodnjo. Po popisu prebivalstva iz leta 1910, ki je izkazoval skoraj 6.000 prekmurskih prebivalcev v tujini, je severno in osrednje Goričko imelo na tujem okrog 20 odstotkov prebivalstva, medtem ko ga je bilo v ravninskem delu med 5 in 10 odstotki. V ZDA je po popisu iz leta 1910 živelo 5.500 prebivalcev slovenskega in 1.500 »vendskega« jezika, rojenih na Ogrskem, skupno torej okrog 7.000 prekmurskih priseljencev (Černy 1953: 132;

Klemenčič 1987: 52; Kuzmič 2001: 30–31). Tako kot priseljenci iz drugih slovenskih dežel so se tudi Prekmurci v ZDA naseljevali na industrijskih območjih. Najznamenitejša prekmurska priseljska naselbina je bila od leta 1893 v jeklarsko premogovniškem mestu Betlehem v Pennsylvaniji. Žarišče čezoceanskega izseljevanja je v istem času postala tudi Beneška Slovenija, k izseljevanju v ZDA pa je prispevala tudi Štajerska. Del čezoceanskega izseljevanja ni izviral neposredno iz slovenskih dežel, pač pa je kot nadaljevanje tja usmerjenega izseljevanja izviral iz drugih avstrijskih dežel.

DRUGE ČEZOCEANSKE DESTINACIJE

Izseljevanje s slovenskega ozemlja proti drugim velikim ciljem takratnega evropskega čezoceanskega izseljevanja je bilo zelo skromno. Del izseljencev je v Severni Ameriki pritegnila Kanada. Odhajanje v Kanado se je začelo v osemdesetih letih, nekoliko številčnejše pa je postalo, podobno kot v ZDA, na prelomu stoletja. Kanada je za izseljence iz Avstro-Ogrske zaradi pretežno delavskega značaja avstrijskega izseljevanja in naravnosti kanadske priseljske politike, ki je na prvo mesto postavljala priseljevanje kmetov farmarjev in prednost dajala priseljencem angleške narodnosti, ostala nezanimiva. Iz Avstrije so se jim pridružili predvsem kmetje iz Galicije in nemških dežel (Englisch 1913: 105). Glede slovenskega prostora kanadske statistike za obdobje od leta 1885 do prve svetovne vojne navajajo 3.000 priseljenih Hrvatov in Slovencev. Cilji so bili različni, od Britanske Columbije, kjer se je v rudarskem mestu Nanaimo že v osemdesetih letih naselila skupina iz Beneške Slovenije, do Alberte in Saskatchewan, kjer so znani primeri kmečkih naseljencev (Genorio 1989: 75–76). Glede na značilno mobilnost med državama, lahko izseljevanje v Kanado upoštevamo skupaj s tistim v ZDA. Statistika ZDA v letih 1905–1918 navaja 6500 slovenskih in hrvaških priseljencev iz Kanade in 3.000 povratnikov v Kanado (Willcox, Ferenczi 1929: 492, 499).

V Južno Ameriko so se do konca stoletja v glavnem izseljevali posamezni kmetje, ki so se na pot podali v pričakovanju izboljšanja gmotnega in družbenega položaja, in to še zlasti v sedemdesetih letih, ko sta splošna in zlasti agrarna kriza dodatno ogrozili obstoj družin na podeželju. Temu izseljevanju sta botrovali tudi aktivni vlogi Argentine in Brazilije, katerih razvojni politiki sta temeljili na širokopotezni kolonizaciji neizkoriščenih ozemelj in načrtnih programih priseljevanja iz Evrope. Državi sta priseljence pridobivali s pomočjo odmevne propagande in s posebnimi pogodbenimi oblikami naseljevanja in zaposlovanja agrarne

delovne sile oziroma dostopa do zemljiške posesti. Argentina je leta 1876 z zakonom, ki ga je navdihnilo načelo »vladati pomeni naseljevati«, začela sistemsko politiko privabljanja in vzpostavljanja kolonij s priseljenim evropskim prebivalstvom. Leta 1878 je z Avstro-Ogrsko sklenila sporazum in za pridobivanje kmečkih družin, ki bi se želele naseliti v Argentini, tja poslala agente. V okviru teh programov je v letih 1878 in 1879 več deset kmečkih družin z Goriškega ter s Postojnskega odšlo v Argentino, kjer so se naselili v provincah Chaco, Formosa in Entre Ríos (Mislej 1995: 16; Breclj 1997: 217; Kalc 1995: 37–41).

Agitacija za Argentino na Slovenskem ni naletela na večji odziv, tako da je izseljevanje v to državo do prve svetovne vojne ostalo pri nekaj sto ljudeh. Prvim skupinskim odhodom v okviru kolonizacijskih aranžmajev so sledili posamezniki z drugačnimi vzgibi (Breclj 1997: 218). V Entre Riosu je slovenska kolonija štela 350 ljudi, točnejšega števila vseh priseljencev pa ni mogoče ugotoviti (Bizai 2006). Izseljevanje kmetov v Argentino in Južno Ameriko je bil nekakšen podaljšek pojava, ki je množično zajel avstrijsko in predvsem italijansko Furlanijo ter Benečijo (Veneto). Tam se je položaj malih kmetov in kmečkih najemnikov ter agrarnega proletariata na območju kolonata zaradi agrarne krize in odvisnosti od zemljiških lastnikov močno poslabšal, tako da so se množično odzivali vabilom izseljenskih agentov in odhajali v želji, da pridejo do lastne zemlje (Kalc 1995: 42–45). Izseljevanje v Južno Ameriko je v hribovitih predelih Furlanije pritegnilo tudi številne slovenske družine iz Beneške Slovenije (Kalc, Kodrič 1992). V letih pred prvo svetovno vojno je skupinam kmetov sledilo spontano in individualno priseljevanje raznih poklicnih profilov, ki so v Argentino odhajali po službeni dolžnosti oziroma z namenom, da bi se vključili na trg dela. Med temi so bili inženirji, tehniki in drugi izobraženci. Mnogi, ki so se zaposlili predvsem pri javnih delih, so bili med seboj povezani že doma. Avtorji ocenjujejo, da je bilo v Argentini že pred vojno okoli 1.000 oseb (Molek 2019).

Občutno večje kot tisto v Argentino je bilo slovensko izseljevanje v Brazilijo. Brazilija je, da bi na svetovnem trgu zadostila povpraševanju po kavi in drugih kmetijskih proizvodih, širila in reorganizirala agrarni sistem. Za izkoriščanje obsežnih še nedotaknjenih naravnih bogastev in razvijanje agrarnih potencialov je morala racionalizirati proizvodnjo. Zato in zaradi vse močnejših emancipacijskih zahtev so sredi stoletja začeli postopno osvobajati sužnje; to se je leta 1888 končalo z dokončno ukinitvijo suženjstva. Hkrati so napore za pridobivanje »svežega prebivalstva« povečali s pomočjo načrtnega privabljanja kmečkih naseljencev in agrarnih delavcev iz Evrope. Te kampanje so bile tudi na Slovenskem zelo odmevne in so naletele na zanimanje zlasti v zahodnem delu slovenskega ozemlja (Umek

1968; 1979; Kalc 1995: 39; 2000). Medtem ko so se manjše skupine na lastne stroške izselile že v sedemdesetih letih (Brecelj 1997: 216), je v osemdesetih letih pojav spodbudilo subvencioniranje čezoceanske poti in zagonskih sredstev za kmetije. V letih 1888 in 1889 se je v okviru teh programov v Brazilijo izselila večja skupina družin in posameznikov s Krasa in iz tržaške okolice (Kalc 1995: 39). Do novega, veliko obsežnejšega izseljevanja je prišlo v naslednjem desetletju, zlasti v letih 1896 in 1897, ko je iz Južne Štajerske in predvsem iz Kranjske odšlo okrog 3.000 oseb. Posebno veliko izseljencev je bilo iz logaškega in postojnskega okraja, od tega 270 samo iz župnije Slavina (Kalc 1995: 39; Drnovšek 1991: 75). Podobno kot v Argentini, so se tudi v Braziliji in še nekaterih drugih južnoameriških državah, zlasti v Urugvaju in Čilu, v letih pred prvo svetovno vojno kmečkim priseljencem pridružili še kvalificirani delavci, trgovci in izobraženci. Nekoliko večja kolonija slovenskih priseljencev je tako nastala v Sao Paulu (Mislej 2001: 244; Marušič 1995: 63–65). Omembe vredno je tudi izseljevanje v Mehiko v letih 1864 in 1865, ko se je mnogo slovenskih moških tja podalo v okviru politično imperialistične ekspedicije Maksimilijana Habsburškega (Drnovšek 1991; Ovsenar 1993).

NEMČIJA IN EGIPT

Druga najznačilnejša destinacija slovenskega izseljevanja na tuje takoj za ZDA je bila Nemčija. V Nemčiji je po združitvi prišlo do pospešenega prehoda od »agrarne države z močno industrijo k industrijski državi z močnim agrarnim gospodarstvom« (Bade 1992: 311). S tem in z ekspanzijo gradbenega sektorja, ki sta ga spodbujali urbanizacija in gradnja velike javne infrastrukture, je naraščalo povpraševanje po delovni sili, ki je v državi ni bilo dovolj. Nemčija je postala druga največja svetovna uvoznica tuje delovne sile za ZDA. Predvsem zaradi migracije nemškega prebivalstva s podeželja v mesta, industrijska središča in tujino je zlasti agrarni sektor od nje postal popolnoma odvisen. Potreba po delavcih je bila povezana tudi s spremembo agrarne ekonomije na kapitalističnih temeljih in z intenzivnim ter mehaniziranim načinom veleproizvodnje industrijskih rastlin, ki je zaposlovala številno, a le sezonsko delovno silo. Avstro-Ogrska je v tem obdobju skupaj z Rusijo in s severno Italijo ter z vzhodnimi nemškimi (poljskimi) provincami postala pglavitni bazen sezonske delovne sile nemškega agrarnega sektorja. Največji delež avstro-ogrskega izseljevanja v tujino za tistim v Ameriko je bil tako usmerjen v Nemčijo (Caro 1909: 39). Čeprav ni manjkalo izseljencev iz drugih dežel, jih je tudi v tem primeru največ izviralo iz slovanskih in italijanskih delov monarhije. Največji delež sezonske delovne sile je izviralo iz Galicije (Englich 1913: 130–140).

Izseljevanje s slovenskega ozemlja v Nemčijo se je v primerjavi s sezonskim izseljevanjem iz Galicije uvrščalo med mobilnost industrijskega delavstva. Sestavljali so ga predvsem rudarji, ki so se usmerjali proti rudarskim in industrijskim območjem Vestfalije in Porenja. (Wörsdörfer 2017: 49). Začetki množičnih delovnih migracij v Nemčijo, potem ko so po malem obstajale že prej (poleg kočevarskih krošnjarjev podatki govorijo o Slovencih, zaposlenih v tekstilni industriji), segajo v osemdeseta leta, ko je tja odšla prva večja skupina rudarskih delavcev (Drnovšek 1991: 68). Migracija v Nemčijo se je pojavljala v vseh slovenskih deželah, njena glavna izhodišča pa so bila rudarska središča, predvsem osrednje slovensko rudarsko območje v Zasavju, t. i. črni revir Trbovlje-Zagorje-Hrastnik med Kranjsko in Štajersko. To izseljevanje se je v bistvu rojevalo, enako kot druga migracijska gibanja tega časa, iz krize agrarnega gospodarstva in drugih tradicionalnih ekonomskih virov na podeželju, ki je spodbujala prehajanje k neagrarnim panogam in novim oblikam dela, in družbene strukture slovenskega podeželja. Specifično pa so mu botrovale ekspanzija rudarstva in težke industrije ter mednarodne razmere zaposlovanja v rudarskem sektorju. Zasavsko

območje je bilo kot pomembnejši center intenzivnega gospodarskega razvoja na Slovenskem zaradi priseljevanja območje demografske rasti. Trbovlje so bile med najhitreje rastočimi kraji na Slovenskem, saj se je število trboveljskega prebivalstva v štiridesetih letih pošesterilo in pred prvo svetovno vojno doseglo 9.000 ljudi (Studen 2005b: 105–106). V drugi polovici osemdesetih let pa je povpraševanje po premogu iz rudnikov na Slovenskem s strani južne železnice kot glavne odjemalke in avstro-ogrske ter tuje industrije zaradi konkurence kvalitetnejšega in cenejšega češkega premoga začelo hitro padati. V osemdesetih letih je v slovenskih premogovniških središčih prihajalo do sindikalnih nemirov in odpuščanj, medtem pa se je v Nemčiji večalo povpraševanje po delovnih močeh. S tem so sovpadali prvi odhodi v Porenje in Vestfalijo, ki so jim nato sledili novi (Wörsdörfer 2017: 54–65).

Tudi izseljevanje v Nemčijo je zaradi pomanjkljivih podatkov težko kvantificirati. Podatki avstrijskih štetij nam niso v pomoč, ker avstrijskih državljanov na Nemškem ne izkazujejo po izvornih deželah. Nemško državno štetje je leta 1910 ugotovilo prisotnost 9.200 oseb slovenskega maternega jezika (6.500 moških in 2.700 žensk), večinoma iz Kranjske in Štajerske. To število je prenizko, pretirano visoke pa so, če upoštevamo migracijske salde, ocene v jugoslovanskih arhivskih virih in študijah iz obdobja med obema svetovnima vojnoma. Po teh virih naj bi pred prvo svetovno vojno na porensko-vestfalskem območju živelo 70.000 Jugoslovanov, pretežno Slovencev, medtem ko naj bi bilo takoj po vojni slovenskih priseljencev 40.000 (Valenčič 1990b: 64). Obseg slovenske prisotnosti se je sčasoma spreminjal, ker je bila rudarska populacija, podobno kot tista v ZDA, dokaj mobilna. V Nemčiji je bila od devetdesetih let 19. stoletja po raznih rudarskih in industrijskih krajih Porurja in Vestfalije razporejena številna slovenska priseljenska skupnost. Po zaslugi Janeza Evangelista Kreka, ki je o njej poročal prvi, se je zanjo uveljavilo ime »vestfalska Slovenija« (Drnovšek 2007a). Kakih 800 slovenskih priseljencev, prav tako samih rudarjev, je bilo leta 1910 tudi v Alzaciji in Loreni.

V kontekstu migracijskih gibanj na Slovenskem je v tem času izstopal še Egipt. Migracija v Egipt je večinoma izvirala iz Avstrijskega primorja, iz osrednjega izhodišča v okolici Gorice. Ko se je Egipt odprl evropskim gospodarskim interesom in se ekonomsko vključil v globalni trgovinski sistem, je postal zanimiv cilj priseljevanja iz Evrope, zlasti v sredozemskih deželah pa je postal alternativa čezoceanskim in kontinentalnim selitvam. Egiptovske vlade so v okviru pospeševanja gospodarske rasti in modernizacije države že v prvi polovici 19. stoletja favorizirale priseljevanje iz Evrope. Do pomembnega premika v šestdesetih letih je prišlo z izgradnjo Sueškega prekopa, ki je okrepil položaj Egipta v

pomorskem prometu. Hkrati je h gospodarski rasti prispevala ekspanzija proizvodnje bombaža, na katero je med secesijsko vojno v ZDA vplival padec ameriške proizvodnje (Biancani 2015; Panjek 2011: 59). Gospodarsko rast in ugodne življenjske razmere je spremljalo priseljevanje številnega evropskega prebivalstva, ki se je strukturno razlikovalo od tistega, usmerjenega proti novemu svetu in drugim množičnim destinacijam. Šlo je za migracijo kolonialnega tipa, ki je obsegala podjetniško buržoazijo, malomeščanski sloj, vse do nižjih slojev, pripadnike celotnega spektra poklicnih profilov, vključno z javnim uradništvom. Aleksandrija, katere prebivalstvo je v enem stoletju z 8.000 naraslo na 400.000, je postala najbolj kozmopolitsko mesto svojega časa z gospodarsko, s politično in kulturno dominantno evropsko ter bližnjevzhodno elito. Podoben položaj so imeli Evropejci in pripadniki visokega meščanstva iz osmanskih dežel tudi v Kairu (Ilbert 1996: 758; Biancani 2015). Med letoma 1848 in 1907 je število Evropejcev v Egiptu z 10.000 naraslo na 150.000 (Panjek 2011: 58–59). Prednjačili so Grki (42 odstotkov), sledili so Italijani (23 odstotkov), Angleži (14 odstotkov, njihovo število se je znatno povečalo leta 1882 po zasedbi in prevzemu kolonialnega protektorata nad državo) in Francozi (10 odstotkov). Skupnost avstro-ogrskih državljanov se je od osemdesetih let vrtela okrog 8.000 članov (pet odstotkov tujcev leta 1907); ti so živeli predvsem v Aleksandriji in Kairu ter manjše število v Port Saidu (Lever 2012: 25).

Začetki slovenskega izseljevanja v Egipt segajo v čas gradnje Sueškega prekopa, ko se je tam zaposlilo tudi večje število delavcev iz Avstrijskega Primorja in Kranjske (Drnovšek 1991: 72–73; Valenčič 1990b: 53). Večina teh začasnih migrantov se je po opravljenem pogodbenem delu vrnila domov. Značaj migracij iz Primorja na Bližnji vzhod se je spremenil v sedemdesetih letih. Iz Istre in Trsta so tja odhajali ljudje najrazličnejših poklicev, od trgovcev in obrtnikov do delavcev in uradnikov, tako posamezniki kot cele družine. Mnoge so neposredno pritegnile britanske oblasti, na primer za delo pri policiji in v javni upravi, kjer so evropskemu osebju ponujali ugodne možnosti (Grossutti 2013: 27). Kot izjemen primer karijerne migracije, povezane z razvojem in s priložnostmi v Egiptu, lahko navedemo goriškega arhitekta slovenskega porekla, Antona Laščaka, ki se je uveljavil kot načrtovalec pomembnih zasebnih in državnih objektov in bil kot zaslužna osebnost deležen plemiškega naslova (Mamić 2008). Lahko bi navedli še druge, večinoma »anonimne« osebe, ki so si ustvarile tak ali drugačen delovni in socialni položaj. Številni so se ukvarjali s trgovskimi in prometnimi dejavnostmi s pomembnim oporiščem v Trstu. Tako je pred prvo svetovno vojno v Egiptu živelo 400 oseb iz Trsta. Po teh poteh so si med drugimi vstop na egiptovski trg utrli

proizvodi slovenske lesne industrije, od polobdelanega lesa iz notranjskih in drugih slovenskih gozdov, do modnega pohištva solkanskih mizarских delavnic (Kalc 2015a; Žagar 2015).

Migracijo z Goriškega in v manjši meri tudi iz drugih slovenskih dežel so v veliki večini sestavljale ženske in dekleta. Na področju hišnega dela so se zaposlovale kot sobarice, kuharice, služkinje, pa tudi kot dovilje, varuške in guvernante. S povečevanjem bogatega evropskega meščanstva v Egiptu, z rednimi prometnimi povezavami in vse tesnejšo trgovsko ter gospodarsko izmenjavo širšega primorskega prostora z Egiptom so se na tej relaciji odprle možnosti tudi za tovrstno zaposlovanje. To je sovpadalo s splošnim krčenjem trga hišnega dela v evropskih mestih (Hahn 2012: 115) in specifično s krizo tržaškega gospodarstva v sedemdesetih letih, ko se je znatno skrčilo tudi število hišnega osebja, med katerim so bile goriške ženske od nekdanj močno zastopane (La popolazione 1878: LXVI). Prve goriške hišne delavke so se v Egiptu pojavile v šestdesetih letih 19. stoletja, v naslednjih desetletjih pa so se množično odzivale na povpraševanje egiptovskih meščanskih elit; pojav je kmalu prerasel v specializacijo in značilnost goriškega prostora (Markitan 1913: 24).

Ocene o slovenski, večinoma goriški in delno kranjski in štajerski prisotnosti v Egiptu so deljene in večkrat pretirane. Za sredo sedemdesetih let navajajo 2.000, ob koncu 19. stoletja pa od 5.000 do 7.000 oseb (Slovani v Egiptu 1897; Drnovšek 1991). Uradna avstrijska statistika leta 1900 izkazuje 4.500 državljanov avstrijskega dela monarhije, živčih v Egiptu, od katerih je bila polovica iz Avstrijskega primorja, med njimi pa je bilo skoraj dve tretjini žensk. Deset let pozneje se celotno število ni spremenilo, zmanjšala se je avstrijska kolonija v Aleksandriji, povečala pa tista v Kairu (Österreichische Statistik 1905: XXX; 1919: 38*). Iz evidence avstrijskih državljanov, ki so jo vodile avstro-ogrške konzularne službe, pa izhaja, da je od šestdesetih let do prve svetovne vojne na delo v Egipt za krajša ali daljša obdobja prišlo okrog 10.000 Slovencev, predvsem slovenskih deklet in žena (Humar 2018). Podatek se nanaša na število prihodov, število priseljencev je bilo, ker so se mnoge izseljenke v Egipt podale po večkrat, nižje. Osrednje območje aleksandrinstva je bilo neposredno slovensko zaledje Gorice, ki je sovpadalo z upravnim okrajem Gorica okolica. V letih 1907–1913 se je od tod v tujino izselilo 1.400 žensk, od tega 72 odstotkov v Afriko. Pravo središče pojava je bila v spodnji Vipavski dolini Prvačina, od koder je odšlo 120 migrantk, kar je po popisu leta 1910 predstavljalo 11 odstotkov prebivalstva. Po številu so sledili Renče (111 ali 4,3 odstotka), Bilje (96 ali 7,1 odstotka), Kojsko (87 ali 1,9 odstotka), Dornberk (72 ali 3,3 odstotka) in Vrtojba (70 ali 2,7 odstotka) (Kalc 2015a: 62; Srebernič 1914).

»Aleksandrovanje« je, kljub majhnosti v primerjavi s čezoceanskimi tokovi, v svojem času zaradi posebne spolne strukture veljalo za svojevrsten pojav goriške dežele, ki je kot tak našel mesto v sočasni študijski literaturi o migracijskih tipologijah (Markitan 1913: 24). Bilo je del širšega pojava ženske poklicne migracije v Egipt, ki so jo v severni Italiji poznali na nekaterih območjih Furlanije (Grossutti, Boz 2009), v množičnejši obliki v Kalabriji in Markah (Garroni, Vezzoni 2009; Gobbi 2011) ter v Grčiji. V nasprotju s slovenskim sta se italijansko in grško izseljevanje hišnega delovnega osebja dogajala v okviru veliko obsežnejših migracijskih procesov iz teh držav v Egipt, kjer so priseljenke kolonije tudi same prispevale k povpraševanju po hišnem osebju.

DRUGE DESTINACIJE: OD ŠVICE DO BOSNE IN HERCEGOVINE TER TURČIJE

Poti slovenskega izseljevanja so vodile tudi v druge države, vendar pa teh skromnih tokov ne moremo primerjati z ameriškimi, nemškimi in s tistimi v drugih deželah Avstro-Ogrske. Popis prebivalstva iz leta 1910 beleži manjšo skupino slovenskih priseljencev v Švici (Österreichische Statistik 1919: 52). Mnogi so se tja priselili iz neslovenskih avstrijskih dežel. Švica je zaposlovala predvsem gradbene delavce, na primer pri velikih infrastrukturnih delih, kot sta bili gradnja železniškega omrežja in elektrifikacija, ali stanovanjskih gradnjah. Tradicionalna izhodišča gradbenih delavcev v Švico so bile na primer kraške vasi na Goriškem in Beneška Slovenija, narava njihovega odhajanja pa je bila večinoma sezonska oziroma začasna (Sedmak 1994: 84–87). Svojevrsten primer izseljevanja v Švico so bile čipkarice, ki so jih zaposlovala čipkarska podjetja v kantonu Sankt Gallen (Strle 2015: 113). Manjše skupine slovenskih izseljencev so pred prvo svetovno vojno živele v Franciji in na Nizozemskem. Leta 1911 je bilo med 8.335 avstro-ogrskimi državljani v Franciji 16 odstotkov državljanov južnoslovenskih dežel, med njimi največ s Slovenskega (Čačić, Kumpers 1989: 289). Tudi to izseljevanje se je umeščalo v kontekst mednarodnega trga zaposlovanja rudarske delovne sile. Mezde in delovne ter življenjske razmere so bile v Franciji sicer manj privlačne kot v Nemčiji, medtem ko je bilo v Limburgu na Nizozemskem rudarstvo do prve svetovne vojne v začetnih fazah razvoja in se je razmahnilo šele pozneje (Drnovšek 1991: 72; Mulders 2010: 19).

Pomembnejši cilj je bila Bosna in Hercegovina, kjer so po vojaški zasedbi leta 1878 avstrijske oblasti začele načrtno kmečko kolonizacijo. Na programe naseljevanja so se dokaj množično odzvali v Galiciji, od koder se je v okolico Banja Luke, točneje v okraj Prnjavor,

priselilo 10.000 Poljakov in Rusinov (Caro 1909: 144). Tu je v devetdesetih letih nastala tudi manjša slovenska kolonija, povečala pa se je migracija neagrarnih poklicev, med njimi gozdarskih delavcev, ki so na delo v BiH odhajali že pred zasedbo. Samo s Kobariškega se jih je v prvih letih po okupaciji začasno podalo kakih 1.000 (Kalc 1995: 36; Marušič 1995: 61–62). Odhajali so tudi rudarji, fužinarji, kovači, rudarski strokovnjaki in osebe drugih kvalificiranih poklicev, vse do javnih uradnikov, strokovnjakov na raznih področjih, obrtnikov, malih trgovcev, učiteljev in profesorjev. Leta 1910 so v BiH našli 3.108 prebivalcev slovenskega jezika, od tega 2.700 avstrijskih državljanov, med katerimi je bila polovica iz Kranjske, 30 odstotkov iz Štajerske, 10 odstotkov pa iz Goriške (Österreichische Statistik 1919: 23). Največ jih je živelo v mestih in okolih Sarajeva, Banja Luke, Zenice in Tuzle (Koblar 2008: 9–16; Sarić Štimac 2010: 397–406; Drnovšek 1991: 61–62; 2010b: 66–67; Valenčič 1990a: 67). Selitvene poti so vodile tudi v Srbijo, kjer so, podobno kot v BiH, slovenske priseljence pritegnile predvsem neagrarne poklicne dejavnosti. Živahna je bila migracija v srbska rudarska središča, na primer v Timoško krajino, kjer so slovenski delavci dokumentirani že leta 1840 in kjer jih je na začetku 20. stoletja živelo okrog 1.500 (Piljušič 2013: 5–9). Drug primer številčnejše slovenske prisotnosti je rudarska kolonija v fruškogorskem rudniku Vrdnik v Vojvodini, kamor so se prvi slovenski rudarji na delo napotili že sredi sedemdesetih let 19. stoletja (Lukić 2017: 39).

Med tujimi cilji izseljevanja je bila tudi Turčija, kamor so se usmerjali predvsem iz Avstrijskega primorja. Večina odsotnih prebivalcev Goriške in Istre je ob popisu leta 1857 bivala prav v osmanski državi. Istrsko izseljevanje v Turčijo – koliko tudi iz slovenskih delov dežele, ni mogoče ugotoviti – je bilo povezano z gradbenimi dejavnostmi in avstrijskim podjetništvom, zlasti s proizvodnjo stekla, ki so jo v okolici Carigrada vzpostavili tržaški judovski podjetniki (Grossutti 2013: 32–33). Nekaj slovenskih izseljencev je bilo v Rusiji in Romuniji, tudi tja so odhajali predvsem gozdni delavci, a tudi drugi poklici, vključno z intelektualci (Drnovšek 1991: 63–64; 2009: 478, 479). Kot zanimivost, kam vse se je širila maloštevilna slovenska prisotnost, je omembe vredna beneškoslovenska naselbina v okolici Vladikavkaza v južni Osetiji. Tu so v devetdesetih letih 19. stoletja krošnjariji iz Beneške Slovenije ustanovili kolonijo, ki je dobila ime *Italijanski hutor*. Ta je kot poseben kolonizacijski primer združevala agrarne in obrtno-industrijske dejavnosti in kot taka slovela na Slovenskem in v širši ruski okolici. Med revolucijo in državljansko vojno je razpadla, njeni člani pa so se vrnil v Benečijo ali pa se porazgubili po Sovjetski zvezi (Ruttar 2002). Na

manjše skupine slovenskih izseljencev naletimo še v mnogih drugih državah in krajih sveta, vključno s subsaharsko Afriko in daljno Avstralijo.

MIGRACIJSKE OBLIKE: STARE IN NOVE DIMENZIJE

Migracijska gibanja na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja in do prve svetovne vojne so sestavljale različne oblike mobilnosti. Številne so se nadaljevale že iz prejšnjih časov in so predstavljale utečene vzorce družbenih in gospodarskih obnašanj. Druge so se porajale na novo, z različnimi geografskimi usmeritvami, razdaljami, časovnimi nastavki in končnimi učinki. Posamezne vrste in tipološke variante procesov so bile odraz strukturnih specifik in razmer v izvornih okoljih in načinov odzivanja na priložnosti vključevanja v delovne ter življenjske kontekste, na katere so se naslavljale. Kontinuitete oziroma spremembe v njihovih težnjah in nastavkih je treba razbirati v luči makrostrukturnih premikov in splošnih družbenih dogajanj, ki so prispevali k razbohotenju selitvenega pojava, ter v luči objektivnih družbenoorganizacijskih vidikov in subjektivnih izbir.

Stare in nove krožne migracije

Podobno kot drugod se je tudi na Slovenskem mobilnost sredi 19. stoletja začela krepiti predvsem z migracijami krožnega tipa, ki so temeljile na cikličnem in načeloma kratkodobnem odhajanju ter vračanju (Moch 1992; Valenčič 1990a). Te migracije, značilne za predindustrijsko družbo, so predstavljale tradicionalen način premagovanja neravnovesij med številom in potrebami kmečkega prebivalstva ter nezadostnimi gospodarskimi viri v krajih bivanja. Tovrstna utečena migracija je bila povezana s trgovino. V nasprotju s tovarništvom in kmečko trgovino, ki jima je moderni razvoj zadal usodni udarec, se je marsikje na Slovenskem krošnjarstvo z nakupljenim blagom ali izdelki domače obrti ohranjalo in krepilo. Temeljilo je na kapilarni mobilnosti »od vrat do vrat« (od tod imeni hausiranje ali pohiševanje), načeloma v zimskih mesecih, ko so agrarni delavci počivali, lahko pa tudi v drugih delih leta ali v daljših obdobjih.

Osrednja območja tovrstne popotne trgovine sta bila na Dolenjskem kočevski in ribniški okraj, kjer je ta obstajala že od 15. stoletja. Leta 1852 je obrtni zakon spodbudil širitev krošnjarstva, razvoj prometnih povezav je pospešil premikanja in omogočil prodiranje na nova tržišča (Mrkun 1940; Šega 1998: 153–154). Delokrog kočevskih krošnjarjev –

njihova dejavnost se je imenovala po nemškem imenu Kočevske *Gottscherei* – se je osredotočal na severne avstrijske dežele in Nemčijo, kjer so ponujali galanterijo, tekstilno blago, drobne hišne potrebščine in najrazličnejšo drugo blago. Podobni različici sta bila belokranjsko »nemškarstvo« – odhajanje s košem na hrbtu po Bavarskem in Švici, ter ribniško »suhorobarstvo«, ki je bilo povezano z domačo obrtjo. Konec 19. stoletja je bilo v Ribniški dolini med 4.400 prebivalci registriranih 272 krošnjarjev, ki so ribniške izdelke prodajali po Avstriji, Hrvaški in Vojvodini. Še med obema svetovnima vojnoma jih je bilo 360 (Šega 1998: 153–154; Drnovšek 1999b: 33; Lokar 1911: 4–5). Krošnjarje iz Bele krajine je pot zanesla vse do Švedske in Norveške, Anglije, Danske in Francije (Drnovšek 1999b: 33). Beneška Slovenija je bila že v 18. stoletju znana po svojih »guzirovcih« ('hauzirovcih', iz nemške besede *hausieren*), ki so svete podobe in ornamentni papir papirnice Remondini iz kraja Bassano del Grappa prodajali vse do Češke, Romunije in Rusije (Zanini 2004). V Reziji, kjer je bila zaradi agrarne neproduktivnosti območja tradicija še daljša, se je v 19. stoletju krošnjarstvu pridružila sezonska migracija obrtnih poklicev, med katerimi so zasloveli brusači (Kalc, Kodrič 1992: 202–204). »Pohiševanje« je bilo razširjeno tudi na Bovškem, kjer so bili doma »optikarji« ali prodajalci naočnikov, daljnogledov in toplomerov (Sedmak 1994: 84–87; Dular 1996: 166–167). Drugi primer je kostanjarstvo, s katerim so se ukvarjali prebivalci iz okraja Velike Lašče. Dejavnost, ki so jo sredi 19. stoletja prevzeli od drugih, so razvili v razpoznavno obliko slovenske prisotnosti na Dunaju in v drugih avstrijskih mestih (Šega 1997). Na Dunaju je bilo v petdesetih letih 19. stoletja registriranih 491 slovenskih priseljencev, ki so se ukvarjali s kostanjarstvom (Drnovšek 1999b: 33).

Omenjene dejavnosti in specializacije so imele lahko zgolj subsistenčen značaj, lahko pa so se s podjetniškimi prijemi in vlaganji dvignile na višjo ekonomsko raven. Izjemni so primeri rezijanskih trgovcev Letticha in Di Lenarda, ki sta se iz krošnjarjev prelevila v uvoznika južnega sadja z grosističnimi podjetji in trgovinami v največjih avstrijskih mestih (Kalc, Kodrič 1992: 204–205). Krošnjarski zaslužki so se namenjali utrjevanju »domače« komponente kombinirane ekonomije in širjenju poslov na tujem. Kostanjarstvo se je na primer ob krošnjarstvu razvijalo kot dodatna dejavnost. Migracija je včasih izgubljala sezonski značaj. Kostanjarji, ki se spomladi niso vračali domov, so si omislili druge vire zaslužka, od prodaje sadja do suhorobarstva, ki so ustrezali izmenični konjunkturi delovnih sezon (Mrkun 1940; Šega 1998; Kante 2000). Popotna obrt in zlasti trgovina sta bili na omenjenih slovenskih območjih dokaj razširjeni obliki mobilnosti in včasih prevladujoča vira družinskega dohodka. Na težo pojava, ki ga v splošnem ni mogoče kvantificirati, opozarjajo

podatki ljudskih štetij. Leta 1910 je bilo samo na Dunaju popisanih 1.400 prebivalcev, rojenih v kočevskem okraju (Österreichische Statistik 1903: 49). Šlo je večinoma začasne priseljence, ki jih je popis zabeležil ob koncu leta med njihovim običajnim zimskim gospodarskim udejstvovanjem v prestolnici. Tovrstna migracija je v izvornih krajih prispevala med drugim k obtoku denarnih sredstev in razvoju denarne ekonomije. Sočasni pisci so med njenimi pozitivnimi učinki navajali tudi širjenje »omike« in »odpiranje območja svetu«, med negativnimi pa odtegotvanje ljudi od kmetijstva, ker so se rajši posvečali »lažjemu delu« in pri njem vztrajali tudi kadar so se težko preživljali (Makarovič 2010: 66–67).

Z ekspanzijo gospodarskih sektorjev, v katerih je delo zaradi naravnih, klimatskih ali organizacijskih razlogov sledilo sezonskim ciklusom, so se migracije sezonskih delavcev povečale. Na Dolenjskem, Notranjskem in Tolminskem so od pozne jeseni do pomladi na sezonsko delo na Hrvaško, Ogrsko, v Galicijo, Sedmograško, Romunijo, Rusijo in Bosno odhajali gozdarski delavci (Mrkun 1940; Drnovšek 1999a: 421). Ti migranti so se s sekanjem in z obdelavo lesa ukvarjali tudi v domačih gozdovih in na domačih žagah. Na Bistriškem so na sezonsko delo odhajali agrarni delavci in mali kmetje, ki niso posedovali vprežne živine, medtem ko so premožnejši ostajali doma in služili s prevažanjem lesa iz gozdov ter s furanjem lesa. Iz jelšanske župnije se je že v šestdesetih letih 19. stoletja sezonsko izselilo kakih 600 delavcev, iz trnovske občine v osemdesetih letih kakih 300, veliko jih je bilo tudi s Pivškega in Tolminskega. Izvor te migracije je povezan z izgubo dohodkov iz fevdalnih časov, ko so vaške skupnosti od gosposke odkupovale pravice do sečnje in prodaje lesa (Valenčič 1989: 14; 1980: 85), s padanjem cen lesa in ker je zaradi prevelikega izkoriščanja začelo kmečkim posestnikom primanjkovati gozda (Ribnikar 1889). Migracija gozdarskih delavcev je bila v dogovoru z lesnimi trgovci kolektivno organizirana in ni bila namenjena le zagotavljanju letnega dohodka, ampak tudi usklajevanju te potrebe s priložnostmi za višji zaslužek, ki ga je ponujal mednarodni trg dela. Gozdarskih del namreč ni manjkalo niti doma, saj so v poletnih mesecih bistriške gozdarske vrste dopolnjevali tolminski in italijanski gozdarji (Valenčič 1989: 4–5; *Postojinsko okrajno glavarstvo* 1889: 37, 79, 93). Tovrstna migracija je bila razširjena v določenih vaseh, medtem ko so bili za druge značilni drugi poklici. Na Bistriškem je zidarsko delo v Trstu in na Reki postalo standardna sestavina dohodka kmečkih družin in oblika komplementarnega usklajevanja kmečke ekonomije z viri, dostopnimi s pomočjo sezonske migracije (Škrlič Počkaj 2011).

K porastu sezonske delovne migracije je veliko prispeval agrarni sektor. Iz številnih slovenskih okrajev so se na priložnostno in redno sezonsko delo podajali potujoči kmečki

delavci in delavke, ki so jih zaposlovala srednja in večja kmečka posestva. Na delavce iz celjske okolice naletimo v Zgornji Avstriji, Slavoniji in na Hrvaškem (Wörsdörfer 2017: 37). Povpraševanje po sezonskih delavcih se je povečalo tudi v slovenskem prostoru samem, med drugim na območju večjih kmetij logaškega okrajnega glavarstva okrog Idrije, kjer so se mali kmetje in bajtarji raje zaposlovali v idrijskem rudniku (Ribnikar 1889). Drugi primer je hmeljarsko območje, kjer so dodatno delovno silo potrebovali za obiranje pridelka. Ob množičnem izseljevanju so pomanjkanje sezonskih agrarnih delavcev reševali z najemanjem delavcev iz Hrvaške.

Pravi steber deželne ekonomije je postala sezonska migracija agrarnih delavcev v Prekmurju in Porabju. Specifične razmere, ki so ji botrovale, izhajajo iz agrarne strukture območja in družbenoekonomskega sistema širšega sosledstva, kjer ni bilo mest in pomembnejših industrijskih centrov, ki bi delno absorbirali demografske presežke oziroma nudili priložnosti za neagrarni zaslužek. Po zemljiški odvezi je v Prekmurju zemlja ostala delno v veleposestniški lasti, delno se je razdrobila med male kmete. Ti so se ukvarjali s poljedelstvom, z vinogradništvom in od srede stoletja vse bolj z živinorejo, ki je prispevala k relativnemu izboljšanju življenjskega standarda. Vendar si je iz teh virov eksistenco lahko zagotavljala le tretjina kmečkih posestnikov, preostali so dohodek dopolnjevali s sezonskim dninarskim delom. Veliko je bilo tudi prebivalcev brez zemlje, ki so bili povsem odvisni od meznega dela. Z demografsko rastjo, drobljenjem male kmečke posesti, množenjem proletariata in zmanjšanjem donosa kmetij zaradi posledic peronospore se je potreba po sezonskem delu zlasti na Goričkem stalno večala. Po drugi strani pa je na razvoj sezonstva vplivala spremenjena veleposestniška agrarna ekonomija.

Po agrarni krizi, ki jo je leta 1884 povzročil vdor ameriškega in ruskega žita, so se veleposestva in tudi srednje velike kmetije preusmerile v intenzivno gojenje sladkorne pese, krompirja, koruze in krmnih rastlin. Z reorganizacijo dela in vpeljavo mehanizacije se je na pristavah skrčila potreba po stalnih poslih in delavcih, večalo pa se je povpraševanje po sezonskih delavcih. Medtem ko je do osemdesetih let 19. stoletja prekmursko sezonstvo nastopalo v obliki premikanja od posestva do posestva, kjer so delavci kosili, želi in mlatili žito, so jih pozneje v vse večjem obsegu zaposlovali okopavanje, redčenje, puljenje in druga opravila, nujna za pridelavo sladkorne pese (Horvat 1989; Munda Hirnök 1992; Maučec 1933: 114). Ta delovna migracija je bila usklajena s sezonskimi cikli intenzivnega agrarnega gospodarstva in razmeščena glede na potrebe veleposestev. Značilno zanje je bilo tudi, da so delavci del plačila dobivali v naturalijah, s čimer so zadoščali lastnim

prehrambenim potrebam, sad sezonskega dela pa so vnovčili tudi s prodajo pridelkov. Migracija je bila večinoma usmerjena na Ogrsko, s severnih obmejnih območij pa tudi na nemško Štajersko. Ker so bile tam mezde znatno višje, so cene agrarnega dela naraščale tudi v severnem delu Prekmurja in cele Železne županije. Razlike v višini mezd so se odražale tudi v kvalitativnem razlikovanju sezonske delovne sile in njenem usmerjanju, zaradi potrebe ali nekonkurenčnosti pa so se mnogi morali zadovoljiti z nižjim plačilom in s slabšimi delovnimi razmerami (Munda Hirnök 1992). Sezonska agrarna migracija je delovala kot strateška sestavina prekmurskega in porabskega gospodarskega in družbenega sistema. Zagotavljala je redni priliv zunanjih sredstev, s tem pa je prispevala k »statičnosti« deželnega gospodarstva in počasnemu prodiranju inovacij. Ob rasti prebivalstva in drobljenju kmečke posesti, ki ju je dopuščala, se je neugodno strukturno razmerje med demografijo in gospodarstvom dežele še poglobljalo.

Na nasprotnem, zahodnem robu slovenskega etničnega ozemlja sta Beneška Slovenija in Rezija ilustrativna primera kvantitativnih in kvalitativnih sprememb sezonskih migracij druge polovice 19. stoletja pod vplivom spodbujevalnih mehanizmov v domačem družbenogospodarskem okolju in atraktivnih dejavnikov razvoja mednarodnega trga dela. Do sedemdesetih let so se med »zdomarje« v glavnem uvrščali trgovci in obrtniki. »Novo sezonstvo«, ki je postalo množični pojav, je pritegnilo povpraševanje po delovni sili na velikih infrastrukturnih deloviščih, v gradbeništvu in agrarnem sektorju v Avstriji in širšem srednjeevropskem prostoru (Kalc, Kodrič 1992: 198–200). Poklicni profil migrantov se je preoblikoval. Eni so se specializirali v zidarstvu in se v njem zaposlovali kot kvalificirani in pomožni delavci, drugo vejo so predstavljali navadni delavci v opekarnah, težaki pri gradnji in vzdrževanju cestnega in železniškega omrežja, predorov, mostov in drugih objektov, ali kot agrarni delavci. O gospodarskem pomenu, ki ga je migracija pridobila v tem zgodovinskem obdobju, govori dejstvo, da je na prelomu stoletja iz Rezije od doma odhajalo več kot 40 odstotkov prebivalstva. Medtem ko se je starejše sezonstvo usklajevalo z ekološkim ciklusom kmečkega gospodarstva v izvornem kraju, izkoriščajoč »mrtve« mesece agrarno-hribovske ekonomije, se je novo podredilo časovnim dinamikam delovnega trga. To, da je trajalo od pomladi do jeseni, je terjalo reorganizacijo dela in vlog v tradicionalnem domačem gospodarstvu. Čeprav so se mnogi izseljenci ob košnji vračali domov, sta delo in vodenje kmečkih gospodarstev večinoma padla na ramena tistih, ki so ostajali doma, to je žensk in mlajšega in starejšega dela populacije (*Tabor »Rezija 89«* 1990: 18–25).

Tako so se po vzorcu »ekonomije odsotnosti« in spolne delitve gospodarskih vlog strukturirali novi migracijski sistemi, ki so Rezijo in beneškoslovenske doline povezovali z območji zaposlovanja migrantov in reproducirali vsakoletno srečevanje med ponudbo in povpraševanjem delovne sile. Denarni priliv od sezonskega dela je lajšal plačevanje davkov in dolgov, povečeval kroženje denarja in potrošnjo. To je samo še utrjevalo kombinatoriko tradicionalnih in zunanjih virov ter krepilo sistemsko vlogo sezonstva v ekonomski logiki družin in skupnosti. Učinki so se tudi tu kazali v drobljenju posesti, in to ne samo zemljiške. Tudi hiše in njihovi posamezni prostori so se delili med potomce in tako pripadali različnim lastnikom. Demografska rast je vse bolj presegala ekonomsko vzdržnost območja. Migracija se je odražala v specifičnih družbenih in kulturnih vzorcih, na primer v poklicni specializaciji migrantov po posameznih rezijanskih vaseh, v sklepanjih gospodarskih zavezništev prek strategij poročanja in v postopnem nazadovanju tradicionalne kmečke ekonomije (Morassi, Panjek 1984č).

Z zemlje na zemljo

Med velikimi spremembami v kmetijstvu in pritiski, ki jih je bila deležna kmečka posest, so se mnogi kmetje in kmečki delavci selili v prizadevanju, da si zagotovijo ugodnejše temelje za obstoj, se izognejo razslojevanju in proletarizaciji oziroma si poiščejo delo in priložnost za dvig nad raven agrarnega proletariata. Veliko takih je bilo med slovenskimi priseljenci na Hrvaškem, kjer so se kmečki posli in kmečki delavci pogosto poročili in se ustalili kot samostojni kmetje. Med slovenskimi priseljenci na Hrvaškem je bila leta 1880 četrtnina zaposlena v kmetijstvu (Drnovšek 1999b: 34). Od sedemdesetih let so se kmetje iz Baške grape izseljevali na nemško in slovensko Koroško (Lesjak 1996), do podobnih premikov je prihajalo tudi drugod, tako znotraj slovenskega narodnega ozemlja kot tudi zunaj njega. Naseljenci, kot na primer Prekmurci na slovenskem Štajerskem, so prevzemali zemljo kmetov, ki so se podali drugam ali se posvetili neagrarnim dejavnostim (Olas 1990: 592–593). Privlačna so postala zaledja večjih mest, med njimi koprsko območje, kjer se je kmetijstvo pod vplivom tržaškega živilskega trga živahno razvijalo in poleg sezonske delovne sile pritegovalo tudi stalne naseljence iz notranjosti Istre. Konec 19. stoletja so ti priseljenci odkupovali posest *paolanov*, to je severnoistrskih mestnih kmetov. Ta je takrat zašla v krizo, njeni lastniki pa so se preusmerjali v pomorstvo in druge neagrarne dejavnosti (Titl 1965: 111, 117).

Preseljevanju z zemlje na zemljo pa so se v tem času odprle nove opcije in geografske destinacije. V šestdesetih letih, ko sta se zaradi davčnega pritiska, pomanjkanja denarja, zadolževanja in drugih učinkov prehoda iz fevdalnega v liberalni sistem slabšala tako položaj kot prihodnost kmetov, sta se povečevala interes in pripravljenost za iskanje radodarnejše zemlje in ugodnejših razmer za kmetijstvo tudi v oddaljenih deželah. Svojevrsten primer teh želja je 433 slovenskih prostovoljcev, »meksikajnarjev«, ki so se leta 1864 s habsburškim prestolonaslednikom Maksimilijanom podali na njegovo čezmorsko avanturo. Pridružili so se mu iz domoljubja, a tudi in predvsem zaradi zemlje, ki naj bi jo v Mehiki dobili kot nagrado za šestletni plačani vojaški rok. Večina je v Avstriji že odslužila redne vojaške obveznosti, na ekspedicijo pa so se prijavi tudi taki, ki so bili oproščeni domačega služenja vojaškega roka (Ovsenar 1993: 14–17; Janša Zorn 1962).

Možnosti pridobivanja zemlje so se v Srbiji ponujale v Slavoniji, kjer so v letih 1858 in 1865 sprejeli Zakon o kolonizaciji in naseljevanju, na Kavkazu in v Severni Ameriki, od koder so se oglašali slovenski misijonarji, ki so opisovali rodovitnost ameriških prostranstev in ugodnosti za naseljevanje kmetov. S pozitivnimi mnenji o svoji izbiri so se oglašali tudi prvi naseljenci, ki so si v Ameriki novo življenje ustvarili na farmah. Kolonizacijski programi v Srbiji in drugih južnih ter vzhodnoevropskih deželah, od Bosne in Hercegovine do Banata, Slavonije in Ogrske, na Slovenskem niso naleteli na večji odziv, kljub temu da so jih nekateri zaradi manjše geografske oddaljenosti in jezikovnih ter kulturnih podobnosti oglaševali kot boljšo alternativo čezoceanskemu izseljevanju. Poleg rodovitne zemlje in ugodnih razmer za naselitev je Srbija obljubljala davčne olajšave, oprostitev vojaške službe in druge ugodnosti. Treba pa je bilo ugoditi raznim pogojem, kot na primer ustanavljanju zaključenih sosesk z določenim številom družin in določenim teritorialnim obsegom, prevzemu srbskega državljanstva, glede kraja naselitve pa se je bilo treba podrediti volji državnih oblasti (Lukić 2017: 37; Drnovšek 2009c: 476–477). Novice o neuspešnih poskusih kolonizacije so vzbujale pomisleke v smiselnost preseljevanja, svoje so dodali tudi zadržki do pravoslavnega okolja. Težava pa je bila tudi v pomanjkanju nekoga, ki bi povezal interesente in skrbel za konkretno organizacijo ter izpeljavo tako prelomnega dejanja. Slovenska prisotnost v Srbiji je tako pred prvo svetovno vojno obsegala samo nekaj sto oseb. Malo kmečkih naseljencev je bilo tudi v Bosni in Hercegovini, kjer je bila slovenska prisotnost neprimerno večja (Josipovič 2014: 74; Drnovšek, Kalc 2014: 94; Kržišnik Bukić 2007: 20).

Pri nastanku slovenskih kmečkih naselbin v ZDA se je na začetku poznala aktivna vloga misijonarja Franca Pirca, ki je animiral prve skupine naseljencev. Pirc je bil na

Gorenjskem med drugim znan kot pospeševalec sadjarstva in kmetijstva. Po odhodu v misijone je v Ameriki kot zvezni priseljski komisar vodil naseljevanje na ozemlju zgornjega porečja Mississippija in že v petdesetih letih v Minnesoto privabil številne nemške kmečke družine. Slovenske naseljence iz Gorenjske, nato z območja Kamnika, iz Koroške in Bele krajine, ki so se naselili v razne kraje grofije Stearns County, so poleg dobrih ekonomskih možnosti prepričali zaupanje v Pirca in druge misionarje, ki so med slovenskim prebivalstvom uživali visok ugled, ter katoliški kontekst kolonizacije. Pirc je leta 1864 prek slovenskega časopisja vabil kmete, naj po koncu vojne pridejo v Ameriko, kjer je nameraval ustvariti »novo Slovenijo. Ustvarili si bodo lahko lepa posestva in ustanovil jim bo slovensko faro s slovenskim duhovnikom.« Z ustanovitvijo prve slovenske župnije in gradnjo cerkve v naselbini Sv. Štefana pod vodstvom misijonarja Buha leta 1871 se je to tudi uresničilo (Zitka 1969; Drnovšek 2010b: 40–41, 63; 2003a; Kodrič 2003: 53–62). Preselitev na novo zemljo je bila vsekakor radikalen korak, za katerega so bila poleg trdnega prepričanja in razlogov za zapuščanje domačega kraja potrebna materialna sredstva za nakup, oziroma, v primeru pridobivanja državne zemlje, za zagon kmetije ter začetno preživetje. Preselitev celih družin je terjalo tudi visoke potne stroške. Izseljenci so zato doma prodali posest, jo dali v najem ali zastavili, eni so se, da so zbrali potrebna sredstva, v Minnesoti na začetku zaposlili v krajevni lesni industriji. Večina naseljencev si je kmalu zgradila trdne ekonomske temelje, nekateri med njimi celo zelo dobre. Pisci, ki so v naslednjih letih obiskali kraje kolonizacije, so poročali o slovenskih družinah in posameznikih, ki so uspešno gospodarili na svojih minnesotskih posestvih (Drnovšek 2009c: 470, 480).

Slovensko časopisje, kot *Kmetijske in rokodelske novice* in *Zgodnja Danica*, ki je prinašalo spise slovenskih misijonarjev in naseljencev, je vse do osemdesetih let 19. stoletja izseljevanje v Ameriko obravnavalo v smislu naseljevanja na prosto zemljo z namenom ohranjanja kmečkega stanu (Klemenčič 1993: 202–204). Udeležba slovenskih izseljencev pri kmečki kolonizaciji ZDA je bila vsekakor, podobno kot pri drugih »novih priseljencih«, marginalen pojav. V večjem številu so se je udeležili prejšnji priseljenci in predvsem stari prebivalci vzhodnega, vse bolj obljudenega dela kontinenta, ki so po secesijski vojni »mejo« množično potiskali proti zahodu. Naselbinska kolonizacija, kot v primeru Sv. Štefana in drugih vasi v Minnesoti, tudi ni bila običajna oblika kmečkega poseljevanja. Kolonizacija, ki jo je leta 1862 začel krepiti Homestead Act, je predvidevala osamljene, tržno naravnane kmetije (Velikonja 1995). Življenje na njih je bilo zato zaradi pogojev dela in pogosto ostrih klimatskih razmer težka preizkušnja. Na samem območju Minnesote, kjer so se množično

naseljevali predvsem skandinavski priseljenci, kljub razpoložljivosti zemlje in ohranjanju povezanosti med naseljenci iste etnične pripadnosti, za kar so si prizadevali slovenski misijonarji, ni prišlo do večjega priliva slovenskih kmetov.

Slovenski priseljenci so med farmarje v glavnem prestopali v drugi fazi svoje ameriške izkušnje, potem, ko so na ameriških tleh najprej delali v rudnikih in industriji. Podobno kot drugi slovanski priseljenci so v nakup kmetije investirali prihranke in se vrnil h »kmečkim koreninam« (Balch 1910: 337–339). Jurij Trunk je v svoji knjigi *Amerika in Amerikanci* svetoval priseljencem, naj skušajo postati farmarji, ker je bil ameriški kmet zaradi rodovitne zemlje, mehanizacije in načinov gospodarjenja na boljšem kot kmet na Slovenskem. Farma naj bi kot »trdnjava« zagotavljala preživetje ob vsakih razmerah (Trunk 1912: 350, 409–410). Priseljence, ki so se zaposlovali v rudarstvu in industriji, pa je zanimal predvsem dober zaslužek. Le postopoma in z ustalitvijo v Ameriki so se odločali za farmarstvo, ki je pomenilo obliko ekonomske osamosvojitve in umik od pogosto negotovega odvisnega dela ter iz mest oziroma delavskih naselbin na mirnejša območja. Preselitev s slovenske na ameriško zemljo je vodila večinoma preko proletarizacije, ponekod so ji botrovali tudi posebni državni programi naseljevanja še ne izkoriščenih kmetijskih površin. Sočasni pisci poročajo, da je bila ta izkušnja še v letih pred prvo svetovno vojno marsikdaj podobna tisti iz časov pionirske kolonizacije, ker so bila naselitvena območja osamljena in nepreskrbljena s cestami in z drugo infrastrukturo in ker je bilo treba ledino, preden je obrodila, kar je v povprečju trajalo najmanj tri leta, šele zorati in pogosto odtrgati gozdu.

Poročila iz obdobja med obema svetovnima vojnama vsekakor govorijo o številnih uspešnih slovenskih farmarjih v okolici rudarskih in industrijskih centrov. Farmarstvo je nastopalo kot alternativa delavskemu in mestnemu življenju ali v kombinaciji z njima. Mnogi lastniki farm so še naprej stanovali in delali v mestu, farmo pa so obdelovali zase ali kot dodatni vir dohodka (prav tam: 386; Lipoglavšek Rakovec 1950: 15–18). S tem se je v ameriškem družbenogospodarskem kontekstu reproduciral model mešane agrarne in neagrarne družinske ekonomije, ki so ga v drugačnih okoliščinah mnogi poznali že v domačem kraju. Največja slovenska farmarska naselbina se je pred prvo svetovno vojno razvila v kraju Willard v Clark Countyju v Wisconsinu. Tam se je od leta 1908 na 40 do 120 akrov velikih posestih naselilo na desetine slovenskih družin iz najrazličnejših industrijskih, rudarskih in drugih krajev. V tem primeru je bil nastanek naselbine povezan z delovanjem slovenskega nepremičninskega agenta, ki je preko slovenskega časopisja in drugih kanalov

mnoge spodbudil, da so prihranke investirali v na začetku zahtevno, a po nekaj letih donosno farmarstvo (Spominska zgodovina 1982).

Priseljenski in kolonizacijski programi južnoameriških držav so bili razmeroma bolj mamljivi in učinkoviti, saj so odpirali pot do zemlje tudi slabše stoječim kmečkim slojem. Za njimi je stal dobro utečen organizacijski aparat, ki je aktivno promoviral in upravljal selitveni proces od izhodišč do končnih ciljev. Oblasti so glede na potrebe in načrte posameznih provinc določale vsakokratne pogoje priseljevanja in tipološke značilnosti kontingentov. Sprejemali so razne obrtne poklice in delavce, ki so jih potrebovali pri infrastrukturnih delih in na novo koloniziranih območjih. Najbolj pa so spodbujali priseljevanje agrarnih delavcev in kmečkih družin, ki so bile temeljni element kolonizacijskega modela. Slovenski izseljenci v Južno Ameriko so se v te migracijske tokove vključili v različnih zgodovinskih trenutkih in okoliščinah. Eni so odšli na svoje stroške ali s plačanim potovanjem, v želji, da bi si s sredstvi od prodanega imetja postavili nova posestva, preden bi jih doma krizne razmere prisilile v zadolževanje in spravile na raven proletariata. Po poročilih krajevnih uprav teh družin iz Primorja v tujino ni gnil nevzdržen ali brezperspektiven družbenogospodarski položaj, temveč vera v možnost, da bodo v Južni Ameriki v kratkem izboljšale življenjske razmere in morda celo obogatele (Benvenuti 1982).

Izseljevanje je zajelo najbolj rodovitna območja, kjer so samostojni kmetje in koloni živeli bolje kot drugje, razpolagali pa so tudi s sredstvi za financiranje čezoceanske selitve. Nekatere družine so se na pot podajale brez sinov – vojaških obveznikov; ti naj bi se jim pridružili po izpolnjeni vojaški dolžnosti. Odpovedovali so se celo avstrijskemu državljanstvu. Med izseljenci v Brazilijo pa je bilo konec osemdesetih in sredi devetdesetih let veliko že povsem izčrpanih kmetov, kajzarjev in kmečkih delavcev v hudi eksistencialni stiski in brez vsakršnih finančnih rezerv. Tem je kreditirana pot, ki so jo nato odplačevali kot kmečki koloni ali delavci na veleposestvih, pomenila upanje na izhod iz nezavidljivega družbenega položaja. Pri njihovi odločitvi jih je vodila želja, da bi se ohranili in utrdili v kmečkem gospodarstvu. Na to kaže dejstvo, da so se na kampanjo za Brazilijo med prvimi odzvali mali kmetje in kmečki delavci iz neposredne okolice Trsta, kjer ni manjkalo priložnosti za neagrarni zaslužek. Po ocenah tržaških podjetnikov Morpurgo, ki so v sodelovanju z avstrijskim Lloydom in brazilskimi oblastmi konec osemdesetih let organizirali tri transporte iz Trsta, je bilo v Avstrijskem primorju in na bližjih območjih Kranjske okrog 5.000 interesentov. Zaradi nezakonite propagande so oblasti preprečile nadaljnje rekrutacije,

zato se jih je izselilo veliko manj. S tem je propadel tudi načrt Morpurgov, da bi v Trstu za izseljence vzpostavili redne ladijske potniške proge v Brazilijo (Kalc 1995: 45–50).

V Braziliji so se priseljenci pogosto srečevali s povsem drugačnimi razmerami, kot so jih prikazovali kolonizacijski agenti, številne ob odhodu podpisane obljube in pogodbe so se izkazale za zavajajoče. Življenjske razmere so bile težke predvsem na območjih, kjer je bilo treba obdelovalne površine divjini šele iztrgati. Nekateri so se razočarani že v kratkem vrnili, med njimi skoraj vsi izseljenci iz prvega transporta iz Trsta leta 1888, ki so ob spoznanju, da so bili zavedeni, zahtevali repatriacijo (Kalc 2001). Izseljence v Brazilijo so zato avstrijske oblasti in časopisi pozivali, naj ne prodajajo imetja, preden si v Braziliji ne ustvarijo trdnjega položaja. Nekateri povratniki, ki so se jim naselitveni načrti izjalovili, so namreč tudi doma ostali brez vsega. Povratki so se vrstili tudi v devetdesetih letih, velika večina izseljencev v Argentino in Brazilijo pa je tam ostala, delno tudi zato, ker si vrnitve niso mogli privoščiti. Del je prišel do lastnih posestev in dosegel dostojno raven življenja ali celo blagostanje (S. P. B. 1959), del pa se dolgo ni uspel izviti iz sistema, ki je koloniste podrejal interesom veleposestnikov in jih zadrževal v odvisnem, včasih polsuženjskem položaju. Številni so se usmerili v mesta oziroma v neagrarne poklice. Kljub precejšnjemu številu so ti izseljenci zaradi načina naseljevanja živeli razkropljeno in niso imeli priložnosti za povezovanje v kolonije (Kalc 2001; Marušič 1995: 65; Lipoglavšek Rakovec 1950: 38–39).

Migracije v dobi globaliziranega industrijskega delovnega trga

Množično izseljevanje iz slovenskih dežel je kot del procesa prehajanja iz agrarne v industrijsko družbo potekalo s podeželja v mestna oziroma urbanizirana okolja. Potekalo je v okviru migracijskih sistemov, ki so slovenski izseljenski prostor povezovali z območji industrializacije in ekonomskega napredka ter urbanizacije v Evropi in Ameriki ter usklajevali ponudbe in povpraševanja po človeških virih. V tem zgodovinskem obdobju globalizirane ekonomije je trg dela dobil transnacionalne in transkontinentalne razsežnosti. Posamezniki so nanj vstopali na različne načine, v obliki enkratnih, stalnih ali začasnih, pogosto tudi ponavljajočih se migracij, ki so se spreminjale v trajna bivanja in stalno vključevanje migrantov v dežele sprejema in družbene kontekste. Pogosto pa so migracije ohranile začasni značaj in so, podobno kot selitve krožnega tipa, delovale kot gospodarske strategije za zadoščanje potrebam in izboljšanje položaja migrantov v njihovem izvornem kraju.

Primer ZDA

Izseljevanje v ZDA je zaradi svojega obsega in pomena v slovenski zgodovini poseben primer dinamik, oblik, družbenih in gospodarskih vzorcev. Geograf Anton Melik je ugotavljal, da je bilo množično izseljevanje v Ameriko in druga »tujerodna« okolja, »posebne vrste prehajanja iz podeželja in iz kmetijskega stanu v mesta in industrializirani družbeno ekonomski kontekst« (Melik 1963: 337). Ta družbena transformacija se ni dogajala v okviru slovenskega narodnega ozemlja, temveč v obliki odliva prebivalstva v druge dele sveta. Že v prvi fazi so se v ZDA poleg kmečkih in drugih naseljencev izseljevali tudi obrtniki, rokodelci in delavci. To je bila značilnost tudi drugih priseljskih skupin, ki so se na raznih področjih proizvodnje kot alternativa evropskemu začele vključevati v atlantski trg zaposlovanja.

V sedemdesetih in osemdesetih letih so v nekaterih ameriških mestih obstajale manjše slovenske kolonije, v katerih je bilo več rokodelcev raznih industrijskih panog kot navadnih delavcev, denimo v New Yorku, Čikagu, Omahi in Jolietu v Illinoisu (Čokalović 1973: 38; Zavertnik 1925: 300). Takrat je ameriška industrija še slonela na malih in srednjih obratih, ki so delovali v pogojih svobodne konkurence in z načinom proizvodnje, ki je zaposlovala več bolj ali manj izučene delovne sile. Množično izseljevanje v devetdesetih letih 19. in začetku 20. stoletja pa je sovpadalo s korenitimi spremembami v ameriškem sistemu industrijske proizvodnje, ki je omogočila ekspanzijo ameriškega gospodarstva in v kateri je imela vodilno vlogo množična proizvodnja pod vodstvom monopolističnih korporacij in koncentriranega kapitala. V središču teh sprememb je bilo vprašanje delovne sile in razrednega konflikta med delodajalci in sindikaliziranim kvalificiranim delavstvom, ki je z uveljavljanjem regulacijskih zahtev zaviralo maksimalizacijo proizvodnje in ekonomskega profita na domačih in tujih trgih. Delodajalci so od devetdesetih let s tehnološkimi inovacijami, z racionalizacijo proizvodnih procesov in s promocijo priseljavanja nekvalificiranih delavcev iz Evrope, ki so tako postali ključni dejavnik novih načinov proizvodnje, načrtno dekvalificirali strukturo delavstva.

»Nova imigracija« iz Vzhodne, Jugovzhodne in Južne Evrope je bila neizčrpen vir zgoraj opisane delovne sile, ki so jo delodajalci laže podrejali svojim interesom. Kot je zapisal Dirk Hoerder, je v primerjavi s priseljenci iz Zahodne Evrope, ki so v prejšnjih stoletjih prihajali v Ameriko kot pripadniki dominantnih narodnih skupin, množica ljudi raznih narodnosti z evropskih periferij, katere del so bili tudi slovenski izseljenci, v Novi svet prihajala kot družbeno in kulturno podrejeni nižji proletariati (Hoerder 2002: 339). Z njim so lahko prosto razpolagali in ga, glede na nihajoče potrebe, v nasprotju s kvalificiranim

delavstvom laže zaposlovali in odpuščali, premikali iz ene proizvodnje v drugo, predvsem pa ga plačevali manj kot ameriškega. Pomemben del strategije je bilo tudi zagotavljanje rezervne delovne sile, bodisi za konkretne potrebe produkcije bodisi za ustvarjanje konkurence med delavstvom v okviru mezdne politike in v stavkokaške namene (Bock, Carpignano, Ramirez 1976).

Slovensko izseljevanje v ZDA je natančno odražalo strukturne značilnosti novega ameriškega trga dela v tej fazi razvoja. Po statistiki priseljevanja v ZDA v letih 1899–1914 so bile tri četrtine slovenskih in hrvaških priseljencev uvrščene v kategorijo »raznih poklicev«, t. j. navadnih delavcev, med katerimi je bilo 29 odstotkov kmečkih delavcev in poslov, preostali pa so bili razni industrijski in drugi delavci. 1,6 odstotka je bilo samostojnih kmetov, ki so v Ameriko prav tako prihajali z namenom, da se za mezdo zaposlijo v industriji, 13 odstotkov je bilo oseb brez poklica, med njimi večinoma žene in otroci priseljencev, slabih 8 odstotkov je bilo uslužbencev ter redkih izobražencev (Klemenčič, Maver 2017: 172). Po anketi Dillinghamove komisije je bilo le 5 odstotkov slovenskih in hrvaških priseljencev, ki so v Ameriko prišli v letih 1889–1910, kvalificiranih delavcev, skoraj 33 odstotkov je bilo kmečkih, slabih 54 odstotkov pa navadnih delavcev, 8 odstotkov je bilo delavcev drugih poklicev ali brez poklica, le nekaj jih je imelo višjo izobrazbo, med temi duhovščina (Čolaković 1973: 44). Poklicna struktura izseljencev je bila tudi odraz takratne slovenske družbe, ki je kljub napredovanju urbanizacije in širjenju neagrarne ekonomije ohranjala pretežno ruralno podobo. Med slovenskimi priseljenci, ki jih je Dillinghamova komisija vzela v vzorčni pretres, je bilo pred priselitvijo samo 24,4 odstotka moških plačanih delavcev, 15,2 odstotka je bilo kmetov posestnikov, 58,4 odstotka pa aktivnih brez plačila, z drugimi besedami družinski članov, delujočih na družinskih kmečkih posestvih. Med priseljenkami je bilo 41 odstotkov doma brez zaposlitve, 13 odstotkov je bilo plačanih delavk, največ v kmetijstvu in kot služkinj, 44,7 odstotka pa neplačano aktivnih v okviru domačih kmečkih gospodarstev (Reports of the Immigrant Commission 1911b: 89, 92, 95, 98). O družbenem izvoru in gmotnem položaju slovenskih priseljencev v ZDA pričajo tudi sredstva, ki so jih za prve potrebe prinesli s seboj. Slovenski in hrvaški priseljenci so v letih 1905–1906 prihajali v Ameriko s 15,5 dolarja, medtem ko so jih imeli Čehi 28, Nemci pa 43 (Caro 1909: 23).

Migracija v ZDA je potekala po verižnem modelu. Predhodnim izseljencem, ki so utrli poti na območja zaposlovanja, so s pomočjo osebnih zvez in informacij sledili drugi priseljenci. Tako so nastajale kolonije, ki so se z ustalitvijo priseljencev spremenile v večje ali manjše naselbine in kot take s svojimi družbenimi organizacijami delovale kot referenčna

oporišča za nadaljnje prihode. Globalizacija delovnega trga je v tem zgodovinskem obdobju spremenila naravo čezoceanskega izseljevanja. Medtem ko se je večina prejšnjih izseljencev v Ameriko odpravila v želji, da si tam ustvari novo življenje, so se tako Slovenci kot drugi priseljenci od devetdesetih let priseljevali z namenom, da priložnost izkoristijo za zaslužek ali, kot je zapisal Klaus Bade, iz ekonomsko-špekulativnih razlogov (Bade 2000: 159). Nekatere je že v izhodišču vodila misel na stalno preselitev, mnogi pa so se vključevali v čezoceanski migracijski sistem z namenom, da ostanejo v Ameriki za določen čas in se nato s privarčevanim denarjem vrnejo domov. Z rastjo izseljevanja se je hkrati večalo število tistih, ki so ostajali, vendar je odločitev, da se ustalijo v Ameriki, dozorela naknadno, s prilagajanjem in z vživljanjem v novo okolje, ustvarjanjem trdnejših gospodarskih temeljev, s poroko in na podlagi objektivnih dejavnikov ter subjektivnih izbir. Ustalitev v priseljskih okoljih in deželah je bila dolg, lahko rečemo doživljenjski proces, ki je večino migrantov dokončno utrdil v ZDA, ni pa izključeval niti vrnitve.

Narava izseljevanja na atlantskem trgu dela se je od devetdesetih let odražala v visoki stopnji povratništva, ki je bilo med vsemi narodi avstro-ogrske monarhije najbolj poudarjeno prav pri Slovencih in Hrvatih. Juro Adlešič je leta 1909 pisal: »Naš kmet gre v Ameriko, ne da bi postal delavec, nego da si kaj zasluži in da se kakor hitro mogoče vrne na svojo podedovano grudo ...« (Adlešič 1909: 173). V istem času je Francesco Musoni glede Beneške Slovenije opozarjal, da je italijanska migracijska statistika izseljevanje v ZDA napačno uvrščala v kategorijo »pravega« ali permanentnega izseljevanja. Morala bi ga voditi kot začasnega, v Benečiji je sam namreč srečeval migrante, ki so doma »uživali zaslužke, pridelane na drugi strani oceana« (Musoni 1912). Celjski *Narodni list* pa je leta 1909 ob odhodu »50 fantov in deklet, po večini bratov in sester, starih med 18 in 30 let«, zapisal: »Dandanes potujejo Gornjesavinčani v Ameriko in nazaj, kot da bi hodili tja na sejm. Malo je hiš, od katerih bi ne bil kdo Amerike videl« (Amerikanci 1909). Mnogi so se po zaslužek v Ameriko podajali večkrat, ta praksa se je v obdobju največjega izseljevanja krepila: leta 1900 je 9,8 odstotka slovenskih in hrvaških priseljencev enkrat že bilo v Ameriki, leta 1906 je njihov delež znašal 12,6 odstotka (Balch 1912: 464). Glede na svoje potrebe in načrte so se eni ponovno vračali domov, drugi so se ustalili v Ameriki. Za izseljence iz Beneške Slovenije obstaja podatek, da so povratniki v Ameriki delali povprečno štiri leta. Le redki so se vrnili po manj kot dveh letih, najpogosteje, ker so jih v to prisilile gospodarske krize. Tri četrtine se jih je v Ameriki prvič zadržalo od tri do šest let.¹²

¹² Izračunano na podlagi podatkov iz Passenger lists, uporabljenih v članku Kalc 2018a.

Študije o povratništvu ugotavljajo, da je bilo petletno bivanje povprečna meja, nad katero se je postanek v Ameriki spremenil v trajno naselitev (Steidl 2007). Med povratniki ni manjkalo takih, ki so se sami ali z družinami, ki so si jih ustvarili v Ameriki ali so jih tja poklicali od doma, vračali po desetih, petnajstih letih ali še daljših obdobjih (Drnovšek 1989: 206). Statistični viri ne dopuščajo niti natančnejšega opazovanja povratništva v daljšem obdobju niti obsega ter dinamike ponavljajoče se čezoceanske migracije, ki sta bila po eni strani odvisna od kriz in drugih dogajanj na ameriškem trgu dela, po drugi pa od načrtov in odločitev priseljencev. Iz študij o izseljevanju v ZDA izhaja, da se je ta migracijska oblika razširila na prelomu 20. stoletja, ko so to dopuščale ekonomske in logistične razmere. Trunk je leta 1912 ocenjeval, da se je četrtnina slovenskih priseljencev vrnila v domovino, tri četrtine pa so ostale v Ameriki (Trunk 1912: 381).

Glede na namen odhajanja v Ameriko in značilnosti delovnega trga je bila migracija pretežno individualna. Mulačkova statistika za Kranjsko izkazuje, da je bilo dve tretjini izseljencev samskih, ena tretjina pa poročenih. Od poročenih jih je le sedem odstotkov s seboj vzelo žene in družine oziroma so se jim te pridružile pozneje. Precej je bilo otrok izseljencev, kar je po eni strani povezano z družinskim izseljevanjem in predvsem z združevanjem družin, po drugi pa s tem, da je v Ameriko odhajalo po več družinskih članov (Mulaček 1913: 260, 265). Po ameriški statistiki za obdobje 1899–1914 je bilo 91 odstotkov priseljencev starih med 14 in 45 let (Chmelar 1974: 113; Klemenčič, Maver 2017: 172), razmerje med samskimi in poročenimi pa opozarja, da je izseljenski pojav zajel predvsem mlajše generacije (Mulaček 1913: 260). Iz priseljenskih primerov, za katere razpolagamo s podrobnejšimi statistikami in jih smemo imeti za reprezentativne, izhaja, da je bilo 65 odstotkov prišlekov starih med 15 in 30 let, četrtnina pa med 30 in 45 let. Samski, ki jih je bilo več kot 60 odstotkov, so na pot v Ameriko najpogosteje odšli v starosti med 20 in 25 let. Med starejšimi od 30 let je bilo veliko takih, ki so prihajali drugič, med njimi so s 70 odstotki prevladovali poročeni. Ti so se za zadovoljitev subsistenčnih in drugih potreb v izvornem kraju bolj kot samski opredeljevali za večkratno vključevanje na ameriški trg dela (Kalc 2018a). Značilna je bila tudi zelo poudarjena moška spolna struktura migracije, o čemer več na drugem mestu.

Množičnemu vstopu slovenskih in drugih priseljencev iz Vzhodne in Južne Evrope v severnoameriško ekonomijo so poleg povpraševanja botrovale tudi razlike v ceni dela, značilne za območja hitrega gospodarskega napredka v primerjavi z zaostalimi perifernimi regijami. Kljub temu da so na Slovenskem v desetletjih pred prvo svetovno vojno mezde letno naraščale povprečno za 2,6 odstotka in da je racionalizacijo proizvodnih procesov in

prestrukturiranje ameriškega trga dela spremljalo zmanjševanje delavskih mezd, so si v Ameriki izseljenci lahko zagotovili boljši zaslužek kot doma (Kresal 2005). Jurij Trunk je v svoji knjigi ugotavljal, da je pravi vzrok izseljevanja »iskati v razliki zaslužka med staro domovino in Ameriko« (Trunk 1912: 393). Enako je v svojem poročilu trdila Dillinghamova komisija o priseljevanju v ZDA leta 1911, ki je kot najbolj očitno značilnost avstrijske ekonomije poudarjala izjemno nizke cene dela v primerjavi z Ameriko (Reports of the Immigrant Commission 1911c: 369). Da je bila to gonilna sila, ki je gnala izseljence v ZDA, potrjujejo sami kranjski izseljenci, ki so v devetih primerih od desetih prošnje za potne dokumente opremili z »upanjem v boljši zaslužek« (Drnovšek 1999a: 423).

V Leadvillu v Koloradu je na primer na prelomu stoletja slovenski rudarski delavec delal za pet- do desetkrat večje plačilo, kot ga je doma prejemal kot agrarni, navadni ali tudi rudarski delavec (Klemenčič 2017: 170). V Beli krajini, kjer so bile zaradi pomanjkanja delovne sile mezde agrarnih delavcev višje kot drugod na Slovenskem, je kosec na začetku 20. stoletja zaslužil do dve kroni v enem dnevu (Dražumerič 1989: 187; Šuklje 1905), ob rudarski stavki v Zagorju pa so se delavci borili za zvišanje mezd kopačev na tri krone dnevno, vozačev na 2, 60 krone, za mezde delavk in otrok pa na 1,60 krone (Rozman 1979: 215). Na Slovenskem so leta 1905 najboljše plače dobivali na železnici, v metalurgiji in rudarstvu, in sicer med 22 in 24 kron tedensko. V tekstilni industriji, ki je zaposlovala pretežno ženske, pa med 12 in 15 kron. Na Štajerskem so bile mezde v povprečju za šest odstotkov višje kot na Kranjskem in v Primorju, na Dunaju pa za 20 odstotkov višje kot na Slovenskem (Kresal 2005). V Ameriki so povprečne dnevne plače slovenskih priseljencev, ki jih je upoštevala Dillinghamova komisija, pri moških znašale 2,13 dolarja (tedensko 12,15), pri ženskah pa 1,13 dolarja (tedensko 7,15) (Reports of the Immigrant Commission 1911b: 104, 106). Dolar je takrat veljal okoli pet kron.

Zaslužek se je tudi v Ameriki močno razlikoval glede na gospodarski sektor in vrsto dela, ekonomske cikle, časovna nihanja v proizvodnji in druge spremenljivke. Mezde navadnih tovarniških delavcev brez znanja angleščine so se v Pennsylvaniji leta 1905 gibale med 1,35 in 1,65 dolarja za 10-urni delavnik. V podzemnih rudnikih je navadni delavec zaslužil 2,36 dolarja v osmih urah dela, delavec na akord pa tri dolarje (Balch 1910: 285). Rokodelci, kot na primer mizarji, kolarji, tesarji, kovači in podobni, so v Ameriki leta 1903 zaslužili med 12 in 18 dolarji na teden, gozdarski in žagarski delavci med štiri in sedem dolarji na teden s hrano in stanovanjem (J. P. 1903). Sama primerjava med mezdami ne more natančneje pojasniti diferencialnega razmerja med delom in zaslužkom doma in v Ameriki.

Upoštevati je treba življenjske stroške, stopnjo potrošnje, tečaje denarne menjave, stalnost ali razdrobljenost zaposlitve in drugo. Delavci, ki so v industrijskih krajih skupinsko bivali v *lodging house*, so za stanovanje, prehrano, ogrevanje in osebno oskrbo po statistiki Dillinghamove komisije odšteli mesečno med 14 in 18 dolarji (Reports of the Immigrant Commission 1911a: 83), po drugih virih so mesečni življenjski stroški znašali do 30 dolarjev (Brunnbauer 2016: 100).

Možnosti zaslužka in akumulacije so bile vsekakor dovolj visoke, da so opravičevale vložek za čezoceansko pot ter stroške bivanja (Trunk 1912: 393–394). Ob ugodnih delovnih razmerah je delavec v enem letu lahko privarčeval do 300 dolarjev. Tudi z nižjimi mezdami so si priseljenci v normalnih okoliščinah v Ameriki zagotavljali višji življenjski standard, zlasti tisti, ki jim doma gospodarski viri niso zadostovali za preživetje, možnosti, da bi jih dopolnili z dodatnim delom, pa ni bilo ali pa so se kot pri agrarnih delavcih omejevale le na krajša časovna obdobja. Hrana je bila na primer v Ameriki razmeroma poceni in predvsem bogatejša. Med opisovanji Amerike in tamkajšnjega življenja se je po navadi navajalo, da je meso tam vsakdanja prehrana, medtem ko je bilo na Slovenskem na mizi kvečjemu ob nedeljah in praznikih. Dostopnejša je bila tudi obleka, par čevljev je bilo mogoče kupiti z zaslužkom enega do dveh delovnih dni (Reports of the Immigrant Commission 1911a: 81)

V obdobju največjega izseljevanja na začetku 20. stoletja je tudi potovanje postalo dostopnejše, povprečno se je izplačalo v štirih do šestih mesecih dela. S tehničnim napredkom in z vsestransko ekspanzijo prometa po kopnem in morju ter prostorske mobilnosti kot značilnosti modernega časa je tudi izgubilo nekdanji pustolovski prizvok. Z rednimi in s pogostimi ladjarskimi povezavami iz vseh večjih pristanišč, usklajenimi z železniškim omrežjem, vse hitrejšimi, zmogljivejšimi in tudi za potnike tretjega razreda, to je izseljence, kolikor toliko udobnima prilagajanjem in organizacijo prometa od izhodišč do ciljev, se je razdalja med kontinenti skrajšala. Spremenilo se je samo razumevanje čezoceanske relacije. Čezoceanska vožnja v obe smeri je postala skoraj rutinska praksa, z ekonomskega vidika pa manj obremenjujoča postavka v izračunu med stroški in koristmi kratko- ali dolgoročnega selitvenega načrta (Čokalović 1973: 43; Keeling 2012: 7). Zgodovinar Ivan Vrhovec je leta 1899 pomenljivo zapisal: »V Ameriko odhajajoči naši rojaki [...] se poslavljajo od svojih ljudi tako zlahka, kakor so njih očetje odhajali v kako sosednjo župnijo na cerkveno blagoslovljenje [...] Da ima izletnik le Ljubljano za hrbtom [...] potem ni več daleč do Amerike« (Drnovšek 1997: 198).

Ne glede na poklicna znanja in delovne izkušnje je velika večina slovenskih priseljencev od devetdesetih let delovno življenje v Novem svetu začejala na trgu nekvalificiranega dela in šele sčasoma prehajala na boljše položaje. Najpogostejše je bilo zaposlovanje v težki industriji in rudarstvu, kjer je bilo malo kvalificiranih poklicnih profilov in kjer je najprej prišlo do racionalizacije delovnih postopkov ter načinov vključevanja delovne sile. Dostop do kvalificiranih mest je med drugim omejevalo organizirano kvalificirano delavstvo, ki je varovalo svoje položaje pred vdiranjem cenejše konkurence (Martellone 1980: 52–56). Na poti do boljših položajev in napredovanja je stalo še mnogo drugih ovir, kot na primer nepoznavanje jezika, zaradi česar so morali tudi izkušeni in kvalificirani delavci sprva »vihteti kramp« (Dražumerič 1989: 186). Janez Arnež v svojem delu o Slovencih v New Yorku, kjer so domala vsi priseljenci stopili na ameriška tla, ugotavlja, da jih je malo tam tudi ostalo. Za zaposlitev v tem mestu je bilo potrebno kako poklicno znanje in obvladanje vsaj nemščine, če že ne angleščine. Zato je večina svojo golo fizično moč za nizko ceno odšla prodajat na druga območja (Arnež 1966: 8). Po ugotovitvah Dillinghamove komisije je bilo 56,4 odstotka slovenskih priseljencev zaposlenih v industriji, 34,4 odstotka v rudarstvu, 6,4 odstotka pa je bilo navadnih delavcev (Reports of the Immigrant Commission 1911b: 110).

Vključevanje na trg dela in socialna mobilnost kot posebna vidika zgodovine slovenskega priseljavanja v ZDA še čakata na podrobnejša preučevanja. Ameriški trg dela je bil znotraj posameznih panog izrazito segmentiran. Mesto v hierarhiji položajev in plačilnih razredov ni bilo odvisno le od splošne pripadnosti »novi imigraciji«, ki so ji bila namenjena dela in delovne razmere, ki jih ameriški delavec ali starejše priseljske skupine niso več sprejemali, ampak tudi od etnične pripadnosti priseljencev. Ilustrativen primer je veliki rudarski revir Iron Range v Minnesoti, kjer je pred prvo svetovno vojno v številnih manjših delavskih naselbinah živel 65.000 prebivalcev, od tega več kot polovica priseljencev, ki so predstavljali 85 odstotkov rudarskega delavstva. Slovenci so se tam pojavili že na začetku devetdesetih let in bili za Finci druga največja med 43 etničnimi skupinami. V delavski hierarhiji, v kateri so bili zgornji in vodilni položaji v domeni ameriških delavcev ali severnoevropskih priseljencev, so Slovenci zasedali mesto na meji s t. i. »črnimi rasami« ali priseljenci iz Južne Evrope. Slovence so po telesnih sposobnostih in delovnih navadah primerjali s Finci. Nižje so postavljali Italijane, Srbe in Črnogorce, ki so v očeh delodajalcev in takratnega rasistično in evgenično pogojenega razumevanja družbenih struktur veljali za krhke, manj produktivne ali manj zavzete za delo. V skladu s takimi stereotipnimi

opredelitvami so v rudarskem produkcijskem sistemu posameznim etničnim skupinam namenjali različne vrste dela (La Vigne 2017; Syrjamaki 1946). Pomemben je bil tudi način rekrutiranja delovne sile. Velika podjetja so delavce pogosto najemala preko »padronov« oziroma t. i. *padrone systema*. Ta je delodajalce oskrboval z nekvalificiranimi delavci, zbranimi in organiziranimi na etnični podlagi. Sistemu so bile bolj podvržene etnične skupine, ki jim je bil ta način blizu, med njimi Italijani, Grki, Mehičani, med evropskimi pa tudi Srbi in Črnogorci. »Padroni« in njihovi agenti niso bili le posredniki, delavci so jih imeli za dejanske delodajalce. Njim in preddelavcem iz lastnih etničnih vrst so kot nagrado za zaposlitev in določeni položaj na delovnem mestu odstopali del svojega plačila. »Padroni« so obvladovali delavce, ki so spadali pod njihovo okrilje, z njimi razpolagali, jih zaposlovali in odpuščali ter predstavljali glede na povpraševanje. S tem načinom so podjetja ohranjala ločevanje delavcev po etnični in rasni pripadnosti ter preprečevale njihovo povezovanje. Uporabljali so ga predvsem na odročnih in izoliranih območjih, kjer so bili delavci bolj odvisni od delodajalcev (Peck 2000). Položaj delavcev je bil odvisen tudi od časa njihovega prihoda oziroma zaporedja vstopanja posameznih etničnih skupin na delovni trg. Z vsem omenjenim je bila povezana višina mezd, delodajalci so namreč z vključevanjem novih skupin priseljencev v delovna razmerja zniževali mezde in povečevali svoj profit. Okoliščine in mehanizmi, ki so vplivali na družbeno razslojenost po etnični pripadnosti in delovnem položaju, se odražajo v primeru železarskega središča Shelton v Pennsylvaniji. Tu so bili slovenski delavci po višini mezd na prvem mestu med slovanskimi, vendar za temnopoltimi, ki so na trg dela vstopili pred njimi in so prevladovali tudi med polkvalificiranimi delavci. Slovenskih in drugih pripadnikov »nove imigracije« je bilo več med manj specializiranimi delavci, zaposlenimi v nedelavskih panogah (komiji in podobni). Nizek odstotek »novih migrantov« je bil tudi med delavci v specializiranih poklicih, medtem ko je temnopoltim ta položaj prav zaradi konkurence »novih priseljencev« ostal nedostopen (Sori 1979: 378–381). O pomenu napredovanja na delovnem mestu govorijo razlike v plačilu. Medtem ko je na primer v Hibbingu in Chisholmu, to je v Mesabi Iron Rangeu v Minnesoti, na začetku 20. stoletja navadni rudarski delavec v dnevnikih kopih zaslužil 48 dolarjev mesečno, je preddelavec prejemal med 80 in 120 dolarji mesečne plače, poleg tega pa še nagrado na količino proizvodnje. Ker je bilo razširjeno delo na akord, so preddelavci dobivali dodatni zaslužek od delavcev, ki so plačevali za to, da so jih dodeljevali na odseke, kjer so bila rudna ležišča bogatejša in možnosti za izkop večje (Lubotina 2015).

Delovne in življenjske razmere so bile za večino priseljencev težke, delo v jeklarnah in rudarstvu, v gradbeništvu in na drugih deloviščih pa fizično izčrpavajoče in pogosto nevarno. Diktirali so ga obremenjujoči urniki, proizvodni termini in hitrejši tempo, kot so ga poznali v domači ekonomiji, predvsem pri delu na akord. V izseljenskih korespondencah, osebnih pričevanjih in na časopisnih straneh ne manjka poudarkov o tem, kako se je v Ameriki veliko in trdo delalo. Veliko je bilo poškodb, obolenj in delovnih nezgod. Bivalne razmere v delavskih barakah ali v t. i. *boarding houses*, ki so bile marsikje in vsaj na začetku edini možni način bivanja, sploh za samske in tiste, ki so prihajali na delo za določen čas, so bile težke in nezdrave. Življenjski standard slovenskih priseljencev se je odražal v podpovprečnih najemninah, ki so jih plačevali za stanovanja, in nadpovprečnem številu ljudi po stanovanjih oziroma spalnicah, ki so jih mnoge družine delile tudi s podnajemniki. V kontekstu »nove imigracije« življenjska raven slovenskih priseljencev sicer ni bila med najslabšimi (Reports of the Immigrant Commission 1911b: 142–143; 155). Vse omenjeno je sodilo med temeljne strategije delovne migracije, da se je ta ekonomsko čim bolje obrestovala. Ob odrekanju zasebnosti in zadovoljstvu z nižjimi mezdami in s slabšimi bivalnimi okolji, je treba omeniti še druga značilna vedenja, povezana z isto logiko, na primer nezanimanje za delavske pravice, stavkokaštvo, nedovzetnost za sindikalno povezovanje in podobno. Ti vidiki so poleg kulturnih in antropoloških značilnosti vzbujali največji odpor pri ameriškem delavstvu ter nasprotnikih priseljevanja in so bili v žarišču razprave o kvarnih učinkih, ki jih je imela »nova imigracija« na ohranjanje življenjskega standarda in načina življenja ameriškega delavstva (Warne 1904). Zaslužek se je zaradi nihanja proizvodnje in znižanja mezd lahko znatno skrčil, pogosto pa so se priseljenci soočali tudi z brezposelnostjo. Po podatkih Dillinghamove komisije je imelo le 40 odstotkov slovenskih moških priseljencev celoletno zaposlitev, 35 odstotkov jih je delalo od devet do 12 mesecev, preostali pa manj kot devet mesecev. V premogovnikih je bilo le 17 odstotkov delavcev zaposlenih čez celo leto, v rudnikih z manj kvalitetnim premogom pa jih je le 40 odstotkov delalo več kot devet mesecev (Reports of the Immigrant Commission 1911b: 134, 235). V teh primerih je bilo težko varčevati, še težje pa privarčevani denar pošiljati v stari kraj. Zaradi zmanjševanja prihrankov so se morali ljudje zadolževati.

Povečano mobilnost izseljencev znotraj samih ZDA so povzročali ekonomski cikli, nihanja v proizvodnji, zapiranje rudnikov in tovarniških obratov, sindikalni boji, odpuščanja in brezposelnost oziroma nastajanje novih industrijskih središč in priložnosti za zaposlovanje. Tako je železarski revir Iron Range v Minnesoti, kjer so v osemdesetih letih 19. stoletja

odkrili enega najbogatejših rudnih bogastev in kjer je v naslednjem desetletju nastalo več slovenskih naselbin, najprej pritegnil delavce iz rudarskih območij Michigana in Pennsylvanije in šele sčasoma tudi neposredno iz Evrope (Syrjamaki 1946). V zasledovanju boljših mezd, ugodnejših delovnih priložnosti, v želji po boljših življenjskih razmerah in družbenem napredovanju so bili mnogi stalno na poti, številni pa so se na začetku 20. stoletja iz rudarskih krajev selili v industrijska mesta (Zavertnik 1925: 360). Številčnost, dimenzije in geografija slovenskih naselbin v ZDA so odraz opisanih objektivnih vplivov, subjektivnih izbir in razvojnih faz v migracijskem dogajanju. Mali beneškoslovenski primer nudi nazorno predstavitev razsežnosti in učinkov dinamik zgoščanja in razprševanja. V prvih petih letih 20. stoletja so prve skupine priseljencev živele v 10 zveznih državah. V naslednjih desetletjih je število držav naraslo na 28, vključno z Britansko Kolumbijo v Kanadi, s tem, da je bilo 42 odstotkov priseljencev koncentriranih v Illinoisu, predvsem v Čikagu, 37 odstotkov v Indiani, Ohiu in Pennsylvaniji (Kalc 2018a).

Če je množično izseljevanje v ZDA ves čas ohranjalo pretežno proletarski značaj, pa je z naraščanjem procesa v priseljenjskih vrstah prihajalo tudi do poklicne oziroma gospodarske diferenciacije in družbene slojevitosti. V rudarskih in industrijskih središčih so slovenski delavci napredovali med preddelavce, vodje izmen in podobne položaje, kar je pomenilo tudi izboljšanje gmotnega položaja (Syrjamaki 1946). Sčasoma je zaslužek naraščal. V prvih petih letih, kot je razvidno iz študijskega vzorca Dillinghamove komisije, je samo četrtnina priseljencev dobivala večjo plačo od povprečne, po desetih letih bivanja pa 45 odstotkov (Reports of the Immigrant Commission 1911a: 24). K družinskim dohodkom so v polovici primerov prispevali tudi žene in otroci. Nekaterne ženske so bile zaposlene, največkrat pa so na domu oskrbovale druge delavce podnajemnike. S to dejavnostjo, ki je bila v delavskih naselbinah razširjena družinska ekonomska strategija, se je ukvarjalo 30 odstotkov slovenskih gospodinjstev (Reports of the Immigrant Commission 1911b: 128). Nekateri priseljenci so se povzpeli do bolj kvalificiranih mest, pri čemer so si pomagali z znanjem, prinesenim iz domovine, ali z v Ameriki pridobljeno delovno prakso in izobraževanjem. V Ameriki, kjer so bile pomembne dejanske sposobnosti, iniciativnost in prilagodljivost, so se z razvojem ekonomije in odpiranjem novih obratov ponujale vedno nove priložnosti, ki so jih nekateri izkoristili in tako prehajali na boljša delovna mesta, v druge industrijske sektorje in gospodarske panoge.

Tudi priseljenjske naselbine same so ustvarjale pogoje za razne dejavnosti. Za prvo generacijo slovenskih priseljencev je bilo značilno odpiranje gostiln oziroma *saloonov*,

trgovin, živilskih in drugih obrti. Ameriška Slovenija, ki se je kaj kmalu razvila ne samo kot skupek naselbin, ampak kot strukturirano in povezano družbeno tkivo, organizirano na etnični podlagi, je odpirala prostor za poklicno in družbeno diferenciacijo. Vidnejše napredovanje na socialni lestvici je nastopilo z drugo generacijo. Statistike tedenskih zaslužkov kažejo, da so v Ameriki rojeni otroci slovenskih priseljencev v istih delovnih sektorjih poklicno napredovali in zaslužili občutno več kot njihovi starši (Reports of the Immigrant Commission 1911a: 21). V drugi generaciji pa sta se okrepila predvsem socialna mobilnost in prehajanje k bolj kvalificiranim poklicem ter dejavnostim.

Migracijska transportna industrija

Pomemben vidik izseljevanja in sestavni del čezoceanskega migracijskega sistema je bilo potovanje oziroma prevažanje izseljencev. V osemdesetih letih 19. stoletja je ta dejavnost z vso birokratsko ter organizacijsko logistiko postala prava »migracijska industrija«, ki je skrbela za mobilizacijo ter transport evropskega proletariata na ameriški trg dela in bila s tem ključni element atlantske ekonomije (Keeling 2012; Feys 2013; Light 2013). Ladjarske družbe so, tako kot drugod v Avstro-Ogrski, imele tudi na Slovenskem v deželnih glavnih mestih svoje agencije, ki so nudile informacije, prodajale vozovnice in pomagale izseljencem na čezoceanski poti. Ljubljana je bila kot vozlišče mednarodnega železniškega prometa pravo središče teh dejavnosti ter stičišče selitvenih tokov iz širšega mednarodnega prostora. Bila je med člani mednarodnega organizacijskega aparata, na katerem je skupaj z Dunajem, s Černovicem v Galiciji, z Buhsom v Švici in mnogimi drugi prehodnimi postajami med izvornimi kraji izseljencev in pristanišči slonela »izseljenska industrija«. Ta aparat je zagotavljal organiziran medkontinentalni pretok ljudi brez zastojev, ki so bili zaradi tehničnih in organizacijskih vzrokov in nič manj zaradi konkurenčnih bojev med ladjarskimi družbami značilni za prejšnja obdobja.

Na Kolodvorski ulici v Ljubljani so imele sedeže pisarne ladjarskih agencij. Gostišča, hoteli in penzioni v bližini železniške postaje so od izseljenskega tranzita dobro zaslužili. Ljubljanske pisarne so bile podružnice velikih evropskih agencij in so zastopale največje evropske ladjarske koncerne, od Norddeutcher Lloyda iz Bremna, ki je bil kot prvi na Slovenskem prisoten vse od leta 1878, do hamburške Hamburg Amerilika Linie, francoske Compagnie Générale Transatlantique, nizozemskih Red Star Line in Holland Amerika Line, White Star Line in domače avstrijske Austro-Americane (Drnovšek 2002: 367). Čeprav jim je bilo to z zakonom prepovedano, so agencije propagandno literaturo širile tako po pošti kot z ilegalnimi agenti in zaupniki, ki so jih iskale med gostilničarji, trgovskimi potniki,

občinskimi in poštnimi uradniki in drugimi, ki so poznali teren in bili pogosto v stiku s krajevnim prebivalstvom. Da bi zagotovila pravni red in zaščitila izseljence pred goljufijami, je država to obliko nagovarjanja skušala zatirati kot umetno spodbujanje k izseljevanju. Reklama in informacije za ladjarske linije, ki na Slovenskem niso imele potrebne koncesije, so na Slovensko prihajale tudi neposredno iz velikih pisarn iz tujine. Izseljenci so pogosto uporabljali nelegalne naveze, ki so jih, v zameno za drage provizije, po potrebi tudi v izogib zakonskim omejitvam in policijskim kontrolam, vodile do ciljev. Včasih so bili v te posle vpleteni izseljenci sami in so v primeru, da so agencijam preskrbeli še druge potnike, dobili popuste (Chmelar 1974: 90). Pogosto pa so tako legalna predstavništva ladjarskih družb in potovalne agencije, ki so prodajali ladjarske vozovnice, kot ilegalni agenti ljudi ne samo nagovarjali k izseljevanju, ampak tudi zavajali z neresničnimi obljubami glede načina potovanja, vrste potovalnega aranžmaja, oskrbe na ladjah in trajanja poti (Drnovšek 2002: 369).

Večina slovenskih izseljencev je v Ameriko potovala preko severnoevropskih, predvsem nemških in francoskih pristanišč. Kljub temu da je bila Avstro-Ogrska med glavnimi območji čezoceanskega izseljevanja, ne Trst ne Reka dolgo časa nista imela rednih ladjarskih linij za izseljence. Za to jima je manjkalo podjetniške iniciative, finančnih virov in politične volje. Zlasti v Avstriji je »izseljensko vprašanje« razdvajalo ne samo politiko in narodne predstavnike, ampak tudi državni aparat in njegove interese. Zaradi teh nasprotij je avstrijska monarhija do konca svojega obstoja kot edina v Evropi skupaj z Rusijo ostala brez zakona, ki bi sistematično urejal izseljensko vprašanje. Pri tem je trpela tudi organizacija izseljevanja (Bader Zaar 2003: 149; Chmelar 1974: 140–143).

Po drugi strani so v kartel povezane severnoevropske ladjarske družbe monopolizirale migracijski promet iz Vzhodne in Jugovzhodne Evrope, preprečevale nastajanje »nacionalnih« izseljenskih pristanišč v državah izseljevanja in tako usmerjale po kvotah porazdeljene migrante proti svojim matičnim pristaniščem. Severnoevropska pristanišča so bila infrastrukturno in organizacijsko neprimerno bolj opremljena kot južnoevropska, njihov logistični aparat je spremljal tokove izseljencev od krajevnih zbirnih središč preko državnih meja vse do izseljenskih pristanišč. Leta 1903 sta v to igro vstopila tudi Trst in Reka, in to kot antagonist v konkurenčnem boju med angleško družbo Cunard Line in Severnoatlantskim ladjarskim kartelom. Ta kartel, ki je združeval preostale severnoevropske družbe, so obvladovali nemški ladjarji iz Hamburga in Bremna. Cunard Line je v dogovoru z ogrsko vlado linijo za izseljevanje vzpostavila na Reki, kartel pa je v Trstu odprl konkurenčno linijo,

ki jo je vzdrževala tržaška ladjarska družba Austro-Americana. To je takrat namenoma sprejel med kartelne partnerje, da bi konkurirala Angležem v Sredozemlju (Kalc 1992: 481–482; Chmelar 1974: 77–84).

Izseljevanje iz slovenskih dežel (in iz celotne monarhije) pa se je po že utečenih poteh večinoma nadaljevalo preko severnoevropskih pristanišč. Temu so botrovali še drugi razlogi, kot so daljše potovanje po morju, pomanjkanje pravnih inštrumentov in pobud države za preusmeritev tokov proti Trstu, pomanjkanje prenočišč in drugih objektov za večji pretok izseljencev. Rast prometa so zavirale same pogodbene domene med izseljenskim ladjarskim kartelom in tržaško Austro-Americano. Ta ni imela interesa pritegniti večjega števila avstrijskih priseljencev v domače pristanišče, ker je svoje ladje napolnila z izseljenci v sredozemskih pristaniščih. Njena predstavništva, ki jih je kot edina smela imeti v vsaki avstrijski občini, so raje delala v prid nemških kartelnih partnerjev. Poleg tega so Avstrijo gospodarska in politična razmerja z Nemčijo omejevala pri politiki »nacionalizacije« svojega čezoceanskega izseljevanja, to je usmerjanja izseljencev preko domačih pristanišč in ohranjanja dobičkov ter posrednih gospodarskih učinkov »industrije migracij« na domačih tleh. Organizacija prometa je bila tako prepuščena sistemu agencij in krajevnih podružnic, ki so tok izseljencev usmerjale po že utečenih kanalih. S tem je bilo poenostavljeno potovanje tistih izseljencev, ki so odhajali brez predpisanih dokumentov in dovoljenj ter bi jih kontrole v Trstu drugače prestregle. Slovensko izseljevanje preko Trsta se je sicer večalo, a je v zadnjih letih pred vojno iz domačega pristanišča odhajala še vedno le tretjina vseh slovenskih izseljencev. In to kljub temu, da je Rafaelova družba v Trstu na razne načine pomagala izseljencem, jim rezervirala mesta na ladjah in omogočala popust pri nakupu vozovnice za potovanje z Austro-Americano (Varstvo izseljencev 1907). Večji je bil promet v obratni smeri, saj so se povratniki iz Amerike raje vračali z domačo ladjarsko družbo v pristanišča, od koder so imeli tudi krajšo pot do svojih ciljev na Slovenskem (Kalc 1992, 2015b; Dubrović 2012).

Slovenski izseljenci so se po pomoč lahko obrnili na slovensko agencijo, ki jo je v New Yorku ustanovil Frank Sakser, eden najuspešnejših slovenskih podjetnikov v ZDA. Sakser se je kot zastopnik francoske Compagnie Générale Transatlantique ukvarjal z vozovnicami čezoceanskih potnikov čez le Havre, s pošiljanjem prihrankov v domovino, z urejanjem dokumentov in drugih birokratskih zadev. Oglaševal je v slovenskih časopisih doma in v Ameriki, poročal o razmerah na ameriškem trgu dela, svaril pred nevarnostmi priseljevanja in svetoval, kako in kaj se zainteresiranim za priselitev v Ameriko splača (Arnež

1966: 106–107; Sakser 1903). Od leta 1908 je za varstvo izseljencev delovala tudi Rafaelova družba, ki so jo v New Yorku ustanovili pater Kazimir Zakrajšek s skupino tamkajšnjih slovenskih priseljencev, medtem ko sta v Ljubljani in Trstu od leta 1907 delovala odseka avstrijske Rafaelove družbe (Kolar 2000). Zakrajšek je priseljence sprejemal na vstopni postaji na Ellis Islandu, na ožjem območju New Yorka je družba opravljala funkcijo posredovalnice za delo, priseljencem pa je pomagala priti v notranjost države. Posebno skrb je namenjala ženskam in dekletom, ki so pripotovale same. V Trstu so jim bile na voljo tudi aktivisti in aktivistke Lige za boj proti trgovanju z belim blagom, ki je delovala pod okriljem Pomorske vlade (Grossutti 2013). V Ameriki in v domovini so Rafaelova družba, Ljubljanska škofija in drugi pisci izdali več brošur z informacijami in napotki za izseljence oziroma priseljence, nasvete je objavljalo tudi družbino glasilo v ZDA, *Koledar Ave Marija* (Arnež 1966: 9–16; Šušteršič 1903), ki so ga podobno kot izseljenske časopise brali tako v ameriški Sloveniji kot domovini.

Družbene mreže – neformalni dejavniki migracijskega sistema

Ker priseljencem ni bilo dovoljeno v ZDA prihajati s predhodnimi delovnimi pogodbami ali z dogovori z delodajalci (to so sredi osemdesetih let 19. stoletja dosegle ameriške delavske organizacije, da bi omejile dotok in konkurenco nekvalificiranih delavcev), so poleg ladjarskih družb pomembno posredniško vlogo igrali še drugi dejavniki in sistemi čezoceanskega povezovanja. Ključne so bile informacije o gospodarskih razmerah in stanju na trgu zaposlovanja, ki jih je prinašalo časopisje in ki so se v javnosti širile od ust do ust. Novice in predvidevanja o ekonomski rasti ali recesiji in o razvojnih politikah te ali one vladne opcije onkraj oceana so že sami vplivali na splošna nihanja migracijskih gibanj (Mulaček 1913: 259). Avstrijske centralne oblasti in krajevne uprave so se oglašale s priporočili in svarili za izseljence, ki bi se usmerili v to ali ono državo. Vprašanje pa je, koliko so se ljudje naslanjali na te vire in koliko so pri odločitvah in izpeljavi svojih izseljenskih načrtov upoštevali ter sploh brali nasvete in priporočila, kot je dvomil Juro Adlešič, ki se je zavzemal za aktivnejšo vlogo javnih uprav pri organizaciji in spremljanju izseljevanja (Adlešič 1909). Zato je pri izseljevanju imela posebno vlogo mreža družbenih vezi, ki so se vzdrževale prek korespondence, povratnikov in drugih medosebnih stikov z izseljenci onkraj oceana. Ti kanali so najbolj prispevali k ustvarjanju podobe o Ameriki in predstavam o tamkajšnjih razmerah. Bili so opora pri sprejemanju prišlekov, pomoč ob prvih korakih v Ameriki, pri vključevanju na trg dela in pogosto pri financiranju priselitve tistim, ki so si sredstva za pot in začetno bivanje morali šele prislužiti. Relacijske mreže so bile vitalni

dejavnik atlantskega migracijskega sistema, ki je s posredovanjem med potrebami in priložnostmi na medkontinentalni ravni omogočal njegovo delovanje. Sam Trunk je v svoji knjigi svetoval vsakomur, ki je razmišljal o izselitvi v Ameriko, naj se nasloni na tovrstne vezi in naj si vnaprej tlakuje pot do nastanitve in zaposlitve (Trunk 1912: 392).

Relacijske mreže so bile institucionalizirana sestavina migracijskega sistema, ki je imela v ameriškem upravnem in nadzornem aparatu migracijskega procesa tudi uradno mesto. Ko so vstopali v ZDA, so morali priseljenci ob registraciji ob osebnih podatkih posredovati tudi podatke o osebi, h kateri so bili namenjeni oziroma ki so jo v Ameriki poznali. Za ameriške oblasti je to veljalo kot jamstvo, da bodo prišleki deležni zaslombe pri začetnem bivanju in iskanju dela ter da ne bodo postali socialno breme (Steidl 2007: 87). Samo pet odstotkov slovenskih in hrvaških priseljencev v ZDA v letih pred prvo svetovno vojno ni prihajalo h kaki osebi in na določeni naslov (Trunk 1912: 392). V mnogih primerih so bile navedene reference fiktivne, mreža neposrednih poznanstev ali tudi samo stikov iz druge ali tretje roke je imela vsekakor pomembno praktično funkcijo pri napotitvah migrantov in kot opora v stiku z deželo priseljevanja (Steidl 2007). Preko tega posredovalnega sistema med dvema dislociranima, a močno povezanima svetovoma, so si izseljenci dejansko zagotavljali delo in urejali vse potrebno za prihod in bivanje. Pogosto so si delovna mesta preprosto podajali, novi prišleki so zamenjali prejšnje priseljence, ki so se vračali domov ali se preselili drugam (Dražumerič 1987: 186).

Kot kažejo statistike o priseljenicah, zavrženih zaradi kršitve pravil o pogodbenem delu (*contract labourers*), niso bile izključene niti nezakonite prakse (Feys 2010: 58). O tem priča primer slovenskih gozdarjev in žagarjev, ki so jih kontrole odkrile na delovnih mestih v nekaterih južnih državah ZDA. Izkazalo se je, da so jih podjetja najela že v domovini in jih napotila na določena delovišča (Sakser 1903: 397). Sočasne študije in ankete o izseljenskem vprašanju so razkrivale razne oblike nezakonitega delovanja ladijskih agentov in samih družb, ki so v tistem dogovoru z ameriški delodajalci in v zameno za provizije *de facto* mobilizirale delovno silo (Adlešič 1909: 171). Po potrebi so izseljenske agencije, kot je bila tudi na Slovenskem dobro znana nemška pisarna Missler, najete delavce na ladijskih seznamih priseljencev »oskrbele« tudi z izmišljenimi naslovi (Peck 2000: 96). Medosebni stiki in povezave so navsezadnje vplivali na samo odločitev za izselitev. Bile so del mehanizma, ki je spodbujal in usmerjal selitveni pojav. Velika večina od 500 jugoslovanskih in med njimi 205 slovenskih priseljencev, ki jih je Branko Mita Čolaković pritegnil v svojo raziskavo o priseljevanju v ZDA, je izjavila, da so se priselili pod vplivom verižnega učinka

stikov s sorodniki in prijatelji v Ameriki. Ti so jim v večini primerov zagotovili tudi sredstva za čezoceansko pot (Čolaković 1973: 59–60).

Primer Nemčije

Izseljevanje v Nemčijo se je v mnogih vidikih ujemalo s tistim v ZDA, s tem, da je imelo nekatere svojstvene poteze, povezane s kontinentalnim značajem in poklicno naravnostjo. Izseljevanje v Nemčijo je potekalo v okviru mednarodnega trga dela in sistema mobilnosti rudarske delovne sile. Vendar so se slovenski izseljenci, ki so se v ZDA zaposlovali v rudarstvu, rudarskega poklica v glavnem lotevali v ZDA. Migracija v Nemčijo pa je delovno silo večinoma črpala v slovenskih rudarskih revirjih oziroma med prebivalstvom z utečeno rudarsko tradicijo (Drnovšek 2007a: 164). Vključevala je kvalificirani rudarski kader, ki ga je bilo med slovenskimi rudarji v Nemčiji med 25 in 30 odstotki, in navadne delavce, ki so sestavljali pomožno delovno silo (Werner 1985: 75). Trg rudarskega dela je vključeval tudi druga rudarska območja, na primer v Srbiji, BiH in v Franciji ter na Nizozemskem, predvsem pa tista na nemškem Štajerskem in v Spodnji Avstriji. Štajerska rudarska središča, kot na primer Leoben, so zaradi povpraševanja po delavcih pritegnila rudarje in drugo rudarsko delovno silo iz Slovenije, ki se je tja podajala tudi zaradi višjih mezd, kot so jih plačevala rudarska podjetja na Slovenskem (Wörsdörfer 2017: 54–65; Rozman 1979).

Migracija rudarskih delavcev je bila tesno povezana s potrebo po zagotavljanju delovne sile strateškim produktivnim sektorjem narodnih gospodarstev, pri njenem pridobivanju pa podvržena ostri mednarodni konkurenci. Od energetskih virov in rudnin je bila odvisna rast cele verige industrijskih sektorjev in drugih ekonomskih področij ter položaj držav v mednarodni trgovini. Ker je pomanjkanje delavcev povzročala rast nemške industrije in celotnega gospodarstva, so njena rudarska podjetja v tem boju nastopala zelo agresivno. Po eni strani s politiko mezd, ki so bile v Nemčiji najvišje, sledile so jim francoske in belgijske (Strikwerda 1993), s socialnimi nadomestili ter s stanovanjsko politiko. To je med delavci v Zasavju in drugod v Avstriji podžigalo sindikalni konflikt. Prvi izseljenski vali iz Zasavja v osemdesetih letih so bili tudi posledica stavk za višje mezde, osemurni delavnik in splošno izboljšanje delavskih razmer ter pravic. Mezdna gibanja so oblasti s silo zatrle, stavke pa so se končale s številnimi odpuščenji ter odhodi delavcev (Drnovšek 2007a: 164). Od devetdesetih let so razlike v mezdah vse močnejše vplivale na premikanje delavstva proti nemškim rudarskim revirjem in območjem težke industrije.

Pomembno vlogo v strategiji pritegovanja delavcev je igral sistem novačenja. V nasprotju z ameriškimi so nemška rudarska podjetja s propagando po časopisju in prek

agentov aktivno pridobivala zlasti kvalificirane rudarske delavce na Slovenskem in v avstrijskih rudarskih naselbinah. Organizirala so prevoz, urejala birokratske zadeve in vse potrebno za njihovo nastanitev v Nemčiji, pogosto so poskrbela tudi za družinske člane. Mobilizacija je potekala tudi podtalno, in ukrepi, s katerimi so avstrijske oblasti skušale omejiti delovanje nemških agentov ter zaježiti odhode, niso zalegli. V Zasavju in tudi v štajerskih rudarskih središčih je začelo primanjkovati delovne sile, tako da so jo morali nadomeščati z delavci iz Srbije, Italije in celo Poljske (Drnovšek 2007a: 164; Wörsdörfer 2017: 76–85; Rozman 1979: 211). Wörsdörfer opisanim rekrutacijskim strategijam in priseljenjskim politikam največje zasluge za kontinuirane rudarske migracijske naveze z Nemčijo pripisuje v času, ko je bil večji del slovenskega izseljevanja usmerjen v Ameriko, ki je bila najmočnejši nemški tekmeč v boju za delovno silo. Zanimivo je, da so tudi Nemčija, Francija, Belgija in Luksemburg v rudarstvu in težki industriji, podobno kot ZDA, vključevale mednarodni proletarijat. Mnoge rudarske in industrijske multinacionalke so, da bi z njimi svobodneje upravljale, rajši zaposlovale tujce raznih narodnosti kot lokalne človeške vire; lokalno delavstvo se je raje zaposlovalo v industriji in drugih panogah. Po drugi strani je povpraševanje po delovni sili krepilo pogajalsko moč delavstva. Ob tem so delodajalci raje pristajali na izboljševanje delovnih in življenjskih razmer za delavce kot poglobljali sindikalni konflikt (Strikwerda 1993).

Izseljevanje v Nemčijo se je, podobno kot tisto v ZDA, pojavljalo v različnih oblikah. Delno je imelo trajni značaj in je prispevalo k rasti priseljenjskih kolonij, delno so izseljenci odhajali in se na daljše ali krajše začasno delo po večkrat vračali. Podobno je veljalo za tiste, ki so delali v rudnikih na nemškem Štajerskem. Ker je bil prvenstveni namen izselitve vključevanje na trg dela, je tako kot za ameriške tudi za te tokove značilna visoka stopnja povratništva. Začasna migracija je bila bolj razširjena med tistimi, ki so bili vezani na kmečko posest in so tako svoje moči delili med domačim kmečkim gospodarjenjem in plačanim delom. Poklicni rudarji in drugi, odvisni predvsem od meznega dela, so odhajali za daljša obdobja in težili k ustalitvi v Nemčiji. Sicer so bili rudarski delavci tudi v Nemčiji zelo mobilni, posebno samski, ki so se v iskanju boljših delovnih in meznih pogojev lažje premikali. Tudi pri tej migraciji so zaradi njene delavske narave občutno prevladovali moški. Ob popisu leta 1900 so med prebivalstvom slovenske narodnosti v Nemčiji našeli 30 odstotkov žensk (Drnovšek 2003b: 31). V rudarskih središčih na Vestfalskem se je razvila široka ekonomija storitev in uslug za potrebe rudarske populacije, ki je ustvarjala dodatne pogoje za priseljevanje in ponujala priložnosti za žensko delo. Žene in hčerke slovenskih

rudarjev so se kot hišne pomočnice v velikem številu zaposlovale pri vodstvenih kadrih in uradniškem osebju rudarskih in drugih podjetij. Poseben ekonomski segment v domeni priseljenk je bilo oddajanje sob, kuhanje, pranje in oskrbovanje delavcev, ki so bivali v samskih domovih. Zaposlovanje več družinskih članov in akumulacija virov družinskega dohodka so utrjevali pogoje in razloge za trajno nastanitev, sploh pa so v tem smislu delovali mešani zakoni s priseljenkami drugih narodnosti (Wörsdörfer 2017: 97). Podobno kot v ZDA so se v Nemčiji in na drugih rudarskih območjih slovenski priseljenci ukvarjali tudi z drugimi dejavnostmi. Prestopali so v industrijo, kombinirali rudarstvo z zaposlovanjem v drugih sektorjih, vključno z agrarnim. Posvečali so se tudi raznim obrtem, več kot 90 odstotkov aktivnih priseljencev iz prve generacije pa je ostalo zaposlenih v rudarstvu, kar je dajalo migraciji v Nemčijo specifičen pečat (prav tam: 103–111).

SOBIVANJE IN RAZNOLIKOST MIGRACIJSKIH OBLIK

Amerika je od devetdesetih let 19. stoletja, predvsem pa v 20. stoletju, delovala kot pravi magnet. Pritegnila je vse večje deleže migrantov in se ponujala kot alternativa drugim, že prej utečenim migracijskim tokovom. Do tega je prišlo tudi v Prekmurju in Porabju, ki sta z repa lestvice izseljenskih dežel na prelomu stoletja poskočila med primarna območja izseljevanja v Ameriko. Razloge za te spremembe in odstopanja od utečene regionalne migracijske sheme je treba iskati v strukturnem prelomu, s katerim se je končal prejšnji demografski in družbenoekonomski razvojni cikel. Kombinacija kmečke ekonomije in dohodka od agrarne sezonske migracije sta kljub odsotnosti opaznejših modernizacijskih premikov zagotavljala mali posesti, kmečkim najemnikom in tudi agrarnemu proletariatu kolikor toliko vzdržan obstoj. S prilagajanjem življenjskega standarda in z ohranjanjem nizke ravni potrošnje se je dežela izognila izločevanju prebivalstva in bila priča demografski rasti, dokler se na koncu 19. stoletja razmerja med dejavniki tako naravnane modela niso spremenila. Razkoraku je poleg povečanega demografskega pritiska botrovalo nezadržno drobljenje kmečke posesti. V prvem desetletju 20. stoletja je število posestnikov z več kot 10 orali zemlje s 5.600 upadlo na 2.600, število manjših posestnikov pa je s 1.700 naraslo na 4.900. To je pomenilo drastičen padec zemljiške produkcije na družino oziroma na posameznega prebivalca. Število prebivalcev, ki so se preživljali s kmetijstvom, se je zmanjšalo za 5.000 enot. Sezonsko delo ob vse večjem številu od tega vira odvisnih prebivalcev ni moglo več zagotavljati prejšnje vzdržljivosti sistema. Izhod je bil v selitvah na zemljo v sosednje dežele, industrijske centre

na Štajerskem in izseljevanju v Ameriko. Čez ocean so se kot drugod mnogi podajali začasno, zato da so si z zaslužkom sanirali ali utrdili domači kmečki položaj. Vse več pa jih je tam ostalo in si ustvarilo novo življenje. Od tod tudi večje število žensk, ki jih je bilo med prekmurskimi izseljenci okrog 40 odstotkov. V Ameriko so odhajali posamezniki iz vrst malih posestnikov in bolj premožnih, ki so razpolagali s potrebnimi sredstvi. Bajtarji, najemniki in proletariat pa so se še naprej podajali na sezonsko delo, delno pa se tudi stalno odseljevali na Madžarsko in v avstrijske dežele (Olas 1990: 592–594; Horvat 1989: 182; Kuzmič 2001: 26–27). V Prekmurju sta tako sobivala dva velika migracijska sistema. Eden je reproduciral stari družbenoekonomski red, z drugim je bila vzpostavljena čezoceanska razširitev prekmurske ekonomske ter družbene stvarnosti.

Do podobnega preobrata je prišlo v Beneški Sloveniji, kjer je na začetku stoletja ob zgodovinskem višku sezonskega izseljevanja, ki je bilo tipično za celotno furlansko območje, nenadoma izbruhnila »ameriška mrzlica«. Pojav je pritegnil veliko pozornosti, intenzivno je namreč zajel le nekatera ožja območja, medtem ko je bil večji del pokrajine, vključno z Režijo, povsem izvzet. Tudi tu je šlo za prehod iz tradicionalne v novo obliko začasne migracije, ki sta jo po eni strani povzročila povečani razkorak med potrebami in običajnimi viri dohodka, po drugi pa privlačnost ameriškega trga dela in možnost zaslužka. Tudi v tem primeru so se priseljenci že od samega začetka trajno naseljevali v Ameriki, stalne izseljenske kolonije pa so nastajale v različnih državah, zlasti pa v Čikagu, kjer se je naselila polovica vseh priseljencev. Prehod k čezoceanskemu izseljevanju je spremenil odnos do tradicionalnega beneškoslovenskega ruralnega sveta in družbenogospodarskega sistema. S stalnim izseljevanjem v Ameriko so iz tega sveta množično izstopali, migracija pa se je kot gospodarska in družbena strategija družin in posameznikov preoblikovala (Kalc 2018a). Amerika ni pomenila samo novega ekonomskega vira, ampak je spremenila tudi odnos mlajše generacije do ustaljenega družbenoekonomskega reda ter povzročila odklon od reproduciranja tradicionalnega modela gospodarske in družbene organizacije, usklajenega z okoljskimi danostmi ter s ciklusi agrarne proizvodnje.

Do preusmerjanja migracij oziroma prestopanja k čezoceanskemu izseljevanju je iz strukturnih, kontingentnih in drugih razlogov prihajalo tudi drugod. Del čezoceanskega toka, ki se je pojavljal v obliki t. i. *stage migration* ali 'migracij po fazah', je izviral z območij, kamor so se izseljenci sprva naselili. Med letoma 1898 in 1914 se je v ZDA priselilo skoraj 1.600 oseb slovenske in hrvaške narodnosti obeh spolov, rojenih v Nemčiji, kar priča, da so mnogi slovenski izseljenci iz Nemčije s svojimi družinami pot nadaljevali v ZDA, oziroma so

se tja izseljevali njihovi otroci (Wörnsdörfer 2017: 48; Klemenčič, Maver 2017: 171). Podobno so se v Ameriko preusmerjali priseljenci v nemško Štajersko in druge avstrijske dežele. Na Notranjskem in drugih območjih, kjer je bilo prebivalstvo zaposleno v gozdarstvu in žagarstvu, nihanja v povpraševanju in cenah lesnih proizvodov niso zagotavljala rednega zaslužka. Slabe letine južnega sadja so npr. v južni Italiji zmanjšale naročila lesenih zabojev in povečale število delavcev, ki so izpad dohodka od dela na žagah nadomestili z odhajanjem na sezonsko delo (Valenčič 1989: 23). Sezonska migracija pa prav tako ni zagotavljala stabilnega ali dovolj dobrega zaslužka, zato so se mnogi odpravili v Ameriko.

Privlačnost Amerike se je na višku čezoceanskega izseljevanja razširila tudi na središča urbanizacije in gospodarskega razvoja, kakršen je bil okraj Ljubljana mesto. Ta primer ni reprezentativen za slovenski prostor, ker zaradi urbanega značaja in sestave selitvenih tokov odstopa od povprečja, razodeva pa tudi spremembe pojava v letih pred prvo svetovno vojno, ko so se za izseljence, tudi zaradi povečevanja ameriške Slovenije, postopoma širili trg dela in možnosti vključevanja v ameriško družbo. Ljubljanski okraj je s slabimi 1.000 dokumentiranimi izselitvami med letoma 1892 in 1913 skupaj z radovljiškim okrajem prispeval daleč najnižje deleže izseljencev. Izseljevanje je postalo vidnejše in včasih celo živahno šele na začetku 20. stoletja. Značilno pa je, da so le 20 odstotkov izseljencev predstavljali delavci, prav toliko je bilo izseljencev brez poklica, večinoma otrok in žena, preostalih 60 odstotkov pa je sestavljala široka paleta najrazličnejših poklicev, od kolarjev, kovačev, zidarjev, soboslikarjev in mizarjev, do čevljarjev, krojačev, ključavničarjev, črkostavcev, pekov in trgovskih pomočnikov, mnogo je bilo pomočnikov, pa tudi vajencev in mojstrov. Manjkali niso niti tehniki, uradniki, železniški strojevodje in učitelji¹³. Njihovo število se je povečevalo od leta 1903, medtem ko so prej prevladovali delavci.

Posebno ugodne priložnosti, ki so spodbudile specifične selitvene verige, so se v tem obdobju odprle za nekatere specializirane poklice. Mednje je spadalo izseljevanje domžalskih slamnikarjev in predvsem slamnikaric. Domžale so konec šestdesetih let 19. stoletja postale eden od središč slamnikarske obrti v Avstriji. K temu so pripomogli tirolski trgovci, ki so v Domžalah in Mengšu odprli mehanizirane tovarne klobukov in že stoletje utečeno domačo slamnikarsko obrt spremenili v industrijsko dejavnost. Zahvaljujoč slamnikarski industriji in priseljevanju tako iz sosedstva kot iz oddaljenih krajev (leta 1910 je v Domžalah in okolici živelo 276 prebivalcev z domovinsko pravico na Tirolskem), se je število prebivalcev Domžal podvojilo. Iz kamniškega okraja, kamor so spadale Domžale, so se ljudje zaradi

¹³ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Reg II./21 (V.); Reg 1/1004, fol. 308–312.

prenaseljenosti in zaostalosti močno izseljevali, večinoma v druge avstrijske dežele. Izseljevanju je botroval tudi upad domačega pletenja slamnatih polizdelkov za slamnikarske tovarne, ki ni dosegalo vse višjih standardov kakovosti. V osemdesetih letih je nekaj specializiranih slamnikaric v Ameriko odšlo skupaj z enim od domžalskih podjetnikov, ki je odprl tovarno v New Yorku in jih zaposlil kot predelavke. Hkrati so številne slamnikarice v zimskih mesecih odhajale na sezonsko delo po srednji Evropi, kjer so se zaposlovale kot kvalificirane delavke, vodje proizvodnje in usposabljanja zaposlenih po slamnikarskih tovarnah in delavnicah v večjih mestih, od Dunaja do Prage in Budimpešte (Roškar 2014). Prava »ameriška epidemija« pa je izbruhnila leta 1905, ko je v Ameriko začelo odhajati na desetine delavk in delavcev. Migracijo je leta 1907 dodatno spodbudila stavka v Domžalah. Naveza osebnih stikov je delovala kot posredovalnica za ameriški slamnikarski trg dela in podpornica te specializirane poklicne migracije. Leta 1908 je bilo v Ameriki iz Domžal in sosednjih vasi že 200 oseb, leta 1923 pa 384, priseljenih skoraj v celoti v letih pred prvo svetovno vojno. Zaposlene so bile predvsem v newyorških klobučarnah, pa tudi v Clevelandu in Čikagu (Valenčič 1958: 63–64; 1959; Bernik 1923: 246–252).

Proti koncu 19. stoletja so ZDA postale pravi mit za tiste, ki so s pomočjo migracije iskali izhod iz gospodarskih stisk ali način za zagotavljanje svoje prihodnosti. Dolenjska, kjer je bila migracija najintenzivnejša, še najbolj odslikava njene značilnosti, vplive in učinke. Množično so se čez ocean podajali mladi iz vrst kajzarjev in malih kmečkih posestnikov, ki na kmetih niso imeli možnosti gospodarske osamosvojitve in družinske reprodukcije, v izvornih družinah pa jih je čakal podrejeni in družbeno brezperspektivni položaj. Odhajali so prevzemniki kmetij, da bi lahko izplačali mlajše brate in sestre, da bi se rešili zadolženosti ali da bi obnovili in utrdili posest. Obrestne mere denarnih posojil so presegale slovenska povprečja, malo kmečko gospodarstvo, pogostokrat na robu preživetja, pa jih ni moglo izplačati, tako da je bila ob takšni ali drugačni gospodarski potrebi delovna migracija najugodnejša in najbolj dosegljiva možnost za postavitev nujnih gospodarskih temeljev. Osebne zveze in druge gospodarske in negospodarske motivacije so prispevale k temu, da se je migracija verižno reproducirala in pritegnila več članov iste družine ali sorodstva. Družinsko-sorodstvena razmerja, ki so v domovini zaradi sistema dedovanja in potrebe po racionalizaciji kmečkega gospodinjstva izključevala družinske člane ali omejevala njihove življenjske ambicije, so bile v Ameriki temelj medsebojne pomoči in solidarnosti (Ravnik 1981). V Ameriko niso vodili le konkretni gospodarski vzroki in motivacije, čezoceanska pot je prešla v logiko mišljenja, postala je običajna opcija družbenega načrtovanja posameznikov

in družin. Janez Marentič je v svojem delu o kmečkem gospodarstvu v dobi kapitalizma glede Bele krajine zapisal »Oče ni bil v nikaki zadregi, kam s fanti, ko odrastejo: V Ameriko!« Karta za čezoceansko pot je bila odpravnina za hišo (Marentič 1957: 109 po Dražumerič 1987: 173). Dr. Janko Lokar pa je v *Carnioli, Izvestjih Muzejskega društva za Kranjsko*, v letih pred prvo svetovno vojno menil, da so se Belokranjci tako navadili tujine, »da jo smatrajo nekateri za domovino še preden se spravijo dobro na pot«. V Ameriki naj bi se odvadili poljskega dela, navadili pa dobrih plač in tečne hrane, ki jih domača gruda ni mogla nuditi. »Tuja slava« jih je mamila in le »bridke izkušnje v tujini« so »vrnile nekaj teh izgubljenih sinov domovini« (Lokar 1911: 3–4).

V letih pred prvo svetovno vojno je imela Bela krajina, podobno velja tudi za Kočevsko, tri četrtine svoje delovne sile in kmečkih gospodarjev onkraj oceana. Amerika je postala tudi način negativne selekcije družinskih strategij. Družine so tja pošiljale za delo na kmetiji manj sposobne otroke, v upanju, da si tam zagotovijo primerna delo in obstoj (Dražumerič 1987: 173, 180). Izseljavanje je na kmetijah in v gospodinjstvih terjalo reorganizacijo dela in spremembo vlog. Medtem ko so bili možje v Ameriki, so kmetije vodile žene, pri čemer so si pogosto pomagale s plačanimi delavci ali s hlapci. Migracija je tako postala priložnost za krajevni proletariat in migracije od drugod. Redki izseljenci so svoja posestva prodali, večina jih je dajala v najem, in mnogi se nanje niso nikoli vrnili. Ameriški denar je bil ključen za preživetje Bele krajine, pripomogel je k ohranjanju in posodabljanju kmetijstva. Družine, ki so imele člane v Ameriki, so načeloma živele na nekoliko višji ravni kot druge (prav tam 1987: 188). Zmerna rast povprečnega dohodka, ki so ga beležili tako kot na drugih slovenskih območjih, pa je bila tudi učinek zmanjšane demografskega pritiska na krajevne gospodarske vire. Učinki izseljevanja so se poznali v popravljenih in novih zidanih hišah, ki so jih namesto lesenih postavljali »Amerikanci«, ki so se vračali v Ameriko po dodatni zaslužek, da so jih lahko končali (Lokar 1911: 6), hkrati pa v številnih opuščenihi hišah in posestvih. Na Kočevskem, kjer se je število prebivalstva zmanjšalo tudi iz narodnostnih vzrokov, je bila leta 1936, z izjemo Kočevja, prazna vsaka tretja do četrta hiša (Ferenc 2001).

Migracijska gibanja na Slovenskem so bila zelo kompleksna in raznolika. Ponekod so prevladovale ene selitvene oblike in geografske specializacije, drugod so v večji meri sobivale migracije različnega trajanja, razdalj in destinacij. Goriška je bila izrazit primer raznolikosti migracij kot oblik odzivanja na potrebe in priložnosti neposrednih in oddaljenih delovnih trgov. Jože Srebernič je v prikazu migracijskih gibanj na Goriškem zapisal, da so prebivalci

hribovitih in od mest ter drugih gospodarskih središč oddaljenejših krajev že od mladih nog navajeni zapuščati domove in se »kot ptice selivke podajati letno v tujino, dokler jim ostarelost tega več ne dovoljuje« (Srebernič 1914: 6). Mislil je na agrarne sezonske delavce iz spodnje Vipavske doline na Koroškem in Zgornjem Štajerskem, ki so si služili kruh v Avstriji, Nemčiji in Švici (Sedmak 1994: 84). Obenem so tolminski in bovški rudarji odhajali na delo v Avstrijo in Nemčijo, od devetdesetih let pa tudi v Rabelj, s čimer se je njihova migracija spremenila v tedensko delovno mobilnost (prav tam: 5, 94). Ženske iz Goriških brd so poleti v avstrijska mesta in gorska letovišča, od Merana, Bocna, Innsbrucka do Salzburga, Semmeringa, Gradca in naselij ob Vrbskem jezeru odhajale prodajat goriško sadje. Ta migracija je bila nasledek hitrejših prometnih zvez, ekspanzije mestnega trga in rojstva množičnega turizma, ki so razširili tržni domet svežim goriškim agrarnim proizvodom (Gomiršek 2010: 350; Kozanski 2002: 9–10). Po Argentini (Brecelj 1997: 216–217) se je v devetdesetih letih razmahnilo začasno in stalno izseljevanje v ZDA, kamor so med prvimi v Montano že v osemdesetih letih odhajali bovški rudarji (Sedmak 1994: 92). Od šestdesetih let 19. stoletja je bilo v spodnji Vipavski dolini, okolici Gorice in v Brdih v različnih časovnih inačicah razširjeno aleksandrinstvo. Ob vsem tem so se ljudje ves čas izseljevali v gospodarska središča znotraj dežele in predvsem v Trst.

Kontekstualizacija migracijskih oblik in prerazporejanj prebivalstva v obravnavanem obdobju ne more zanemariti niti selitvenih procesov znotraj samega slovenskega ozemlja. V primeru Trsta, ki je, podobno kot druga velika mesta in središča hitrega razvoja v državi, privabljal in zadrževal vse večje število prebivalstva iz neposrednega in širšega zaledja, je pojav »bega z dežele« in migracij proti mestom najbolj izrazit. Leta 1875 je v tržaški občini živelo 127.000, 35 let pozneje pa 230.000 ljudi, v zadnjem desetletju 19. in prvem desetletju 20. stoletja se je prebivalstvo povečalo za 50.000 enot, od katerih je 79 oziroma 72 odstotkov prispevalo priseljevanje. Na Krasu, v severnem delu Istre, v okraju Gorica okolica in tudi na Postojnskem in Logaškem je bil Trst prvi ali med najbolj številčno zastopanimi cilji izseljevanja. Iz sežanskega okraja so se tri četrtine naravnega letnega prirastka prebivalstva prelivale v Trst, in razen v upravnih, trgovskih in prometnih središčih, kot sta bili Sežana in Divača, je prebivalstvo od srede 19. stoletja zaradi izseljevanja stagniralo ali le zelo malo naraslo (Kalc 2013; 2018b: 174–176). Študije o družbenoekonomskih transformacijah na koprskem podeželju in vplivih, ki jih je imel pri tem razvoj Trsta, kažejo na migracijska gibanja, ki so z višjih leg in iz zakotnejših podeželskih krajev vodila proti vasem z živahnejšo ekonomijo bliže obali, hkrati pa s celotnega območja v Trst (Titl 1965: 111). Pogosto so se

postopno približevali velikemu mestu, nekako po etapah, ki je lahko trajalo dolga leta ali celo več generacij. Glede na tipologije in številčnost družin, velikost premoženja in način dedovanja, poročne strategije in druge dejavnike so eni ostajali v domačih vaseh, drugi pa naravnost ali po »ovinkih« odhajali v Trst (Ravnik 1996: 244–246).

Priseljevanje v mesto je imelo podobne poteze, a se je v marsičem razlikovalo od tistega v Ameriko, Nemčijo in proti drugim, oddaljenejšim ciljem. Krajše razdalje so omogočale širši spekter relacij med mestom in izvornimi območji izseljevanja. Tudi v tržaškem primeru so priseljenci in priseljenke večinoma množili vrste raznolikega tržaškega proletariata. Okraj Sv. Jakoba je bil najbolj izrazito delavski tržaški rajon, ki je imel med svojimi prebivalci tudi številne priseljence iz slovenskega zaledja. Tu je leta 1888 Ciril-Metodova družba odprla prvo slovensko šolo v mestu, da bi otrokom omogočila pouk v maternem jeziku in zajezila italijanizacijo, ki so ji bili podvrženi (Debelli Turk 1980). Podoben delavski rajon je zrastel v industrijskem območju pod Škednjem, kjer je od konca stoletja obratovala tudi železarna Kranjske industrijske družbe. Prebivalstvo tega območje je med letoma 1890 in 1910 s 2.600 naraslo na skoraj 5.400, priliv iz Kranjske pa je omogočil ohranjanje oziroma rast slovenskega naselbinskega jedra tega obmestnega območja.

Slovenske priseljence najdemo v najbolj elitnih tržaških mestnih predelih, kjer je bilo zaposlenih mnogo hišnih pomočnic, v 20. stoletju pa je tam bivalo tudi vse več slovenskega meščanstva. Družbeni in poklicni razpon priseljevanja v Trst je bil dokaj artikuliran, migracija v mesto pa se je povezovala s procesom socialne mobilnosti ter družbene stratifikacije slovenskega mestnega prebivalstva. Trst je bil že tradicionalno kraj poklicnega izobraževanja in uvajanja v razne dejavnosti. Vanj so iz slovenskih krajev prihajali za trgovske, rokodelske in druge vajence ter pomočnike, mnogi priseljenci so se na lastne noge postavili v obrtnih, trgovskih, gostinskih in drugih dejavnostih, številni so jih prenesli iz svojih izvornih krajev, da bi jih v mestu dodatno gospodarsko oplemenitili. Nekatere so bile sploh slovenska specialnost, na primer pekarnice. Priseljevala pa so se tudi večja trgovska in druga podjetja, številni železničarji, zasebni uradniki in javni uslužbenci, kot šolniki, poštni uradniki in drugi, ki jih je v Trst pripeljala poklicna pot.

V obmestju so se na območje vrtnarstva in zelenjadarstva za mestni trg naseljevali tudi kmetje in kmečki delavci, ta območja pa so bila stalno odvisna tudi od sezonske delovne sile iz slovenskega zaledja. Mesto je bilo po eni strani cilj stalnega priseljevanja in vgrajevanja v urbano družbenogospodarsko stvarnost, po drugi pa je bližje in tudi bolj oddaljeno zaledje s pomočjo začasnih migracij, od dnevne ali tedenske mobilnosti do sezonskih in daljših

prihajanj in odhajanj, iz njega črpalo vire dohodka. Mikroštudije o družini in družinskih družbenih ter ekonomskih strategijah ugotavljajo, kako pomembno vlogo kot opora in hkrati spodbujevalec verižnim migracijam so tudi pri teh migracijah igrale družinske, sorodstvene in širše relacijske vezi (Ravnik 1996: 125–145). Študije nadalje kažejo, da ustalitev v mestu ni nujno pomenila dokončnega izstopa iz ekonomskega in družbenega sistema izvornega kraja. V mnogih primerih so migranti živeli kot »dvoživke« ali »na pol poti«. Če so zidarji z Bistriškega iz leta v leto prihajali zidarit, dekleta z Vipavskega pa na nekajletno služenje, da so si zaslužila za poroko, ali na nekajmesečno delo, da so dopolnila družinski dohodek, če so se moški s Krasa, zaposleni kot fakini ali vozači v pristanišču, tedensko premikali med mestom in svojimi vasm, agrarni delavci iz Istre pa po trikrat letno na večmesečna dela na obmestne vrtnarije in vinograde, so se tudi v mestu stalno bivajoči priseljenci, zaposleni v pristanišču, industriji, gradbeništvu in drugih sektorjih, pogosto vračali v domače kraje opravljat kmečka ali druga dela (Titl 1965: 107; Kalc 2018b: 182–184). Prav tako so med Trstom in Rakekom živeli člani družine Žagar, ki so v svojem lesnem trgovskem in industrijskem podjetju na Notranjskem in v Trstu zaposlovali 300 delavcev in uslužbencev (Žagar 2015). Začasni in predvsem vse številčnejši stalni priseljenci so prispevali k demografski rasti in oblikovanju »največjega slovenskega mesta«. Njihov doprinos je bil ključen za razpon družbene strukture slovenske prisotnosti v njem, ki se je ob delavskih močno razrasla tudi v meščanske in delno višje buržoazne plasti. Ključno so prispevali h kulturni in k politični teži, ki ga je imel slovenski delež v nadaljnji zgodovini mesta. Podobno artikulirano poklicno in družbeno strukturo je imelo izseljevanje v druga avstro-ogrška mesta ter industrijska in tudi manjša regionalna središča.

Gospodarske in družbene spremembe so bile neposredni in posredni gonilni dejavniki množičnih migracijskih gibanj. Vzgibi in pomen migracijskega dogajanja pa se polno pokažejo, če perspektivo razširimo na proces splošne preobrazbe, ki je zaznamovala takratna družbeni razvoj in načine življenja. Ob konkretnih potrebah in prisilah, ki so nastajale iz gospodarskih neravnovesij in družbenih stisk, so se individualne in kolektivne migracijske izbire porajale iz želja po spremembah, osamosvajanju in prevzemanju novih življenjskih slogov, ki so z modernizacijo prodirali v predstave, miselnost in ambicije mladih generacij. Pravnik in opazovalec migracijskega pojava Juro Adlešič je med vzroki izseljevanja videl predvsem nov način mišljenja, ki je kot »tajna sila« gnalo mlade v mesta in tujino, v prepričanju, da se bodo tam lažje uveljavili in uresničili svoje življenjske načrte (Dražumerič 1987: 182). Časopis *Gorenjec* pa je leta 1913 poročal: »Amerika grozno bega možgane našim

možem in fantom. Šestnajst se jih odpravlja tja. Tukaj pri nas je dosti dela in kruha, pa ga rajši gredo iskat na tuje. Ni samo hrepenenje po zaslužku, neka bolezen je, podobna norosti, ki vleče ljudi iz domovine« (Drnovšek 1989: 208). Anton Korošec je na katoliškem shodu leta 1906 ugotavljal, da izseljencev in izseljenk k odhajanju nista spodbujala lakota in obup, pač pa življenjska moč in upanje, da bodo svoje sposobnosti in želje, ki jih doma niso mogli uveljaviti, uresničili na tujem (Lampe 1907: 20). Podobno je menil Janez Evangelist Krek, ki je slovensko izseljevanje v Nemčijo poznal iz prve roke. Leta 1907 je ob ustanovitvi Rafaelove družbe v Ljubljani zatrdil, da se ljudje množično podajajo v Ameriko z namenom boljšega zaslužka, a tudi, ker so bili bolje izobraženi, ker so razširili svoja miselna obzorja in ker so si želeli več svobode (Varstvo izseljencev 1907).

Kulturni in psihološki vidiki izseljevanja v študijah navadno niso deležni toliko pozornosti kot gospodarski in družbeni, imeli pa so veliko težo pri uveljavljanju alternativnih vizij osebnega razvoja in življenjskih izbir. Amerika ni privlačila mladih ljudi samo s ponujanjem dela in materialnih dobrin, ampak, kot dežela stalnega napredka, tudi z veličastnostjo svojega razvoja, s podobami o svobodi, položaju posameznika, drugačnimi pogledi na življenje, sproščenimi medosebnimi odnosi. Mladi, ki so se srečevala s povratniki, opazovali njihove ameriške obleke in privzete navade ter poslušali njihove pripovedi, so se napajali s temi vidiki, ki so se usedli v kolektivni imaginarij. Literarni avtorji in pisci iz vrst izseljencev v svojih delih ne pozabijo spregovoriti o kulturi tikanja, položaju žensk, občutku prostosti in drugih značilnostih ameriškega sveta, ki so očitno pritegnili pozornost priseljencev (Priesland 1968; Molek 1934). Med temi sta bili tudi obleka, ki so jo nosili povratniki in svojci Amerikancev, in nič manj drža Amerikancev. V Ameriki, piše Trunk, so izseljenci spoznali drugačne standarde pravičnosti in prostosti, Amerika je spreminjala »kmetavzarje« in »dekle« v »mistre« in »miss«, ki so »hodili z dvignjeno glavo«. Mnogi so se navzeli tudi podjetništva, iniciativnosti in drugih vrlin, ki jih je spodbujal in nagrajeval moderni svet in za katere doma niso bili dovezetni (Trunk 1912: 398–398). Predvsem pa so se vsi v Ameriki srečali z novim svetom, »okusili« drugačen način življenja, navade in poglede. O povratnikih se je pogosto pisalo, da so bili nemirni, ker se niso mogli več vživeti v domačo rutino in jih je zato spet vleklo čez ocean, tudi če jim tam življenje ni bilo postlano z rožicami. V desetletjih pred prvo vojno in zlasti na začetku 20. stoletja so dosegle višek ideje o napredku, vera v prihodnost in razvoj, na vseh življenjskih ravneh podprt s tehnološkimi in z drugimi novostmi, kar ni moglo pustiti ravnodušne niti mlade v slovenskih kmečkih in podeželskih krajih. ZDA so takrat doživljale tako imenovano 'progressivno ero' (*Progressive*

era), ki je še bolj kot v Evropi promovirala spremembe in preprostemu človeku odpirala oči, ga navdajala z upanjem v socialno napredovanje in osebno uveljavitev. Glede občutenja svobode in ameriškega duha pomenljivo pričajo besede Janeza Kastigarja, ki se je kot mnogi slovenski duhovniki odločil za dušnopastirsko delo onkraj oceana. V Ameriki – je pisal – je našel zadovoljstvo in pozabil na grenkobe, ki so mu jih prizadejali »ljubljski gospodje«. V deželi prostosti in »zlate svobode« je človek lažje dihal (Drnovšek 1998: 258).

O sugestivnih predstavah, ki so se porajale v asociaciji na migracije, je mogoče govoriti tudi v evropskih mestih in središčih naprednega gospodarskega razvoja ter družbenih transformacij. Čeprav se Evropa z vidika enakopravnosti med ljudmi in priložnosti, ki so bile onkraj oceana na voljo najbolj prodornim in sposobnim, ni mogla meriti z Ameriko, sta mesto in celo podeželski trg prav tako predstavljala družbeno mejo, ki so jo mnogi hoteli prekoračiti in vstopiti v nove dimenzije materialnega in duhovnega napredka. Primeri takih izseljenskih ciljev so bili zlasti Trst in druga hitro razvijajoča se mesta, od Dunaja in Gradca do Zagreba, Reke in same Ljubljane. Tudi to migracijo je spodbujalo iskanje gospodarskih virov, a enako tudi ideja o drugačnem načinu življenja, socialnem napredovanju, uhajanju iz objema tradicionalnih rodovnih in vaških kontekstov ter njihovih omejujočih družbenih pravil. Te težnje so skupaj z gospodarsko privlačnostjo delovnih trgov z 20. stoletjem prihajale vse bolj do izraza (Fassmann 1994). Če naj bi se v 19. stoletju – ugotavlja Marina Cattaruzza v svojem temeljnem delu o nastanku tržaškega proletariata – priseljevanje v Trst razvijalo predvsem pod prisilo in v iskanju izhoda za zadostitev življenjskim potrebam v alternativnih okoljih, se je pojav pozneje vse bolj prepletal z željo po prehajanju iz kmečkega sveta v urbana okolja in participaciji v procesih družbene in kulturne modernizacije (Cattaruzza 1979: 6–7). Ob teh spodbudah so se v tej fazi migracije širile in dobivale moč vse bolj tudi same na sebi.

MOŠKI IN ŽENSKE

Migracijska gibanja so bila po spolnem sestavu močno diferencirana. Selitveni tokovi v tujino in tisti, usmerjeni s slovenskega ozemlja v druge dele monarhije so imeli poudarjen moški značaj. Močno preseganje števila moških v mednarodnih in predvsem čezoceanskih tokovih je bila splošna značilnost takratnih migracij in se je začela spreminjati šele po drugi svetovni vojni (Donato, Gabaccia 2015). Odvisna je bila od različnega položaja in vloge moških in žensk v družinski in družbeni sferi ter trga dela, ki je moškim in ženskam ponujal različne možnosti in oblike zaposlovanja. Diferencirana sta bila tudi pojmovanje in status moške in

ženske mobilnosti, ki sta ženskam dopuščala manj prostosti in jih podrejala zaščitnim sistemom premikanja. Glede spolnih razlik je Ravenstein v razpravi o »zakonitostih« migracijskih procesov v osemdesetih letih 19. stoletja ugotavljal, da ženska mobilnost ni bila nujno manjša od moške, a se je pretežno omejevala na krajše ali srednje dolge razdalje (Ravenstein 1885). Iz podatkov, ki nam jih nudijo popisi prebivalstva, izhaja, da so se tudi gibanja na Slovenskem, z regionalnimi razlikami in izjemami, v splošnem držala te sheme.

Izseljevanje s slovenskega ozemlja v ZDA je izstopalo po izrazitem nesorazmerju med številom moških in žensk. Medtem ko so bile v celotnem izseljevanju iz avstrijske polovice v obdobju od 1876 do 1910 ženske zastopane s 35-odstotnim deležem, jih je bilo med slovenskimi in hrvaškimi priseljenci od konca 19. stoletja do prve svetovne vojne le dobrih 18 odstotkov (Drnovšek 1999a: 424; Čolaković 1973: 42). To se je skladalo z delovnimi področji, ki so zaposlovala slovenske in večino drugih slovanskih priseljencev. Povezano je bilo z velikim številom začasnih priseljencev in z dejstvom, da žensko izseljevanje v ZDA ni našlo samostojnih in neposrednih poti do ameriškega delovnega trga, ampak je bilo pridruženo moškemu oziroma se je naslanjalo na predhodne migrante in na kolikor toliko utrjena priseljska okolja. Žene so prihajale z moškimi, najpogosteje pa za njimi, zaročenke so se pridruževale svojim partnerjem, dekleta so prihajala k očetom, sorodnikom ali znancem. Migrantke so lahko v ZDA vstopale v spremstvu ali z nedvoumnimi dokazi, da se pridružujejo zaupanja vredni osebi. Zaradi tega so bile deležne posebnih kontrol, ki so skladno z zakonom iz leta 1891 preverjale njihovo »poštenost«. Priseljevanje žensk je bilo pogojeno tudi s tem, da v rudarskih revirjih in središčih težke industrije ni bilo veliko možnosti za žensko zaposlovanje in da so bile tam težke življenjske razmere (Steidl 2009: 216). Maloštevilčnost žensk je bila v primerih individualne delovne migracije značilna za zgodnjo fazo procesa, ko se priseljenci ekonomsko še niso utrdili, živeli so v delovno negotovih razmerah in ni bilo jasno, ali bodo v Ameriki ostali ali se bodo vrnil (Čolaković 1973: 41–42). Priseljevanje žensk so omejevali zaposlovanje v nižjih segmentih delovnega trga, nizka raven plač in počasno družbeno napredovanje ter stabilizacija moških.

Pogoji za migracijo žensk so se izboljšali z nastajanjem večjih in družbeno bolj strukturiranih skupnosti. Med Čehi in avstrijskimi Nemci, ki so se začeli izseljevati pred drugimi narodi monarhije, je bilo leta 1910 žensk nad 40 odstotkov, med madžarskimi pa je število žensk celo preseglo število moških (Steidl 2009: 215; Puskàs 1982: 40). V slovenskem priseljevanju je takrat število žensk šele začelo naraščati. Do leta 1907 jih je bilo med slovenskimi in hrvaškimi priseljenci 14 odstotkov, v naslednjih letih do prve svetovne vojne

pa 25 odstotkov (Willcox, Ferenczi 1929: 432–443). Ta trend potrjujejo podatki izseljevanja iz tržaškega pristanišča, kjer je v letih pred vojno delež žensk med izseljenci iz slovenskih dežel narasel na 30 odstotkov. Več žensk (okrog 31 odstotkov) se je vsaj v določenih letih izseljevalo s Kočevskega, zlasti pa iz Domžal, kjer so z odhajanjem slavnkaric izseljenke presegale število izseljencev (Drnovšek 1999a: 424). Med priseljenci, ki so se ustalili v Ameriki, je bilo razmerje med spoloma manj neuravnovešeno, ker se priseljenke niso vračale v tolikšnem številu kot moški, njihov prihod je bil pogosto povezan z ustalivitvijo. Podatki za Beneško Slovenijo osvetljujejo te dinamike in vlogo žensk kot »stabilizacijskega« dejavnika v migracijskem načrtu družin in širšem procesu priseljevanja. Medtem ko je 90 odstotkov moških stopilo na ameriška tla od začetka stoletja do prve svetovne vojne, se je do takrat izselilo le 40 odstotkov žensk, 60 odstotkov pa večinoma na začetku dvajsetih let. Več kot polovica odraslih priseljenk se je z otroki pridruževala soprogom, samske pa zaročencem in sorodnikom. Teh je največ prišlo po vojni in skoraj vse so ameriškim uradnikom izjavile, da prihajajo za stalno (Kalc 2018a). Podobno dinamiko ugotavljajo raziskave o izseljevanju iz Bele krajine (Dražumerič 1987: 180).

Žensko izseljevanje v Nemčijo, kjer je bilo leta 1900 med slovenskimi priseljenci 30 odstotkov žensk (Drnovšek 2003: 31), je bilo prav tako posledica moškega izseljevanja. Malokatera priseljenka se ni pridružila svojcem ali znancem, zaposlenim na rudarskih območjih (Wörsdörfer 2017: 97–99). Moški so močno prednjačili v zgornještajerskih industrijskih središčih, medtem ko so bile v Srednji Štajerski, v Dolnji Avstriji in na nemškem Koroškem ženske zastopane v večjem obsegu (Valenčič 1990a: 52, 60). V Južno Ameriko je odhajalo mnogo družin, zato sta bila spola v bolj uravnoteženem razmerju. Sezonska migracija je bila glede na delitve ekonomskih vlog in dejavnosti, ki so jih migranti opravljali, ponekod spet skoraj v izključni domeni moških. Med ribniškimi suhorobarji in krošnjarji ni bilo žensk, razen kadar je moške zaposlovala kaka druga obveznost (na primer med vojno) ali če so se ženske ukvarjale s prodajo sadja po hišah. Delovni trg pa se je ženskam vse bolj odpiral v agrarnem sezonstvu, kakršno je bilo prekmursko, ker je bila ženska delovna sila cenejša in za določena opravila primernejša. Pri tem se je delodajalcem obrestovala konkurenca med žensko in moško delovno silo, saj so bile ženske za isto delo plačane manj kot moški. Podobno se je dogajalo tudi v nekaterih neagrarnih dejavnostih, na primer pri opekarstvu. Med beneškoslovenskimi sezonskimi delavci v opekarnah so se včasih pojavljale številne ženske in celo otroci, ki so se zaradi potrebe udinjali posebno težkim in izkoriščevalskim delovnim razmeram (Picotti 1909; Cosattini 1903: 58–59).

Prisotnost žensk na trgu plačanega dela se je v desetletjih pred prvo svetovno vojno povečevala. Leta 1910 so na Slovenskem ženske predstavljale 30 odstotkov zaposlenih v industriji in obrti (Fischer 1984: 12). To zaposlovanje je bilo povezano tudi z migracijo. Tobačna tovarna, največji industrijski obrat v Ljubljani, je na primer leta 1900 zaposlovala več kot 1.000 delavk, od tega le tretjino domačink. Druge so prihajale iz neposredne in tudi bolj oddaljene okolice, nekatere dnevno, druge so se priselile v mesto in se tu poročile. Delo v tovarni in izselitev sta pri mnogih pomenila osebno gospodarsko osamosvojitve, ki se je kazala tudi v drugih oblikah osebne in družbene emancipacije. Pri drugih pa se je delovna migracija pojavljala v kombinaciji z domačo kmečko ekonomijo (Kremenšek 1976: 96–97). Domžalske slamnikarice so izstopale v tem, da jih je poklic popeljal na tuje. Imele so ugled kot hranilke svojih družin in predstavnice kvalificirane migracije, kar je bilo v ponos tudi njihovemu izvornemu kraju. Bile so javno priznane, ker so bile iskane in ker se niso udinjale za najnižje plače kot preprosta delovna sila (Milharčič Hladnik 2015: 47–48). Podoben, čeprav številčno marginalen primer, ki ni bil tako javno odmeven, so bile v Švici pred in med prvo svetovno vojno čipkarice v švicarskem kantonu St. Gallen (Svoljšak 2004: 157).

Samostojna ženska delovna migracija je, tako kot v preteklosti, v veliki meri ostajala vezana na trg hišnega dela. Ta je najbolj neposredno sooblikoval geografsko konfiguracijo in obseg ženskih delovnih migracij. Središča zaposlovanja na področju hišnega dela so bila regionalna in druga večja središča. Na Dunaju in v drugih avstrijskih mestih je bil zato delež žensk med slovenskimi priseljenci večji, in včasih, kot v primeru Koroške, večinski. Slovenskih služkinj, kuharic, sobaric in drugih hišnih pomočnic ni manjkalo niti v Zagrebu, Italiji in vse do Beograda, glavni zaposlovalni središči pa sta bila Trst in Reka. V Trst se je z namenom zaposlitve s slovenskega ozemlja priselilo največ žensk. Kranjsko migracijo proti Trstu so v 65 odstotkih predstavljale ženske, v mestu so ženske prevladovala tudi med priseljenci iz Goriške in Koroške. Služenje v mestnih družinah je bilo namenjeno podeželskim ženskam, ki so predstavljale 90 odstotkov vseh zaposlenih v hišnem delu. Mestna dekleta in tudi samostojno bivajoče priseljenke so se mu izogibale, ker je predpostavljalo sobivanje z delodajalcem v podrejenem in osebno omejujočem položaju. Ciljale so rajši na druge poklice in priložnosti zaposlovanja. Podeželskim dekletom je delovno razmerje v sobivanju z delodajalcem omogočalo sam dostop do mestnega delovnega trga. Zadoščalo je tudi konvencionalnim pravilom varnosti in morale, po katerih so zlasti neporočene migrantke brez spremstva veljale za ogrožene in potrebne posebnega varstva pred mnogimi nevarnostmi, ki so jim pretile v novih okoljih.

Priseljenke so bile večinoma samske, nekajletno služenje je bilo namenjeno izboljšanju ekonomije izvorne družine in delovnim izkušnjam, ki so omogočale vstop v zakon. V večini primerov je bilo služenje prav predporočna delovna faza, med katero so si dekleta zaslužila za balo in se opremila z gospodinjskimi in drugimi izkušnjami za družinsko življenje. Lahko ji je sledilo vračanje domov, v mnogih primerih pa je bilo začetni korak v prehajanju s podeželja v mesto, ki je bilo tudi velik poročni trg (Kalc 2014a: 19–20). Pogosto so se dekleta še zelo mlada kot prva med otroki oddaljevala od izvorne družine in s pomočjo migracije prehajala iz podeželskega in kmečkega v mestna gospodarska in družbena okolja (Ravnik 1996: 144–145).

Tudi službovanje v Egiptu je bilo za mnoga goriška dekleta krajša ali daljša etapa na poti osamosvajanja in družinske reprodukcije. Ta oblika ženske migracije pa je imela širšo funkcijo, saj se je izoblikovala v strukturni dejavnik ekonomij družin in celih vasi, iz katerih je izhajala. Vanjo so bile vključene številne zakonske žene in matere, ki so s svojim delom v Egiptu igrale nosilne vloge pri zagotavljanju obstoja in razvoja svojih družin. Iz tradicionalne ženske delovne migracije, navezane predvsem na Trst in Gorico, se je razvila v čezmorski migracijski sistem, ki se je ohranil vse do druge svetovne vojne in delno še do povojne dekolonizacije. Temeljlil je, podobno kot pri izseljevanju v Ameriko, na diferencialni vrednosti ženskega hišnega dela med elitnim egiptovskim in domačim trgom. V Aleksandriji ali Kairu so služkinje, kuharice in sobarice v bogatih evropskih podjetniških družinah zaslužile neprimerno več kakor v Gorici ali Trstu, kjer so številne delale v manj premožnih meščanskih družinah. Najvišje plačilo pa so prejemale dovilje, ki so bile skupaj z varuškami v tem ženskem izseljevanju posebna kategorija. Iz raziskav je razvidno, da so bile zaradi posebnega odnosa, ki so ga izkazovale pri delu z varovanci, dobro zapisane (Koprivec 2013). Ugodna je bila tudi denarna menjava. Tudi ta delovna migracija se je vzdrževala s pomočjo utečenih prometnih povezav, gospodarske izmenjave ter povezav Trsta in širšega primorskega prostora z vzhodnim Sredozemljem, kjer je Egipt veljal za nekakšno sredozemsko obljubljeno deželo in bil del ekonomske logike. Sami solkanski mizarji so svoje pohištvo izvažali v Egipt in si prizadevali, da bi se z odprtjem združne prodajalne v Aleksandriji izognili trgovskim posrednikom in si tako izboljšali položaj na egiptovskem trgu (Kalc 2015a: 69).

Kolonialni Egipt in kozmopolitska Aleksandrija sta bila relativno blizu in manj eksotična, kot si je mogoče misliti danes. Redne ladijske proge Avstrijskega Lloyda so zagotavljale varno potovanje pod nadzorom »domačega« ladijskega osebja, v znanem, tipično jadranskem oziroma sredozemskem mešanem družbenem okolju ter od začetka 20. stoletja

prostovoljcev Lige za boj proti trgovanju z belim blagom. V Egiptu so, zahvaljujoč kapitulacijam, posebnim meddržavnim pogodbam, migrantke živele pod okriljem avstrijskega, do tridesetih let po prvi svetovni vojni pa italijanskega pravnega reda. V Egiptu je dolga leta deloval frančiškanski misijon, leta 1908 pa so ga nasledile Slovenske šolske sestre, ki so delovale v Azilu Franca Jožefa. Zavetišče so leta 1898 ustanovili vidni predstavniki avstro-ogrske kolonije, da bi nudil zatočišče migrantkam in jih oskrboval, jim posredoval delo in bil kraj srečanj, družbenega ter verskega življenja. Migrantkam sta bili na voljo tudi avstrijska bolnišnica Princa Rudolfa in zasebna zdravstvena ambulanta, v kateri jih je v devetdesetih letih 19. stoletja in vse do svoje vrnitve v Evropo leta 1911 brezplačno zdravil slovenski zdravnik Karol Pečnik.

Tudi ta migracija, namenjena najrazličnejšim potrebam, načrtom in aspiracijam, od reševanja iz gmotnih stisk, do pridobivanja sredstev za popravilo hiš in gospodarskih poslopij, nakupa zemljišč, izboljšanja življenjskega standarda, do šolanja otrok in prizadevanj za družbeno napredovanje. Aleksandrinstvo je bila družinska ekonomska strategija, ki je temeljila na vrednosti ženskega plačanega dela in položaju, ki so si ga aleksandrinke pridobile na egiptovskem trgu skrbstvenega dela. Predpostavljalo je posebno organizacijo družinskega življenja, ne samo z vidika ekonomskih, ampak tudi čustvenih vlog in razmerij. Služenje v Egiptu je lahko bilo enkratna, krajša ali daljša delovna epizoda, lahko se je ponavljalo, da je vedno znova zadostilo novim namenom. Včasih se je časovno raztegnilo v dolgotrajno odsotnost žena in mater od doma ter »transnacionalno« obliko družinskega življenja. Včasih so za izseljenkami v Egipt prihajali otroci in možje, mnoge aleksandrinke pa so si v Egiptu ustvarile družine z drugimi priseljenci in se tam ustalile (Koprivec 2013).

Aleksandrinstvo, pogosto utečena in iz generacije v generacijo ponavljajoča se praksa, je bila zlasti za poročene ženske in matere veliko čustveno breme. Uveljavilo pa se je kot prava poklicna in migracijska specializacija in oblika ženske participacije v pridobitni ekonomiji, ki je hkrati pomenila tudi življenjsko iniciacijo in širjenje obzorja onkraj vaških in regionalnih meja v kozmopolitski svet. »Komaj sem čakala, da postanem aleksandrinca,« je o letih svojega odraščanja pripovedovala ena od migrantk in s tem izrazila mladostniška pričakovanja mnogih vrstnic, ki so iskale delo v Egiptu (Škrli 2009). O zapeljivem klicu Aleksandrije in Egipta pričajo tudi številna dekleta, ki so se, ker so bila brez izobrazbe, morala zadovoljiti s slabšimi službami ali pa so ostajala nezaposlena in odvisna od pomoči Jožefovega azila. Aleksandrinstvo je odstopalo od prevladujoče sheme ženske in moške migracije, med letoma 1907 in 1913 so namreč migrantke predstavljale 70 odstotkov

izseljencev iz Goriškega okraja v tujino, od tega je bilo več kot 72 odstotkov aleksandrink (Srebernič 1914: 12; Kalc 2015a: 60–61).

Razlike v obsegu in usmeritvah moških in ženskih migracij so se odražale v nesorazmerjih v spolni strukturi prebivalstva. Na Kočevskem je tako leta 1900 zaradi množičnega izseljevanja prišlo na 1.000 moških prebivalcev 1.219 žensk, v Beli krajini pa 1.308. Kranjska je bila v Avstriji s 1.102 ženskama dežela z največjim presežkom žensk med prisotnim rojenim prebivalstvom (Österreichische Statistik 1903). Izseljevanje je vplivalo tudi na spreminjanje strukture zaposlovanja, in sicer na naraščanje zaposlovanja žensk. Avstrijska poklicna statistika postavlja Kranjsko v desetletjih pred prvo svetovno vojno med dežele z največjim deležem pridobitnih žensk. Pojav je bil najizrazitejši v okrajih z najmočnejšim izseljevanjem, kot npr. v Črnomlju, kjer je bilo tri četrtine žensk pridobitnih, medtem ko jih je bilo na Kranjskem povprečno polovica. Z naraščanjem izseljevanja je naraščal tudi delež samostojno pridobitnih žensk, ki so na kmečkih gospodarstvih nadomeščale izseljene moške (Žnidaršič 2015: 122–124; Fischer 1988).

MIGRACIJSKI REŽIMI IN MIGRACIJSKA POLITIKA

Država in izseljevanje

Velika migracijska gibanja v 19. stoletju in do prve svetovne vojne so sovpadala z liberalnim odnosom držav in politike do prostorske mobilnosti in mednarodnih migracij. Ta odnos je bil posledica meščanskih revolucij in uveljavitve nazorov o svobodi premikanja kot temeljni človekovi pravici. Prosto premikanje znotraj in onkraj državnih meja ter med kontinenti pa je bilo hkrati predpostavka liberalnega ekonomskega razvoja. Človeškim virom je bilo treba odpreti pot do gospodarskih središč ter zagotoviti njihovo dinamično vključevanje v kapitalistične proizvodne procese. Pot liberalizacije prostorskega premikanja, ki ga je sprožila francoska revolucija, je bila v Avstriji dolgotrajna in je prišla do svojega končnega cilja šele v šestdesetih letih 19. stoletja. Medtem ko so ovire za mobilnost znotraj dežel in države v 18. stoletju začele postopoma odpravljati že terezijanske in jožefinske reforme, je ostajalo izseljevanje na tuje pod strogim nadzorom države. Izseljenski patent iz leta 1832 je le malenkostno omilil predpise represivnega izseljenskega patenta iz leta 1784 in je izselitev na tuje še naprej dopuščal le s privolitvijo države. Pogojeval jo je z izgubo državljanstva in, skladno z absolutističnim pojmovanjem podanikov kot državnega bogastva, s plačilom

odhodnine za osiromašenje, ki ga je izseljenec z odhodom povzročil državi, v primeru ilegalne izselitve pa je predvideval zaseg premoženja (Kalc 1997: 13). Osnutek marčne ustave leta 1849 je uvajal pravico do prostega premikanja in izseljevanja državljanov, a je s koncem revolucije ostal na papirju in je v veljavi ostal dotedanji izseljenski red (Drnovšek 2010b: 21–22).

V petdesetih letih se je režim vendarle nekoliko omilil in olajšal prosto premikanje znotraj cesarstva in v nemške države, s katerimi je bila Avstrija povezana v cono prostega gibanja. Do preloma z absolutistično preteklostjo in do polne sprostitev mobilnosti je končno prišlo z ustavnim zakonom leta 1867. Zakon je s četrtem členom uvajal svobodo izseljevanja, ki jo je načeloma omejevala samo vojaška obveznost. S tem je bila državljanu, ki je izpolnil svoje moralne državljanske dolžnosti, priznana pravica, da si po lastni volji izbere svoje začasno ali stalno bivališče znotraj države ali kjerkoli v tujini, ne da bi bil njegov položaj državljana kakorkoli okrnjen. Za potovanje v tujino je bil obvezen potni list, za nekatere države pa je zadostoval identifikacijski dokument, in sicer domovinski list ali delovna ter poselska knjižica. Z vse večjim izseljevanjem so se spremenile in širile pristojnosti diplomatskih predstavništev v deželah priseljevanja, kjer je država izseljevanja vzpostavljala službe za zagotavljanje pravne zaščite in asistencije svojim državljanom. Z novimi nalogami, načini uradovanja in finančnimi bremenami se je skladno z različnimi pristojnostmi soočal tudi političnoupравни sistem na domačih tleh, od ministrske vse do krajevne ravni. S tem je dobil transnacionalne razsežnosti in se moral vse bolj usklajevati s pravnimi sistemi držav priseljevanja. Kot obliko racionalizacije postopkov je država izseljevanja na svojih tleh izvajala zakonodajo držav priseljevanja. V Trstu, avstrijskem nacionalnem izseljenskem pristanišču, je to nalogo izvajala skupaj s konzularnimi uradniki ZDA (Kalc 2016: 114–115, 2015b: 83–84; Brunnbauer 2016: 191).

V dobi konstitucionalizma je bila Avstrija najbližje državam, ki so migracijska gibanja obravnavale po liberalnem načelu *laissez faire*. V nasprotju z nekaterimi drugimi, ki so izseljevanju postavljale določene zakonske omejitve in skušale tokove uravnati ter usmerjati skladno z gospodarskimi in drugimi interesi, Avstrija ni razvila niti pozitivne migracijske zakonodaje niti aktivne migracijske politike. Država je z jamčenjem svobode olajšala izseljevanje, ni ga pa spodbujala ali mu izkazovala naklonjenosti. Svojo vlogo je načeloma omejevala na opazovanje in nadzorovanje procesa ter zagotavljanje, da je potekal po pravnem redu. Ta policijski pristop je bil do konca 19. stoletja odraz nedovzetnosti politike in državnega aparata za izseljevanje, ko pa je prerasel v vprašanje nacionalnega pomena, pa

odraz razhajanj pogledov na problematiko in interesov v zvezi z njo. Iz tega razloga so se izjalovili vsi poskusi zakonske ureditve izseljenskega vprašanja, ki je bilo od konca 19. stoletja po zgledu drugih držav in same ogrske polovice monarhije na dnevnem redu politične agende tudi v Avstriji. Oblikovali sta se dve nasprotujoči si stališči. Ladjarski in trgovski podjetniki, na strani katerih je stalo trgovsko ministrstvo, so poudarjali gospodarske koristi izseljevanja za izseljence in njihove družine ter za državno gospodarsko blagajno. Poudarjali so tudi posredne blagodejne učinke, ki jih je imelo na krepitev avstrijskega pomorstva in trgovinskih interesov v mednarodnem kontekstu. Zagovarjali so popolno svobodo izseljevanja, regulativno poseganje države pa izključno z namenom zaščite izseljencev ter zagotavljanja urejenega poteka selitvenega procesa z vidika potovanja ter vključevanja izseljencev na čezoceanski delovni trg.

Industrialci in kmečki veleposestniki, ki jih je skrbelo pomanjkanje delovne sile in rast cen dela, so se zavzemali za restriktivno politiko. Njihova zaveznika sta bila notranje, zlasti pa vojno ministrstvo, ki je z izseljevanjem izgubljalo del svojih vojakov. Ta stran si je prizadevala za omejitev svobode izseljevanja, ohranjanje pojava v mejah realnih gospodarskih potreb izseljencev in za vzpostavitev kontrolnih sistemov za zatiranje ilegalnega izseljevanja na domačih tleh ter v tujih pristaniščih. Podobno so bile razdeljene tudi politične stranke, tako da so se prizadevanja za zakonsko ureditev izseljenskega vprašanja spoprijemala s težavnim iskanjem kompromisa med nasprotujočimi si stališči in rešitvami. Kljub temu da je izseljensko vprašanje polnilo strani časopisja in da je bila zakonska ureditev predmet živahne politične ter strokovne razprave z državoupravnega, gospodarskega, varnostno-polijskega in drugih vidikov, je država sledila liberalnim ustavnim načelom in na področje posegala le z občasnimi policijskimi ukrepi (Chmelar 1974: 140–159; Kalc 1996; 2016; Brunnbauer 2016: 152). V multinacionalni monarhiji in ob vse večjem nacionalnem konfliktu je bilo izseljevanje tudi v središču navzkrižnih narodnih interesov. Tudi ti so vplivali na merjenje moči okrog zakonske ureditve izseljenskega vprašanja in migracijske politike, ki je lahko favorizirala ali oškodovala položaj posameznih narodnih komponent (Bader Zaar 2003: 149).

Aktivno poseganje države v migracije se je osredotočalo na zatiranje ilegalnega izseljevanja in nedovoljenih praks gospodarskih osebkov, ki so se ukvarjali z »izseljenskimi posli« in imeli od njih gospodarske koristi. Nadzor so poleg policije izvajale tudi krajevne uprave, konkretno okrajna glavarstva in občine. Z izdajanjem potnih dokumentov oziroma npravstvenih in drugih mnenj o posameznikih so svobodo izseljevanja pogojevale bodisi za zaščito izseljencev bodisi v korist skupnosti. Tako so na primer občine lahko osebam,

nesposobnim preživljanja v tujini, ali v primeru, da bi njihovi nepreskrbljeni družinski člani v domovini postali javno breme, preprečile pridobitev potnega lista. Lahko pa so širokogrudno izdajale potna dovoljenja, ko se je prosilec v tujini obetal zaslužek, medtem ko bi doma bremenili socialno skrbstvo (Grossutti 2014: 23–25). Odločanje oblasti se je lahko od območja do območja in tudi od obdobja do obdobja razlikovalo, in to glede na gospodarske, družbene in druge razmere. Prihajalo je tudi v konflikt z ustavnimi načeli in liberalnimi stališči centralne politike. Na Slovenskem sta se izseljevanju v glavnem priznavala gospodarski in socialni pomen, uveljavljale pa so se tudi izrecno predpisane omejitve svobode izseljevanja. Oblasti izseljencev načeloma niso zadrževale, razen v primerih, ko so upravičeno menile, da se dotični v tujini ne bo sposoben vzdrževati (Kalc 1995: 50). Pozorne so bile tudi na razmere v državah priseljevanja in na posledice, ki so jih utegnili imeti povratni tokovi. Ob izbruhu ameriške krize leta 1907, ko se je v domovino vrnilo nadpovprečno število izseljencev, so, da bi lahko ukrepale v primeru težjih socialnih primerov, po posebnem nalogu deželnih oblasti okrajna glavarstva in občine poročale o socialnem položaju povratnikov.¹⁴

Oblastni nadzor nad izseljevanjem je bil namenjen predvsem vojaškemu obveznikom. Ti so predstavljali velik družbeni segment, glede na to, da je bilo izseljevanje v tujino predvsem moško in se je po starosti večinoma ujemalo z vojaško obveznostjo. Tudi odnos države do vojaških obveznikov je bil dokaj liberalen. V času vojaške obveznosti, ki je trajala od 17. do 36. leta starosti, se zavezanci niso smeli podati v tujino le med dejanskim služenjem vojaškega roka, ki je, po uspešnem naboru, nastopil z 21. letom. Do odslužene prezenčne dolžnosti in po njej so se lahko z dovoljenjem vojaških oblasti izseljevali vsi zavezanci, ki so izkazali gospodarsko potrebo in jamčili, da se bodo vrnili opraviti svojo vojaško obveznost. V teh primerih so dobili potne dokumente, veljavne do nabora oziroma do obveznosti, ki so jih imeli kot rezervisti. Legitimacije so lahko izjemoma pridobili tudi tisti, ki bi morali na služenje, a so imeli tehtne gospodarske razloge za iskanje pridobitnih priložnosti v tujini. Sezonskim izseljencem, ki so odhajali za krajši čas in se redno vračali, so oblasti še bolj podpirale (Kalc 2014b: 39–40). Krošnjarjem so izdajali posebne knjižice s potnimi dovoljenji za države, ki so jih smeli obiskati za opravljanje svoje trgovske obrti (Drnovšek 2010a: 682). Na obmejnih območjih pa je bilo ljudem zaradi vsakdanjih ekonomskih in družbenih stikov ter potreb prehajanje meje še bolj olajšano (Kalc 2016a).

Najpogostejša oblika nezakonitega odhajanja v tujino je bila povezana s kršenjem predpisov o vojaški obveznosti kot edini restrikciji svobode izseljevanja (Drnovšek 2010a:

¹⁴ Arhiv Republike Slovenije, *Okrajno glavarstvo Postojna*, Ük. 27: 7013/1908 Rückwanderung aus Amerika.

685). Leta 1913 naj bi imela Kranjska 11.000 svojih vojaških zavezancev v Ameriki (Drnovšek 2007b: 18). Na tej lestvici so med avstrijskimi deželami prednjačile Galicija, Bukovina in Dalmacija. V Galiciji je istega leta manjkalo kar 81.000 od 181.000 nabornikov, v Bukovini jih je od 19.000 zaradi izseljevanja izostalo 6.100, v Dalmaciji pa se jih na naboru ni zglasilo 14.000 (Kalc 2014b: 34–35). Najizrazitejša izseljenska območja na Kranjskem so prav tako beležila visoke deleže. Iz Bele krajine, na primer, je bilo leta 1913 v Ameriki 2.863 nabornikov, leta 1905 pa je v okrajih Kočevje, Novo mesto in Črnomelj izostalo 5.240 vojaških zavezancev med 21. in 36. letom starosti. Samo med letniki 1882–1884 se jih v kočevskem okraju na naboru ni zglasilo 510 od 1.370, v novomeškem jih je manjkalo 580 od 1.380, v črnomaljskem pa 670 od 1.030. Slovenski poslanec Fran Šuklje je ob navajanju teh števil v dunajskem državnem zboru ponovil ironične besede črnomaljskega okrajnega glavarja. Ta je svetoval, naj se črnomaljsko naborno komisijo pošlje njeno delo opravljat kar v Ameriko (Izseljevanje 1905; Drnovšek 2007b: 18). Zato in ker je krajevno kmečko gospodarstvo trpelo zaradi pomanjkanja delovnih moči, so oblasti leta 1910 prepovedale izdajanje potnih dovolil za tujino mladeničem v starosti od 18 let do zadoščene naborne dolžnosti (Dražumerič 1987: 180).

Ljubljanska policija, ki je imela glede na položaj Ljubljane v mednarodnem izseljenskem prometu veliko dela z nadzorovanjem in s prestrežanjem ilegalnih migrantov iz avstrijskih in ogrskih dežel, je letno aretirala okrog 70 oseb iz drugih občin na Slovenskem, ki so se brez pravih dokumentov odpravljali v Ameriko. Večina je bila vojaških obveznikov (Pogačnik 2000: 17). Kontrole so bile tudi v drugih krajih in na državni meji. Precej ohlapen in prepusten nadzorni sistem so številni precej zlahka obšli. Tako se je na primer na poti, ki je čez Liechtenstein in Švico vodila proti Le Havru – na veliko so jo uporabljali tudi slovenski izseljenci – nezakonito izseljevanje odvijalo pred očmi avstrijskih organov. Ti niso mogli preverjati legitimacij vseh potnikov, preprosto zato, ker so imeli vlaki po mednarodnih dogovorih le nekajminutni postanek (Chmelar 1974: 88–89; Markitan 1912: 11–12). Znanе so bile skrivne poti, ki so vodile prek Nabežine in čez avstrijsko-italijansko državno mejo v Genovo (Caro 1909: 61–62). Še lažje je bilo prestopati mejo z Nemčijo. Avstrijske oblasti so dosledno kontrolo nad čezoceanskimi izseljenci izvajale samo v Trstu in na Reki. In še tu so se ji mnogi s pomočjo ladjarskih družb ali na druge načine izognili. Država si je prizadevala doseči, da bi lahko neposredno nadzorovala svoje avstrijske državljane v nemških pristaniščih Hamburgu in Bremerhavnu. Nemške oblasti, ki so branile interese svojih ladjarskih družb in svojo teritorialno suverenost, pa na to niso pristajale (Brunnbauer 2016: 178)

V prehodnih državah in državah priseljevanja so od migrantov zahtevali le identifikacijske dokumente. Za to pristojnih organov niso zanimale vojaške ali druge obveznosti migrantov do matične države. Iz gospodarskega interesa jih prav tako ni zanimalo, ali so iz nje izstopili nezakonito. Državne oblasti same so svojim ladjarskim družbam in agencijam dopuščale, da so pridobile čim več tujih izseljencev in jih v škodo konkurence na razne načine podpirale. Vojaški zavezanci so se nezakonito izseljevali, da bi se izognili vojaški službi. Večina pa ni odhajala izrecno s tem namenom, pač pa iz gospodarskih razlogov. Mnogi so pridobili ustrezna potna dovoljenja za delo v tujini, potrjena s strani vojaških oblasti. Ilegalni izseljenci so v tujini postali s tem, da so se tam ustalili oziroma se niso pravočasno vrnilo opraviti vojaško obveznost. Ta pojav je bil razširjen predvsem pri čezoceanskem izseljevanju. Pri sezonskem izseljevanju ali tradicionalni krožni migraciji so bile kršitve zakona minimalne, migranti so se namreč redno vračali domov. Tako je bilo na medministrski posvetovalni konferenci za preprečevanje nezakonitega izseljevanja na Dunaju oktobra 1913 povedano, da na Tolminskem skoraj ne poznajo ilegalnega izseljevanja. Kljub temu da so delavcem letno izdali 1.400 potnih listov, so bili ti dobro poučeni o svojih pravicah in vojaških omejitvah, tako da pri vojaških naborih skoraj ni bilo izostankov (Kalc 2014b: 40).

Številni so se nezakonito, brez ustreznih dokumentov in dovolil, izseljevali še iz drugih razlogov, na primer da bi se izognili družinskim, kazenskim, pravnim ali drugim obveznostim. Vir kršitev in nepravilnosti je bilo navsezadnje nepoznavanje zakonodaje. Javnost ni poznala predpisov oziroma ni pravilno razumela, pod katerimi pogoji se vojaški obvezniki smejo izseljevati. Mladenci so ubirali ilegalne poti v zmotnem prepričanju, da ne smejo zapustiti države. Tako je bilo mogoče v časopisih brati priporočila vojaškim obveznikom, naj ne odhajajo naskrivaj, ker je izseljevanje pod določenimi pogoji dovoljeno tudi njim. Za pridobitev ustreznih potnih dokumentov je bilo dovolj, da so oblasti prepričali o potrebi in dobronamernosti odhoda na delo v tujino. Pri tem je poleg argumentov pomagalo zagotovilo staršev ali kake druge zaupanja vredne osebe (Goršič 1911; Kalc 2014b: 40). Za kršitev vojaške obveznosti je bil merodajen ubežni naklep, ki je bil dokazan s tem, da so obveznika osumili oziroma ga zasačili pri poskusu odhajanja brez dokumentov, z neveljavnimi potnimi dokumenti ali s tem, da se na opravljanje državljske dolžnosti ni vračal brez ustreznega opravičila (Kalc 2014: 38).

Ni manjkalo primerov, ko so »ubežniki« uporabljali ponarejene dokumente, potne liste drugih oseb in tujih držav, glede na to, da na njih ni bilo fotografije. Slovenske izseljence, pri

katerih so našli tuje potne liste, to so bili predvsem ogrski, je zato ljubljanska policija avtomatično aretirala in preverila verodostojnost listin. Aretacijam nezakonitih izseljencev in zlasti vojaških zavezancev so botrovale tudi anonimne ovadbe policiji (Drnovšek 2010a: 685). Če so se eni vojaški zavezanci vračali, jih je še več Amerika zadržala. Ti ne glede na prvotne namene in obljube niso kazali velikega interesa za služenje vojske. Nezakoniti izseljenci niso kršili predpisov o izseljevanju, pač pa tiste, ki so izseljevanje omejevali; sankcije so sledile v skladu s temi. Vojaški zakon je za tiste, ki so z ekspatriacijo hoteli ubežati vojaški obveznosti, predvidevala visoke denarne kazni od enega do dvanajst mesecev zapora. Dejanske kazni so bile v resnici milejše, v primeru nepravilnosti so bile samo administrativne. Tudi zato se mnogi na to tveganje niso preveč ozirali. V zvezi s svobodo in z omejitvami izseljevanja je prihajalo tudi do pravnih zapletov in birokratskih zagat. Lahko se je na primer zgodilo, da je povratnika, ki se je kot ameriški državljan v domovino vrnil na obisk ali za stalno, avstrijska policija aretirala in zaradi kršitve vojaške ali druge avstrijske zakonodaje ali neurejenega pravnega statusa v odnosu do matične države predala sodstvu (Drnovšek 1989: 208–209). Taki in podobni primeri so bili tudi drugod v državi kar običajni (Brinkmann 2013).

Država je nadzorovala tako ladjarske kot potovalne agencije, saj se je nezakonito izseljevanje porajalo skupaj z novačenjem in s pomočjo, ki so jo uradni in nezakoniti agenti ponujali izseljencem pri nezakonitem zapuščanju državnega ozemlja. Osebe, ki so se ukvarjale z »izseljenskimi posli«, so bile pod strogo birokratsko in policijsko kontrolo. Država je že v petdesetih letih prepovedala izseljenske agencije in nato, da bi jim preprečila aktivno novačenje izseljencev, še nekajkrat zakonito intervenirala (Kalc 1995: 49). Ladjarske in potovalne agencije, ki so ponujale potovalne aranžmaje, so se morale omejevati na oglaševanje, prodajanje vozniških kart in nudenje informacij na prošnjo zainteresiranih. Osebe ni smelo delovati zunaj pisarniških poslovnih prostorov, prepovedana je bila vsakršna oblika nagovarjanja, spodbujanja k izseljevanju ali novačenja čezoceanskih potnikov. Agencije so morale registre odpremljenih potnikov voditi z natančnimi osebnimi podatki in oblastem omogočiti vpogled vanje. Agenti so bili pri svojem delu zelo iznajdljivi in so se spretno izogibali nadzoru (Kalc 2014b: 39). V policijskih, okrajnih in občinskih arhivih na Slovenskem naletimo, podobno kot v drugih deželah cesarske Avstrije, na dokazno gradivo o nedovoljenem delovanju agencij in njihovih nezakonitih sodelavcih na terenu, zaplenjeno pri osebah, ki so jih zasačili, ko so nezakonito zapuščali domovino. Od prospektov ladijskih družb in literature o razmerah v Ameriki, do pisem agentov z natančnimi navodili, kako naj ravnaajo, da se bodo prebili čez državno mejo (Caro 1909: 61). Podobna pisna navodila je

svojim strankam iz Amerike delil tudi slovenski agent Frank Sakser (Umek 1966: 200). Potovalne agencije niso smele ponujati potovanj z nekoncesioniranimi ladjarskimi družbami, zato so zanje nelegalno pridobljeni potniki vozovnice kupovali šele med potovanjem na vmesnih postajah v tujini ali v izseljenskih pristaniščih (Becker 2010: 46–47).

Oblasti in tudi širša javnost so bile posebno pozorne in nezaupljive do izseljevanja v Južno Ameriko. Po eni strani zato, ker so tam vladale negotove politične in pogosto tudi vojne razmere. Oblasti so zato stalno informirale krajevne uprave in odsvetovale izseljevanje v države, kjer so priseljencem pretile nevarnosti. Po drugi strani pa zato, ker so se zlasti v Braziliji priseljenci pogosto znašli v težkih gospodarskih okoliščinah in nezavidljivih položajih v odnosu z delodajalci oziroma veleposestniki. Zanje je morala intervenirati matična država, ki pa jim pogosto ni uspela pomagati iz zagat oziroma je z njimi izgubila stike. Država tudi ni dobro poznala pravne priseljske zakonodaje posameznih držav in pogojev naseljevanja kolonizacijskih družb, da bi, kot v primeru Severne Amerike, izseljence lahko preventivno zadržala. Še bolj problematično kot pri tistem v Severno Ameriko je bilo nadzorovanje in preprečevanje novačenja izseljencev. S tem so se ukvarjale agencije iz tujine, predvsem iz Furlanije, ki so svojo propagando širile in stranke kampanjsko iskale med nezadovoljnimi kmeti po celotnem avstrijskem ozemlju, ne da bi pri tem tvegale sankcije avstrijskih organov. Med najbolj razvpitimi je bila agencija Nodari iz Vidma, ki je imela mrežo sodelavcev razpredeno vse do Galicije in Bukovine. Pogosto se med izseljenskimi agenti, ki so v Avstrijskem primorju in na Kranjskem rekrutirali izseljence za Južno Ameriko, pojavlja tudi ime slovenskega agenta Antona Gergoleta, doma iz Doberdoba. Tako pri avstrijskih kot pri italijanskih oblasteh je veljal za enega najbolj agresivnih in brezvestnih, med ljudmi pa za pravo avtoriteto pri odpravljanju izseljencev v Južno Ameriko (Kalc 1995: 48–49; Grossutti 2013: 61–62; Umek 1979).

K nezaupljivemu odnosu oblasti do izseljevanja v Brazilijo so na Slovenskem, in tudi drugod v Avstriji, konec osemdesetih let prispevala dogajanja v zvezi z organizacijo izseljevanja iz tržaškega pristanišča na pobudo tržaških bančnikov in brazilskih častnih konzulov Morpurgo. Že reklamna kampanja, ki je Brazilijo prikazovala v »rožnatih barvah«, je zaskrbelo javno upravo in širšo javnost. Ko se je izvedelo, da se izseljenci prvega od treh organiziranih transportov vračajo v domovino, so deželne in krajevne uprave, da bi zaščitile izseljence, a tudi iz skrbi pred množičnim odhajanjem, zahtevale prepoved izseljevanja. Morpurgi so bili prisiljeni zapreti podjetje (Umek 1979; Cecotti, Mattiussi 2003; Kalc 2001). Afera, ki je v javnosti dvignila veliko prahu in polnila časopisne strani s pričevanji

povratnikov (Iz Brazilije – nazaj v Trst 1889), je sovpadala s podobnimi dogajanja drugod po državi. Zato so leta 1889 na vsedrjavni ravni in po posameznih deželah obnovili prepoved ustanavljanja izseljenskih agencij (Grossutti 2013: 57). Ukrep še vedno ni zalegel, saj se je delo agentov iz tujine nadaljevalo. Izselsjevanje v Brazilijo je zaradi številnih repatriacij in stroškov, ki so jih s tem imele domovinske občine, še naprej vzbujalo nasprotovanje (Brunnbauer 2016: 185–190).

Druga afeta, ki so ji sledile restrikcije svobode izselsjevanja, je izbruhnla potem, ko se je leta 1912 v Trstu s svojo progo za izselsjence usidral kanadski prevoznik Canadian Pacific Railway Company in s tem ogrozil monopolne interese Severnoatlantskega ladjarskega kartela. Dunajska vlada je koncesijo kanadski družbi podelila z namenom, da bi povečala vlogo domačega pristanišča v mednarodnem izselsjenskem prometu in v prizadevanju za »nacionalizacijo« avstrijskega izselsjevanja. V odgovor je kartel z Austro-Americano vzpostavil konkurenčno progo v Kanado. Začela se je vojna cen, ki jo je kartel bojeval tudi s časopisno propagando. Kanadsko družbo je obtoževal načrtnega novačenja vojaških obveznikov in spodkopavanja temeljev avstro-ogrske vojske. To je privedlo do vrelišča vprašanji izselsjevanja in množične odsotnosti vojaških obveznikov, ki sta že več kot desetletje razburjali nasprotnike svobodnega izselsjevanja. K segrevanju ozračja so prispevali balkanske vojne in stopnjevanje vojaške pripravljenosti zaradi napetosti z Rusijo. Oktobra 1913 je vlada prepovedala delovanje kanadske družbe in zaprla vsa njena predstavništva. Preiskava je pokazala, da so vse družbe in potovalne agencije iz ekonomskih koristi sistematično kršile zakonodajo ter novačile vojaške obveznike in druge ilegalne izselsjence. Enako je ravnala tudi domača Austro-Americana, ki je zato utrpela aretacije več funkcionarjev in zaprtje nekaterih predstavništev v Galiciji (Chmelar 1974: 144–152; Kalc 2014b).

Na pritisk vojnega ministrstva in drugih nasprotnikov liberalnega odnosa do izselsjevanja v državnem aparatu in političnih krogih so marca 1914 poostrili nadzor nad izselsjevanjem. Pravnega reda o pravici in omejitvah izselsjevanja niso spremenili, za bdenje nad premikanjem prebivalstva in agencijami ter uveljavljanje obstoječih predpisov pa so okrepili in reorganizirali nadzorni aparat na državnem ozemlju in državnih mejah. Poostren režim, pri katerem so po novem poleg policije sodelovali še finančna straža in železničarsko osebje, se je izvajal tudi na Slovenskem. Ukrep je bil sporen in je razdvajal same vladne kroge. Po mnenju zgodovinarjev je bil politični maneuver sil, ki so želele izselsjevanje spraviti pod neposredni nadzor države, da bi ga lahko uravnavali po konservativnih načelih in interesih (Chmelar 1974: 156). Liberalne in leve politične sile v ukrepu niso videle prave

koristi za državo, ki naj ne bi skrbela za dejanske potrebe državljanov, pač pa samovoljno krčila temeljne državljanske pravice in svobodo dostopanja do gospodarskih virov, ki jih domovina ni bila zmožna zagotoviti svojemu prebivalstvu (Kalc 2014b: 41). Ob tej aferi in konfrontaciji, ki je izbruhnila tudi znotraj kartela in ošibila nemške partnerje, je avstrijsko trgovinsko ministrstvo neposredno poseglo v pogajanja med ladjarji in iztržilo Trstu večjo kvoto prometa. Ta poseg je zadostil predvsem gospodarskim interesom domačega ladjarstva. Vsa preostala vprašanja, od najbolj perečega, to je zaščite izseljencev, do načrtne izseljenske politike, za katero so se mnogi zavzemali, so ostala nerazrešena (Chmelar 1974: 140–159; Kalc 2014b).

Migracije kot moralni in narodni problem

Migracije so od srede 19. stoletja tudi na Slovenskem postale odmevna in vse bolj žgoča tema. Časopisje in publicistika sta redno poročala o izselitvah in vse številčnejši slovenski prisotnosti na tujem. Že od samega začetka je bil pojav deležen kritik, vendar, dokler je imel še zmeren obseg in se je odvijal večinoma v že znanih oblikah, ni vzbujal pretiranih skrbi. Ko se je začela kazati njegova prava narava in je prerasel v epohalne dimenzije, pa je vse bolj postajal predmet politične razprave in javnih diskurzov. Glede na to, da je sovpadal z obdobjem gradnje naroda in intenzivnega uveljavljanja narodne ideologije, je množično izseljevanje dobilo mesto med osrednjimi narodnimi vprašanji in postalo tema rodoljubnega diskurza. Ne glede na svetovnonazorske usmeritve je v slovenski politični in družbeni misli ter pri oblikovalcih javnega mnenja prevladovala teza, da je pojav v nasprotju z interesi naroda in da ogroža sam njegov obstoj. Zato je bil deležen negativnega predznaka in je v javnem govoru nastopal ovit v slabšalno metaforiko, ki je poudarjala njegove dramatične dimenzije in pogubne učinke. Najbolj razširjeni in povedni sta bili prisposodbi o »narodnem krvavenju« in o »rak rani na telesu slovenskega naroda« (Drnovšek 2010b).

Leta 1911 je Janko Mačkovšek srž problema strnil v znanstveni razpravi o demografskem razvoju in položaju Slovencev v odnosu do sosednjih narodov v monarhiji. Še sredi 19. stoletja – je opozarjal – je bila slovenska narodna izguba minimalna in je zaradi asimilacije v glavnem nastajala na obrobju slovenskega etničnega ozemlja. V drugi polovici in predvsem od zadnjih desetletij stoletja pa se je omenjenemu »sovražniku« pridružilo izseljevanje, ki je iz osrčja slovenskega etničnega prostora odnašalo njegove najboljše življenjske sile. Tujina je sebi pridržala »cvet« in najinteligentnejši del slovenskega ljudstva,

vračala pa »stare, bolne in nadložne«. Kljub naravni vitalnosti in naraščanju slovanstva so zato v primerjavi z drugimi narodi monarhije Slovenci številčno relativno nazadovali. Bili so narod z najnižjim številom članov v najboljši rodni in delovni starosti ter z najvišjo stopnjo ostarelega prebivalstva. To je bilo toliko huje, ker se je slovenstvo tudi v sosednjih deželah hitro izgubljalo, medtem ko se je na levem bregu Drave zaradi rasti nemštva krčilo samo slovensko etnično ozemlje (Mačkovšek 1911: 245–250). Te teze, ki jih je avtor podkrepil s številkami popisov prebivalstva, so se v taki ali drugačni obliki na vidnem mestu pojavljale tako v socialni kot v politični in širši narodni misli. V načelnih stališčih so se v odnosu do izseljevanja kazali večji ali manjši posluš do problematike in različna gledanja na reševanje z njo povezanih družbenih in moralnih tem. Največ zanimanja je težavam posvečalo katoliško časopisje, nekoliko manj liberalno in socialdemokratsko. Cerkev se je med vsemi ustanovami tudi najbolj zavzemala za problematiko in izseljence.

Pod vtisom izstopajočih dogodkov, ki so vznemirjali javnost, in v zanosu razprave so se širile zahteve, naj se izseljevanje prekine ali celo prepove. Glede na objektivne družbeno-gospodarske razmere, v katerih se je porajalo, pa prepoved ni bila niti realistična niti moralno sprejemljiva rešitev. Kot so poudarjali tudi najbolj odločni kritiki izseljevanja, ljudem ni mogoče preprečiti, da si srečo in blagostanje iščejo v tujini, če v domovini zanje ni dovolj kruha. Za nekatere vidne osebnosti in poznavalce, kot je bil Jurij Trunk, izseljevanje ni bilo povsem nujno, a tudi ne neopravičeno in zlo samo na sebi (Trunk 1912: 412). Njegov duhovniški kolega Franc Šušteršič, ki je deloval med slovenskimi izseljenci v ZDA, je leta 1891 v svojem spisu o ameriških Slovencih poročal, da v Novem svetu izseljenci niso postali milijonarji, mnogi pa so tam našli svojo srečo in bi doma ne mogli nikoli tako dobro živeti (Šušteršič 1891). Tudi slovenski škofje so v spomenici ob katoliškem shodu leta 1913 izseljevanje opredelili kot naravni pojav, ki človeštvo spremlja že od biblijskih časov. Pomagalo je premoščati gmotno pomanjkanje in težka družbena stanja, prispevalo je k napredku trgovine, širjenju tehničnih znanj, omike in samozavesti, ki so jih povratniki prinašali tudi v izvorna okolja. Nemogoče in nespametno bi ga bilo popolnoma prepovedati ali zatreti (Prečastiti duhovščini 1913: 137–138). Izseljenci in njihovo delo pa so bili velik gospodarski in narodni kapital, ki ga je treba ščititi. Izseljevanje je bilo zato treba regulirati glede na »upravičene« interese izseljencev in njihove domovine.

Javni govor je obtoževal dejavnike izseljevanja ter klical k odgovornosti državo in politiko. Ivan Mulaček je svoj spis iz leta 1913, posvečen statistiki izseljevanja na Kranjskem, uvedel prav z očitkom »naši politični javnosti« zaradi »fatalistično indiferentnega« odnosa do

enega od najpomembnejših »med socialnimi in narodnimi vprašanji«. Z neizpodbitnimi številkami je želel spodbuditi slovenske merodajne kroge k večji zavednosti, da bi končno kaj ukrenili v zvezi z izseljenskim vprašanjem (Mulaček 1913: 16–17). Pisci in razpravljavci so za vzor postavljali druge države. Italija je leta 1901 sprejela nov izseljenski zakon, ki je z vrsto varovalnih ukrepov ščitil izseljence na čezoceanski poti in jim nudil pomoč države v priseljskih deželah. Z njim je Italija opustila pasivni policijski pristop ter prevzela aktivnejšo vlogo pri usmerjanju migracij in upravljanju izseljenskega procesa na raznih ravneh. Po mnenju izvedencev je s tem tako z gospodarskega in narodnopolitičnega kot družbenovarstvenega ter organizacijskega vidika vzpostavila najnaprednejšo migracijsko zakonodajo v Evropi. V okviru tega pravnega režima so se izseljevali Slovenci iz Beneške Slovenije.

Tudi Ogrska je leta 1903 poskrbela za zakonsko ureditev in jo leta 1909 dopolnila. Na njeni podlagi, ki je podobno kot italijanska država dopuščala možnost restrikcij in usmerjanja selitvenih tokov, je usmerila del čezoceanskega izseljevanja preko Reke in ga ohranila pod strožjo kontrolo. Ogrska zakonodaja je s predpisi o striktni kontroli državi dopuščala največ manevrskega prostora za reguliranje ali zaviranje in celo prepovedi izseljevanja (Chmelar 1974: 140–141; Brunnbauer 2016: 154–157); veljala je tudi za slovenske izseljence iz Prekmurja. V Avstriji pa sta vladni osnutek iz leta 1904, izdelan po vzoru italijanske in nemške zakonodaje, ter zasebni načrt izseljenskega zakona, ki ga je leta 1908 predložil nadinšpektor Južne železnice v Trstu, Karl von Frey, propadla. Tudi vladni osnutek iz leta 1913 ni naletel na potrební konsenz in je razdvajal tako politične in interesne kroge kot javnost. Zavržen je bil predvsem zato, ker je državi dopuščal možnost restrikcij izseljevanja v določene države, kar je bilo v nasprotju z ustavnimi liberalnimi načeli o svobodi izseljevanja (Chmelar 1974: 141–156). Kritiki teh zamud in državne (ne)politike, med njimi vidni slovenski razpravljavci, so vladi očitali, da prepušča človeški kapital Ameriki, ne da bi od tega iztržila ustrezno odškodnino. Da se ni zanimala, kako na tujem ravnajo z njenimi državljani in za njihove težave, ki so se porajale v obliki poškodb, bolezni, smrti in izkoriščanj. Da je puščala odtekati toliko denarja v tuja pristanišča in v roke tujega ladjarstva, glede na to, da je samo sedem odstotkov avstrijskega izseljevanja v čezmorske dežele potekalo iz domačih pristanišč (Kalc 2015b: 80). Da se je v domovino vračala le ena tretjina kapitala, ki so ga bili vredni izseljenci in njihovo delo. Medtem ko so v tujini mnogi ostajali brezposelni ter so živeli v revščini, je doma marsikje primanjkovalo delavcev (Trunk 1912: 412–415). Ob raznih priložnostih in z več strani so prihajala opozorila, da je zaradi

izseljevanja primanjkovalo delovne sile, da je zaradi tega in posledičnega naraščanja cen dela trpela domača ekonomija in da je bil pod vprašajem sam obstoj večje kmečke posesti (Izseljevanje 1905).

Izseljenskih agentov niso obtoževali le nezakonitega načina delovanja in goljufivega odnosa do strank. Pripisovali so jim tudi razloge za množičnost pojava in usmerjanje izseljevanja glede na interese ameriškega velekapitala. Nasploh sta bili pod udarom nasprotnikov izseljevanja država in vlada, ki je s svojim *laissez faire* odnosom izseljenske tokove prepuščala samim sebi, organizacijo izseljevanja pa profita lačnim zasebnikom, namesto da bi stala izseljencem ob strani in pojav uravnavala v njihovo korist ter v korist narodnega gospodarstva (Adlešič 1909: 170–173). Dolžili so jo pristranskosti in podpiranja kapitalističnih ter elitnih interesov na škodo izseljencev in njihovih ožjih domovin. Tako so ji očitali, da se je ob sporu med kanadsko ladjarsko družbo CPR in severnoatlantskim kartelom leta 1913 odzvala šele ob izbruhu afere zaradi nezakonitega novačenja vojaških zavezancev in na pritisk vojnega ministrstva. Vladni osnutek izseljenskega zakona naj bi dokazoval, da je bilo vlado strah mogočnega kartela in je ni skrbelo, če bodo ladjarske družbe še naprej lovile ter izžemale izseljence (Krek 1913). Za odnosom države do izseljenskega vprašanja naj bi stala tudi prikrita politika nemštva in madžarskega nacionalizma, ki je izseljevanje uporabljala kot inštrument za favoriziranje nemške in na Ogrskem madžarske narodne komponente ter omejevanje družbenogospodarskega razvoja in politične moči slovanstva (Zavertnik 1925: 258). Ogrska je sploh videla v izseljevanju način reševanja nacionalnega in ne samo socialnega vprašanja in pozdravljala dejstvo, da je proces zajemal predvsem nemadžarske narodne komponente (Puskàs 1982: 96; Brunnbauer 2016: 156)

Ob kritikah so se pojavljale tudi zamisli o omejevanju negativnih učinkov izseljevanja in izkoriščanju njegovih prednosti. Ob prvih odhodih v Argentino leta 1878 je slovenski član Goriške kmetijske družbe, Fran Povše, zahteval, naj se furlanski in slovenski kmetje v Brdih rešijo oderuških pogodbenih odnosov, s katerimi je nanje pritiskala kolonska gospoda. To naj bi bil glavni vzrok za obup malih kmetov in kolonov ter njihovo odhajanje v Ameriko (Marušič 1995: 61). Belokranjski posestnik in poslanec Šuklje je leta 1905 v državnem zboru poudarjal potrebo po odpravljanju gospodarskih vzrokov izseljevanja. Treba bi bilo zagotoviti stalni zaslužek mlademu prebivalstvu, ki ga, ker je bilo dela le za nekaj mesecev letno, ni bilo mogoče zadržati niti z visokimi mezdami. Podpirali naj bi kmetijstvo in zgradili že dolgo načrtovano železnico, ki bi belokranjsko agrarno ekonomijo dvignila iz lokalne izoliranosti in ovrednotila njene potenciale. Omogočili naj bi tudi oživitev industrije, ki ji je Kolpa nudila

pogonsko silo (Izseljevanje 1905). Katoliški krogi so s Slovensko ljudsko stranko na čelu kot recept za zaustavitev izseljevanja zagovarjali »pametno kmečko gospodarsko politiko«. Radikalnejši misleci so rešitev izseljenskega vprašanja videli kot nujno predpostavko gospodarskega razvoja ter narodnega obstoja v industrializaciji (Drnovšek 2010b: 124–125, 127). Dosti je bilo zahtev po odpiranju poklicnih in tehniških šol, da bi »slovenski sinovi« ne odhajali v tuje rudnike in tovarne, medtem ko je v tovarne na Slovenskem prihajala tuja kvalificirana delovna sila (Drnovšek 1989: 207).

Koroški zdravnik Karol Pečnik, ki je dolga leta služboval v Aleksandriji, je zagovarjal tezo, da bi morale moško izseljevanje slediti zgledu goriških žensk in se preusmeriti v Egipt. Tu bi se izseljenci lahko uveljavili v obrtnih in drugih poklicih ter se situirali v srednji razred, namesto da se v Ameriki udinjajo kot preprost in izkoriščen proletariat. Uravnovesila bi se spolna struktura izseljevanja in lahko bi se oblikovale čvrste slovenske kolonije, kar bi koristilo tako migrantom kot slovenskim gospodarskim ter nacionalnim interesom (Pečnik 1897; Mlekuž 2016). Izrazito ekonomsko je bilo razmišljanje goriškega odvetnika in socialističnega politika Henrika Tume, ki si je prizadeval za rast slovenskega gospodarstva na Goriškem. V Slovencih, ki so se razpršili po svetu, je videl posrednike za promocijo in razvoj slovenskega izvoza in trgovine (Marušič 1995: 63–65). Andrej Gabršček, urednik goriškega časopisa *Soča*, pa se je v Egiptu osebno seznanil s položajem tamkajšnje slovenske kolonije in skušal posredovati pri avstro-ogrskih diplomatskih krogih za izboljšanje položaja slovenskih delavk. Med drugim mu je bila pri srcu organizacija pošiljanja prihrankov, za katero naj bi skrbelo Goriška hranilnica (Gabršček 1934: 260).

Jurij Trunk je, podobno kot vsi zagovorniki pozitivne izseljenske zakonodaje in »umne« izseljenske politike, menil, da bi morala avstrijska vlada izseljevanje omejevati glede na potrebe in ga usmerjati v najugodnejše dežele. Avstrija naj bi se v koaliciji z Italijo in Rusijo, ki so skupaj prispevale glavnino vsega čezoceanskega izseljevanja, pogajala za svoje ljudi (Trunk 1912: 415). Ker je bilo to v ZDA objektivno zelo težko, je zagovarjal usmerjanje izseljevanja v južnoameriške države, kjer je bila obrt manj razvita in bi slovensko rokodelstvo lahko prišlo bolj do izraza. V Argentini je videl možnosti tudi za krajše ali sezonsko izseljevanje, kakršno so poznali v Italiji (prav tam: 416). V mislih je imel izseljevanje agrarnih delavcev, ki so se, izkoriščajoč izmeničnost letnih časov med severno in južno poloblo ter ugodne cene čezoceanskega prevoza, pozimi zaposlovali na argentinskih veleposestvih. Juro Adlešič je ob ugodnih možnostih zaslužka pri tovrstnem izseljevanju

poudarjal, da je kmečko delo bolj ustrezalo naravi slovenskega človeka in da bi se v Argentini pridobljena znanja lahko obrestovala tudi v domačem kmetijstvu (Adlešič 1909: 177).

Vse politične strani so se strinjale z zahtevo, naj država poskrbi za varstvo izseljencev na poti in v tujini, naj zakonsko regulira in nadzira zasebni aparat, ki je skrbel za organizacijo izseljevanja. Juro Adlešič je po veliki krizi v letih 1907 in 1908, ko je čezoceanski tok ponovno zaživel, problematiki namenil posebno študijo, v kateri je upošteval stališča in vizije avstrijskih izvedencev in bogato literaturo na temo izseljevanja ter družbenogospodarskih vprašanj (Adlešič 1909; Drnovšek 2010b: 119). Izseljenci se niso mogli zanašati samo na svoje zveze in poznanstva, življenje v tujini se je namreč razlikovalo od njihovih predstav. Komaj ustanovljena Rafaelova družba ni bila kos vsem potrebam, še manj uporabni so bili nasveti v časopisih in publikacijah. Izseljevanje je bilo treba organizirati, in ker je država na tem področju zamujala oziroma za to ni kazala prave zavzetosti, je menil, da se morajo dela lotiti sami.

Adlešič je zagovarjal popolno podreditev izseljevanja javnemu nadzoru. Predlagal je organizacijo pod okriljem deželnih oblasti in z osrednjim komitejem v Ljubljani, ki bi s krajevnimi pododbori in z odseki po občinah segala do posameznih vasi. Organizacija bi bila javne narave, delovala bi izključno človekoljubno in za narodne interese, ne pa za zasebne gospodarske koristi. Varovala bi izseljence na poti in v deželah priseljevanja ter jih usmerjala glede na njihove potrebe in interese domovine. S pomočjo občin in duhovščine bi izseljencem delila nasvete in vzdrževala vezi z avstrijskimi centralnimi oblastmi ter s slovenskimi društvi v priseljskih deželah. Izseljencem bi priskrbela delo, izposlovala ugodne cene prevozov in tako obšla ter zmanjšala negativne vplive agencij. S tako »preventivo« bi izseljence izročala v prave roke in doma zadržala tiste, ki jih v tujino ni gnala resnična potreba. Med odsotnostjo izseljencev bi skrbel tudi za varstvo njihovih družin, vključno z upravljanjem financ in prihrankov iz tujine. Pri organizaciji naj bi sodelovali župniki, župani in druge zaupanja vredne osebe. Adlešičev predlog se je ujema z najbolj neliberalnimi pogledi na izseljensko problematiko. Po njegovem je bilo treba izseljevanje »omejiti, zagozditi, zaježiti«, najpogosteje naj bi mu namreč botrovali predsodki o tujini in agitacija (Adlešič 1909).

Janez Evangelist Krek, predstavnik krščanske socialne misli, si je s slovenskimi strankarskimi somišljeniki v dunajskem parlamentu prizadeval za sprejem zaščitne izseljenske zakonodaje. Poudarjal je vlogo zadružništva, ki ga je promoviral kot gospodarsko in družbeno strategijo za zaščito kmečkega položaja pred invazivnimi vplivi kapitalističnih odnosov in konkurence mednarodnega trga. Prihranki izseljencev so se stekali v mestne denarne zavode

in se vlagali v špekulativne in neagrarne gospodarske dejavnosti. Denar, ki so ga na tujem prislužile kmečke roke, vzete domovini, bi morale, da bi se kmetom vračal v obliki kreditov za napredek podeželja, pritegniti kmečke hranilnice in posojilnice (Krek 1913). Leta 1913 so Krek in poslanci SLS v kranjskem deželnem zboru promovirali ustanovitev posvetovalnice za delo, ki bi pomagala kmečkim in obrtnim delavcem do zaposlitve doma in na tujem. Zavod bi imel svoje lokalne organe v občinah, pri tem pa bi sodelovale zadruga, izobraževalna in poklicna oziroma stanovska društva. Taka, deželno zasnovana javna organizacija bi boljše kot zasebne in obstoječe mestne posredovalnice rabila izravnavanju med ponudbo in povpraševanjem. V izravnavanju trga dela, ki je v industrijskih središčih in mestih povzročal brezposelnost, na podeželju pa pomanjkanje delovne sile, je videl bistvo problema, ki ga še tako dobra izseljenska zakonodaja ni mogla rešiti brez aktivnega posredovanja. Posredovalna organizacija bi sodelovala s posredovalnicami drugod po Avstriji in Nemčiji, zagotavljala pa bi tudi delovno silo kmečkemu gospodarstvu; te je primanjkovalo prav zaradi izseljevanja v tujino in mesta (Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani 1914; Krek 1913).

Glede na negativni odnos, ki ga je bilo deležno, je javni govor na Slovenskem izseljevanje večinoma obravnaval slabšalno in pogostokrat z omalovaževalnimi toni. Časopisi in publicistika, ki sicer niso zanemarjali uspehov Slovencev v tujini, so o njem le izjemoma objavljali pozitivna mnenja. Izseljenski duhovnik Franc Šušteršič je zato iz ZDA časopisom v domovini očital neobjektivno obravnavanje izseljevanja (Šušteršič 1891). V slovenskih časopisih in publicistiki je odmevalo grajanje, opozarjanje na nevarnosti tujine in negativne posledice, ki naj bi jih imelo izseljevanje tako za narod kot za same izseljence. Že v šestdesetih letih 19. stoletja so *Kmetijske novice* svarile izseljence, da lahko v tujini izgubijo slovenski jezik, domovino in vero ter katoliško vzgojo (Drnovšek 2010b: 54–63). Leta 1883 je izšla povest Jakoba Alešovca s pomenljivim naslovom *Ne v Ameriko!* (Alešovec 1883). S podobnimi spisi so avtorji v poduk vse številnejšim, ki so odhajali čez ocean, prikazovali pogubne plati izseljevanja in pasti, ki so v obljubljenih deželah pahnile v nesrečo še tako preudarnega slovenskega človeka. Slovenec je bil kmečki človek, ki naj bi mu delo v industriji in rudnikih ter življenje v mestih ne bilo pisano na kožo. Treba ga je bilo obvarovati pred skušnjavami, ki so ga, naivnega, pritegnile v širni svet, ga tam fizično izčrpale in odvrnile od zdravih domačih ter krščanskih vrednot. Izseljevanje je bilo asociirano z izkoriščanjem, s pogubnimi vplivi nezdravega življenja, z moralnim propadom, s prevzemanjem nepravilnih idej ter neprimernih življenjskih slogov moderne dobe.

V retoriki ni manjkalo ambivalentnosti. Izseljence je prikazovala kot ljudi, ki se od svojega ljubljenega in idealiziranega kmečkega okolja ločujejo iz potrebe, hkrati pa jim je očitala lahkomišelnost. Žalovala je zaradi odtekanja najboljših narodnih sil, ki naj bi v domovino prinašale negativne vplive. Izseljenci naj bi bili za narod v vsakem primeru izgubljeni. Tujina je bila v primerjavi z idealizirano kmečko domovino nasploh prikazana v temnih in negativnih barvah. Po mnenju najbolj zagrizenih nasprotnikov izseljevanja naj bi »žurnalistika in publicistika« še ostreje nastopali proti izseljevanju, da bi lahko zadržali tiste, ki so zapuščali domovino zaradi »omamne« tujine (Adlešič 1909: 180). Trunkova knjiga *Amerika in Amerikanci* je naletela na kritike, ker naj bi Ameriko prikazovala kot preveč prijazno deželo in s tem ljudi spodbujala k izseljevanju (Drnovšek 2010b: 121). Časopisno kroniko o odhodih in vrnitvah izseljencev in o zasačenju tistih, ki so odhajali brez potrebnih dovoljenj, so spremljale žalujoče ali pikre in očitajoče uredniške pripombe. Negativni prizvok je izseljenska problematika dobila tudi v slovenskem leposlovju. V delih slovenskih književnikov in književnic različnih svetovnonazorskih usmeritev so izseljenci navadno nesrečni ali negativni liki, izseljevanje pa vir bolečih zapletov in trpkih usod (prav tam: 129–139; Hladnik 1985).

Izseljevanje so postavljali na zatožno klop, ker naj bi imelo kvarne posledice na domače življenje. Zaradi prevelikega zanašanja na Ameriko naj bi ljudje zanemarili kmetijstvo (Lokar 1911). Z odhodom moških so bile družine ločene in brez potrebne trdne opore, ženske naj bi ne bile sposobne umnega gospodarjenja ter upravljanja z denarjem, ta pa jim je obujal želje po preveliki potrošnji (Adlešič 1909: 185). Najbolj zaskrbljenih in moralističnih sodb je bilo deležno izseljevanje žensk, še zlasti samostojnih migrantk. V dobi, ko so si zlasti krščanski pisci prizadevali strogo ločevati moške in ženske družbene vloge ter žensko namenjati izključno družini in domu, je bilo odhajanje žensk iz varnega domačega okrilja v nenadzorovana in pasti polna mesta sporno. Dekletom, ki so odhajale služiti, so napovedovali moralni propad, očitali so jim stremljenje po mestnih razvadah in omadeževanje časti svojih družin. Vabili so jih, naj se za manjše in pošteno plačilo raje zaposlijo pri kmečkih gospodarjih in se v korist naroda vrnejo v »naročje preprostega domačega življenja« (Mesta in slovenske deklice 1884).

Hude graje so bile deležne predvsem aleksandrinke, ki niso prevzemale le samostojne pridobitne vloge in spodnašale ustaljena spolna razmerja v družbi, še več, zakonske žene, ki so doma puščale svoje otroke, so se izneverile svojim primarnim nalogam in moralnim dolžnostim. Izseljensko vprašanje se je uvrščalo v srž rodoljubne retorike, ki je tako s

katoliške kot z liberalne strani narodno idealno povezovala s kmečkim. Izseljivanje je bilo v nasprotju z ohranjanjem in s posvečevanjem narave in podobe naroda. Iz skrbi pred prodiranjem modernizacije in njenih družbeno subverzivnih vplivov so zato narodne elite pozivale »ne v tujino« in »ne v mesta«. Poziva sta bila še zlasti namenjena ženskam, ki so bile kot roditeljice in vzgojiteljice najdragocenejši, a »npravno« najšibkejši člen narodne ideologije. Trst, Gorica in še zlasti mejni območji, kjer sta slovenstvo ogrožali germanizacija in italijanizacija, so bili zanje posebno nevarni, ker so tam v stiku s tujerodnim elementom lahko izgubljale narodno zavest in onečastile narodno čistost (Testen 2013). Tako je Karol Pečnik iz Egipta paradoksalno svetoval, naj rajši kot v Trst ali Gorico dekleta pridejo delat v Aleksandrijo, ker so tam ostajale Slovenke (Mlekuž 2016).

Protiizseljenska retorika je bila samo ena stran odnosa do obravnavanega vprašanja, pri konkretni skrbi za izseljence pa je izstopala vloga Cerkve. Množično izseljevanje ji je narekovalo nove naloge, in sicer konkretno pomoč izseljencem na poti v svet in dušnopastirsko ter karitativno delo v priseljskih deželah, namenjeno ohranjanju njihove verske in moralne integritete. Slovenska Cerkev in duhovščina sta pri tem sledili smernicam Rimokatoliške cerkve, ki se je v dobi liberalizma v imenu krščanske univerzalnosti vse bolj zavzemala za reševanje težav izseljevanja in izseljencev. Tudi na Slovenskem je Katoliška cerkev ob pomanjkljivem zanimanju liberalnega in socialističnega tabora za izseljensko vprašanje zasedla prazen prostor in na njem postajala vse bolj aktivna, čeprav je, v primerjavi s Cerkvami v drugih izseljenskih državah in znotraj same Avstrije, zamujala. V Italiji je delo z izseljenci uvedel škof Scalabrini, ki je v devetdesetih letih ustanovil Družbo sv. Rafaela, pred tem pa namensko kongregacijo, namenjeno misijonarjenju med izseljenci (Tomasi 2000: 577). V Nemčiji je društvo za pomoč izseljencem na poti in v tujini obstajalo že od leta 1878, na Dunaju pa so ga ustanovili leta 1890. Na začetku devetdesetih let 19. stoletja se je tudi med slovensko duhovščino pojavila ideja o podobnem društvu, uresničila pa se je šele leta 1907 oziroma 1908 z ustanovitvijo Družbe sv. Rafaela v Ljubljani in nato še v New Yorku. Pred tem je od leta 1903 v Ljubljani deloval škofijski odbor za varstvo izseljencev. Praktična vloga omenjenih društev je bila do prve svetovne vojne marginalna, saj so selitve potekale po že utečenih poteh in se je na omenjeni organizaciji po pomoč obrnilo relativno malo izseljencev.

Izseljensko vprašanje je bilo od devetdesetih let stalna tema soočanj na katoliških shodih, v škofovskih pastoralnih pismih in programih. Cerkev je v delu z izseljenci videla eno od svojih poslanstev in pomembno socialno nalogo, ki je presejala skrb za duše. Prizadevala si je za ohranjanje vere in moralne integritete pred nevarnostmi ter negativnimi tujimi

kulturnimi in političnimi vplivi. Hkrati in skupaj z neločljivimi krščanskimi vrednotami si je prizadevala tudi za ohranjanje slovenskega jezika in narodne identitete. Vloga Cerkve in duhovščine je prihajala močno do izraza v izseljenskih skupnostih, zlasti v ZDA, kjer je nastala vrsta slovenskih župnij in cerkva in kjer je bila slovenska duhovščina na čelu škofij. Tu je od države ločena Cerkev delovala v drugačnih okoliščinah. Bila je svobodnejša kot v domovini in neposredno odvisna od denarne podpore vernikov. Okrog Cerkve in drugih verskih ustanov so se razvile tudi druge oblike družbene organiziranosti, podporne dejavnosti in kulturno ter politično življenje slovenskih priseljskih skupnosti. Te so z liberalno in s socialistično usmerjenimi organizacijami sooblikovale bogato družbeno življenje Ameriške Slovenije (Friš 1995). Dušnopastirsko in misijonsko delo je potekalo tudi med izseljenci v Egiptu in Nemčiji, vendar je bilo versko življenje zaradi raznih okoliščin v Nemčiji slabše organizirano (Drnovšek 2010: 88–94).

PRVA SVETOVNA VOJNA KOT PRELOMNICA

Prva svetovna vojna je prekinila epohalni cikel evropskih in z njimi slovenskih množičnih migracijskih gibanj iz prejšnjih desetletij. Ob proglasitvi vojnega stanja in z mobilizacijo je Avstro-Ogrska prepovedala odhajanje vojaško sposobnih oseb in omejila pravice gibanja tudi znotraj države (Kalc 2016: 118), avgusta pa je Velika Britanija blokirala pristanišča in pomorski promet centralnih sil (Steidl 2017: 73). Čezoceansko izseljevanje je nenadoma skoraj povsem usahnilo. Še leto pred vojno je v ZDA vstopilo 280.000 avstro-ogrskih državljanov, med vojno pa vsega 25.000. Število priseljencev slovenske in hrvaške narodnosti je s 37.000 v prvem letu vojne padlo na manj kot 2.000 in nato na samo nekaj sto letno (Willcox, Ferenczi 1929: 384). Izseljenska pristanišča, iz katerih so potovali tudi slovenski izseljenci in v katerih se je še v prvi polovici leta 1914 trlo migrantov najrazličnejših narodnosti, so spremenila svoj običajni videz. V Trstu, skozi katerega bi se moralo po novo dogovorjenih kvotah med raznimi evropskimi pristanišči izseliti 10 namesto dotedanjih štirih odstotkov vseh čezoceanskih izseljencev iz Vzhodne in Jugovzhodne Evrope, se je julija 1914 promet povsem ustavil. Angleška družba Cunard Line se je umaknila z Jadrana, domača avstrijska ladjarska družba Austro-Americana pa je odpustila svoje osebje in objekt za sprejemanje izseljencev, ki so čakali na odhod, predala Rdečemu križu. Mnoge njene ladje je prestregla angleška vojna mornarica ali so, vključno s posadkami, ostale zasidrane v nevtralnih državah (Cecotti 2001a: 34–37). Prenehal se je tudi mednarodni tranzit izseljencev,

ki so preko slovenskega ozemlja potovali v razna evropska pristanišča. Ladjarskim družbam nevtralnih držav, ki so še vzdrževale atlantske potniške linije, pa so britanske oblasti prepovedale prevažati nemške in avstro-ogrske izseljence/potnike (Kalc 1992: 482–483, 2015b).

Manjše število slovenskih izseljencev se je na začetku vojne iz ZDA vrnilo domov (po ameriški statistiki 2.500 oseb slovenske in hrvaške narodnosti), nekateri na poziv avstrijskih konzularnih organov, ki so bili v tujini odgovorni za mobilizacijo vojaških obveznikov in prostovoljcev. Konzularne pozive avstrijskim rezervistom in nabornikom k dolžnosti do domovine je objavljalo tudi slovensko časopisje v ZDA, ob njih pa tudi pozive izseljencem slovanskega porekla, naj se ne vključijo v bratomorno vojno (Klemenčič 1987: 43; Ameriški Slovani in avstrijsko-srbska vojna 1914). Študije osebnih korespondenc izseljencev iz Avstrijskega Primorja ugotavljajo, da je med njimi, kljub domoljubju in skrbi za usodo ter trpljenje svojcev, prevladala želja ostati daleč od konflikta, v katerem se niso prepoznavali niti kot pripadniki delavskega razreda in miroljubnega prebivalstva, ki v vojni plačuje največji človeški davek. K temu so pozivala tudi ameriška sindikalna in delavska združenja (Cecotti 2001a: 33). Na odsotne vojaške zavezance iz čezoceanskih držav, predvsem iz ZDA (teh je bilo tudi v slovenskem primeru veliko), avstro-ogrske vojaške oblasti niti niso resno računale. Ker se mnogi obvezniki niso vračali opraviti svojih državljanskih dolžnosti in so bili zato nekateri regimenti zdesetkani in vojaško nesposobni, si je vojska pred vojno prizadevala za omejevanje njihovega izseljevanja. Marca 1914 so oblasti poostrile nadzor nad izseljenci, da bi prestregli tiste, ki so odhajali nezakonito. Glede tistih, ki so ostali na drugi strani oceana, pa so ugotavljale, da jim je Amerika postala »krušna mati« in da so za staro domovino z vojaškega vidika izgubljeni (Kalc 2014b).

Podobno velja za izseljence iz Beneške Slovenije, ki bi morali obleči italijansko vojaško suktnjo. Več se jih je vrnilo šele po vojni, ko jih je amnestija razbremenila obtožbe dezerterstva. Za bivanje v ZDA so imeli tudi gospodarske razloge. Z ekonomsko rastjo in s povpraševanjem po delovni sili, povezanima z vojno, se je položaj delavstva izboljšal. Italija je do teh »dezertterjev« ostala dokaj obzirna, da ne bi zmanjšala dotoka dragocenih denarnih virov iz krajev onkraj Atlantika (Kalc 2018a: 113). Drugače je bilo z izseljenci v Nemčiji, ki so se, podobno kot notranji migranti v Avstro-Ogrski, znašli v žarišču vojnega dogajanja in se kot avstrijski državljani niso mogli izogniti mobilizaciji v avstro-ogrsko vojsko. Številne so že na začetku vojne poslali na rusko fronto, nekatere pozneje na soško. Del žensk iz slovenskih

naselbin v Nemčiji, predvsem tiste, ki so zaradi vpoklica mož izgubile vire za preživljanje, se je z otroki vrnil domov, druge so vojni čas preživele v Porurju (Wörsdörfer 2017: 180–181).

Tudi številne aleksandrinke so ostale v Egiptu in še naprej delale pri družinah. Moške avstro-ogrske in nemške državljane so britanske oblasti na začetku vojne internirale, v taboriščih so ostali vse do leta 1919 (Ismail, Gabriel 2011: 58), ali izgnale oziroma deportirale. Kot ujetnike so zadržale tudi pomorščake, ki so se ob izbruhu vojne znašli v britanskih kolonijah in med katerimi so bili številni Slovenci (Cecotti 2001a: 29–30). Vojna je med drugim zavrla in otežila, če že ne popolnoma pretrgala stike med izseljenci po svetu in njihovimi družinami in sorodniki. S prenehanjem oziroma zapoznelostjo denarnih pošiljk iz Amerike in od drugod so mnogi ostali brez potrebnih virov. Meseca avgusta 1917 so zato avstrijske oblasti tem družinam priznale status beguncev in pravico do socialne podpore (prav tam: 39). Veliko slovenskih izseljencev v Ameriki je med vojno gojilo domovinska čustva in vsaj do vstopa ZDA v vojno izražalo naklonjenost do Avstro-Ogrske. Spet drugi so se od samega začetka ogrevali za jugoslovansko idejo in se že leta 1915 pridružili gibanju za novo povojno ureditev in oblikovanje jugoslovanske države. V letih 1917 in 1918 se je več prostovoljcev pridružilo kontingentom, ki so se šli bojevat na solunsko fronto, drugi pa so se priključili ameriškim vojaškim silam (Klemenčič 2002: 330).

Z vojno je postal slovenski etnični prostor prizorišče novih, v liberalni dobi nepoznanih selitvenih gibanj, in sicer prisilnih migracij. Tem so po eni strani botrovali ukrepi proti državljanom sovražnih držav, ki so morali zapustiti avstrijsko ozemlje, ker so jih v nasprotnem primeru čakali aretacije, izgoni in deportacije (Cecotti 2001b; Kalc 2016: 119). Glede na to, da so bili italijanski državljani največja priseljenska skupina v Avstriji, se je težava z vstopom Italije v vojno leta 1915 še zaostila. Ti ukrepi in sama italijanska mobilizacija so zaustavili množično že tradicionalno vsakoletno sezonsko migracijo iz Beneške Slovenije in cele Furlanije v avstrijske in delno nemške dežele. Gospodarski in socialni učinki vojne na »ekonomijo migracij« so se pokazali že v prvih mesecih po začetku konflikta, ko se je zaradi množične vrnitve sezonskih delavcev položaj družin poslabšal. Številni so zato vse do maja 1915 ponovno odhajali v Avstrijo, v Furlaniji pa je povečana brezposelnost povzročila socialne nemire in proteste (Di Caporiacco 1969: 260). Ukrepi avstrijskih oblasti proti pripadnikom sovražnih držav – v določenem roku so morali zapustiti državo, številne vojaške obveznike pa so internirali – so prizadeli tudi večino državljanov Kraljevine Italije v Gorici in predvsem v Trstu, kjer je pred vojno živelo kakih 50.000 t. i. »regnicolov«, kot so imenovali državljane Kraljevine Italije. Veliko jih je v Avstriji živelo že

desetletja in so bili povsem integrirani. Sklepati smemo, da je njihov odhod s seboj potegnil tudi nekaj slovenskega prebivalstva, konkretno žene, ki so s poroko s priseljenci pridobile italijansko državljanstvo. Samo v Trstu so 5.000 »regnicolov« internirali oziroma zaprli, več kot 8.000 pa izgnali. V sovražnem ozračju so mnogi postali tudi tarča nestrpnosti, ki je v Milanu povzročila napade na tam živeče avstro-ogrske državljane in njihova podjetja (Biondi 2001: 52, 56; Cecotti 2001a: 30).

Drugi val prisilne migracije je zajel prebivalstvo širših območij vzdolž soške fronte; tudi ti so morali zapustiti svoje domove in se podati v begunstvo. Pregnanih je bilo 170.000 civilistov, od tega blizu 100.000 Slovencev, večinoma z leve strani fronte, kakih 12.000 pa z desnega brega Posočja, ki ga je zasedla italijanska vojska. Prve so izselili na Kranjsko, Spodnjo Štajersko in Koroško ter v begunska taborišča na Spodnjem Avstrijskem, druge so italijanske oblasti poslale v razne kraje in taborišča na italijanskem polotoku. Največ jih je bilo načrtno evakuiranih ali so se od bojišč prostovoljno umaknili v prvih mesecih vojne leta 1915, ko so že predhodno v notranjost premestili tudi upravne urade. Naknadne evakuacije so sledile avgusta 1916, pred 12. ofenzivo in italijanskim zavzetjem Gorice, ko se je mesto skoraj izpraznilo, in po avgustovskih italijanskih uspehih na Banjški planoti leta 1917. Okrog 50.000 beguncev je ostalo na Kranjskem, Spodnjem Štajerskem in Koroškem, kjer so že leta 1914 sprejeli begunce iz Galicije. Tiste, ki se niso bili sposobni preživljati s svojimi sredstvi ali z delom, so poslali v razna begunska taborišča, kot so bila Steinklamm pri St. Pöltnu, Gmünd ob češki meji, Wagna pri Lipnici, Bruck na Litvi (največje s 4.200 slovenskimi begunci) in Strnišče pri Ptujju.

Med prebivalstvom, ki so ga italijanske vojaške oblasti pregnale z zasedenega avstrijskega ozemlja, so kot potencialno nevarne osebe internirali še nevpoklicane avstrijske vojaške zavezance, uradnike in duhovnike. Pošiljanje civilnega prebivalstva v notranjost države je imelo na obeh straneh tudi strateške in varnostne razloge, in sicer preprečitev morebitnega upora in sovražnega delovanja. V nasprotju z Avstrijo v Italiji niso nastala večja begunska taborišča, t. i. lesena mesta. Nekatere begunce so internirali v manjša taborišča, večina pa je živela v srednje velikih in manjših kolonijah, razpršenih po državnem ozemlju (Svoljšak 1991; Malni 2001). Begunci so se iz begunstva v Avstriji in Italiji ob premikih fronte začeli vračati že med vojno, glavni del vračanja pa je sledil po vojni in se zavlekel do leta 1922. Zaradi italijanske zasedbe in priključitve zahodnega dela slovenskega prostora h Kraljevini Italiji se okrog 15.000 beguncev ni vrnilo na svoje domove in so ostali na Kranjskem in Štajerskem (Svoljšak 1991).

Zaradi vojnega dogajanja je prihajalo še do drugih migracijskih premikov, povezanih z izrednimi razmerami. V Trstu je na primer število prebivalcev do leta 1916 z 245.000 padlo na 155.000. Poleg italijanskih državljanov in vpoklicanih v vojsko je mesto po službeni poti zapustilo osebje najrazličnejših javnih in zasebnih ustanov, ki so jih iz varnostnih razlogov umaknili v zaledje. Med najštevilčnejšimi skupinami so bili železničarji, večinoma Slovenci, ki so jih prerazporedili po internem omrežju predvsem na Kranjskem in Štajerskem. Mnogi prebivalci so se umaknili zaradi bližine fronte in iz strahu pred italijanskim prebojem. Ker je bilo med njimi veliko pripadnikov višjih družbenih slojev, se je s tem zmanjšalo tudi število hišnega osebja, med katerim je bilo veliko Slovenk. Hkrati je Trst sprejemal begunce in nekatere druge priseljence. Odhodi, prihodi, krajša in daljša bivanja starega in novega prebivalstva so si sledili pod vplivom dogajanj in preobratov na fronti (Cecotti 2001c).

V novih razmerah, ki so prekinile veliko mednarodno izseljevanje in priliv sredstev iz tega gospodarskega vira, je notranja mobilnost ohranjala svojo gospodarsko funkcijo. Iz raziskav o medvojni ekonomiji na Slovenskem je razvidno, da so spremembe v proizvodnji in na trgu dela tudi v tem času spremljale različne migracije, ki so jih narekovale potrebe prebivalstva in vojne ekonomije (Strle 2015). Oblasti so težave s pomanjkanjem delovne sile in njenim razmeščanjem po posameznih strateških produktivnih področjih skušale reševati s posebnimi ukrepi. Begunci so predstavljali delovno rezervo tako za vojno industrijo kot agrarna in druga področja ekonomije; njihovo nameščanje v posamezne zbirne kraje je odgovarjalo potrebam po delovni sili. V taborišča so pošiljali predvsem družbeno šibkejše, medtem ko so ljudi s poklici in za delo sposobnejše po notranjih deželah razporedili glede na možnosti za bivanje in delo (t. i. diaspora). Sama begunska taborišča so bila središča za proizvodnjo raznih dobrin in posredovalnice za delo beguncem, ki so se zaposlovali v krajevni ekonomiji. Oblasti so med drugim opravile splošno mobilizacijo in odvzele socialne podpore nezaposlenim, za delo sposobnim osebam, in jih usmerile tja, kjer so jih potrebovali (Malni 2001: 120–122). Tudi slovenski begunci v Italiji so socialno podporo, ki so jo prejeli od italijanskih oblasti, dopolnjevali z delom, saj so zaradi vpoklicev v vojsko obrati, delavnice in posestva ostajali brez delovne sile. Pri tem so se pogosto tudi selili (Svoljšak 1991: 25–26). Koliko so vsa ta dogajanja in spontane ali s strani oblasti vodene migracije, povezane z delom, zajeli tudi slovenski prostor in slovensko prebivalstvo, je težko reči. Obseg in oblike migracij med prvo svetovno vojno še niso bili deležni celovite raziskovalne pozornosti, zato gibanj, ki so se nadaljevala oziroma na novo pojavila v izrednih vojnih razmerah, podrobno ne poznamo.

ZAČETEK NOVE DOBE

V zgodovini evropskih in širših migracij je bila prva svetovna vojna uvod v novo poglavje. Vojna ni spremenila samo politične geografije stare celine in drugih delov sveta, njene posledice so vplivale tudi na obseg, tipologije in smeri mednarodnih selitvenih gibanj ter na same migracijske režime in politike do migracij in migrantov. Na pogorišču nemškega, avstro-ogrškega in ruskega cesarstva so nastale nove državne tvorbe, njihove meje pa so razdelile prejšnje teritorialne enote ali združile prej ločena v enovita ozemlja. Nova politična delitev je zarezala v narodno geografijo, kar je že ob koncu vojne poleg vračanja vojakov, ujetnikov in vojnih beguncev povzročalo nove premike prebivalstva, ki se je znašlo zunaj matičnih domovin ali brez njih. Ustvarila je na milijone pripadnikov narodnih manjšin, ki so kot tujki v nacionalnih državah postali tarče diskriminacijskih politik in vir nadaljnjih selitev. Zaprle so se utečene svobodne predvojne poti med izvornimi območji in cilji delovnih migracij, mnoga notranja gibanja pa so postala transnacionalna.

Iz istih razlogov so druge selitvene poti izgubile mednarodni značaj in se prelevile v notranje. Evropski kontinent je iz vojne izšel ekonomsko izčrpan, močno demografsko osiromašen ter materialno in socialno opustošen. Odpravljanje vojnih posledic, od infrastrukturne rekonstrukcije do preoblikovanja vojne ekonomije v civilno, in ponovno vzpostavljanje industrijskega in drugih gospodarskih sektorjev so bili še veliko težji kot medvojna prilagoditev ekonomije, družbe in vsakdanjega življenja vojnemu naporu in življenjskim potrebam. Oteževali so ga monetarne težave, neugodne gospodarske konjunktore, družbena neravnovesja in brezposelnost, ki so se s svetovno gospodarsko krizo na začetku tridesetih let še poglobili (Bade 2000: 275–280; Kalc 2016a: 119).

Evropa in Amerika, ki sta bili pred vojno odprti prostor transnacionalnega in medkontinentalnega gibanja, sta se ogradili v nacionalne državne meje. Najočitnejša sprememba – občutil jo je vsak, ki se je med vojno podajal na pot v tujino – je imela birokratski značaj. V nasprotju s predvojnimi časom, ko so se ljudje relativno svobodno izseljevali in priseljevali, so države ohranile sisteme nadzora nad prebivalstvom in mobilnostjo, ki so jim med vojno rabili v varnostne namene in za potrebe vojne ekonomije. Države so prostorska gibanja in migracije še naprej neposredno institucionalno nadzorovale. Za ekspatriacijo in vstop v tujo državo je ostal obvezen potni list, ki je bil prej predpisan samo v nekaterih državah, uvedeni so bili vize in sistematično pregledovanje dokumentov na mejah. To je sovpadalo z državnim intervencionizmom na ekonomskem področju, ki se je prav tako nadaljeval iz vojnih let, ko je država, da bi ga upravljala glede na vojne potrebe, gospodarstvo

vzela v svoje roke. Hkrati je prišlo do prehoda od liberalne ekonomije in proste gospodarske izmenjave k ekonomskemu protekcionizmu, s katerim so nacionalne ekonomije svoje gospodarske interese varovale pred mednarodno konkurenco.

V ta političnoekonomski okvir sta, glede na vsakokratne potrebe in družbenoekonomske razmere, sodila tudi zaščita nacionalnih trgov dela in državno upravljanje dotoka tujih delavcev. Pri tem so se uveljavili nekateri principi, ki so se začeli pojavljati že v predvojnem času. Na trgu dela so zaradi protislovja med strukturno brezposelnostjo, ki je v povojnih letih s krizami postala izredno žgoče vprašanje, in prostim dotokom tuje delovne sile državljanom dajali prednost pred tujci. Državljanstvo je kot načelo pripadnosti nacionalni državi postalo temelj za določanje pravnega statusa migrantov in diskriminanta za sprejemanje ali zavračanje tujcev. Potni list kot obvezni identifikacijski dokument in vse bolj natančni nadzorni aparati so postali instrumenti, s pomočjo katerih so države nadzorovale migrante in izvajale svoje migracijske politike (Kalc 2016a: 29–30; Torpey 2003: 74).

Po vojni se je tako uveljavil sistem, kot so si ga mnogi, med njimi slovenski politiki in razpravljavci, zamišljali oziroma zahtevali njegovo uvedbo že med velikim izseljevanjem pred prvo svetovno vojno. Mednarodne migracije so bile tako postavljene pred številne ovire, potekale so glede na restrikcije ali meddržavne dogovore, s selektivnimi kriteriji in z regulacijami delovnih razmerij ter socialnih in drugih pravic (Torpey 2003: 86; Bade 2001: 275–279; Kalc 2016a: 28–29). Restrikcije v posameznih državah priseljevanja so nastopile v različnih obdobjih dvajsetih let, in to glede na specifične ekonomske razmere in potrebe na trgu dela. Nekatere države so omejujočo politiko izseljevanja izvajale z namenom, da bi zadržale in zaščitile svoj delovni kapital, restriktivna politika pa se je najbolj izrazila v odnosu do priseljevanja in vstopanja tujcev na nacionalna ozemlja ter trg dela.

Do posegov, ki so korenito spremenili geografijo transnacionalnih migracijskih gibanj, je prišlo v Nemčiji, predvsem pa onkraj oceana. ZDA so leta 1917 sprejele Zakon o izključevanju priseljencev na podlagi pismenosti, leta 1921 pa so uvedle regulacijo priseljevanja na podlagi sistema kvot ter jo v letih 1924 in 1927 dodatno zaostrole. Omenjena politika se je uveljavila pod pritiskom nativizma, ksenofobije in protiboljševiške psihoze. Ni diskriminirala samo na podlagi pripadnosti določenim družbenim skupinam, ampak na podlagi narodne pripadnosti oziroma državljanstva. Postavila je ovire proti »novi imigraciji« in skoraj povsem zavrla dotok priseljencev neanglosaškega porekla (Martellone 1980: 63–66; Bade 2001: 279–311; Page Moch 1992: 161–174). V ozadju restriktivne politike pa je bila

reorganizacija ameriškega kapitalizma in upravljanja delovne sile, potem ko je vojna ekonomija spremenila razmerja med ameriškim in priseljenskim proletariatom in ustvarila obsežno domačo rezervno delovno silo, ki se je iz agrarnih delov države premikala proti mestom in industrijskim središčem. Reorganizacija, ki je odgovarjala interesom velekapitalističnih in monopolističnih proizvodnih sektorjev, je težila k centralizaciji kontrole dela. Za cilj si je postavila tudi oblikovanje družbe, ki bi bila kulturno primerna ameriškim idealom, medtem ko se je nova imigracija upirala amerikanizaciji ter vnašala v ZDA svoje življenjske modele in navade (Sori 1979: 406–411).

IZSELJEVANJE NA SLOVENSKEM MED OBEMA SVETOVNIMA VOJNAMA: DEMOGRAFSKI OKVIR

Slovensko narodno ozemlje, prej skoraj v celoti združeno v eni državni tvorbi, je bilo ob koncu vojne razdeljeno med štiri nacionalne državne tvorbe. Osrednji del je prešel pod novonastalo Državo SHS, ki mu je bilo s trianonsko pogodbo leta 1919 pridruženo tudi Prekmurje, medtem ko so porabski Slovenci še naprej ostali pod Madžarsko. Koroška je z večino slovenskega deželnega ozemlja in prebivalstva pripadla poveljni Avstriji. Zanj se je na plebiscitu leta 1920 večina odločila delno zaradi zgodovinske in sentimentalne navezanosti, delno zaradi realnega in umetno ustvarjenega skepticizma oziroma nasprotovanja pripadnosti jugoslovanski državi. Primorsko s skoraj 350.000 prebivalci je v okviru province Julijske krajine najprej vojaško zasedla in nato z rapalsko pogodbo iz leta 1920 anektirala Kraljevina Italija. To je povzročilo tudi razdelitev med štiri različne ekonomije in posledično migracijske režime, ustrojene v funkciji različnih ekonomskih, političnih in nacionalnih interesov ter usklajene z različnimi notranjimi potrebami ter položaji teh držav na mednarodnem prizorišču.

Vojna je s svojimi pretresi pustila vidne sledove na prebivalstvu. V primerjavi z zadnjim avstrijskim štetjem leta 1910 je njegovo število, z izjemo Prekmurja, do prvih poveljnih štetij na začetku dvajsetih let v vseh slovenskih deželah nazadovalo. Zmanjševanje števila je prizadelo bolj ali manj vse okraje, pozitivno rast so beležila le nekatera mesta, konkretnije na Kranjskem Ljubljana, na Štajerskem Maribor in Celje, na Primorskem Trst, ter posamezni kraji, kjer se je prebivalstvo zgostilo zaradi posebne gospodarske, prometne ali upravne funkcije v novi poveljni regionalni konfiguraciji. Na Goriškem, ki je vojno občutila najbolj neposredno, je na primer število prebivalcev vidno nazadovalo v Gorici in njeni širši

slovenski okolici, v industrijskem Trziču, kjer so po vojni takoj obnovili proizvodnjo, pa do leta 1921 vidno naraslo. Te dinamike in celotna slika so bile rezultat medvojnega padca naravne rasti zaradi povečane smrtnosti in zmanjšane rodnosti, marsikje pa tudi selitvenih gibanj ter zamenjav prebivalstva, ki sta jih povzročili vojna in po njej nova politična razmejitve; te so ponekod vplivale na razvoj tudi v naslednjih letih (Vogelnik 1965: 71).

V dvajsetih letih se je s ponovno vzpostavitvijo ekonomije, krepitvijo industrializacije in tudi kot naravna kompenzacijska reakcija, ki nastopi po vojnah in velikih krizah, ko se ponovno vzpostavi normalno življenje, demografska rast obnovila. Do leta 1931 je število prebivalstva naraščalo v skoraj vseh okrajih, tudi v takih, ki so pred vojno beležili stalni prebivalstveni deficit, kot npr. v črnomaljskem. Nazadovali so le mesti Celje in Ptuj, na Goriškem pa nekdanja okraja Gorica okolica in Sežana. K takemu pozitivnemu razvoju je pripomogla stopnja naravne rasti, ki je bila v jugoslovanski Sloveniji, razen v štajerskih mestih, približno enaka kot v desetletju pred vojno in je v povprečju znašala 11,5 odstotka prebivalstva iz leta 1921. Na Primorskem je prebivalstvo naraščalo počasneje, rast pa se je zaradi priseljevanja osredotočala v mestih in večjih gospodarskih, upravnih ali trgovskih središčih, medtem ko je na podeželju prebivalstvo stagniralo. V tridesetih letih, ko se je tudi v jugoslovanski Sloveniji naravna rast upočasnila, se je z njo upočasnila tudi dejanska rast prebivalstva. Nadaljeval se je predvojni proces zmanjševanja deleža kmečkega prebivalstva, ki je na začetku tridesetih let samo na Štajerskem še presegal 60 odstotkov, v Prekmurju, ki je ostajalo povsem kmečko območje, pa 87 odstotkov (Blaznik idr. 1970: 106–111; Vogelnik 1965: 71). Nadaljevala se je tudi selitev prebivalstva s podeželja v mesta in središča intenzivnejšega gospodarskega napredka.

Naravna rast je bila v vsem tem obdobju še naprej odvisna od izseljevanja. V desetletju 1921–1931, za katerega so na voljo popisni podatki, je v jugoslovanski Sloveniji pasivni selitveni saldo znašal 35.000 (Vogelnik 1965: 60), kar je skoraj tretjina naravnega prirastka. Za trideseta leta točnejši izračun ni mogoč, ker je bil naslednji popis šele leta 1948. Na Koroškem, kjer se je izseljevanje v dvajsetih letih občutno zmanjšalo, je v obdobju 1923–1934 pasivni migracijski saldo znašal 5.213 oseb ali 12,6 odstotka naravnega prirastka. Močna selitvena gibanja pa so spremljala dogajanja ob koncu vojne in v prvih letih po njej. Za celotno obdobje med obema svetovnjima vojnama avtorji ocenjujejo, da se je iz Koroške izselilo okrog 25.000 prebivalcev, od tega znatni del v Jugoslavijo oziroma jugoslovansko Slovenijo (Klemenčič, Mavrič 2017: 179). Primorska je v teh desetletjih poznala še večje prebivalstvene preobrate, povezane s prehodom pod novo državo in političnimi dogajanja. Po

eni strani je čas zaznamovalo dokaj intenzivno izseljevanje slovenskega (in v Istri tudi hrvaškega) prebivalstva, Nemcev in drugih narodnosti nekdanje habsburške monarhije. Po ocenah naj bi se v medvojnem času iz celotne Julijske krajine izselilo več kot 100.000 Slovencev in Hrvatov (Čermelj 1974: 174). Hkrati so se na Primorsko iz gospodarskih razlogov in z namenom izvrševanja upravnih ter drugih funkcij priseljevali prebivalci iz drugih predelov Italije.

Rekonstrukcije demografskega razvoja na Slovenskem kažejo, da se je med obema svetovnima vojnoma na ozemlju današnje Slovenije zaradi izseljevanja število prebivalcev zmanjšalo za okoli 130.000. Po Živku Šifrerju je pasivni migracijski saldo na ozemlju današnje Slovenije v letih 1919–1941 znašal 132.830 prebivalcev, od tega jih je bilo v letih 1919–1921 8.858 manj, 67.241 v desetletju 1921–1931, do druge svetovne vojne pa še 56.731 (Šifrer 1974: 16–19). S temi ocenami se ujemajo izračuni Dolfeta Vogelnika, ki za obdobje 1921–1940 navaja povprečno letno neto izseljevanje 6.200 prebivalcev, kar v celotnem obdobju znese skoraj 118.000 izseljencev (Vogelnik 1965: 71). Kljub zmanjšanju za približno eno tretjino v primerjavi z obdobjem od devetdesetih let do prve svetovne vojne, je bilo izseljevanje v dvajsetih in tridesetih letih veliko in konstantno. V medvojnem obdobju je na Slovenskem prišlo do dokončnega prehoda od visokih k nizkim stopnjam natalitete in mortalitete. S tem se je začela tendenca postopnega upadanja naravnega prirastka. Selitve so ohranjale nespremenjeno vlogo regulatorja prenaseljenosti, ki se zaradi šibkega gospodarskega razvoja še vedno ni ublažila in je ostajala značilna poteza družbenega razvoja. Slovenski prostor, ki je bil v svojem osrednjem delu (Kranjski) že pred vojno v relativnem smislu najbolj izseljensko območje v Avstriji, je med vojnoma po neto izseljevanju zasedal sam vrh med evropskimi državami. Povprečni letni pasivni izseljenski saldo je v mejah današnje Slovenije znašal 4,6 promile prebivalstva, medtem ko sta Norveška in Irska sledili s 4,1 oziroma 3,2 izseljenca na 1.000 prebivalcev. Slovenija je v stopnji neto izseljevanja močno izstopala tudi v sorazmerju s preostalo Jugoslavijo, iz katere se je povprečno letno izselil le en na 1000 prebivalcev (Vogelnik 1965: 59). Hkrati je vredno poudariti, da se je na območju jugoslovanske Slovenije v tem obdobju znatno povečalo priseljevanje. Iz različnih avstrijskih držav so se vračali predvojni izseljenci, iz Koroške in Primorske so prihajali begunci in drugi priseljenci, iz čezoceanskih držav povratniki in iz preostalega jugoslovanskega nacionalnega prostora priseljenci. Dolve Vogelnik ocenjuje, da je ta priliv neto izseljevanje iz jugoslovanske Slovenije v obdobju 1921–1931 zmanjšal za eno tretjino

(prav tam: 60–61). V primerjavi z Jugoslavijo je bila tako Slovenija eno najrazvitejših jugoslovanskih območij, hkrati pa tudi najbolj izseljensko.

Tako kot pred vojno so bila največja žarišča izseljevanja v jugoslovanski Sloveniji dolenjski okraj Kočevje, kjer je v letih 1921–1931 pasivni migracijski saldo (-4.739) povsem izničil naravni prirastek, in prekmurska okraja Dolnja Lendava in Murska Sobota. Tu je v istem obdobju izseljenski saldo (-10.470 oseb) presegal naravni prirastek in je zato število prebivalstva upadlo. Izrazitejša izseljenska območja so bili še okraji Krško (80 odstotkov naravnega prirastka), Ljutomer (58 odstotkov), širše območje med Ptujem, Celjem in Brežicami (57 odstotkov), Črnomelj (55 odstotkov) in Litija (50 odstotkov). Pozitivni selitveni saldo so kot posledico »bega v mesta« imeli samo Ljubljana, Maribor, Kranj, Celje, Ptuj in ljubljanska okolica, povsod drugje je izseljevanje prevladovalo nad priseljevanjem. V regionalnem pogledu je bil pojav bolj poudarjen na Štajerskem, kjer je bil pasivni migracijski saldo 3,6 odstotka, medtem ko je bil na Kranjskem 2,3 odstotka, Prekmurje pa je prednjačilo s 11,3 odstotka. Na Primorskem je izseljevanje prizadelo celotno deželo. Slovensko prebivalstvo je zapuščalo podeželske kraje in v znatnem številu tudi Trst in Gorico. Odhajalo pa je tako v Jugoslavijo kot v druge države in v notranjost Italije. Ob tem so se nadaljevale notranje selitve s slovenskega podeželja v Trst, Gorico in druga pomembnejša deželna gospodarska središča.

KONEC VELIKEGA ČEZOCEANSKEGA IZSELJEVANJA IN PREOBROT V MIGRACIJSKI GEOGRAFIJI

V obdobju med obema svetovnjima vojnama sta se geografska podoba in obseg migracijskih procesov na Slovenskem povsem spremenila. Glavne značilnosti nove konfiguracije so bile: zmanjšanje izseljevanja v tujino kot posledica upada čezoceanskega izseljevanja, ki je v tej fazi v primerjavi s predvojnimi obdobjem postalo neznatno, okrepitev izseljevanja v evropske države in množična usmeritev tokov v preostali jugoslovanski prostor. Izseljevanje v tuje evropske države je bilo vsaj trikrat večje od izseljevanja v čezoceanske dežele. Vanje je po statistiki izseljenskega komisariata (Tabela A) iz jugoslovanske Slovenije v letih 1921–1939 odšlo 23.000 izseljencev. V evropske države se je samo v letih 1927–1939, ko razpolagamo s statistiko, napotilo 63.000 izseljencev, kar je 82 odstotkov vsega izseljevanja v tujino v tem obdobju. Izseljevanje proti že utečenim in novim destinacijam v Evropi se je začelo že v prvih povojnih letih. V Franciji, na primer, ki je bila pred vojno med marginalnimi cilji slovenskega

izseljevanja, je leta 1929 živel že okrog 16.000 slovenskih priseljencev iz banovinske Slovenije (Lipoglavšek Rakovec 1950: 43).

Druga značilnost migracij v tujino v obdobju med svetovnima vojnama je bilo visoko število povratnikov, kar lahko pripišemo vračanju izseljencev, ki so že dolgo živeli v državah priseljevanja, in spremembi migracijske tipologije, točneje, povečanemu številu sezonskih in drugih pogodbeno časovno omejenih gibanj. Negativni selitveni saldo jugoslovanske Slovenije s tujino je v letih 1921–1939 znašal slabih 35.000 izseljencev (Tabela 6). K temu je treba dodati izselitve s slovenskega etničnega ozemlja zunaj Jugoslavije. Na podlagi popisnih podatkov se ocenjuje, da se je iz dela Julijske krajine, ki od konca druge svetovne vojne pripada Sloveniji, v tujino odselilo neto 40.000 ljudi (Vogelnik 1965: 60–61). Pri tem je treba upoštevati, da se je veliko ljudi iz Julijske krajine selilo tudi v Trst in Gorico. Pasivni saldo izseljevanj s celotnega današnjega slovenskega ozemlja v tujino naj bi po teh indikativnih izračunih vključeval 75.000 ljudi.

Tabela 6: Selitve iz jugoslovanske Slovenije v tujino v letih 1921–1939 (uradna statistika)

Leto	Čezoceanske		Kontinentalne	
	Izselitve	Priselitve	Izselitve	Priselitve
1921	2.489	1.914		
1922	440	1.523		
1923	1.312	458		
1924	1.197	611		
1925	1.579	697		
1926	2.134	649		
1927	2.727	677	1.403	
1928	3.162	674	2.307	
1929	1.976	719	5.075	
1930	1.671	1.264	6.585	3.022
1931	703	507	4.032	3.402
1932	339	708	2.227	3.021
1933	307	258	2.111	1.506
1934	420	232	2.935	2.352
1935	408	188	2.920	1.942
1936	434	220	3.590	1.782
1937	557	319	6.865	2.886
1938	648	319	7.636	9.873

1939	435	164	15.345	11.353
Skupno	22.938	12.101	63.031	41.139
1927–39	13.787	6.249	63.031	41.139

Vir: Statistični godišnjak 1929–1939

Tabela 7: Selitve iz jugoslovanske Slovenije v tujino (v tisočih)

Vrsta selitve	V vsem razdobju		Povprečno letno	
	1921–31	1931–39	1921–31	1931–39
ČEZOCEANSKE				
priselitve	9,2	2,9	0,9	0,3
odselitve	18,7	4,3	1,9	0,5
saldo	-9,5	-1,4	-1,0	-0,2
KONTINENTALNE				
priselitve	11,2	37,0	1,1	4,1
odselitve	24,4	47,7	2,4	5,3
saldo	-13,2	-10,7	-1,3	-1,2
SKUPNO				
priselitve	20,4	39,9	2,0	4,4
odselitve	43,1	52,0	4,3	5,8
saldo	-22,7	-12,1	-2,3	-1,4
SKUPAJ NA 1.000 PREBIVALCEV				
priselitve			1,8	3,7
odselitve			3,9	4,9
saldo			-2,1	-1,2

Vir: Vogelnik 1965: 62

Čezoceansko izseljevanje se je kot podaljšek predvojnega ciklusa v še občutnem številu nadaljevalo do začetka tridesetih let, preden je skoraj povsem usahnilo (Tabeli 6 in 7). V dvajsetih letih je zajelo 18.700 oseb ali 81 odstotkov vsega medvojnega čezoceanskega izseljevanja iz jugoslovanske Slovenije. Še vedno je bilo večinoma usmerjeno proti ZDA.

Omejitve, ki so jih ZDA uvedle, da bi zmanjšale priliv iz vzhodne, jugovzhodne in južne Evrope, je močno zožil dostop jugoslovanskim in z njimi slovenskim priseljencem. Leta 1921, ko so kvoto določali na osnovi triodstotnega deleža priseljencev, rojenih v izbranih tujih državah in v ZDA živečih ob popisu leta 1910, je Jugoslaviji določil kontingent 6.426 prihodov letno. Zakon iz leta 1924, ki je zmanjšal delež na dva odstotka in za referenčno osnovo izbral popis iz leta 1890, ko je bila prisotnost slovenskih in drugih »novih priseljencev« veliko manjša, pa je kvoto za jugoslovanske priseljence znižal na 671 letnih prihodov in jim praktično zaprl vrata v državo. Dvig kvote na 845 priseljencev leta 1929 ni bistveno spremenil možnosti dotoka. Zakonodaja je vsekakor dopuščala priseljevanje mimo letnih kvot, in sicer družinskim članom priseljencev, ki so že pridobili ameriško državljanstvo (Klemenčič 2011: 113). Ti so po uvedbi kvotnih restrikcij predstavljali večino novih jugoslovanskih in z njimi slovenskih priseljencev v ZDA.

Zaradi prve svetovne vojne so mnogi slovenski priseljenci v ZDA odložili nameravano vrnitev v domovino in v številnih primerih so vojni čas in spremembe v Evropi ter ožji domovini prispevali k prehodu od začasne k stalni ali trajnejši naselitvi v Ameriki. Leta 1919, ko so se morali odločiti o državljanstvu, je tako pet izseljencev od sedmih iz Kočevja prevzelo tuje državljanstvo, medtem ko sta dva ohranila oziroma sprejela jugoslovansko (Kos 1978; Umek 1978). K trajni naselitvi v ZDA je v povojnih letih botroval tudi kvotni režim, ki je povratnikom brez ameriškega državljanstva praktično onemogočil ponovni vstop v državo. S tem se je spremenila narava izseljevanja v ZDA, ki ni več predstavljala transnacionalnega delovnega trga in ni dovoljevala ponavljajočega se začasnega ekonomsko-špekulativnega prihajanja in odhajanja. Številne izselitve, ki so bile prvotno mišljene kot začasne, so se tako spremenile v trajno naselitev onkraj oceana. Same povojne migracije proti ZDA z združevanjem družin in s prihodi kot tudi z odhodi, povezanimi z ureditvijo nadaljnjega življenja na oni strani oceana, v svojem večjem delu odražajo predvsem fazo stabilizacije slovenske priseljske prisotnosti.

S temi težnjami si je treba razlagati tudi večji del povratništva. V letih 1921–1939 se je iz čezoceanskih dežel v jugoslovansko Slovenijo priselilo dobrih 12.000 oseb, kar je 52 odstotkov izseljevanja istega obdobja; to so bili večinoma povratniki in njihovi potomci. Številni izseljenci so se vrili takoj po vojni, ko je bil splošni čezoceanski povratni tok največji in je močno presegal število izseljenih. Leta 1920 se je v Jugoslavijo iz čezoceanskih dežel priselilo več kot 22.000 oseb (Jezeršek 1930: 176). Takrat so se v domovino vrili tudi številni nekdanji avstrijski vojaški zavezanci, ki si pod staro oblastjo tega niso upali, ker bi

bili kaznovani zaradi dezerterstva oziroma izogibanja vojaški dolžnosti. Med povratniki ni manjkalo niti repatriirancev in deportirancev. Prvim, onemoglim ali obubožanim, so domov pomagale oblasti, drugi so se vračali, ker jim niso dovolili vstopa v državo. K vračanju predvojnih izseljencev v domovino je med drugim prispeval zelo ugoden menjalni tečaj dolarja – veljal je 50 Kron, kar je desetkrat več kot pred vojno (Dražumerič 1987: 194). Dejstvo, da je bilo v naslednjih letih med izseljenci 30 odstotkov tujih državljanov (v letih 1927–1938 3.965), pa kaže na to, da so se mnogi povratniki iz ZDA (in delno iz drugih držav), ki so se vrnil domov kot tuji državljan, naposled odločili za ponovni odhod. Postavlja se vprašanje, ali niso bile med njimi tudi osebe na daljšem obisku v domovini, statistika pa jih je umestila med ponovne izseljence.

Spremenjena sestava izseljevanja v ZDA, predvsem povečanja deleža žensk in otrok, je posledica večjega družinskega izseljevanja oziroma združevanja družin ter vpoklica svojcev (Jezeršek 1930: 177–178). Pri izseljevanju iz slovenskega dela države so vse do leta 1924 ženske občutno prevladovale nad moškimi. Podoben razvoj pri izseljevanju v ZDA potrjujejo podatki z ladijskih potniških seznamov izseljencev iz Beneške Slovenije. Med njimi je bilo v prvih povojnih letih znatno število žensk, ki so se z otroki pridruževale možem, deklet, ki so odhajale za zaročenci, in drugih svojcev. Ženske so v nadaljnjih letih številčno presegale moške (Kalc 2018a: 115–116). Med poklici so še vedno prevladovali kmetje, znatno več kot pred vojno pa je bilo kvalificiranih delavcev in svobodnih poklicev, kar priča o spremenjeni naravi izseljevanja, povezani z obstojem družbeno strukturirane »ameriške Slovenije« onkraj oceana. S tega vidika je zgovorno tudi dejstvo, da je več kot polovica izseljencev – ožjih družinskih članov predhodnih izseljencev – odhajala k svojcem, med njimi številni s plačanimi voznici (Valenčič 1990b: 66).

Tabela 8: Izseljevanje iz jugoslovanske Slovenije v letih 1929–1939 po čezoceanskih deželah doseljevanja

Leto	ZDA	Kanada	Argentina	Urugvaj	Amerika drugo	Avstralija	Drugo	Skupno
1929	836	482	325	231	26	2	4	1976
1930	918	369	325	115	9		5	1671
1931	542	68	48	47	1			703
1932	251	54	25	5	4			339
1933	187	90	25	3	2			307
1934	236	112	51	8	3	2	8	420
1935	225	96	73	5	1	8		408
1936	223	92	90	8	4	9	8	434
1937	375	97	68	12	1	2	2	557
1938	465	103	63	9	2	5	1	648
1939	296	92	31	1	3	8	4	435
Skupno	4554	1655	1124	441	56	36	32	7.898
%	57,7	21,0	14,2	5,6	0,7	0,5	0,4	100,0

Vir: Statistički godišnjak 1929–1939

Drugi najpogostejši čezoceanski cilj izseljevanja iz jugoslovanske Slovenije je bila Kanada, kamor je odšlo 4.359 izseljencev. Iz Kanade se je vrnilo 1.234 oseb, tako da je statistični saldo izseljevanja v Kanado v medvojnem obdobju znašal 3.359 oseb (Genorio 1989: 72). Izseljevanje v Kanado se je konec dvajsetih let zmanjšalo, ker je tudi ta leta 1930 zaradi krize in brezposelnosti močno omejila priseljevanje. Že od leta 1924 je Kanada dajala prednost priseljevanju kmetov, ki so imeli sredstva za nakup zemlje. Drugi priseljenci so morali zagotoviti, da bodo določen čas delali na kmečkih posestvih, šele nato so se smeli zaposliti v neagrarnem sektorju, predvsem v rudarstvu, gozdarstvu in pri infrastrukturnih gradnjah (prav tam: 60–61; Dražumerič 1987: 174). Kanadi so sledile Argentina s 3.024 izseljenci, Brazilija s 525, z manjšim številom pa druge države, od Urugvaja do Avstralije. Proti tem ciljem se je izseljevanje v večji meri obrnilo po zaostitvi kvot v ZDA, s krizo na začetku trideset let pa se je močno zmanjšalo. Ker so se v glavnem izseljevali delavci, so pri čezoceanskem izseljevanju v dvajsetih letih močno prevladovali moški. V tridesetih letih je bilo za vse čezoceanske migracije v primerjavi s prejšnjim obdobjem značilno žensko izseljevanje, ki je

številčno presegla moško. To strukturno značilnost je treba povezati s procesom ustaljevanja izseljencev v Ameriki in, točneje, kot zaključni del dolgega migracijskega ciklusa, ki se je po vojni izčrpal in je večinoma pritegnil samo še tiste, ki so se pridruževali na podlagi vpoklica in osebnih vezi.

Čezoceansko izseljevanje je v tej zgodovinski fazi skoraj povsem izgubilo vlogo, ki jo je v bolj ali manj celotnem slovenskem družbenem in gospodarskem kontekstu igralo v desetletjih pred prvo svetovno vojno. Zmanjšali so se njegovi ekonomska funkcija in tudi učinki, ki jih je imelo pri lajšanju demografskega pritiska in prenaseljenosti v izvornih krajih. Pasivna bilanca migracijske izmenjave jugoslovanske Slovenije s čezoceanskimi državami je, glede na visoko število povratnikov, znašala slabih 11.000 ljudi (Tabeli 6 in 7). Izseljevanje v čezoceanske dežele je bilo med obema svetovnima vojnoma bolj značilno za jugoslovanski prostor. Iz Jugoslavije se je v letih 1920–1939 izselilo več kot 202.000 oseb. Od tega se jih je 78.000 izselilo v ZDA, 34.000 v Kanado, slabih 8.000 v Avstralijo, preostali pa v južnoameriške države, največ v Argentino in Brazilijo. Izseljevanje iz jugoslovanske Slovenije je predstavljalo le dobrih deset odstotkov vseh odhodov.

EVROPA

Kontinentalno izseljevanje je potekalo z obratno dinamiko. Kot reakcija na zaprtje tradicionalnega severnoameriškega trga dela je izseljevanje v evropske države že v dvajsetih letih preseglo čezoceansko, v tridesetih letih pa se je celo podvojilo (Tabela 7). Ker je bil znatni del migracije začasen oziroma sezonski, govorimo o valoviti dinamiki. Ta značilnost je prihajala do izraza zlasti v tridesetih letih, ko se je število povratkov v primerjavi s prejšnjim desetletjem potrojilo. V tem desetletju se je izselilo več kot 47.000 oseb, vrnilo pa se jih je 37.000 ali štiri petine. Pri tem je bila v letih 1935–1938 skoraj polovica selitev sezonskih. Od tod presežki povratniških tokov v nekaterih letih, sicer pa so na fluktuacije v izseljevanju in povratništvu vplivale ekonomske razmere in nihanja možnosti zaposlovanja, politike priseljevanja in meddržavni sporazumi o pogodbenem delu, navsezadnje pa tudi politično vzdušje ter v nekaterih državah spremenjen odnos do tujcev. Na dinamiko je vplivala tudi splošna gospodarska kriza, ki je višek dosegla leta 1934. Sredi desetletja je gospodarstvo začelo okrevati, v naslednjih letih pa je zlasti v Nemčiji, Avstriji in Češkoslovaški spet naraslo povpraševanje po delovni sili (Drnovšek 2012: 30–31; Lazarević 2005: 473–479).

Neto izseljevanje v evropske države je v obdobju med obema vojnoma znašalo slabih 24.000 oseb. Zaradi učinkov gospodarske krize v prvi polovici tridesetih let, priseljskih politik in izbruha druge svetovne vojne se je v dvajsetih letih v tujini ustalilo več izseljencev kot v tridesetih letih. Izseljenci iz banovinske Slovenije so predstavljali okrog 30 odstotkov jugoslovanskega izseljevanja v evropske države. Slovenski delež se je povečal v tridesetih letih in v drugi polovici desetletja presegel 50 odstotkov vseh kontinentalnih izselitev iz Jugoslavije. Izseljevanje v evropske države je tako v absolutnem, še bolj pa v relativnem pomenu oziroma glede na število prebivalstva postajalo vse bolj slovenska značilnost. To velja za tradicionalne cilje, kot so Nemčija, Avstrija (v tridesetih letih 67 oziroma 80 odstotkov vsega jugoslovanskega izseljevanja), Francija (50 odstotkov) in Nizozemska (58 odstotkov). Izseljevanje iz jugoslovanskega prostora se je usmerjalo tudi v druge države, zlasti v Turčijo, Romunijo, Albanijo in Grčijo. »Nejugoslovanske« etnične skupine so se iz Jugoslavije tja selile iz politično-nacionalnih razlogov. Slovenski delež pri teh gibanjih je bil minimalen oz. ga ni bilo.

Tabela 9: Izseljevanje iz jugoslovanske Slovenije v Evropske države v letih 1929–1939

Leto	Francija	Nemčija	Avstrija	Belgija	Nizozemska	Češkoslovaška	Italija	Drugo	Skupno
1929	1.722	345	1.242	1.158	279	14	163	152	5.075
1930	3.634	1.921	484	146	271	16	11	102	6.585
1931	2.453	1.088	383	6	23	4	21	54	4.032
1932	1.506	457	213	13	16	4	4	14	2.227
1933	1.898	2	70	12	124	1	0	4	2.111
1934	2.203	262	344	13	6	76	8	23	2.935
1935	2.013	442	357	4	6	57	0	41	2.920
1936	3.027	228	284	5	1	36	5	4	3.590
1937	4.249	2.238	258	52	4	20	4	40	6.865
1938	2.566	4.773		222	4	21	18	32	7.636
1939	1.916	13.310		66	7	1	6	39	15.345
Skupno	27.187	25.066	3.635	1.697	741	250	240	505	59.321
%	45,8	42,3	6,1	2,9	1,2	0,4	0,4	0,9	100,0

Vir: Statistički godišnjak 1929–1939

Nemčija

V povojnih letih je Nemčija, ki je bila pred vojno največja evropska uvoznica tuje delovne sile, priseljevanje močno omejila in ga podredila strogemu državnemu upravljanju. Gospodarske in družbene razmere so se razlikovale od razmer v sosednjih državah, ki so se takoj odprle priseljevanju. V prvih povojnih letih so se nemške republiške oblasti ukvarjale s težavnim vračanjem dveh milijonov tujih civilistov in ujetnikov, večinoma prisilno vključenih v vojno ekonomijo. Do leta 1924 se je število tujih delavcev zmanjšalo na 174.000 oseb. Hkrati so se soočali z vračanjem nemških vojakov in vojnih ujetnikov ter njihovo ponovno družbeno integracijo. V državo so prihajali tudi ubežniki in ekonomski priseljenci iz Rusije in Poljske (Drnovšek 2012: 142). Zaradi ekonomskih težav, povezanih s konverzijo v civilno ekonomijo, visoke inflacije, teritorialnih izgub in drugih strukturnih ter kontingentnih problemov, je v državi vladala visoka brezposelnost. Samo leta 1923 je iz tega razloga iz države odšlo 115.000 Nemcev. Kriza je bila največja v mestih in na industrijskih območjih, medtem ko je v industrijsko vodeni agrarni ekonomiji na vzhodu onstran Labe primanjkovalo sezonske delovne sile. Tega neravnovesja ni bilo mogoče odpraviti z notranjimi prerazporejanji, ker se nemško delavstvo ni prilagajalo delovnim in življenjskim razmeram na velikih agrarnih posestvih, kjer so pred vojno delali večinoma domači in tuji poljski delavci. Šlo je tudi za preprečevanje naraščanja mezd in s tem destabilizacije agrarne ekonomije, ki bi ju povzročila zaposlitev nemških delavcev.

Nemške oblasti so zato, glede na potrebe in konjunkturo v posameznih proizvodnih sektorjih, vzpostavile pravno-administrativni sistem za najemanje in uravnavanje dotoka tuje delovne sile. Migracijska politika je pod vplivom delavskih organizacij, ki so bile partner pri urejanju migracij, pristala na nekatera načela: tuje delavce se najema samo v primeru pomanjkanja domačih delavcev, v izogib instrumentalni uporabi tujcev za izsiljevanje nemškega delavstva se zagotovi enakost mezd, zagotovi se enakopravnost statusa tujcev glede socialnih pravic, migracije se spremlja pod skupnim strogim nadzorom delodajalcev in delavskih organizacij. Priseljeni delavci so bili prvenstveno namenjeni agrarnemu sektorju in šele nato drugim gospodarskim proizvodnim panogam, prihajanje v državo in njeno zapuščanje je bilo predhodno pogodbeno določeno, prehajanje iz kmetijstva v industrijo pa oteženo. Upravljanje delovnih migracij je pod vodstvom urada za zaposlovanje potekalo centralizirano, rekrutacija pa je bila zaupana agenciji za delo. Delovna dovoljenja in dovoljenja za bivanje v Nemčiji so bila omejena na eno leto, stalno bivanje in dostop do vseh

sektorjev zaposlovanja pa dopuščeno le delavcem, ki so v Nemčiji bivali že določeno število let. S tem je bila zakonsko uveljavljena obveznost vračanja, ki je pred vojno veljala samo za poljske agrarne delavce, razširjena na vse tujce (Herbert 1990: 121–126).

V prvih povojnih letih so se zaradi težkih razmer v nemškem gospodarstvu številni vestfalski Slovenci vrnili v domovino ali pa so se pod okriljem nemškega izseljevanja preselili v Francijo, Belgijo in na Nizozemsko, nekateri so odšli tudi v Ameriko. V Slovenijo so se vračali do srede dvajsetih let, ko so se gospodarske razmere v Nemčiji izboljšale. Slovenska prisotnost v Nemčiji se je tako zmanjšala. Jugoslovanski izseljenski komisariat jo je sredi desetletja ocenjeval na 20.000 oseb (Valenčič 1990b: 67), uradna nemška statistika pa je izkazovala 14.000 slovenskih priseljencev, od tega okrog 5.500 v Porenju in 4.800 na Vestfalskem (Drnovšek 2012: 145; Wörsdörfer 2017: 142). Ocene za leto 1928 govorijo o 20.000 do 30.000 slovenskih priseljencih skupaj s potomci, medtem ko naj bi jih bilo takoj po vojni 40.000 (Drnovšek 2012: 145; Lipoglavšek Rakovec 1950: 40–41). Večina vestfalskih Slovencev je bila v Nemčiji že trdno ukoreninjena. Številni so ob nastanku Jugoslavije prevzeli nemško državljanstvo, drugi so se zanj odločili leta 1928, ko jugoslovanski zakon ni več dovoljeval dvojnega državljanstva, tretji so ga pridobili s porokami z nemškimi državljani oziroma državljankami, nekateri iz oportunitizma in nič manj zato, ker so jih kljub formalni enakopravnosti z domačimi delavci zapostavljali. Mnogi so se v drugi generaciji delno ali povsem asimilirali, podobno kot tudi drugi pred vojno priseljeni tujci (Drnovšek 2012: 144–145; Wörsdörfer 2017: 127; Herbert 1990: 126). V celotnem medvojnem obdobju je bila izbira državljanstva med dejavniki, ki so vplivali na ostajanje ali vračanje oziroma selitev v druge države (Wörsdörfer 2017: 119). Število prevzemov nemškega državljanstva se je povečalo z gospodarsko krizo in s povečano skrbjo za ohranjanje dela kot tudi zaradi nacionalnega pritiska na tujce. Težnje po naturalizaciji sta blažila sporazuma o delavskem zavarovanju in izplačevanju rudarskih rent povratnikom v Jugoslavijo (Drnovšek 2012: 148–149).

Konec dvajsetih¹⁵ in na začetku tridesetih let se je izseljevanje iz Slovenije v Nemčijo za kratek čas povečalo (ravno ko je število tujih delavcev v Nemčiji upadlo). Porast je bil povezan z nemško-jugoslovanskim sporazumom o mobilnosti kmetijske delovne sile, ki je stopil v veljavo leta 1929. Izseljevanje je znova postalo zelo živahno po letu 1937, in to zaradi sezonskega in trajnejšega izseljevanja kmečkih delavcev (Drnovšek 2012: 146–147).

¹⁵ Tu je uradna jugoslovanska statistika pomanjkljiva. Že leta 1929 je v Nemčijo odšlo 880 delavk in delavcev (Drnovšek 2012: 147).

Nacistična Nemčija, ki je priseljevanje kljub pomanjkanju delovne sile omejevala tudi iz avtarkičnih in monetarnih razlogov, je takrat širše odprla vrata agrarnim delavcem, da bi zapolnila potrebe, ki so nastale z vse večjo mobilizacijo nemškega delavstva v vojni industriji. V ta namen je sklenila sporazume z različnimi državami, med njimi v letih 1937 in 1939 tudi z Jugoslavijo. Takrat je v treh letih v Nemčijo odšlo več kot 20.000 slovenskih delavcev, samo leta 1939 več kot 13.000. Kljub temu da jih je iz Jugoslavije želela pridobiti več, je Nemčija ostajala rezervirana za številčnejši dotok tujega delavstva. Problem pomanjkanja delovne sile je iz rasnih in kulturnih razlogov delno reševala z rekrutacijo delavcev iz anektirane Avstrije in z območja Češkoslovaške. Nacizem je močno poostril tudi varnostne ukrepe ter selektivne kriterije na račun tujih delavcev. Vzpostavil je nadzorni aparat in specifične regulacije, namenjene posameznim etničnim skupinam ter zatiranju in deportaciji delavcev, ki bi s svojim vedenjem kakorkoli odstopali od režimskih interesov (Herbert 1990: 127–131).

O velikosti stalno naseljene slovenske priseljske skupnosti v Nemčiji za trideseta leta obstajajo zelo različne ocene, kar lahko pripišemo različnim kriterijem popisovanja oziroma opredeljevanja skupnosti. Leta 1933 je nemška statistika ugotovila dobrih 17.000 jugoslovanskih državljanov (večinoma Slovencev). Jugoslovanske oblasti jih navajajo 25.000, ker so mnogi ob nemški naturalizaciji obdržali tudi jugoslovansko državljanstvo (Lipoglavšek Rakovec 1950: 40). Višje ocene praviloma vključujejo tudi povsem asimilirano potomstvo. V Porurju so slovenski priseljenci živeli v kakih 60 naselbinah okoli tovarn in rudnikov, v celi državi pa v okrog 140 naselbinah (Wörsdörfer 2017: 143–146; Lipoglavšek Rakovec 1950: 41).

Francija

Po prvi svetovni vojni je najpogostejši cilj slovenskega izseljevanja v tujino postala Francija. Francija je po demografskem razvoju že v 19. stoletju odstopala od drugih evropskih držav, zaradi drugačnega reproduktivnega modela se namreč število njenih prebivalcev ni tako močno povečalo. To je bil eden od razlogov, zaradi katerih med »velikim izseljevanjem« iz Evrope ni poznala tako izrazitega odseljevanja in je sodila med uvoznice tuje delovne sile. Pred prvo svetovno vojno je na francoskih tleh živelo več kot 1,2 milijona priseljencev, večinoma iz sosednjih držav, v manjši meri tudi iz Avstro-Ogrske. Z dvomilijonskimi izgubami, ki so med prvo svetovno vojno močno povečale deficit aktivnega prebivalstva in

dodatno upočasnile demografsko rast, se je za ponovna zagon in razvoj ekonomije potreba po tuji delovni sili znatno povečala.

Za Francijo je priseljevanje postalo vitalnega pomena tudi zaradi družbenih sprememb, notranjih migracij ter prestrukturiranja družbe in dela. Po vojni je bila brezposelnost nizka zaradi omenjenih demografskih razlogov. Tako imenovani *exode rurale* ali »beg« s podeželja v mesta iz 19. stoletja se je pospešeno nadaljeval. Povečalo pa se je tudi prehajanje francoskega delavstva v vse bolj specializirane ter kvalificirane produktivne sektorje. Agrarno gospodarstvo in ekonomska področja, ki so temeljili na preprosti, fizični delovni sili, so tako ostajali v strukturni delavski podhranjenosti. Potrebe po delovni sili so se povečale tudi zaradi pridobitve Alzacije in Lorene, izrazito rudarskih in industrijskih dežel, iz katerih se je umaknil del nemškega prebivalstva, ki je prej predstavljal pomemben delež delovne sile. Francosko rudarstvo, industrija in agrarno gospodarstvo so tako postali atraktivni delovni trgi tudi za priseljence iz vzhodno- in južnoevropskih dežel, ki so, kot že pred vojno, zaostajale v modernizaciji. Da bi obnovila in pospešila dotok delovne sile iz tujine, je Francija od leta 1919 pogodbe o delu sklepala z državami tradicionalnega priseljevanja in novonastalimi evropskimi državami. Francija je po prvi vojni postala prva med priseljenjskimi državami v Evropi. Pred upadom priseljevanja med gospodarsko krizo se je do začetka tridesetih let število priseljencev v Franciji povečalo na 2,7 milijona in predstavljalo 6,5-odstotni delež prebivalstva. Večina je še naprej prihajala iz sosednjih držav, največ iz Italije (800.000), drugi največji kontingent pa so bili v tem obdobju Poljaki s pol milijona priseljencev (Amar, Milza 1990: 7–12). Priseljenci so se med povojno obnovo, velikimi javnimi deli in ekspanzijo večjih mest, predvsem Pariza, zaposlovali v rudnikih, industriji, kmetijstvu in gradbeništvu.

Jugoslavija je bila med prijateljskimi državami, ki jih je Francija zaprosila za pomoč pri zapolnjevanju manka delovne sile. Jugoslovani in med njimi Slovenci so v primerjavi z drugimi prispevali številčno manjše priseljenjske kontingente. Slovenski priseljenci so v Francijo sprva odhajali iz Nemčije. Slovenski rudarji iz Vestfalije so v iskanju boljših delovnih priložnosti odhajali na rudarska območja severne Francije. V Pas-de Calais naj bi se jih leta 1921 priselilo okrog 3.000, naslednja leta pa so se selili v departma Moselle (Drnovšek 2012: 190; Bogovič, Cajnko 1983: 34). Kmalu so se jim pridružili priseljenci iz Slovenije, ki so z letom 1923 postali vse številčnejši. Priseljevanje iz Slovenije v Francijo je viške dosegalo na začetku tridesetih let in nato v letih 1936 in 1937, ko so tja odhajali tudi sezonski agrarni delavci. Leta 1929 naj bi po podatkih jugoslovanskega komisariata za izseljevanje v Parizu stalno živelo 17.000 Slovencev iz jugoslovanske Slovenije (Drnovšek

1997: 231; Pislar Fernandez 2004: 274). Po podatkih tujskega urada v Parizu nekateri avtorji navajajo številko 25.382, ki naj bi upoštevala tudi začasne priseljence (Bogovič, Cajnko 1983: 122; Pislar Fernandez 2004: 78).

Pred drugo svetovno vojno je v Franciji stalno živelo 23.000 priseljencev, skupaj s tistimi iz Julijske krajine naj bi jih bilo 34.000 (Lipoglavšek Rakovec 1950: 43). Živel so tako v večjih in manjših skupinah kot tudi razpršeno po raznih delih države. Največ jih je bilo v Loreni vzdolž severovzhodne stranice heksagona na območjih Pas-de-Calais, Aumetz in Merlebach. V Pas-de-Calaisu so kot večinoma ustaljeni prevladovali slovenski »Vestfalci«. Na območju Marlebacha in Aumetza so se pridružili tamkajšnjim predvojnimi slovenskim kolonijam. Veliko jih je bilo tudi v osrednji Franciji, v departmajih Loire et Puy-de-Dôme in Nièvre et Saône-et-Loire in v Parizu ter okolici, kjer je s poveljno migracijo nastala najmlajša slovenska priseljska kolonija (Pislar Fernandez 2004: 276, 305; Drnovšek 2012: 192–193). V kriznih obdobjih, kot npr. v letih 1932–1936, so francoske oblasti namesto v industriji oziroma rudarstvu slovenskim delavcem omogočile zaposlovanje v agrarnem sektorju.

Beneluks

Na Nizozemskem se je z odprtjem zasebnih in nato državnih rudnikov rudarstvo začelo razvijati šele konec devetdesetih letih 19. stoletja, pravi vzpon pa je sledil po vojni. V limburškem rudarskem revirju je med letoma 1900 in 1938 število prebivalstva s 40.000 poskočilo na 170.000, število rudarjev pa se je med letoma 1900 in 1939 s 6500 povečalo na 25.000. Zaradi pomanjkanja domače delovne sile je tu že pred vojno delalo veliko število delavcev iz Nemčije, Poljske in Avstrije. Po vojni je odgovor na rastoče povpraševanje po delovni sili spet najprej prišel iz sosednje Nemčije. K temu so poleg razmer v Nemčiji pripomogle tudi visoke proizvodne cene in za nizozemske delavce nizke rudarske mezde na Nizozemskem. Med omenjenimi rudarji iz Vestfalije in Porenja je bilo vse več tudi slovenskih. Pozneje so rudarji prihajali tudi iz Belgije in Francije. Priseljenci, ki so leta 1926 začeli prihajati iz Jugoslavije, so bili izključno slovenski.

Priseljevanje iz Slovenije je višek doseglo konec dvajsetih let, ko je po ocenah na Nizozemskem skupaj z družinskimi člani živelo okrog 4.000 jugoslovanskih priseljencev. Iz Slovenije je večina prihajala iz okolice Ljubljane in Celja, med njimi pa so bili tudi Slovenci iz Italije in Avstrije. V glavnem so živeli v Limburgu ob nemški in belgijski meji. Do leta 1939 se je zaradi krize in povratkov ter odhajanja v druge države število Slovencev na

Nizozemskem razpolovilo. Med priseljenci so bili poleg rudarjev tudi tovarniški delavci in nekaj drugih poklicev. Priseljenci so pogosto menjavali poklice in se zaposlovali zdaj v enem, zdaj v drugemu gospodarskem sektorju. Med velikim priseljevanjem žensk iz Nemčije, ki se je odzivalo na trg služnostnega in drugega dela, so v nizozemska mesta prihajala tudi slovenska dekleta iz vestfalskih naselbin (Mulders 2010: 21; Drnovšek 2012: 264–268).

Podobna je bila migracijska slika v Belgiji in Luksemburgu, državah, povezanih v ekonomsko zvezo. Tudi ti dve državi sta v 20. stoletju hitro gospodarsko napredovali, še pred vojno pa sta spadali med države s prevladujočim izseljevanjem. Belgijci so bili npr. med največjimi priseljenjskimi skupinami v Franciji, množično so se zaposlovali tudi v Nemčiji in na Nizozemskem. Po vojni je Belgija pritegnila številne priseljence iz sosednjih, vzhodnih in južnih evropskih držav. V prvih povojnih letih so Slovenci v Belgijo prihajali kot sestavni del priseljevanja iz Nemčije in Avstrije, od leta 1923 tudi iz Slovenije in v italijanskih kontingentih iz Julijske krajine. Slovensko izseljevanje v Belgijo je višek doseglo ob koncu dvajsetih let, nato pa se je z gospodarsko krizo močno skrčilo. Na začetku tridesetih let so belgijske oblasti slovensko prisotnost v belgijskem Limburgu ocenjevale na 3.000 oseb, leta 1936 pa je uradna statistika v celi državi izkazala 5.500 Jugoslovancev, od tega je bila več kot polovica Slovencev. Do leta 1939 je njihovo število padlo na okoli 2.500; te številke ne zajemajo priseljenjcev iz Italije. V Belgiji so slovenski priseljenci živeli bolj razpršeno kot na Nizozemskem in v Franciji. Večina je bila zaposlena v premogovnikih v Limburgu in Liegeu in v težki železarski industriji v Charleroiu v srednji Belgiji (Drnovšek 2012: 300–301).

Organizirano izseljevanje in pogodbeno delo

Podobno kot pred vojno so bile tudi po njej migracije delovne sile v evropske države delno spontane, vse bolj pa so se dogajale z neposredno rekrutacijo državnih ali drugih poverjenih posredovalnic za delo. To je potekalo v skladu z migracijskimi politikami in sporazumi, na podlagi katerih so države sprejemnice uravnavale dotok in pravice delavcev. Države priseljevanja in delodajalci, zlasti rudarske družbe, so se do izbruha velike gospodarske krize potegovale za delovno silo, ki je bila ključna za njihove gospodarske interese, zato so izvajale rekrutacijo v samih državah izseljevanja. V Sloveniji in drugod po Jugoslaviji je na primer Francija sprva iskala delavce celo brez dovoljenja jugoslovanskih oblasti (Pislar Fernandez 2004: 74). Delavci, ki so v Francijo odhajali samostojno, so se morali zglasiti v sprejemni postaji v Toulu, kjer je deloval center za razmeščanje tuje delovne sile. Leta 1924 je bilo

upravljanje priseljevanja zaupano Société générale d'immigration, sestavljeni iz združenja delodajalcev. Od takrat je ta ustanova v sodelovanju z izseljeniškim komisariatom pri jugoslovanskem ministrstvu za socialno delo rekrutirala tudi delavce v Jugoslaviji. Leta 1926 je v Zagrebu odprla svoje predstavništvo in v povezavi z borzami dela po Jugoslaviji zbirala zainteresirane delavce, preverjala njihove fizične in strokovne sposobnosti, sklepala delovne pogodbe in organizirala skupinske Transporte. Francoski imigracijski organi so slovenske in jugoslovanske priseljence usmerjali predvsem v rudnike premoga in železa (prav tam: 75).

Na jugoslovanskih tleh so delavce aktivno iskala tudi nizozemska rudarska podjetja. Z neposrednim rekrutiranjem v njihovih domovinah so si prizadevali pridobiti lažje obvladljivo delovno silo, kot so bili sindikalno povezani in socialno občutljivi delavci na Nizozemskem. Prednost so dajali delavcem brez izkušenj v rudnikih. Iskali so jih med katoliškim kmečkim prebivalstvom, v prepričanju, da se bodo številni vračali domov in se etnično povezovali na verski osnovi pod vodstvom duhovščine. Delavci so morali odgovarjati določnim fizičnim in nravstvenim selektivnim kriterijem. Nizozemski agenti so svoje delo opravljali neposredno na terenu, ob nedeljah npr. so delavce novačili po gostilnah (Mulders 2010: 29–30).

Na podlagi rekrutacije in pod nadzorom državnih pristojnih organov je potekala tudi migracija v Nemčijo. Povsod so novačili tudi pri konkurenčnih rudnikih v državah priseljevanja. V vseh državah so morali delavci praviloma imeti urejen osebni status, si pridobiti delovna dovoljenja, skleniti delovne pogodbe z delodajalci, si priskrbeti dovoljenja za bivanje in ponekod vizo, včasih so od njih zahtevali certifikate o delovnih izkušnjah in potrdila o neoporečnem vedenju. Migracija na podlagi rekrutacije in vnaprejnega dogovora je bila za migrante ugodnejša, saj so jim plačali prevoz in priskrbeli nastanitev na območjih, kjer so delali. Kdor je odhajal samostojno, je za vse to moral poskrbeti sam. Kljub strogi kontroli in upravljanju migracijskih procesov, ki sta postala značilna tako v izvornih državah in še bolj v državah sprejemnicah, so tudi iz Slovenije odhajali ilegalno in brez delovnih dovoljenje vstopali v priseljenke države. Delodajalci so zaposlovali tudi delavce, ki so v državo prihajali na opisani način (prav tam: 35).

Gospodarska temelja slovenskih priseljenških kolonij v evropskih državah sta bila v celotnem medvojnem obdobju rudarstvo in v manjši meri industrija. V rudnikih so delavci delali na akord, kar so sprejemali, ker je prinašalo večji zaslužek. Delodajalci so jih pri tem spodbujali k pravi tekmovalnosti. Sindikati so se temu upirali, ker je šibilo delavsko pogajalsko mo  in da bi zmanjšali izkoriščanje, fizično izčrpavanje in številne nezgode. Delo v jamah je bilo neprimerno bolje plačano od dnevnega kopa, a tudi bolj obremenjujoče in

nevarno (Pislar Fernandez 2004: 100–101). V vseh državah je bila za priseljene delavce značilna mobilnost, povezana s splošnimi gospodarskimi razmerami v posameznih državah, a tudi z iskanjem boljših delovnih razmer in višjih mezd v posameznih rudnikih in na drugih deloviščih. Razširjena je bila tudi poklicna oziroma gospodarska mešanost, bodisi v obliki prehajanja med različnimi sektorji zaposlovanja bodisi v obliki kombinacije gospodarskih virov. Manjši del priseljencev se je ukvarjal z obrtnimi poklici in dejavnostmi, ki so pogosto sodile v »migracijsko ekonomijo«.

V Franciji in Belgiji so migranti odpirali gostilne ali prevzemali upravljanje t. i. kantin za samske delavce. Podnajemništvo in oskrbovanje samskih priseljencev je bil splošno razširjen vir dohodka potem, ko so se priseljencem pridružile družine in so se v delavskih naselbinah naselili v samostojna stanovanja. Prostorne delavske hiše so skupaj s pripadajočo obdelovalno zemljo omogočale kmetijsko pridelavo za potrebe družinskega ali razširjenega gospodinjstva in reprodukcijo kombinirane rudarske oziroma delavsko-kmečke ekonomije. Razširjeni so bili najemanje dodatnih zemljišč za tržno produkcijo, mezдно delo pri večjih kmetih, zaposlovanje žensk v kantinah, hišno delo pri vodilnem rudniškem osebju in druge stalne ali občasne oblike ustvarjanja dohodka, ki so delovale tudi kot kompenzacijski sistem v trenutkih krize v rudarskem sektorju (Drnovšek 2012: 147, 196, 298–299; Pislar Fernandez 2004: 74, 97–100; Mulders 2010: 21). Poklicna in predvsem socialna mobilnost je bila nizka, nekoliko se je s strokovnim šolanjem povečala v drugi generaciji, kar je veljalo predvsem za Nemčijo, kjer je bila slovenska prisotnost starejša. Zlasti v rudarskih okoljih pa je tudi večina druge generacije moškega potomstva sledila poklicnim potem svojih prednikov.

Med načelno enakopravnostjo in gospodarsko krizo

Med obema svetovnima vojnoma so evropske države ob povečani skrbi za socialno skrbstvo povečale tudi skrb za urejanje statusa migrantskih delavcev. Države priseljevanja so k temu silile potrebe po tuji delovni sili, na odnos do priseljencev in njihov položaj pa so vplivala tudi delavska gibanja. Ta so v razmerju z državo in delodajalci igrala pomembno vlogo pri oblikovanju delavske in socialne zakonodaje ter vplivala tudi na migracijsko politiko. Tako Nemčija kot Francija, Belgija in Nizozemska so tuje delavce načeloma enačile z domačimi in jim zagotavljale enak položaj tako glede plačila kot socialnih pravic. Priseljencem je bila na območjih zaposlovanja zagotovljena nastanitev v delavskih naselbinah s samskimi domovi ali stanovanjskimi hišami, ki so bile le v Belgiji slabše kakovosti, v Franciji in zlasti na

Nizozemskem ter v Nemčiji pa dokaj prostorne in sodobno opremljene (Lipoglavšek Rakovec 1950: 48–49; Drnovšek 2012: 194, 268).

Stanovanjska politika ni spadala med strategije migracijske politike samo za zagotavljanje ustreznih življenjskih razmer, ampak tudi za stabiliziranje priseljencev in omejevanje njihove mobilnosti. S tem vprašanjem so se, ker je bil cikel premogovniške proizvodnje izredno nestabilen, povpraševanje po delovni sili pa je zelo nihalo, soočali zlasti v premogovnih revirjih. Prizadevali so si, da bi bila delovna sila na razpolago takoj, ko bi proizvodni cikel ponovno narasel, in da ne bi odhajala v druge proizvodne sektorje (Sori 1979: 365). Za priseljence je bila poleg samih možnosti zaposlovanja in zaslužka mamljiva tudi socialnovarstvena politika. Gospodarski in življenjski standard slovenskih izseljencev v evropskih državah je bil praviloma boljši, kot so ga imeli v domovini. Po zapadlosti delovnih pogodb so si prizadevali tam tudi ostati; mnogi povratniki so se vračali. V dvajsetih letih, ko so zlasti Francija, a tudi Nizozemska in Belgija v očeh slovenskih in drugih izseljencev veljale za nekakšno »novo Ameriko«, so moškim kmalu sledile žene z otroki, zaročenke in drugi sorodniki. V Franciji so ostajali tudi številni sezonski delavci. Tako so se kolonije večale in si utrjevale značaj strukturirane skupnosti (Drnovšek 2012: 194, 196).

Vendar pa načelna in deklarativna enakost ni zagotavljala dejanske enakopravnosti. Položaj priseljenskih delavcev se je v vsakdanji praksi pogosto razlikoval od položaja domačinov. Odvisen je bil tudi od dogovorov med sprejemnimi in matičnimi državami, ki so se s konvencijami sporazumevale glede priznavanja specifičnih pravic in usklajevale medsebojne socialne, pokojninske in zavarovalne sisteme. To je vplivalo na splošen odnos delodajalcev, državnih organov in sistema do priseljencev. Slovenski in jugoslovanski delavci so bili glede tega v slabšem položaju kot delavci drugih držav, saj je Jugoslavija tovrstno problematiko in zastopanje lastnih migrantov reševala z zamudo. Dolgo je bila tudi brez enotnih in dovolj trdnih stališč o migracijski politiki. Še leta 1939 je Alojzij Kuhar v *Spominskem zborniku Slovenije* glede izseljenskega vprašanja obžaloval pomanjkanje »načrtne izseljenske politike, ki nam bo varovala naše izseljence moralno, versko, socialno in nacionalno« (Kuhar 1939: 524).

Jugoslavija je konvencijo o urejanju socialnega zavarovanja z Nemčijo podpisala šele leta 1928, po enem letu pa še sporazum o zagotavljanju socialne enakopravnosti kmečkih, rudarskih in tovarniških delavcev. Leta 1928 in ponovno leta 1939 sta državi sklenili dogovor o sezonskem in stalnem kmečkem delu, kar je po vnaprej definiranih mezdah in zavarovalnih pogojih omogočilo vključitev točno določenih kontingentov jugoslovanske delovne sile v

nemško industrijsko agrarno gospodarstvo. Med gospodarsko krizo leta 1933 je bil podpisan nov dogovor, ki je potrjeval izenačenost statusa jugoslovanskih delavcev z daljšim delovnim in življenjskim stažem v Nemčiji z nemškimi in, kar je bilo za krizne čase zlasti pomembno, delavcem v primeru brezposelnosti zagotavljal pravico do podpore, družinskim članom pa do socialne pomoči (Drnovšek 2012: 32–33).

Kljub množičnemu izseljevanju iz Jugoslavije je ta s Francijo konvencijo podpisala šele leta 1932. Zaradi zavlačevanja Francije in spremenjenih kriznih razmer je bila ratificirana šele leta 1939, tako da ni nikoli dejansko stopila v veljavo (prav tam: 189). Ker Jugoslavija z Nizozemsko in Belgijo ni sklenila sporazumov, izseljenci v Belgiji niso imeli pravice do socialne zaščite v primeru brezposelnosti. Delavci z maksimalno delovno dobo so sicer lahko pričakovali pokojnino, a so jo zaradi trdega dela in silikoze, ki sta skrajševala njihova življenja, le redki dočakali (prav tam: 297–298). Izseljenci iz jugoslovanske Slovenije so se tako po položaju razlikovali od izseljencev iz številnih drugih držav, še najbolj pa od tistih iz Julijske krajine, ki so kot italijanski državljani v skladu s konvencijami, ki jih je s priseljskimi državami sklenila Italija, uživali večje zaščito in socialne pravice (prav tam: 36; Pisslar Fernandez 2004: 102).

Če so v dvajsetih letih razlike v zaščiti in pravicah omilile ugodne gospodarske razmere in svoboščine, so se med gospodarsko krizo neurejena statusna vprašanja zaradi pomanjkanja mednarodnih sporazumov pokazala v vsej dramatičnosti. Posledice so najbolj občutili v Franciji, kjer sta odprtost do priseljevanja in vključevanja priseljencev v francosko družbo nadomestila odklonilna politika do tujcev ter nestrpnost in ksenofobnost. Država je sprejela vrsto diskriminatornih ukrepov, najprej leta 1932 Zakon o zaščiti nacionalne delovne sile. Leta 1935 je omejila pravico do družinskega združevanja, zaradi katere je prej slovela kot liberalna in do tujcev prijazna, leta 1936 je omejila priseljevanje določenih etničnih skupin in kategorij, leta 1939 pa je odpravila še pravico tujcev do svobodnega združevanja. Slovenski in drugi jugoslovanski državljani so se brez sicer sklenjene, a še neveljavne jugoslovansko-francoske pogodbe, ki bi jim zagotovila določeno zaščito pri delu in socialno varnost, znašli v negotovem položaju. Poleg odpustov in poslabšanja ekonomskih razmer, ki so mnoge potisnile v revščino, so bili deležni šikaniranja, neplačevanja nadomestil za brezposelnost in drugih socialnih podpor, izgubljali so dovoljenja za bivanje in bili zato prisiljeni zapustiti državo. V domovini niso mogli uveljavljati pokojninske dobe, ki so si jo prislužili na tujem (Drnovšek 2012: 187, 195).

Kriza je najprej in z največjo silo zarezala med tujce in mnoge spodbudila k povratku. Francija, Belgija in Nizozemska so odhode spodbujale s plačevanjem vožnje do državnih meja ali celo do Ljubljane in z denarnimi nagradami tistim, ki so se odločili za odhod. V Nemčiji je kljub sporazumu iz leta 1933 prihajalo do diskriminacij pri sprejemu v službo oziroma ohranjanju delovnega mesta, kar se je odrazilo v visokih odstotkih brezposelnih med slovenskimi priseljenci v primerjavi z nemškimi delavci. Tudi drugod so bili po logiki dajanja prednosti domačim delavcem priseljenci med prvimi žrtvami odpuščanj. V Nemčiji in na Nizozemskem so bila nadomestila za primer brezposelnosti in socialne podpore enakopravno zagotovljena vsem, ki so jo potrebovali, tako da je Rafaelova družba številnim »Vestfalcem«, ki so se zanimali za vrnitev, to odsvetovala. Doma jim niso mogli zajamčiti pomoči, čakale pa so jih še slabše razmere. V Belgiji se je priseljencem godilo slabše, ker so postali predmet negotovanj in izrazov nestrpnosti. V vseh državah so bili med krizo posebno izpostavljeni razni politični aktivisti, zlasti komunisti. Te in vse tujce, ki so prišli v navzkriž z zakoni, so čakali izgoni. Nekateri slovenski izseljenci so z Nizozemske odšli v Sovjetsko zvezo, ki ni poznala krize in je vabila zahodne delavce in strokovnjake, a se je njihova izkušnja v deželi realnega socializma kmalu končala z vrnitvijo v domovino (prav tam: 35–41, 267).

NOTRANJE MIGRACIJE V JUGOSLOVANSKEM PROSTORU

Druga izrazita poteza slovenskih migracijskih gibanj v obdobju med obema svetovnima vojnama je bila preusmeritev v jugoslovanski prostor. Neposrednih statistik, ki bi prikazovale njihove dinamične poteze, točnejši obseg in podrobnejše geografske usmeritve, o teh gibanjih nimamo. Iz popisov prebivalstva izhaja, da se je v obdobju 1921–1931 iz jugoslovanske Slovenije v druge predele države izselilo okrog 34.900 oseb, priselilo pa okrog 22.600. Zaradi izseljevanja v druge dele države se je na tem ozemlju število prebivalcev zmanjšalo za 12.300 oseb (Vogelnik 1965: 60). Ob popisu leta 1931 so v Jugoslaviji zunaj slovenskih meja našli 58.000 prebivalcev, ki so se izjavili za Slovence. Pri tem je treba upoštevati močno asimilacijo med predvojnimi priseljenci, tako da se številni niso več izjavljali za Slovence (Valenčič 1990a: 68–69). Prebivalcev, rojenih na Slovenskem, je bilo namreč znatno več. Po Šifrerjevih ocenah naj bi neto izseljevanje na ozemlju današnje Slovenije med obema vojnama znašalo okoli 60.000 oseb (Šifrer 1962; 1974; Vogelnik 1965). Pred drugo svetovno vojno pa naj bi drugod po Jugoslaviji, skupaj s priseljenci iz »zamejstev«, živelo 100.000 Slovencev (Kuhar 1939: 533).

Slovenske delovne migracije v druge dele prve Jugoslavije so v več primerih nadaljevanje že tradicionalnih predvojnih gibanj. Ta so bila večinoma medregionalna, ostajala so znotraj Avstro-Ogrske, v manjšem obsegu pa so onkraj državnih meja segala v Srbijo. Podobno kot druge notranje migracije so se, ker se niso omejevala na delavske, rokodelske in kmečke sloje, strukturno razlikovala od velikih čezoceanskih in kontinentalnih migracij. Zajemala so še druge družbene komponente in poklicne profile, od trgovcev, tehničnih in svobodnih poklicev do uradništva, šolnikov, žandarjev, pripadnikov vojske, podjetnikov in drugih. Dogajala so se v povezavi s priložnostmi gospodarskega udejstvovanja, zaposlovanja v javnih službah, kariernega uveljavljanja in podobnimi. Stalnim oziroma trajnejšim priseljencem je treba dodati začasne migrante, kot so bili sezonski poljedelski, gozdarski in lesni delavci, težaki in splavarji, do krošnjarjev, predilk in različnih rokodelcev (Kržišnik Bukić 2006: 421).

Po vojni in nastanku Kraljevine SHS so se prekinili nekateri tokovi, ki so prej pomembno zaznamovali slovenska migracijska gibanja v ta prostor; mišljen je predvsem tok proti Reki. Migracijska gibanja proti južnim pokrajinam nove države pa so s formalnega vidika dobila bolj prosto pot in dodatne spodbude. Njihov obseg se je povečal, tradicionalnim ciljem so se pridružili novi, okrepila se je poklicna in družbena artikuliranost. Iz popisne statistike izhaja, da je leta 1931 več kot polovica v jugoslovanski Sloveniji rojenega prebivalstva živela v Savski banovini, se pravi na Hrvaškem, preostali so bili porazdeljeni po drugih banovinah. Največ jih je bilo v Srbiji, Bosni in Hercegovini in Vojvodini (Valenčič 1990a: 69).

Tabela 10: V Dravski banovini rojeni po banovinah bivanja leta 1931

Banovina	Moški	Ženske	Skupno	V odstotkih
Drinska	1.915	1.322	3.237	6,6
Dunavska	2.814	1.557	4.371	9,8
Moravska	1.843	811	2.554	6,4
Primorska	1.519	597	2.116	5,3
Savska	14.530	19.500	34.030	50,3
Vardarska	1.051	442	1.493	3,6
Vrbaska	842	693	1.535	2,9
Zetska	1.835	470	2.305	6,4
Beograd	2.511	3.099	5.610	8,7
Skupno	28.860	28.491	57.251	100,0

Vir: Valenčič 1990a: 69

Tabela 11: Prebivalstvo slovenskega maternega jezika v jugoslovanskem prostoru ob popisih 1921 in 1931

	1921		1931	
	N	%	N	%
Hrvaška	23.217	57,2	52.257	71,7
Vojvodina	8.288	20,4	3.635	5,0
BiH	4.682	11,5	4.465	6,1
Črna gora	499	1,2	1.317	1,8
Srbija	3.420	8,4	9.504	13,0
Kosovo	186	0,5	479	0,7
Makedonija	324	0,8	1.200	1,6

Vir: Josipovič 2014

V spolni strukturi izseljencev v jugoslovanski prostor (Tabela 10) so moški prevladovali le v manjši meri, za to izseljevanje je bila namreč značilna participacija obeh spolov. Do velikih razlik je, glede na diferencirani trg dela, prihajalo v geografski distribuciji spolov, povezani z različnimi tipologijami in cilji moških in ženskih migracij. V Savski in Dravski banovini je kot rezultat privlačnosti velikih mest prevladoval ženski spol, v drugih pokrajinah pa moški. V nekaterih banovinah je ta dva- do trikrat presegal število žensk, kar lahko delno pripišemo

tudi vojaški populaciji. Starostna struktura dokazuje, da so se v medvojnem obdobju, podobno kot prej v tujino, v notranjost države usmerjali ljudje v svojem najproduktivnejšem obdobju. Med priseljenim prebivalstvom je bilo po popisu iz leta 1931 skoraj 85 odstotkov gospodarsko pridobitnih oseb, otrok je bilo manj kot osem odstotkov, nekoliko več je bilo starostnikov. Izselsevanje v notranjost države je bilo starostno bolj raznoliko kot izselsevanje v tujino, zajemalo ni le delavskega, ampak širši poklicni in družbeni spekter prebivalstva (prav tam: 70).

Zagreb, kjer je že pred vojno živela najštevilčnejša slovenska kolonija (7.169 oseb z domovinsko pravico v avstrijskih deželah z zgodovinsko prisotnostjo slovenskega prebivalstva), je v medvojnem obdobju postal pravi magnet za Slovence. Vsestranski gospodarski razvoj hrvaške prestolnice sta spremljala močan demografski vzpon in ekspanzija aglomeracije. Število prebivalstva, ki so ga v več kot 70 odstotkih sestavljali priseljenci, se je do srede dvajsetih let v primerjavi s predvojnimi časom podvojilo, do štiridesetih let pa je s 130.000 poskočilo na 260.000. Leta 1921 je v Zagrebu živelo 8.699 prebivalcev, ki so govorili slovenski jezik, leta 1931 pa 17.627 prebivalcev, rojenih v banovinski Sloveniji, ali 9,4 odstotka prebivalcev Zagreba. Tem je treba dodati še slovenske priseljence iz Italije in Avstrije, tako da je njihovo število preseglo 20.000 oseb (prav tam: 69–70; Kržišnik Bukić 1994–1995; 1995).

Izvor kar dveh tretjin vseh zagrebških Slovencev so bila območja ob Sotli in Krki. Zadnja tretjina je izviralala iz širšega slovenskega prostora, vse od Trsta, Gorice in Istre. Najmanj zastopane so bile Koroška, Gorenjska in Notranjska. Čeprav je večina priseljencev izhajala iz nižjih socialnih slojev, je bila njihova poklicna pahljača kar široka. Elitnejšo plast je zastopala vrsta izobražencev raznih strok, med njimi profesorji, odvetniki, zdravniki, ravnatelji, samostojni podjetniki in visoki državni uslužbenci. Tudi srednješolskih učiteljev in študentov, ki so v Zagrebu živeli le med študijem, ni manjkalo. Precej je bilo trgovcev, samostojnih obrtnikov vseh vrst, od mizarjev in čevljarjev do krojačev in ključavničarjev. Kar nekaj je bilo tudi gostincev (Kržišnik Bukić 1993), znane so bile tudi slovenske mlekarne. Več sto je bilo železničarjev, mnogo natakharjev, najštevilčnejša poklicna skupina pa so bile hišne pomočnice. Tako kot pred vojno so v slovenski skupnosti tudi po njej znatno prevladovali ženske, ki so služile pri družinah; to je bil največji trg ženskega zaposlovanja in najpomembnejši dejavnik njihovega priseljevanja v mesto. Sredi tridesetih let naj bi bilo v Zagrebu okrog 4.000 slovenskih služkinj in deklet zaposlenih v prodajalnah in gostilnah. Zaradi krize so bile številne brezposelne, prav tako so brez dela ostali Slovenci, ki so se

priselili zlasti v dvajsetih letih, ko je mesto ponujalo ugodne življenjske razmere (Izseljenci 1935: 63).

Podobno kot Zagreb je veliko Slovencev pritegnil tudi Beograd. Tudi državna prestolnica je doživljala ekspanzijo, če pomislimo, da je leta 1921 štela 110.000, na začetku štiridesetih let pa že 320.000 prebivalcev. Od nastanka Kraljevine SHS do začetka tridesetih let je število Slovencev v njej naraslo z okrog 1.000 na več kot 6.000. Do konca desetletja naj bi se po ocenah njihovo število povečalo na 18.- do 20.000 (Valenčič 1990a: 69; Kuhar 1939: 533). Ljudje različnih poklicev so se zaposlovali v zasebnem sektorju in javni upravi, veliko je bilo tudi obrtnikov in trgovcev. Največ je bilo še vedno delavcev, zaposlenih v tovarnah in podjetjih, kot težaki v skladiščih, mornarji na Donavi in Savi itd. Ta sloj je živel predvsem v predmestjih, na primer v Starem in Novem Djeremu, na Voždovcu, Topčirskem in Pašinem brdu ter v predmestju Kraljice Marije. V prvi polovici tridesetih let je v njegove vrste močno zarezala gospodarska kriza, in kot je poročala Rafaelova družba, so se številni spopadali z brezposelnostjo in živeli v zelo slabih stanovanjskih ter gmotnih razmerah (Kordin 1933). Najštevilčnejša poklicna kategorija so bile tudi v Beogradu slovenske hišne pomočnice. Kot v Zagrebu, kjer se je stereotip Slovenca navezoval na služnostne poklice (Kolar 1995: 116), so bile, kot vse kaže, zelo cenjene, veliko jih je služilo v najuglednejših meščanskih družinah (Ravnik 2010: 171).

Med drugimi mesti, kamor so se stekali stari in novi priseljski tokovi, so bili na Hrvaškem (v Savski banovini) še Karlovac, Varaždin, Osijek in v Dalmaciji (Primorski banovini) Split. V Bosni in Hercegovini je bilo na prvem mestu Sarajevo, nato Banja Luka, Mostar, Bihać in Travnik ter rudarski centri Semizovec, Vareš, Tuzla, Zenica, Breza in Kakanj. Tako kot pred vojno so v Bosno še naprej prihajali slovenski rudarji, med njimi številni z delovnimi in strokovnimi izkušnjami iz ZDA in evropskih rudarskih držav. V rudarstvu se je nadaljevalo slovensko-bosansko predvojno sodelovanje, v številnih rudnikih so bili slovenski rudarji in rudarski strokovnjaki vodilni delovni kader (Koblar 2008: 17–18; Hašimbegović 2008: 39–41). Precej je bilo zdravnikov, inženirjev, veterinarjev in agronomskih strokovnjakov, ki so prispevali k modernizaciji kmetijstva (Papež Adamič 2009: 25).

Kot drugod po državi so se po službeni dolžnosti priseljevali različni državni kadri, zaposleni v banskih in okrajnih upravah, bolnišnicah, pri gradnji javne infrastrukture, v direkcijah podjetij, na železnici in v drugih službah (Koblar 2008: 17–18). Veliko je bilo šolnikov, učiteljev na tehničnih in poklicnih šolah. Slovenske šolnike so v razne kraje države

pogosto pošiljali iz političnih razlogov (Lilek 1933). Glede spektra poklicnih profilov naj v Skopju omenimo ugledne izobražence in kulturnike, kot so univerzitetni profesor Franc Mesesnel, zgodovinar dr. Gregor Čremošnik, ki je preučeval makedonsko zgodovino, matematik dr. Jože Ulčar, Milena Godina, igralka v skopskem gledališču, ter igralec in režiser Bojan Stupica.

Rudarski centri kot kraji koncentracije delavstva od vsepovsod so na splošno beležili bolj ali manj številčno slovensko prisotnost. Taka kolonija, največja slovenska naselbina na Kosovu, je bila v Kosovski Mitrovici, kjer je v bližini obratoval rudnik Trepča. Viri poročajo, da si tu na vsakem koraku lahko srečal Slovenca, od inženirja do kopača, vsi pa so bili po letu 1928 uslužbenci angleškega prevzemnika rudnika. Ob rudarjih so v koloniji živeli še predstavniki drugih poklicev, obrtniki, mali trgovci in delavci v tovarni v Zvečanu. Vseh naj bi bilo leta 1937 okrog 700 (Mak 1937: 81–83). Druga naselbina slovenskih rudarjev, pa tudi uradnikov in pripadnikov vojske, je bila v Obiliću blizu Prištine (Slovenska kri v Južni Srbiji 1937). V Srbiji je v premogovnem revirju v Ravni reki živelo 400 slovenskih rudarjev in njihovih družinskih članov, na stotine drugih pa v Kragujevcu, Paračinu, Nišu, Zaječarju, Blagovici, Novem Brdu, Stanju, Rakiti, Boru, Majdenpeku in Aleksincu. Rudnik bakra v Boru je do druge svetovne vojne zaposloval nekaj tisoč Slovencev, v premogovniku Rtanj naj bi delalo kakih 1.500 slovenskih delavcev, v več kot desetih rudnikih v Timoški krajini pa so bili številni Slovenci med strokovnim osebjem (Piljušić 2013: 5–9). V Kragujevcu je konec dvajsetih let okrog 300 Slovencev zaposloval tudi arzenal, ki je potreboval orodjarje, mehanike in druge kovinarje. Slovenci so živeli tudi v manjših skupinah in razpršeni po manjših krajih, kamor so se v iskanju priložnosti za delo podali iz lastne iniciative. Mnogi pa so v njih začasno ali trajneje pristali po službeni dolžnosti, med njimi orožniki, financarji, vojaški častniki, državni uradniki, železničarji in šolniki.

MIGRACIJE V »ZAMEJSTVIH«

Razmere, vzroki, vzgibi

Na slovenskih območjih zunaj jugoslovanskih državnih meja so migracije v medvojnem obdobju dobile izrazite nacionalne in politične konotacije. Na Koroškem in predvsem v Julijski krajini so jih poleg gospodarskih dejavnikov spodbujali politični pritisk in načrtna raznarodovalna politika, katerih namen je bil zmanjšati tujerodno prebivalstvo in ga prisiliti k

asimilaciji v večinsko nemško oziroma italijansko kulturo. Tako na Primorskem kot Koroškem je izseljenstvo pod vplivom različnih okoliščin in dejavnikov prizadelo vse družbene plasti, najmočnejše pa je osiromašilo višje družbene sloje in izobraženstvo. Po eni strani je bilo posledica sovražnega ozračja, neposrednega zatiranja in nasilja nad »tujerodnim« prebivalstvom, po drugi pa gospodarskih razmer, v primeru Julijske krajine povezanih s težavno integracijo v italijanski gospodarski kontekst in kot posledica namernega spodjedanja gospodarskih temeljev slovenske in hrvaške skupnosti. Teoretiki »etnične bonifikacije« so na novo pridobljenih vzhodnih italijanskih provincah izseljevanje uvrščali med metode deslavizacije in utrjevanja italijanskega značaja vzhodnih mejnih ozemelj.

Ljudje so Julijsko krajino množično zapuščali že med italijansko vojaško zasedbo. Z nekdanjimi avstrijskimi javnimi uslužbenci in novejšimi predvojnimi priseljenci je odhajalo avtohtono in že generacije zasidrano prebivalstvo. Zaradi negotove prihodnosti dežele, ker niso hoteli ostati pod italijansko oblastjo in pogosto zaradi pritiskov ter nasilja so se za odhod odločali zlasti nemški in slovenski ter hrvaški meščani, številni pripadniki inteligence, nič manj pa pripadniki delavskega razreda. Skoraj 600 večinoma slovenskih tržaških železničarjev se je do začetka leta 1919 izselilo v kraljevino SHS, več kot 900 pa v naslednjih mesecih, ko so jih zaradi stavke odpustili. Italijanske oblasti so izganjale oziroma niso dovolile vrnitve osebam, ki niso bile rojene v Julijski krajini oziroma niso imele domovinske pravice (Purini 2010: 42–53). Po ocenah naj bi leta 1919 zasedeno ozemlje zapustilo, poleg večine Nemcev, med 30.000 do 40.000 prebivalcev slovenske in hrvaške narodnosti (Kacin Wohinz 1972: 115–116). Samo v Ljubljani se je leta 1919 zbralo 5.000 slovenskih beguncev, Pisarna za zasedeno ozemlje, ki so jo ustanovili v oporo prebivalstvu v Julijski krajini, pa je v raznih krajih na Slovenskem oskrbovala 16.000 oseb. Največja taborišča so bila na Ptujju (4.000 beguncev), v Ljubljani (3.000), Celju, Mariboru in Radovljici (s po 1.000 begunci) (Nećak 1973: 123–124).

V Sloveniji so ostali številni vojni begunci, ki so v Posočju izgubili svoje domove, nekdanji avstrijski vojaki in povratniki iz ruskega ujetništva, ki jih je kot pripadnike sovražne vojske in potencialne revolucionarje v Julijski krajini čakala internacija. Hkrati je v Julijsko krajino iz Italije prišlo okrog 40.000 »regnicolov« in novih italijanskih priseljencev, od upravnega osebja do iskalcev novih življenjskih priložnosti. Tem je treba dodati vojaštvo in pripadnike sil javnega reda, ki so med celotnim medvojnim obdobjem predstavljali velik del italijanske prisotnosti v tej obmejni in militarizirani deželi. Etnična razmerja so se v kratkem času občutno spremenila. Ob zadnjem avstrijskem ljudskem štetju leta 1910 so Slovenci in

Hrvati (467.000) predstavljali polovico prebivalstva Julijske krajine, Italijani pa 38 odstotkov (355.000). Leta 1921 se je slovenski in hrvaški delež zmanjšal na 38 odstotkov (350.000), italijanski pa povečal na 52 odstotkov (467.000). V Trstu, kjer je bilo pred prvo vojno skoraj 60.000 Slovencev in Hrvatov, se je leta 1921 njihovo število razpolovilo (Purini 2010: 34–55, 84–85; Novak, Zwitter 1945).

Izseljevanje se je nadaljevalo z nastopom fašizma in njegovo sistematično raznarodovalno politiko. S šolsko reformo in poitalijančenjem šol je bila vsaj polovica slovenskih in hrvaških učiteljev premeščena v notranjost države ali pa so se izselili v Jugoslavijo (Pahor 1994; Vovko 1992: 88). Podobno se je dogajalo z železničarji, ki so jih z družinami po službeni dolžnosti razselili po vsem polotoku, in drugimi javnimi uslužbenci. Julijsko krajino so zaradi pritiskov zapuščali ljudje, dejavni v slovenskih društvenih in političnih organizacijah. Številni politični predstavniki in aktivisti so bežali pred preganjanjem in aretacijami, v Jugoslaviji pa so ostajali tudi študenti, ki jim italijanske oblasti, da ne bi revolucionarno delovali, niso dovolile vrnitve. Med politične izseljence lahko uvrstimo tudi »abesince«, to je okrog 500 vojaških obveznikov, ki so ob italijanskem napadu na Abesinijo leta 1935 prebežali v Jugoslavijo, da bi se izognili rekrutaciji in sodelovanju v abesinski vojni (Vovko 1978: 449–451; Purini 2010; Kalc 1996: 24–28).

Hkrati z migracijo iz političnih in narodnih motivov so se ljudje vsa dvajseta in v manjši meri tudi trideseta leta izseljevali iz gospodarskih razlogov. Tudi k temu je tako neposredno kot posredno botrovala raznarodovalna politika. Ta je manjšinsko skupnost prikrajšala za bančne, zadružne in druge gospodarske ustanove, ki so ji pred vojno omogočale gospodarsko in socialno rast. Z davčno politiko je režim šibil kmečko posest, kot možen izhod iz gospodarske stiske pa nakazoval na čezoceansko izseljevanje, in to v času, ko je Italija svojo migracijsko politiko postavila na glavo. Medtem ko je do leta 1927 prenaseljenost blažila z »izvažanjem« delovne sile, se zavzemala za omilitev restrikcij ZDA in iskala nove cilje za svoje izseljence celo v sovjetski Rusiji, je po novem spodbujala demografsko rast in zadrževala prebivalstvo, da bi delovni potencial vključila v razvoj domačega, korporativno in avtarkično naravnane gospodarstva (Nobile 1974).

Do te spremembe je prišlo, ko se je sredi dvajsetih let pokazala nevzdržnost dotedanjega italijanskega ekonomskega sistema, v katerem je kapital od množičnega izseljevanja, ki se je v domovino vračal v obliki denarnih pošiljk in prihrankov, igral ključno vlogo. Novi nastavki ekonomske politike, katere primarni cilj je bil zmanjšati odvisnost od uvoza, zaustaviti inflacijo in izboljšati pogoje za tuja vlaganja, so temeljili na krepitvi agrarne

ekonomije in stabilizaciji prebivalstva na podeželju. Skladno s tem so na različne načine zavirali tudi selitve v mesta ter izvajali politiko kolonizacije ter melioracije agrarnih površin (Sori 1979: 406; 427–429). Izselsjevanje v tujino je bilo, z izjemo kratkotrajnih oblik, prepovedano in razglašeno za nepatriotsko (prav tam; Nobile 1974).

Te omejitve niso veljale za »tujerodno« prebivalstvo v Julijski krajini, ki je brez težav pridobivalo potne liste. Sam Mussolini je z okrožnico krajevnim upravam naročil, naj se »allogenom« (tujerodcem) izselsjevanje kolikor mogoče olajša, ker je bilo to v italijanskem nacionalnem interesu in v interesu politike etnične bonifikacije Julijske krajine (Kacin Wohinz 1995: 24). Ladjarske družbe in agencije so smele v Julijski krajini javno oglaševati izselsjevanje in rekrutirati izselsjence, Italija pa je z Argentino sklenila celo sporazum za njihov sprejem in zaposlitev pri javnih delih. Javier Grossutti, ki je podrobno preučeval izselsjevanje iz Istre, ugotavlja, da ni šlo za politiko izganjanja slovanskega prebivalstva, temveč za ukrepe, ki so Hrvatom in Slovencem med gospodarsko krizo preprosto odprli in nakazovali pot v tujino. Olajševalna politika naj bi bila namenjena bolj Slovencem kot Hrvatom. Prosilci za potni list so morali izkazati neitalijansko poreklo, saj državljanom italijanskega rodu odhoda niso dovoljevali. Ta predpis je, ker je bilo dokazovanje »tujerodnega« porekla v protislovju s poitalijančenimi priimki kot znakom »vračanja v italijanstvo«, ustvarjal nemalo zagat (Grossutti 2013: 249).

Predvsem v Jugoslavijo so izselsjenci pogosto odhajali ilegalno. Ilegalnemu izselsjevanju je še pred restrikcijami leta 1927 botroval zapleten birokratski postopek pridobivanja potnih listin, ki je od prosilca zahteval zagotovila, da se bo družina lahko preživljala brez njega. S tem in z drugimi pogoji so oblasti zavirale izselsjevanje, če so ga razumele kot nasprotnega italijanskim interesom. Ilegalne odhode so zatirali z globami družinam in odvzemom pravice do povratka (Grossutti 2014: 119–127). Ocenjuje se, da je od vzpona fašizma v dvajsetih letih v Jugoslavijo ilegalno emigriralo povprečno okrog 500, v tridesetih letih pa okrog 1.000 oseb letno (Kacin Wohinz 1990: 86, 326). Programi etnične bonifikacije so predvidevali naseljevanje slovenskih območij z italijanskim kmečkim prebivalstvom, kar so uresničili le v omejenem obsegu (Vanello 1981). Javne uslužbenke, od učiteljstva, uradništva in upravnega osebja do železničarjev, so v Julijsko krajino iz cele Italije pritegnili z višjimi plačami in bonitetami za domoljubno delo, ki so ga opravljali v tej mejni provinci. Mnogi italijanski priseljenci so prihajali prostovoljno in s posebnimi koncesijami za odpiranje samostojnih ekonomskih dejavnosti. Pomembno področje zaposlovanja so bile

javne gradnje, med njimi predvsem gradnja vojašnic (Kalc 1996: 26–27; Purini 2010: 160; Bearzatto 2012).

Med neposredno politično povzročene je treba uvrstiti tudi migracije, povezane z reševanjem vprašanja nemške manjšine na Južnem Tirolskem in v Kanalski dolini. To vprašanje sta Nemčija in Italija rešili z opcijami, ki so jih po prvi svetovni vojni nacionalne države uporabljale za odstranjevanje manjšin in etnično homogenizacijo narodnega ozemlja. Tudi Nemci so v fašistični Italiji, podobno kot Slovenci in Hrvati, postali tarča raznarodovalne politike. Vprašanje opcij pa je stopilo v ospredje ob nemški aneksiji Avstrije in Sudetov, ko se je Mussolini zbal podobnega razpleta tudi v Italiji. Zato je bil junija 1939 sklenjen sporazum, na podlagi katerega se je nemško prebivalstvo na Južnem Tirolskem lahko odločilo za prestop v nemško državljanstvo in preselitev v rajh.

Enako je veljalo v Kanalski dolini, kjer pa je živelo tudi slovensko prebivalstvo. Večina kanalskih Slovencev (1.600 od 1.750) je pred izbiro, ki ni upoštevala njihove narodne pripadnosti, optirala za rajh, manjši del pa se je vzdržal. Bolj kot politični motivi v odnosu do ene ali druge države so k temu prispevali zgodovinska navezanost na Koroško, prepričanje v boljše gospodarske razmere in propaganda v prid preselitve v Nemčijo (Steinicke 1984: 45). Medtem ko so se nemški optanti dejansko preselili, so se slovenski zaradi vojne, ki je proces zavrla, temu večinoma izognili. Kanalsko dolino je zapustilo le okrog 100 Slovencev, ki so se, podobno kot nemški optanti, naselili na Koroškem in Štajerskem. Med njimi so bili predvsem rudarji in delavci, ki so dobili delovna mesta in stanovanja, medtem ko je slovensko kmečko prebivalstvo večinoma vztrajalo na svojih posestvih. Kljub formalno prostovoljni izbiri nemškega ali italijanskega državljanstva so opcije, glede na okoliščine in spremljajoči politični pritisk, dejansko pomenile prisilno migracijo, kar je tem bolj veljalo za slovensko prebivalstvo. Z odhodom večine Nemcev in naselitvijo italijanskega prebivalstva se je etnična struktura Kanalske doline korenito spremenila (Pahor 1987).

Veliko podobnosti s primorskim je imelo izseljevanje slovenskega prebivalstva v Avstriji. Hkrati z izseljevanjem nemško govorečega prebivalstva z ozemlja, ki je prešlo pod Jugoslavijo, je v obratni smeri potekalo preseljevanje Slovencev iz Koroške in drugih avstrijskih dežel v jugoslovanski prostor. Ob ljudskem štetju leta 1931 so na jugoslovanskem ozemlju zabeležili skoraj 30.000 oseb, rojenih v Avstriji, od katerih jih je skoraj 17.000 živelo na Slovenskem oziroma v Dravski banovini, več kot 6.000 pa v Savski banovini oziroma na Hrvaškem (Valenčič 1990a: 68–70). Okoliščine, v katerih so zapuščali avstrijsko ozemlje, so bili boji za severno mejo in nato plebiscit, vzroki pa politično nacionalni in gospodarski. Tudi

te sta posredno ali neposredno povzročila nacionalno vprašanje in protislovensko ozračje. Samo v mesecih po plebiscitu naj bi Koroško zapustilo 2.000 do 3.000 Slovencev. Od raznih tovarniških in gozdnih delavcev ter zemljiških zakupnikov, do obrtnikov, trgovcev, železničarjev, raznih kvalificiranih delavcev, učiteljev in drugih javnih uslužbencev, ki so jih zaradi glasovanja za priključitev k Jugoslaviji odpustili iz službe. Odhajali so ljudje liberalnih poklicev, izobraženci in duhovniki, da bi se lahko šolali v slovenščini, pa tudi dijaki in študenti. Izseljevanje se je ponovno povečalo po priključitvi Avstrije k nemškemu rajhu leta 1936 in po začetku druge svetovne vojne. V letih 1938–1939 na bi v Jugoslavijo prebežalo kakih 400 oseb (Grafenauer 2010).

V domovino Jugoslavijo

Kolikšen je bil med obema vojnama dejanski obseg migracij iz Julijske krajine in vanjo je težko dognati, razpoložljive statistike ne nudijo niti zanesljivih podatkov niti podlag za točnejša preračunavanja ter razlikovanja prebivalstva in migrantov po narodni pripadnosti. Kompleksni procesi niso obsegali le odselitev ali priselitev, ampak pogosto začasne in večkratne premike proti različnim destinacijam in povratke v Julijsko krajino. Glavni cilj izseljevanja iz Julijske krajine je bila vsekakor Kraljevina SHS oziroma Jugoslavija. Po okvirnih ocenah naj bi se sem izselilo kakih 70 odstotkov vseh medvojnih slovenskih in hrvaških izseljencev iz Julijske krajine (Čermelj 1974: 174). Novonastala domovina je postala tako rekoč naraven in najbolj neposreden izhod tako za prvi veliki poveljni izseljenski val kot za nadaljnja gibanja. Priseljenci so večinoma ostali na Slovenskem in Hrvaškem, v iskanju zaposlitve in življenjskih priložnosti pa so se naseljevali tudi v drugem jugoslovanskem prostoru. Popis prebivalstva, ki so ga leta 1941 v Ljubljanski provinci izvedle italijanske okupacijske oblasti, je zabeležil 17.500 prebivalcev, rojenih v Julijski krajini (Purini 2010: 147; Schiffrer 1946: 32–33). Večina je živela v mestih in gospodarskih središčih, številni pa tudi na podeželju. V ljubljanskem mestnem popisu iz leta 1928 je registriranih več kot 6.000 ali 10 odstotkov prebivalcev, rojenih na Primorskem, večinoma priseljenih po vojni (Krašovec 2012: 97).

Drugi večji center je bil Maribor, kjer so leta 1931 v občini našeli 4.000 primorskih priseljencev. Številčnejše skupine Primorcev so bile na Ptuj, v Celju, Kranju, mnogo pa jih je po skupinah ali razpršeno živelo v drugih mestih in podeželskih krajih (Kalc 1996: 34; Hartman 1976; Grašič 1990). Na Hrvaškem je bilo med Slovenci v Zagrebu veliko Primorcev,

v Bosni in Hercegovini v Sarajevu in Banja Luki, številčna je bila primorska kolonija v Beogradu in nekaterih drugih srbskih mestih. Večje ali manjše skupine ter posamezniki so bili razpršeni po celem jugoslovanskem ozemlju vse do Kosova in Makedonije (Rusić, Novak 1973). Večina Slovencev iz Avstrije se je napotila proti Jugoslaviji in se večinoma naselila v mestih in okolici mest, od Jesenic, Kranja in Škofje Loke do Ljubljane, Celja in Maribora, kjer je živela najštevilčnejša koroška skupnost. Številni so odšli tudi v Zagreb, Beograd in druga jugoslovanska središča (Grafenauer 2010: 477, 480).

Priseljenci so kljub nemajhnim birokratskim, organizacijskim in praktičnim težavam do srede dvajsetih let na jugoslovanskih tleh najdevali razmeroma ugodne priložnosti za zaposlovanje in vključevanje v družbo. Višji in srednji sloj, od izobražencev in svobodnih poklicev do nekdanjih javnih in zasebnih uradnikov ter uslužbencev, sta bila v novonastali državi, ki je gradila svoj upravni aparat in se soočala z nešteti ekonomskimi in socialnimi izzivi, dragocen kader. Nadomeščala sta prejšnje nemško in madžarsko uradništvo, javna uprava pa je z njima pridobila kvalificirano in izkušeno osebje, prežeto z globokim jugoslovanskim čutom. Številne »Primorce« je zaposlila policija, veliko jih je prestopilo v vrste jugoslovanskih železničarjev. Zaposlili so se kot uradniki v podjetjih, odpirali samostojne obrti, trgovine in včasih večja podjetja. Nekateri so se povzpeli na vidna in odgovorna mesta (Vovko 1978: 451). Med njimi na primer Drago Marušič, ki je načeloval Dravski banovini, Fran Vodopivec, ki je postal veliki župan mariborske oblasti, Vilko Baltič, nekdanji funkcionar pri tržaški policiji, je načeloval ljubljanski in nato beograjski oblasti, Rudolf Golouh, eden vodilnih tržaških socialistov, ki je postal mariborski podžupan, pravnik in univerzitetni profesor Boris Furlan in drugi (Kalc 1996: 32). Še vidnejše javne funkcije so zasedali slovenski priseljenci iz Avstrije. Omeniti je treba vsaj še poslance v beograjskem parlamentu, Franca Grafenauerja, Antona Brandnerja in Frana Schaubacha, ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana, rektorja ljubljanske univerze Radoslava Kušaja, mnoge univerzitetne profesorje, pravnike, sodnike in visoke funkcionarje v javni upravi (Grafenauer 2010: 478).

V prvih letih so se ugodne možnosti ponujale tudi kvalificiranemu in specializiranemu delavstvu, predvsem v določenih industrijskih panogah, kot je bilo ladjedelništvo, za izseljence iz Avstrije pa rudarstvo. V tivaški ladjedelnici naj bi delalo okrog 2.000 nekdanjih ladjedelniških delavcev, večinoma hrvaških, med njimi so bili številni prej zaposleni v Pulju, veliko se jih je zaposlilo v železničarskih delavnicah od Ljubljane in Zagreba do Drvarja, Kraljeva in Slavonskega Broda (Tumpić 1991: 91, 94; Peruško 1953: 160). Zlasti med

izseljenci iz Goriške se jih je veliko posvetilo kmetijstvu. Manjkalo ni niti kulturnikov, ki so se vključevali v ugledne slovenske kulturne ustanove, od gledališč do glasbenih ansamblov. Marsikje so primorski priseljenci in priseljenci iz Avstrije prispevali k družbeni organiziranosti in kulturnemu utripu. Značilen primer je Maribor, kjer so Primorci med drugim sodelovali pri ustanovitvi stalnega gledališča in Glasbene matice ter vsestransko prispevali k dvigu slovenske narodne identitete mesta (Hartman 1975; Grašič 1990).

V drugi polovici dvajsetih let so se s poglobljanjem gospodarske krize možnosti zaposlovanja in življenjske razmere prišlekov iz Julijske krajine v Jugoslaviji poslabšale. Množili so vrste jugoslovanskih brezposelnih in odvisnih od socialnega skrbstva. V zgodnjih tridesetih letih, na višku gospodarske krize, so mnogi živeli na robu revščine, v iskanju dela so se iz Slovenije selili v druge dele države, se vračali v Italijo ali se prijavljali za delo v tujini. Tako je leta 1937 ob časopisni novici, da namerava neka britanska agencija rekrutirati delavce za železniške gradnje v Iranu, v izseljensko pisarno v Ljubljani prišlo na stotine Primorcev. Istega leta so si oblasti prizadevale, da bi mnogim brezposelnim »abesincem«, ki si niso mogli privoščiti vrnitve v Italijo, omogočile selitev v Ekvador. Pokroviteljstvo izseljevanja v druge države pa je bilo problematično, ker je šlo za italijanske državljane, za katere jugoslovanske oblasti pri sklepanju mednarodni delovnih sporazumov niso bile pristojne (Kalc 1996: 33).

Če so se mnogi relativno dobro vključili v družbeno, ekonomsko in kulturno življenje, so bili priseljenci iz Julijske krajine na jugoslovanskih tleh in v samem ožjem slovenskem prostoru vendarle nekaj posebnega. Njihove pravice in tudi odnosi z oblastmi ter okolico so bili odvisni od državljanstva; nekateri so prevzeli jugoslovanskega, večina pa je obdržala italijanskega. Njihovi položaj in vsakdanje težave so bili ne samo s formalnega, ampak tudi s praktičnega stališča v marsičem podobni položaju tujcev. Glede na težke socialne razmere, ki so pestile slovensko in jugoslovansko družbo, so kot konkurenti za delovna mesta in socialne podpore v očeh slovenske javnosti postali nepotreben element. Motila jih je njihova zaposlitev v upravnih službah, na številnih vodstvenih mestih, pri policiji, ki je bila med družbenimi stiskami in nemiri še zlasti osovražena, na območjih kolonizacije, konkretno v Prekmurju, pa so bili na udaru kot deležniki privilegiranega ravnanja pri dodeljevanju kmetijskih zemljišč v okviru agrarne reforme.

Porajajoče nezadovoljstvo in včasih pravi odpor sta se izražala z žaljivkami in s slabšalnimi poimenovanji Primorcev z »Lahoni« ali celo s »fašisti«. Nezaupanje in negativna čustva so se porajali v samem upravnem aparatu, zlasti na krajevni ravni, kjer so pogosto

odklanjali sprejem priseljencev iz Primorske v občinske zveze, kar je bil pogoj za pridobitev jugoslovanskega državljanstva (Čermelj 1972: 39). Zapostavljali so jih pri sprejemu v službe, pri dodeljevanju socialne pomoči in nemalokrat so kot »Italijani« postali predmet recipročnih diskriminacij, ki so jih bili deležni jugoslovanski državljani v Italiji (Kacin Wohinz 1990: 328; Makuc 1985: 57). Motili sta tudi povezanost in organiziranost primorskih skupnosti, ki sta dajali vtis kompaktnosti in povzročali očitke, da Primorci skrbijo in lobirajo za svoje interese, namesto da bi se integrirali v slovensko družbo (Kalc 1996: 34).

Med značilnostmi primorskih priseljencev je bila že od samega začetka težnja po ohranjanju stikov in identitetnih značilnosti ljudi, ki so si delili usodo begunstva izpod tuje oblasti. Že takoj po vojni so nastali odbori in društva, ki so rojakom, prihajajočim iz Julijske krajine, nudili najnujnejšo socialno pomoč in oporo pri vključevanju v novo okolje. Pod vodstvom narodnjaškega in katoliškega elementa so se reproducirale že preizkušene društvene oblike, na katerih je slonela predvojna slovenska organiziranost na Primorskem. Kakovostno spremembo je prinesla leta 1928 ustanovljena Organizacija jugoslovanskih emigrantov ali ORJEM, osrednja organizacija, ki si je prek krajevnih društvenih članic prizadevala povezovati čim širši krog priseljencev in zastopati njihove potrebe ter interese. Aktivirala se je za priznanje enakopravnosti primorskih in istrskih priseljencev z jugoslovanskimi državljani na socialnem področju in proti italijanski raznarodovalni politiki v Julijski krajini (Vovko 1978: 452–455).

To načeloma nadstrankarsko organizacijo, ki so jo jugoslovanske oblasti zaradi vpliva levičarske struje v njej in kritičnosti do jugoslovanskega establišmenta na pritisk Italije razpusstile, je na začetku tridesetih let nadomestila prounitaristična in beograjski vladi bližja Zveza jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine, ki je včlanjevala okrog 50 emigrantskih društev po celi Jugoslaviji. Tudi ta organizacija je imela dve glavni nalogi: pomoč priseljencem in reševanje njihovih življenjskih problemov ter politično delo v prid jugoslovanske manjšine v Julijski krajini. Pri tem je zastopala iredentistični princip in priključitev Julijske krajine k Jugoslaviji. Emigracija iz Julijske krajine v Jugoslaviji se je nasploh zelo politično angažirala. Njeni vodstveni krogi so sodelovali z italijanskim in mednarodnim antifašizmom. Bila je sicer notranje ideološko razdeljena na meščansko, promonarhično in pretežno liberalno strujo, ki je podpirala jugoslovanski centralizem in se zavzemala za priključitev Primorske in Istre k Jugoslaviji, in levo strujo, ki je boj za Julijsko krajino povezovala z borbo za pravičnejšo družbo in jo umeščala v mednarodno ljudskofrontno gibanje (prav tam: 456–472; Vovko 1979).

Emigracija je v povezavi s slovenskimi in hrvaškimi ter italijanskimi ilegalnimi protifašističnimi organizacijami v Italiji in z jugoslovanskimi ter tujimi, zlasti britanskimi vojaško obveščevalnimi službami, delovala tudi na podtalni ravni. Vsa dvajseta in še bolj trideseta leta so aktivisti poleg podpiranja Slovencev in Hrvatov v Italiji pri odporu zoper raznarodovanje pomagali italijanskim in drugim evropskim antifasistom pri prebegih. Ne glede na ideološka razhajanja, notranje konflikte in divergence v odnosu do jugoslovanskega režima je primorska emigracija v Jugoslaviji odigrala vidno vlogo tako v protifašističnem in narodnoosvobodilnem gibanju kot političnih prizadevanjih za rešitev teritorialnega vprašanja Julijske krajine ter priključitev Istre in Primorske k povojni Jugoslaviji (Kalc 1996: 36–45; Vovko 1979).

Tudi slovenski priseljenci iz Koroške so se v Sloveniji že na začetku na različne načine organizirali, da bi podpirali tiste, ki to potrebujejo, in Slovence na Koroškem pomagali proti narodnemu zatiranju. Priseljence iz Koroške so sicer na Slovenskem dobro sprejemali in se ti v glavnem niso srečevali s problemi, značilnimi za Primorce. Še pred plebiscitom so nastali prvi koroški klubi, osrednja organizacija pa je bil leta 1928 ustanovljeni Klub koroških Slovencev v Ljubljani. Njegov program je obsegal narodnoobrambno delo, povezovanje s Slovenci na Koroškem in podporo prizadevanjem za pridobitev kulturnih pravic, navsezadnje pa tudi zavzemanje za pravičnejšo mejo. Klub je bil vse do druge vojne glavni nosilec »manjšinskega dela«, ki je zaradi drugačnih razmer in položaja Slovencev v Avstriji lahko potekalo drugače kot delo primorskih emigrantskih organizacij (Grafenauer 2010: 480–483).

V tujino: Južna Amerika

Po okvirnih ocenah demografov je iz dela današnje Slovenije, ki je med vojnama sodil v Julijsko krajino, v tujino emigriralo kakih 40.000 oseb. Od tega jih je 28.000 odšlo do konca dvajsetih let, preostali do druge svetovne vojne (Šifrer 1974; Vogelnik 1965: 60–61). Spet je treba opozoriti, da so v teh ocenah vštete tudi migracije v Trst, Gorico in druge dele Italije. Glavni čezoceanski cilj je postala Argentina, ki je v dvajsetih letih beležila pomembno ekonomsko rast in kjer je naraščalo povpraševanje po delovni sili. Izseljivanje v Argentino se je začelo takoj po vojni, skupno s tistim, ki se je še iz predvojnih časov nadaljevalo proti ZDA, pa je prvi višek doseglo leta 1923. Največ ljudi se je v Argentino in druge južnoameriške države izselilo med letoma 1927 in 1931, prav v času, ko je zaradi prepovedi

svobodnega izseljevanja drugod po Italiji število odhodov v tujino drastično upadlo. Izseljevanje se je v manjšem obsegu nadaljevalo do druge svetovne vojne, manjši del izseljencev pa se je vrnil v Julijsko krajino. V Argentino so odhajali tudi številni socialistični in komunistični aktivisti in simpatizerji, ker je bilo v tej deželi do državnega udara leta 1930 dovoljeno pluralistično politično delovanje in so tam lahko nadaljevali delo v internacionalističnih organizacijah (Mislej 1995a; Genorio 1988; Kalc 2016b).

V Argentini naj bi leta 1940 po ocenah, vključno s tam rojenimi potomci, živelo 22.000 Slovencev iz Julijske krajine. Veliko naj bi jih bilo tudi med 5.000 Slovenci v Braziliji in drugih južnoameriških državah (Lipoglavšek Rakovec 1950: 34, 37–38). Italijanska, sicer pomanjkljiva migracijska statistika izkazuje precej nižje število čezoceanskih izseljencev. Za obdobje 1926–1934 navaja slabih 11.000 odhodov iz Goriške, Tržaške in Reške pokrajine, v podatek so všteti sicer manj številčni italijanski in hrvaški izseljenci (prav tam: 34; Purini 2010: 161). Ne glede na neskladja statističnih podatkov so Primorci predstavljali veliko večino medvojne slovenske prisotnosti v Argentini. Skupaj s Prekmurci so tej zgodovinski fazi slovenskega izseljevanja v Južno Ameriko vtisnili izrazit »regionalni« pečat. Kot italijanski državljani so tudi v južnoameriških virih izkazani kot del italijanskega priseljevanja.

Ker so bili podvrženi italijanski zakonodaji, je do njih segla tudi raznarodovalna politika. Na tujih tleh jih je tako doletelo poitalijančenje priimkov. Jugoslovanske konzularne oblasti in izseljenske službe nad njimi niso imele niti pregleda niti z njimi niso imele uradnih stikov. Zato pa so nad njimi in njihovimi organizacijami politično bdela italijanska predstavništva (Zobec 2019). Polovica jih je živela v Buenos Airesu, kjer sta sprva mestna četrt La Paternal in nato Villa Devoto postali pravi primorski vasi, podobno kot je to za priseljence iz Prekmurja postala četrt Avellaneda. V La Paternalu se je vsaj začasno ustavila večina Slovencev iz Julijske krajine, tu je bilo tudi središče organiziranega in družbenega življenja. Od tod so se sledeč delovnim in stanovanjskim priložnostim selili v druge četrti in okolico mesta. Manj številčne primorske kolonije so nastale v Cordobi, Rosariu, veliko izseljencev pa se je porazgubilo po celi državi (Lipoglavšek Rakovec 1950: 34–37; Breclj 1997; Zobec 2013).

Podobno kot predvojno izseljevanje v severno Ameriko je tudi povojno izseljevanje v Argentino motiviral delovni trg. V glavnem individualno je na podlagi sorodstvenih ter širših družbenih vezi potekalo verižno. Večina priseljencev je bila kmečkega izvora, veliko je bilo tudi kvalificiranih delavcev. Zaposlovali so se kot zidarji, klesarji, mizarji, tesarji in drugi

specializirani ter navadni delavci v gradbeništvu, ki je takrat v Buenos Airesu cvetelo. Delali so v tovarnah, klavnicah, obrtnih delavnicah, trgovskih tvrdkah, prevoznih podjetjih, kot poljski delavci in podobno. Nekateri so se postavili na svoje noge in sčasoma razvili nekaj uspešnih podjetij, del se jih je posvetil kmetijstvu, predvsem sadjarstvu. Ženske in dekleta so se, podobno kot v domovini, zaposlovale v gospodinjstvih mestnih družin (Mislej 1995a; Brecelj 1997).

Po nastopu kriznih razmer so se številni znašli v težkem gmotnem in socialnem položaju. Podobno kot za tiste v Jugoslaviji, so bile tudi za primorske priseljence v Argentini značilne povezanost, društvena organiziranost in angažiranost v družbenem ter kulturnem življenju. Glede na izvor in razloge izseljevanja je priseljske vrste preveval izrazit antifašistični čut in zavzetost za politično delo v zvezi z vprašanjem Julijske krajine. Levičarsko usmerjeni del je bil zelo angažiran tudi v sindikalnem gibanju in politično revolucionarnem delovanju, od česar so bili odvisni tako odnosi v priseljski skupnosti kot tudi z argentinskimi, italijanskimi in jugoslovanskimi državnimi oblastmi. Najaktivnejši v politiki so bili tudi tu, tako kot v Jugoslaviji, pod posebnim nadzorom italijanskih fašističnih oblasti in argentinske politične policije (Zobec 2018). Nekatere so zaradi sindikalnega in komunističnega aktivizma deportirali v Italijo in tam zaprli (Genorio 1988; Kalc 2016b). Tako kot drugi jugoslovanski priseljenci v Braziliji, so tudi primorski živeli predvsem v državi Sao Paulo; večina je bila zaposlena v kmetijstvu. Kljub temu da italijanska statistika v letih 1926–1934 iz pokrajin Julijske krajine, kjer so živeli Slovenci, beleži 436 izselitev v Brazilijo, pa jih je bilo gotovo občutno več (Purini 2010: 162; Lipoglavšek Rakovec 1950: 38). Tudi Brazilija je leta 1934 zaradi ekonomske krize vpeljala priseljske kvote in s tem omejila priseljevanje (Sori 1979: 421). Iz Argentine so se nekateri izseljenci preselili v druge južnoameriške države, zlasti Urugvaj.

Druge destinacije

Med evropskimi destinacijami izseljevanja iz Julijske krajine sta, podobno kot pri izseljevanju iz jugoslovanske Slovenije, prednjačili Francija in Belgija, z manjšimi kontingenti sta sledila Nizozemska in Luksemburg. Ta migracija se je uokvirjala v italijansko delavsko izseljevanje v omenjene dežele. Italijansko izseljevanje v Francijo, ki ni prenehalo niti med vojno, je postalo še zlasti intenzivno, iz severozahodnih se je razširilo na severovzhodne italijanske province, iz katerih so izseljske poti prej vodile v avstrijski in nemški prostor. Francija, ki

je že od srede 19. stoletja veljala za »zatočišče« političnih disidentov, je v tem obdobju postala še glavno pribežališče italijanskih antifašistov, t. i. »fuoriuscitov«, med njimi številnih iz Julijske krajine. Spremenila se je tudi distribucija italijanskih migrantov znotraj *heksagona*. Medtem ko so pred vojno živeli predvsem v jugovzhodnem in srednjem delu države, so jih v tem zgodovinskem obdobju pritegnila tudi severovzhodna območja, središča povojne rekonstrukcije, kjer je tudi najbolj primanjkovalo rudarjev in industrijskih delavcev (Corti 2003).

Julijska krajina je bila v nasprotju s Furlanijo in z Venetom pri tem izseljevanju marginalno zastopana. Po italijanski statistiki se je v letih 1926–1934 iz Goriške, Tržaške province in Istre v Francijo izselilo le okrog 5.000 oseb, na Nizozemsko, v Luksemburg in predvsem v Belgijo pa 1.200. Največ izseljencev v omenjene evropske države je prispevala Goriška, v Francijo je odšlo tudi veliko ljudi iz Tržaške. Jugoslovanski izseljeniški komisariat v Parizu je ocenjeval, da je leta 1929 v Franciji živelo 7.000 Slovencev iz Julijske krajine, pred drugo svetovno vojno pa naj bi jih bilo 11.000. Za Belgijo se v istem obdobju ocene gibljejo do največ 1.000 (Lipoglavšek Rakovec 1950: 50). Večina priseljencev je delala v rudnikih, manj v industrijskih obratih in gradbeništvu, del priseljevanja je bil začasnega značaja in sezonske narave (prav tam: 43–51). Primorsko izseljevanje je potekalo pod vodstvom italijanskih državnih institucij. Nacionalni migracijski sistem si je širokopotezno prizadeval za izboljšanje konkurenčnosti italijanskega dela in vključevanje na vse bolj zaprte ter varovane tuje trge dela. Vlada je za nameščanje in zaščito italijanskih delavcev sklepala dogovore z državami in delodajalci. Zdi se, da so italijanske oblasti po uvedbi restriktivne politike leta 1927 tudi kontinentalnim slovenskim izseljencem stalnejše izseljevanje in pridruževanje družinskih članov lajšale iz nacionalnih razlogov (Grossutti 2013: 217–218).

Migracije iz primorskega prostora so vodile še v druge smeri. Zaradi težkih gospodarskih razmer in razdejanja, ki ga je povzročila vojna, se je na Goriškem obnovil pretežno ženski migracijski tok v Egipt in se nadaljeval vse do druge svetovne vojne (Lipoglavšek Rakovec 1950: 53). Slovenske priseljenke in priseljenci v Egiptu so bili zdaj formalno pripadniki italijanske priseljenke skupnosti, ki je med letoma 1917 in 1927 narasla s 40.000 na 51.000 članov. To rast lahko pripišemo povečanemu priseljevanju in dejstvu, da so statistike zajele tudi priseljence in v Egiptu živče nove italijanske državljanke iz vzhodnih italijanskih provinc. Popis iz leta 1937 je ugotovil 57.000 italijanskih državljanov. Šlo je za pravo Italijo v malem z razslojenima družbeno in poklicno strukturo, gospodarskimi dejavnostmi v agrarnem, industrijskem in predvsem trgovskem sektorju, s socialnimi,

šolskimi in kulturnimi ustanovami. Med poklici je popis iz leta 1927 zabeležil 2.079 hišnih poslov (Petricioli 2007: 6–7). To izseljevanje je, podobno kot druge začasne delovne migracije, tudi v tem obdobju ostajalo pomembna postavka družinskih ekonomij in ožjih območij, iz katerih je izviral.

V iskanju zaslužka se je zlasti v tridesetih letih namesto v tujino vse več izseljencev obrnilo v notranjost italijanskega polotoka. Med njimi beneškoslovenske »dikle«, ki so služile po mestih vse do Rima in Neaplja (Kodrič 1990). Med cilji pa niso izostale niti italijanske kolonije. Skladno z novima ekonomskim modelom in migracijsko politiko je fašizem kot alternativo tujini spodbujal kolonizacijo znotraj Italije in v njenih afriških kolonijah. Izseljevanje v kolonije je v tridesetih letih postal pomemben socialni ventil, počasna notranja kolonizacija in celotna ekonomija namreč nista mogli absorbirati presežne delovne sile. V vzhodnih provincah so propaganda za preseljevanje v kolonije in podpore zanje postale tudi sredstvo etnične bonifikacije. Programi za krepitev deslavizacije so, da bi jih odtrgali od slovanskih korenin, vsebovali natančne postavke o preseljevanju »drugorodcev« tako v velika mesta kot agrarne kolonije v Italiji in Afriki (Grossutti 2013: 242–243; Sala 1974). Kar 2.580 Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine se je v drugi polovici tridesetih let preselilo v Etiopijo. Nekateri so, ko so odslužili vojaški rok, tam ostali kot delavci. Večina kolonistov se je pred začetkom druge svetovne vojne z italijanskim povratnim tokom vrnila domov. Leta 1938 jih je bilo tam že manj kot 600 (Vovko 1992: 88). Leta 1939 se je na podlagi sporazuma med Mussolinijem in Hitlerjem po dolgem času obnovilo množično izseljevanje italijanskih delavcev v Nemčijo. Tam jih je leta 1940 predvsem v industriji in gradbeništvu začasno delalo več kot 200.000. V okviru te migracije je v naslednjih letih v Nemčijo odšlo tudi več skupin pogodbenih gradbenih delavcev iz Julijske krajine (Grossutti 2013: 245–246).

NOTRANJA KOLONIZACIJA

Že v 19. stoletju so se Slovenci v okviru kolonizacijskih programov skupaj s kolonisti iz Avstro-Ogrske, Italije, Nemčije in drugih držav v manjšem številu selili v Bosno (Koblar 2008: 9–16; Hašimbegović 2008: 33–39). Tudi Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev je ob svojem nastanku v okviru agrarnega vprašanja zasnovala kolonizacijsko politiko. Notranja kolonizacija je postala sestavni del prizadevanj za lajšanje potreb slovenskega malega kmeta in kmečkega prebivalstva, ki se zaradi posestnih razmer in produkcijskih struktur ni moglo preživljati z zemljo, in za racionalizacijo izkoriščanja agrarnih virov v državi. V kontekstu

politike etnične in verske homogenizacije oziroma spreminjanja razmerij v etnični in verski strukturi prebivalstva je imela kolonizacija tudi politično vlogo.

Kolonizacija je bila od samega začetka povezana z vprašanjem slovenskih in hrvaških beguncev in priseljencev iz Julijske krajine, ki so dodatno oteževali socialne in gospodarske razmere na Slovenskem in Hrvaškem; večina pribežnikov je bila brez imetja in je potrebovala pomoč in delo. Za jugoslovanske oblasti je vsako priseljevanje pomenilo hudo breme, krepilo pa se je tudi nezadovoljstvo domačega prebivalstva. V ospredje je stopal problem, kam z begunci iz Julijske krajine. Za večino kmečkih družin in vse, ki so se bili pripravljene ukvarjati s kmetijstvom, se je rešitev kazala v kolonizaciji. Zanj so se zanimali tudi priseljenci sami, ki so že leta 1919 po državi odposlali svoje predstavnike, da bi preverili možnosti naseljevanja. Te so se ponujale v Makedoniji, Srbiji in na Kosovu, kjer bi država dala na razpolago zemljo (Štrekelj 1919), pa tudi v Sloveniji. V Prekmurju so Primorci leta 1921 v okviru agrarne reforme dobili zemljo v Benici, Petišovcih, Pincah, Gaberjah, Mostjah, Dolgi vasi, Kamovcih in Žitkovcih (Ravnik 2002: 55).

Hkrati so slovenske kmečke naselbine nastajale drugod po državi, na primer okoli Banja Luke, Prijedora, Teslića, Doboja in na območju Laktaša (Papež Adamič 2009: 25). Slovenski kolonisti, večinoma primorski, so se naselili v Makedoniji in na Kosovu, kjer so živeli skupaj s številnimi drugimi narodnostmi. Najdemo jih tudi v Novem selu na Kosovu in v Obiliću pri Prištini, kjer so se zaposlovali tudi v rudniku, v tridesetih letih pa pri Uroševcu (Pavlin 1933; Mak 1937). V Makedoniji so kolonisti leta 1921 predstavljali del tamkajšnjih 459 Slovencev, pionirjev kolonizacije, ki so na lastno roko iskali zemljišče in vse, kar so potrebovali. Ob Dojranskem jezeru v Dušanovcu je bila večja naselbina slovenskih Istranov, ki jo je ustanovil Pavle Marušič, brat bana Dravske banovine. Veliko slovenskih kmečkih kolonov je živelo tudi v Slavoniji, kjer so prevzemali zemljo kot spolovinarji ali jo kupovali od Cerkve (Kalan 1936: 84).

Z gospodarsko krizo je notranje naseljevanje postajalo vse bolj aktualno, okreplil se je tudi slovenski selitveni tok proti južnim predelom države. Interes za kolonizacijo je prihajal tudi iz Vestfalije in Francije, od koder so se mnogi želeli vrniti v domovino. Država se je vprašanja notranje kolonizacije lotila že z uredbo o naseljevanju novih južnih pokrajin iz leta 1920 in nato z uredbo in zakonom o naseljevanju južnih krajev iz leta 1929 oziroma 1931. Določila je zemljišča, namenjena kolonizaciji, kriterije dodeljevanja, pogoje in obveznosti prejemnikov zemljišč. Za izvajanje kolonizacijske zakonodaje so bila pristojna Vrhovno poverjeništvu za agrarno reformo v Skopju kot glavni organ ministrstva za poljedelstvo za

južne krajine in razna krajevna agrarna poverjenišтва (F. F. 1931). Na začetku tridesetih let, ko so se pokazale vse šibkosti sistema in je zemlje začelo zmanjkovati, je proces naseljevanja zastal. Na Kmetijskem ministrstvu je leta 1930 na obravnavo čakalo 15.000 nerešenih prošenj, novih pa niso več sprejemali. Prosilce so pozivali, naj počakajo na odgovor agrarnega urada in naj se v južne kraje ne podajajo samoiniciativno, ker bi v tem primeru izgubili pravico do brezplačne zemlje. Kolonizacija je bila mogoča le z odkupom zasebnih zemljišč in kmetij oziroma z nameščanjem kmečkih družin ali kmečkih delavcev na večja zasebna posestva, na primer v Slavoniji in Sremu (Drnovšek, Kalc 2014: 101).

V ozadju agrarne reforme in kolonizacije so bili tudi nacionalni in verski razlogi. Naseljevanje primorskih družin v Prekmurju je imelo namen utrditi slovensko etnično strukturo na meji z Madžarsko. Tu je država madžarske kmete in pripadnike drugih manjšin izključila iz agrarne reforme. Zemljo je dodeljevala samo pripadnikom narodotvornih jugoslovanskih narodov, pri čemer je privilegirala zaslužne in zavedne, zato so naselitvi Primorcev nasprotovali tudi slovenski prekmurski kmetje (Kovács 2007). Na Kosovu, kjer je bilo največ zemlje v rokah muslimanov oziroma Albancev, je država naselila 50.000 Srbov; skupaj z njimi so tja odšli tudi mnogi Hrvati in Slovenci. Notranja kolonizacija je kot pozitivna alternativa zunanjemu izseljevanju postala sestavni del migracijske politike. Slovenski narodni izseljenski program jo je, skupaj s pospeševanjem kmetijstva in industrializacije, uvrščal med sredstva omejevanja »za narod negativnega« izseljevanja v tujino. Načrtna kolonizacija je ostajala slabo organizirana in težavna (Merkun 1932; Izseljeniška spomenica 1933: 3; Drnovšek, Kalc 2014: 101–102).

Ilustrativen primer kolonizacije na jugu države je primorska kolonija v Bistrenici ob Vardarju, ki je bila leta 1931 ustanovljena na pobudo političnega vodstva Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine. Kolonija je nastala s politično in finančno podporo centralnih državnih oblasti na območju, kjer je, preden se je odselilo v Turčijo, živelo turško prebivalstvo. Takrat ustanovljena zadruga je od Saveza agrarnih zajednica v Skopju odkupila 400 hektarjev zemlje ter najela posojilo za nabavo kmetijske opreme in ureditev vsega potrebnega za naselitev. Med kolonisti, katerih število je v nekaj letih naraslo na okrog 200, so bile cele družine in posamezniki, nekateri so posedovali svoje kmetije, drugi so bili mezdni delavci na zadružnih zemljiščih, ukvarjali pa so se tudi z drugimi poklici. Zaradi številnih težav je kolonijo veliko ljudi zapustilo.

Težave so nastajale pri razdeljevanju in pridobivanju zemljišč, trženju pridelka, zaradi pomanjkanja denarja za vlaganja, zadolževanja zadruga, zamujanja kreditov in škode, ki jo je

na samem začetku prizadejal potres (Slovenski kolonisti 1931; Furlan 1932). Kljub mehanizaciji in prizadevanjem za uveljavljanje sodobnih oblik kmetovanja je zaradi neustreznega gospodarjenja in zadolževanja zadruga kot gospodarska hrbtenica kolonije leta 1936 propadla. Kolonija je životarila do vojne, ko je bolgarska okupacijska vojska koloniste razlastila in so se ti razselili (Rusić, Novak 1973). S številnimi gospodarskimi, organizacijskimi in klimatskimi težavami ter s težavnim sožitjem so se slovenski kolonisti srečevali tudi drugod. Iz tega razloga kolonizacijski programi niso naleteli na veliko zanimanja in so večinoma pritegnili le primorske priseljence (Drnovšek, Kalc 2014: 102–105).

SEZONSTVO

V obdobju med obema svetovnima vojnoma je sezonstvo ostajalo zelo razširjena oblika migracij. Zaradi zmanjšanih možnosti vključevanja na mednarodne trge dela in izseljevanja za daljše obdobje se je obseg sezonskega dela po vojni še povečal in zavzemal vse pomembnejši delež tako notranjih kot zunanjih migracijskih gibanj na Slovenskem. Osrednje območje poljedelskega in delno drugega sezonskega izseljevanja je bilo še naprej Prekmurje, ki je po novem postalo najbolj izseljenska jugoslovanska in ne več samo slovenska dežela. Vzroki za pojav in sistemsko vlogo prekmurskega sezonstva so znani že iz prejšnjih poglavij. Po prehodu pod Kraljevino SHS se kljub agrarni reformi in delni porazdelitvi zemlje razmere niso bistveno spremenile, saj veliko malih kmetov ni zmoglo odplačevanja zemlje, gozdne površine so večinoma iz madžarskih prešle v roke slovenskih veleposestnikov, del zemlje pa je pripadel primorskim in drugim novim priseljencem. Med prebivalstvom je bilo največ pripadnikov agrarnega proletariata oziroma odvisnih od meznega dela (Pörš 1939). Sezonsko delo je tako v tem obdobju postalo še pomembnejši del regionalne ekonomije in za mnoge primarni vir družinskega dohodka.

Sezonstvo je v tem obdobju spremenilo tudi svoje smeri. Na Madžarsko se je usmerjalo, dokler ta ni postala tujina. Tradicionalne in v desetletjih utečene destinacije so odpadle zaradi meje in povišanih carin na uvoz kmetijskih pridelkov, s katerimi so plačevali poljedelske sezonske delavce. Sezonstvo se je tako usmerilo bolj proti ciljem znotraj Kraljevine SHS in v druge evropske države. Leta 1927 je večje število prekmurskih delavcev začelo odhajati v Francijo, leta 1929 pa v Nemčijo, ki je nekatere pritegnila že na začetku dvajsetih let, a se je zaradi inflacijskega vala izkazala za neugoden zaposlovalni trg (Korpič

Horvat 1992: 48). Francija in še bolj Nemčija sta pomanjkanje delovne sile občutili na območjih intenzivne agrarne proizvodnje, ki ni mogla računati na razpoložljivost domačih delavcev in je zato iskala delavce v tujini. Delavce pa so zaposlovale tudi manjše družinske kmetije.

Bilateralne pogodbe, na podlagi katerih je potekalo sezonsko delo, so ga obravnavale ločeno od splošnega dela. Delitev, ki je obstajala že pred vojno, je izhajala iz različnih značilnosti dela in same migracije. Medtem ko se je predvojna izseljenska zakonodaja osredotočala na čezoceanske selitve, je bilo v času ekonomskega protekcionizma in racionalnega upravljanja delovnih migracij tudi sezonsko delo deležno specifičnih dogovorov in pogodb. Te so natančno urejale razmerja med delodajalci in delojemalci ter pravice delavcev. Tako kot pred vojno je bila Nemčija na uravnavanje sezonskih migracij še zlasti pozorna na podlagi kontingentov in strogega uveljavljanja časovnih rokov prihodov in odhodov. Sezonsko izseljevanje v Francijo je urejalo zagrebško predstavništvo francoske imigracijske družbe Société générale d'immigration, v Nemčijo pa je migrante odpravljala Deutsche Arbeiter Zentrale v Berlinu. Posredniško delo je opravljala leta 1920 ustanovljena podružnica ljubljanske javne borze dela v Murski soboti (Drnovšek 2012: 129).

V Francijo je v letih 1929–1939 odšlo 22.000, v Nemčijo pa 17.000 prekmurskih sezoncev, v Jugoslaviji se jih je v istem obdobju zaposlilo dobrih 29.000 (Korpič Horvat 1992: 61). Izseljevanje proti jugoslovanskim ciljem se je v tridesetih letih postopoma manjšalo, zlasti po letu 1937, ko je po nekajletni prekinitvi skokovito naraslo izseljevanje v Nemčijo. Zmanjšalo se je tudi število odhodov v Francijo. Celotni obseg sezonskih selitev je v drugi polovici tridesetih let stalno naraščal, tako da je leta 1937 statistika beležila dobrih 7.000 odhodov ali okrog 15 odstotkov pridobitno sposobnega prekmurskega prebivalstva, leta 1939 pa več kot 9.000 odhodov. Ker so mnogi odhajali na svojo roko in brez dovoljenj jugoslovanskih oblasti, jih je bilo v resnici še več. K temu podatku je treba dodati še najmanj 6.000 izseljencev, ki se ob koncu prejšnjih sezon niso vrnilo (prav tam; Maister, Uratnik 1938: 21). Sezonski delavci so v teh letih zajeli okrog 30 odstotkov za delo sposobnega prebivalstva v Prekmurju (Pörš 1939).

Glede na potrebe v Prekmurju in krajih zaposlovanja ter glede na širše gospodarske razmere je obseg migracij iz leta v leto nihal. V agrarnem gospodarstvu sta se tudi v tem obdobju zaposlovala oba spola, s tem, da se je povpraševanje po moških ali ženskah spreminjalo glede na vrsto dela. V letih 1929–1931 je bilo med izseljenci v Jugoslavijo in Francijo okrog 70 odstotkov moških, med tistimi, ki so se odpravili v Nemčijo, pa so v še

večjem odstotku prevladovala ženske. Leta 1939 je med prekmurskimi sezonci v Jugoslaviji moški delež znašal 60 odstotkov, v Nemčiji 54 odstotkov, v Franciji pa se je povečal na 77 odstotkov (Škafar 1939: 122–123). Zanimanju za Francijo in Nemčijo so botrovala predvsem mezde, ki so bile v najboljših obdobjih tri- do štirikrat višje kot v Jugoslaviji. Zaslужek se je dodatno povečal z zamenjavo valute in z devalvacijo jugoslovanskega denarja (Maister, Uratnik 1938: 21). Če so v Jugoslaviji v eni sezoni zaslužili povprečno 1800 dinarjev, jim je delo v Franciji nanese 5.500 dinarjev, v Nemčiji pa 7.000 dinarjev (Šteiner 1994). Priseljeni sezonski delavci so uživali enake pravice kot domači delavci, bili so zavarovani ter pravno zaščiteni, priznavali so jim pokojninsko dobo. Državi pa sta se razlikovali v politiki priseljevanja. Nemčija je sprejemala samo kmečko delovno silo, delavce so izbirali nemški pristojni organi, pogodbe so veljale največ eno leto. Ker pa Francija ni postavljala omejitev bivanja, so se številni tam ustavili za dlje časa ter se prezaposlovali v druge gospodarske sektorje (Drnovšek 2012: 130–135).

Izseljevanje v Jugoslavijo se je začelo v zgodnjih dvajsetih letih. Usmerilo se je v Vojvodino, h gozdnim delom v Slavonijo in na druga jugoslovanska območja. Del prekmurskih sezonskih delavcev se je letno zaposloval tudi pri gradnjah po Sloveniji (Korpič Horvat 1992: 57). Na preusmeritev selitvenih tokov je vplivala Javna borza dela v Murski Soboti, ki je odpravila prve skupine delavcev in si prizadevala za odtegnitev izseljencev od tradicionalnih ogrskih usmeritev; na Madžarskem so bili deležni politične propagande in nacionalističnega snubljenja (Škafar 1939a: 35). Ciljna območja izseljevanja so bili Podravina, Baranja, Bačka in Banat, zaposlovali pa so se zelo raztreseno po raznih pristavah in posestvih. Največja zaposlovalca sezonske delovne sile sta bila državno posestvo Belje v Baravini, nedaleč od Osijeka, in zasebno veleposestvo v Čoki med reko Tiso in romunsko mejo. Prvo je zaposlovalo več kot 800, drugo več kot 500 večinoma prekmurskih sezonskih delavcev. Delali so na poljih, v vinogradih in vrtnarijah. Druga veleposestva in obrati so zaposlovali do največ 120 sezoncev (Škafar 1939b).

Sezona je trajala od šest do sedem mesecev, del sezoncev je odhajal na pomladanska in se nato vračal na jesenska dela, posamezni delavci pa so se na večjih pristavah zadrževali vse leto. Sezonska migracija v tujino, predvsem v Nemčijo, je bila bolj organizirana, predvsem pa je bilo poskrbljeno za skrbstvene in pokojninske pravice delavcev. V Jugoslaviji so sezonski delavci izpadli iz zakonodaje o delu in socialni varnosti. Ker je zakonodaja upoštevala samo stalno zaposlene, niso bili niti zavarovani niti niso imeli priznane delovne dobe. Niso bili včlanjeni v delavske in kmetijske zbornice, tako da se zanje niso sklepale

kolektivne pogodbe. Njihova delovna razmerja so slonela na predvojnih deželnih poselskih redih, ki so se upoštevali pri sklepanju delovnih pogodb. Svojo vlogo je v sistemu kmečkega sezonskega dela ohranjal lik palirja, tj. predelavca ali posrednika, ki je zbiral delavce in se v njihovem imenu z veleposestnikom pogajal o vseh vidikih razmerja (Korpič Horvat 1992: 45). Ta sistem je oteževal uveljavljanje javne borze dela, ki je polno zaživela šele leta 1929. Palirji so, kljub spremembam in povečanemu nadzoru, ohranili vplivni položaj in se na razne načine okoriščali na račun delavcev (Pörš 1939; Škafar 1939b: 134–135).

Kljub izboljšavam in delovnim pogodbam z delodajalci, ki so urejale položaj, pravice in dolžnosti delavcev, so sezonski delavci v Jugoslaviji delali in živeli v občutno slabših razmerah kot v Nemčiji in Franciji. Ob nižjem zaslužku in slabšem pravnem položaju so pogosto stanovali v zasilnih, nehigienskih skupinskih prostorih brez osnovne opreme in kopalnic. V primeru bolezni niso dobivali nadomestil, ob predčasnem odhodu pa so morali delodajalcu povrniti potne stroške. Po mnenju opazovalcev je bila, upoštevajoč splošne delavske razmere in raven gospodarstva v državi, v pričakovanju modernizacije kmetijstva in razvoja drugih gospodarskih panog, ki bi v Prekmurju olajšale pritisk prenaseljenosti, sezonska migracija prekmurskih poljedelskih delavcev kljub vsem zadovoljiva sistemska rešitev (Škafar 1939a: 35; 1939b: 128–134). Drugod po Sloveniji, kjer niso poznali tradicije sezonskega dela, so ostajali presežki agrarnega delavstva brez dohodka, naprednejša kmečka območja pa brez delovne sile. Prekmurje je bilo po mnenju nekaterih ekonomskih strokovnjakov vzoren primer usklajevanja ponudbe in povpraševanja sezonske delovne sile. Problem je ostajal nizek ekonomski učinek v primerjavi s tujino. Kdor je pojav opazoval z razvojnega vidika regije pa je v sezonstvu videl le simptom zaostalosti družbenogospodarskega sistema in nezmožnosti obrata v smeri modernizacije (Maister, Uratnik 1938: 22–23; Drnovšek 2012: 137–138).

MIGRACIJE IN DIASPORA POD NADZOROM

Kot drugod v Evropi, kjer se je zaradi vojne in njenih geopolitičnih posledic premikalo več milijonov prebivalcev, se je ob koncu vojne in takoj po njej z intenzivnimi migracijskimi gibanji soočal tudi slovenski prostor. Nove oblasti so se znašle pred zahtevnimi organizacijskimi nalogami, zaradi katerih je Narodna vlada Slovencev, Hrvatov in Srbov novembra leta 1918 v Ljubljani ustanovila Posredovalni urad za begunce. Urad je nasledil organizacijo, ki je v Ljubljani že od leta 1915 skrbela za goriške begunce z območij soške

fronte, po vojni pa naj bi poskrbela za njihov povratek. Ker pa so povojne razmere terjale drugačno organizacijo, je morala upravljati migracijska gibanja in se ukvarjati s povratniki iz Nemčije, Češke in drugih dežel razpadle avstro-ogrske monarhije ter z begunci z ozemlja, ki ga je zasedla italijanska vojska (Nećak 1973: 120; Drnovšek 2007b: 24; Ribnikar 1998: 42).

Ob italijanski zasedbi Slovenskega primorja in Istre so nastale še druge organizacije. Te so skrbele za tiste Slovence, ki so ostali zunaj novonastale jugoslovanske države. Od novembra 1918 je tako pod okriljem Narodnega sveta v Ljubljani delovala Pisarna za zasedeno ozemlje, z begunci, ki so prihajali s Primorskega, se je izrecno ukvarjal Begunski sosvet, leta 1920 pa je te pristojnosti prevzel begunski odsek pri Narodnem svetu za neosvojenozemlje. Pisarna za zasedeno ozemlje se je že od samega začetka ukvarjala z narodnoobrambnim delom, ki je obsegalo zbiranje informacij o razmerah na zasedenem ozemlju in delovanju italijanskih oblasti ter pripravljala politično gradivo, propagandne in politične akcije v prid jugoslovanskim narodnim manjšinam v sosednjih državah (Nećak 1972). Pisarna je oskrbovala pribežnike in priseljence iz Julijske krajine in jim s priporočili in z drugimi načini posredovanja pomagala do delovnih mest. Urejala je birokratske zadeve, vlagala prošnje za pridobitev statusa begunca in državljanstva, pomagala pri urejanju osebnih zadev priseljencev z italijanskimi oblastmi, skrbela za regularizacijo tistih, ki so pribežali ilegalno, pa vse do pošiljanja denarja in pomoči sorodnikom v Julijsko krajino (Purini 2000).

Zaradi povojnega prepričanja ali vsaj upanja, da bodo zasedena ozemlja prišla pod oblast Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, so pobudniki organizacije za begunce iz Julijske krajine (konkretno Begunskega sosveta, ki je do srede leta 1919 deloval ob Pisarni za zasedeno ozemlje) pri slovenski deželni vladi glede begunskega vprašanja podpirali politično linijo, po kateri naj bi se v Julijski krajini ohranilo kolikor mogoče številno jugoslovansko prebivalstvo. Vlada naj bi zato ne favorizirala odhajanja prebivalcev z »narodu koristnimi« poklici, zlasti kmetov, obrtnikov in drugih »gospodarsko neodvisnih ljudi« pa tudi slovenskega uradništva. Begunske in poklicne statute naj bi sprejemala in priznavala le tistim, ki so Julijsko krajino zapustili zaradi izgube delovnih mest, narodnega preganjanja ali iz drugih objektivnih razlogov. Zaradi velikega števila beguncev je bil izdelan scenarij za njihovo sprejemanje, pomoč in nameščanje po taboriščih ter vključevanje v službe. V prvem valu so bili številni železničarji, ki so se v odseku za preselitev v Jugoslavijo organizirali sami. Ker ni bilo mogoče pričakovati, da bodo kljubovali političnim pritiskom, se je po rapalski pogodbi in z načrtnim raznarodovanjem politika v odnosu do izseljevanja oziroma vztrajanja ljudi pod režimom v Julijski krajini spremenila. V krajih, kjer so se v Sloveniji

zadrževali begunci, so ustanovili begunske odbore, ki so poročali o razmerah, v katerih so ti živeli, za pregled nad njimi in zagotavljanje pomoči pa so začeli vzpostavljati kataster beguncev. Strategija, ki so jo z večanjem števila prišlekov in zaradi pomanjkanja denarnih sredstev le delno udejanjili, je predvidevala tudi načrt za naseljevanje kmečkega begunskega prebivalstva na slovenskih tleh in v jugoslovanskem prostoru. Omenjene organizacije so nastale na pobudo pribežnikov iz Primorske, ki so sestavljali tudi glavnino njihovega vodstva (Nećak 1973).

Ob koncu vojne se je kot omenjeno postavljalo tudi vprašanje povratnikov iz tujine oziroma nekdanjih avstro-ogrskih dežel ter izseljevanja jugoslovanskih državljanov, ki so se iz ekonomskih razlogov začeli spet množično podajati v tujino. IZseljenske zadeve so bile sprva v pristojnosti Poverjeništvu za socialno delo pri Deželni vladi Slovenije oziroma od leta 1921 Oddelka za socialno delo v okviru Pokrajinske uprave za Slovenijo. Podoben odsek je za Hrvaško in Slavonijo deloval pod Pokrajinsko upravo za Hrvaško. Takoj pa se je pokazalo, da problematika presega pokrajinske razsežnosti in terja centraliziran pristop (Hranilović 1987: 329). Kraljevina SHS je tako na svojo politično agendo poleg drugih vprašanj upravnega značaja uvrstila tudi vprašanje migracijskega reda in migracijske politike. Ustanovitev Odseka za izseljevanje in priseljevanje pri Ministrstvu za socialno politiko v Beogradu leta 1920 je pomenila začetek skupne centralizirane vsedržavne izseljenske službe.

Naslednji korak je bila zakonska ureditev migracijskega vprašanja. Leta 1922 je stopil v veljavo Zakon o izseljevanju in priseljevanju, ki je nadomestil vso dotedanjo normiranje izseljevanja. Z njim je država prevzela neposredni nadzor nad migracijami in uveljavila svojo aktivno vlogo pri upravljanju selitvenih procesov. Zakon je temeljil na liberalnem načelu o svobodi izseljevanja, to je, pravici državljanov, da se po lastni volji in presoji odločajo, kje bodo živeli in delali. Država pa si je lastila pravico to svoboščino omejevati in izseljenska gibanja upravljati skladno z razmerami in interesi države in državljanov. Z zakonom je jugoslovanski prostor prešel pod enovit migracijski red, medtem ko so pred vojno v posameznih delih nove države veljali različni migracijski režimi. Na ozemlju nekdanje ogrske polovice dvojne monarhije in zlasti v Srbiji je veljala restriktivna zakonodaja – tej lahko delno pripišemo tudi manjši obseg srbskega izseljevanja v primerjavi z drugimi (Miletić 2009: 56, 85–88) – v Avstriji pa liberalna. Slovenci, ki so po vojni prešli pod Kraljevino Italijo in Republiko Avstrijo, so bili podvrženi tamkajšnjima migracijskima redoma. V Italiji so leta 1919 potrdili in dopolnili izseljenski zakon iz leta 1901. Da bi se čim prej obnovilo predvojno množično izseljevanje, ki je bilo eno od temeljev ekonomske in socialne politike, so

povratnikom financirali čezoceansko potovanje in na čezoceanskih ladijskih linijah italijanskim izseljencem dajali prednost pred tujimi. Leta 1927, ko so izseljevanje v tujino skrajno omejili, je bilo tega režima konec, nadaljevala pa se je politika dvostranskih meddržavnih dogovorov o napotitvi delovne sile (Nobile 1974).

Z izseljenskim zakonom je bila v Kraljevini SHS vzpostavljena tudi izseljenska služba oziroma birokratski sistem za upravljanje izseljevanja in usmerjanje ter implementacijo migracijske politike. Sistem se je razvijal postopoma, se sčasoma dopolnjeval in večkrat reorganiziral. Aparat izseljenske službe so sestavljali Izseljenski odsek pri Ministrstvu za socialno politiko v Beogradu, Izseljeniški komisariat, pristaniški, železničarski in ladjarski komisariati in izseljenski odposlanci/atašeji Ministrstva za socialno politiko v inozemstvu. Središče poslovanja izseljenske službe je bilo v Zagrebu, kjer je imel sedež Izseljeniški komisariat (do leta 1923 Generalni izseljeniški komisariat). Zagreb je bil izbran iz več razlogov. Hrvaška je edina imela že izpred vojne utečeno izseljensko službo, hrvaški sabor pa si je, sicer neuspešno, od konca 19. stoletja prizadeval na Hrvaškem in v Slavoniji vzpostaviti svoj migracijski režim in oblikovati svojo, restriktivno izseljensko politiko; kljub temu jo je lahko do neke mere izvajal v sklopu ogrske zakonodaje (Brunnbauer 2016: 163–165). Zagreb je bil prometno središče oziroma vozlišče selitvenih poti na poti v jadranska pristanišča. Za Hrvaško sta bili značilni visoka stopnja izseljevanja in najštevilčnejša diaspora po svetu, hrvaški funkcionarji pa so imeli tudi največ izkušenj z upravljanjem migracijskih zadev. Prevzeli so iniciativo pri organizaciji izseljenske službe in bili ves medvojni čas njen vodilni kader ter najbolj angažirani snovalci migracijske politike. Leta 1923 je komisariat zaradi neskladja z zakonom in s koncepcijo o centralizaciji državne oblasti sicer izgubil avtonomno vodenje resorja, ohranil pa je birokratsko-operativne in praktično-organizacijske pristojnosti (od organizacije prevozov, pravne zaščite izseljencev, informacijske službe do vodenja statistike) ter nadzor nad delovanjem izseljenske službe, izseljenska politika pa je prešla v delokrog Odseka za izseljevanje pri Ministrstvu za socialno politiko. Da bi izseljensko službo še bolj centralizirali in uskladili z drugimi državnimi političnimi resorji, so pri Odseku za izseljevanje in priseljevanje v Beogradu ustanovili še Izseljeniški medministrski posvetovalni odbor (Hranilović 1987: 330–331; Bućin 2017: 39–45).

Z zakonom je bila ustanovljena tudi izseljenska služba v tujini, ki je jugoslovanske dežele pred vojno niso poznale. To delo so opravljali izseljenski odposlanci ali atašeji pri jugoslovanskih diplomatsko-konzularnih predstavništvih. Njihov namen je bil vzdrževati vezi med izseljenci in domovino in predvsem nadzorovati izseljenske skupnosti po svetu ter

mednje kanalizirati jugoslovanske nacionalne in politične ideje. Izseljenski odposlanci so poročali o razmerah in dogajanjih v izseljenskih skupnostih in jih informirali o dogajanjih v domovini (Hranilović 1987: 331). Od leta 1928 je pomembno vlogo v sistemu igrala zasebna organizacija Zveza izseljenskih organizacij (Savez organizacija iseljenika – SORIS), sestavljena iz povratnikov iz tujine. Poleg reševanja pravnih in socialnih vidikov izseljenstva je prispevala pomembne smernice migracijske politike. Naloge izseljenske službe so bile svetovanje in informiranje o razmerah v deželah priseljevanja, zaščita izseljencev, organizacija repatriacij, nacionalna propaganda med izseljenci, organizacija denarnih pošiljk iz tujine, urejanje pravnih zadev izseljencev, reguliranje izseljevanja, preučevanje socialnih ter delavskih razmer, vodenje statistike in evidenc izseljencev ter izseljenskih organizacij (prav tam: 332). Z nastankom banovin in prenosom socialne politike nanje so bile na banovine prenesene tudi pristojnosti izseljenske službe (Drnovšek 2007b: 28).

Kmalu po začetku veljave izseljenskega zakona se je izkazalo, da njegova zasnova ne ustreza novim časom in potrebam migrantov ter same države. Zakon, usklajen z razmerami izpred prve svetovne vojne in takoj po njej, je bil oblikovan po vzoru italijanske izseljenske zakonodaje. Kot izseljenca je pojmoval državljan, ki »se seli v čezoceanske dežele zaradi zaslužka s telesnim delom ali se seli k svojim sorodnikom, kateri so se prej izselili ob istih pogojih« (Zakon o izseljevanju 1922). Osredotočal se je na čezoceanske migracije in vseboval predpostavke o njihovem poteku pod državnim nadzorom. Vlada je leta 1921 obnovila tudi koncesije za prevažanje izseljencev. Ker do leta 1924 nobeno domače pristanišče ni bilo opremljeno s potrebno infrastrukturo, je migrante usmerjala v pristanišča tujih koncesioniranih družb (Bućin 2017: 42, 47). Kontinentalne migracije, ki so z zmanjševanjem čezoceanskih naraščale, pa je zakon, kot je bilo razen izjem značilno za predvojno izseljensko zakonodajo, puščal zunaj ureditve in brez zaščite. Te migracije je Jugoslavija na podlagi dvostranskih pogodb z državami sprejemnicami delovne sile začela urejati šele konec dvajsetih let (Brunnbauer 2016: 216–220).

Zakon tudi zaradi drugih pomanjkljivosti in nedoslednosti ni mogel biti podlaga migracijske politike, zato so se v drugi polovici dvajsetih let začela prizadevanja za njegovo revizijo. Do te ni nikoli prišlo, med drugim zato, ker je bilo izseljensko vprašanje v jugoslovanski politiki postranska zadeva (Hranilović 1987: 333). Izseljenske konference med letoma 1929 in 1933 so privedle do reformiranja in nadgradnje izseljenske službe. Na njih so delegati iz cele Jugoslavije in iz vrst izseljencev pretresali razne vidike izseljenskega vprašanja in oblikovali smernice migracijske politike. Razpravljali so tudi o osnutku novega

zakona. Ta bi pojem izseljenca in njegove zaščite razširil na vse državljane, ki zaradi dela ali posla trajno ali začasno zapustijo domovino. Ta prizadevanja so dodatno spodbudile gospodarska kriza in nove naloge, ki jih je izseljenski službi in državi narekovalo slabšanje gospodarskih in socialnih razmer doma ter med izseljenci v tujini. Ustroj izseljenskega komisariata, ki so mu do leta 1934 dodali nove referate, odražajo resorji razširjene in okrepljene izseljenske službe. Njihova delovna področja so bila skrb za zaposlovanje in zagotavljanje eksistence izseljencev, ki so odhajali v inozemstvo, nadzorovanje njihovega odhajanja, zaščita osebnih pravnih interesov izseljencev in njihovih družin, narodnoprosvetno delo med izseljenci, zaščita povratnikov in skrb za njihovo ponovno družbeno vključevanje v domovini, vodenje migracijske statistike in evidence izseljencev ter izseljenskih skupnosti. Z namenom vzdrževanja komunikacije med domovino in izseljenskimi skupnostmi in posamezniki po svetu je komisariat vodil kataster izseljenih oseb, naselbin in izseljenskih podjetij (Bućin 2017: 50–53).

Z izseljensko zakonodajo in vzpostavitvijo izseljenske službe so se migracije in migracijska vprašanja institucionalizirala. Medtem ko so v predvojnima Srbiji in Hrvaški državne oziroma deželne oblasti migracijska gibanja že obvladovale oziroma so težile k njihovemu obvladovanju, so državni in deželni organi na Slovenskem v glavnem ostajali ob strani. Sicer so si prizadevali za zakonit potek migracij, niso pa razvili – kljub živahnim debatam o teh temah in potrebah – niti izrecnih pravnih instrumentov niti političnih načel za usmerjanje ter upravljanje migracij glede na interese migrantov in države. V Kraljevini SHS oziroma Jugoslaviji pa so se od samega začetka uveljavile želje po striktnem nadzoru tako izseljevanja kot priseljevanja in podreditvi migracij gospodarskim in širšim nacionalnim interesom ter ideja o diasporah kot integrativnem delu nove jugoslovanske nacije. Kljub temu da so bile denarne pošiljke izseljencev iz tujine pomembna postavka jugoslovanske ekonomije, je država v izhodišču nasprotovala izseljevanju in si prizadevala za to, da bi prebivalce zadržala v domovini. Prevladovalo je mnenje, da jim je treba preživetje zagotoviti doma, v ta namen pa spodbujati industrializacijo, razvoj kmetijstva in drugih gospodarskih panog. V te političnoekonomske in socialne smernice sta sodili tudi kolonizacija in modernizacija kmetijstva. Dejanske razmere pa so pokazale, da se gospodarstvo prepočasi razvija in da je izseljevanje neizbežno. Zato ga je bilo treba uravnati z ustrezno izseljensko politiko po državnih načrtih in pod strogim nadzorom.

Izvajanje in oblikovanje tovrstne politike se je izkazalo za težavno in v marsičem kontroverzno, tako da se je uresničilo le malo njenih načrtov. Problem je bil v zastareli

izseljenski zakonodaji, ki ni ponujala pravnih podlag za zajetje migracijske problematike v celoti in v njenih spreminjajočih se modalitetah. Drugi vzrok težav je bil v precejšnji javni odmevnosti problematike. Konkretno pa je bila predmet razprave ožjega vladnega aparata in nevladnih organizacij ter oseb, ki so se z njo ukvarjali po institucionalni zadolžitvi, študijsko ali iz politične in druge zavzetosti. Izseljensko vprašanje je redko prodrlo na dnevni red »velike« politike. Ilustrativni primer tega marginalnega odnosa kot tudi organizacijskih, kadrovskih in finančnih težav, s katerimi se je soočala izseljenska služba pri opravljanju svojih nalog, je dejstvo, da je Ministrstvo za socialno politiko prvo letno poročilo o delu izseljenske službe, kot je to predvideval izseljenski zakon, Narodni skupščini podalo šele za leti 1925 in 1926. Čeprav so v njem pojasnili migracijske pojme in načrtali nastavke migracijske politike, parlament o dokumentu ni razpravljal. V naslednjem poročilu so zato skupščini priporočili, naj o njem razpravlja in tako dokaže interes za izseljence in napore izseljenske službe, ki je za nadaljnje delo čakala na politične direktive (Iseljenska služba 1928: 3).

Država se ni utegnila ukvarjati z uravnavanjem in usmerjanjem migracijskega procesa, ponovno je opravljala le informacijsko, kontrolno in policijsko vlogo ter skrbela za potek procesov po pravnem redu. Zamujala je tudi pri zagotavljanju pravnega in socialnega varstva izseljencem na tujem. Prve dvostranske sporazume z državami priseljevanja je sklenila po dolгих in večkrat prekinjenih pogajanjih šele konec dvajsetih let in jih v primeru Francije zaradi krize in spremenjene politike te države do tujcev ni uspela niti uveljaviti. Od pogovorov z drugimi državami so konkretne sadove v obliki konvencij oziroma sporazumov o socialni zaščiti delavcev obrodili samo tisti z Nemčijo. Zaradi prilagajanja razmeram smer migracijske politike ni bila povsem dorečena in dosledna. Tako je država do konca dvajsetih let promovirala kratkodobno izseljevanje. S tem je želela preprečiti, da bi se izseljenci prilagajali tujini in se asimilirali. Ob izbruhu gospodarske krize pa jim je priporočala, naj se ne vračajo, ker jim doma ne bi zmogla pomagati in bi še povečali stopnjo brezposelnosti ter pritisk na omejene državne in občinske socialne fonde. Krepila ni niti povratništva iz ZDA, ker je bilo čezoceansko izseljevanje za državo pomemben gospodarski vir in doprinos jugoslovanski plačilni bilanci. Od konca vojne do leta 1933 so namreč izseljenci v domovino nakazali 250 milijonov dolarjev, jugoslovanski dolгови pa so znašali 280 milijonov dolarjev (Hranilović 1987: 327–329).

Pomemben smoter migracijske politike, ki prav tako ni bil polno implementiran, a je v namenih in prizadevanjih zasedal morda najvidnejše mesto, pa je bil pritegniti jugoslovanske

skupnosti po svetu v narodotvorni proces in jih v krepitvi jugoslovanstva ter vzpostavljanju integrirane jugoslovanske nacionalne države s transnacionalnimi razsežnostmi povezati z matično domovino. Kraljevina SHS in pozneje Jugoslavija sta bili zamišljeni kot naciji, sestavljeni iz treh konstitutivnih plemen. Državotvorni ideja in politika sta temeljili na etničnem načelu in kot taki na svojem ozemlju gojili izključevalni odnos do nejugoslovanskih narodov ali skupnosti, hkrati pa sta si lastili in si prizadevali razširiti suverenost nad pripadniki konstitutivnih narodov v državah priseljevanja. Naloga migracijske politike in izseljenske službe je bila vzpostaviti tesne vezi z izseljenskimi skupnostmi, ki so nastale že pred nastankom države, in iz njih narediti lojalno ter zavedno jugoslovansko diasporo. Ta zunajteritorialna suverenost se je izražala v pojmovanju diaspore kot dela jugoslovanskega etnonacionalnega telesa in njenem poimenovanju »deseta banovina«. Tovrstna politika se je, ker je bilo v javni upravi na Hrvaškem veliko funkcionarjev iz prejšnjega obdobja, zgledovala po italijanski in še bolj po madžarski in tako vzpostavljala nekakšno kontinuiteto s prejšnjo ogrsko in hrvaško politiko, ki je težila po popolni podreditvi selitev državni kontroli (Brunnbauer 2016: 24–25, 154–155).

Utrjevanje jugoslovanskega duha in zbiranje diaspore okrog jugoslovanske nacionalne ideje je potekalo ob narodnoprosvetnem delu in propagandni dejavnosti, ki sta sodila med temeljne naloge izseljenskih organizacij. Pri širjenju in utrjevanju nacionalne zavesti so posebno pozornost posvečali drugi generaciji izseljencev, med katero je bil zlasti v Ameriki le majhen del navezan na narodnost staršev. »Dolžnost« matične države in izseljenske službe je bila »napeti vse sile, da bo teh izjem vse več [...], da se otroke, ki se že čutijo Amerikance, nauči naš jezik, našo zgodovino [...], da se v njih vzbudi čut pripadnosti našemu narodu in da ti ljudje v vsakem slučaju in ob vsaki priložnosti izkazujejo odnos do svojega izvornega naroda podobno kot ga izkazuje sin do svojih roditeljev« (Iseljenska služba 1928: 11). Doseganju teh ciljev kot tudi zadoščanju gospodarskim in drugim praktičnim potrebam je bil namenjen tudi izseljenski kataster z evidencami izseljencev, izseljenskih organizacij in naselbin. V duhu te politike in za osveščanje domače javnosti o jugoslovanski diaspori ter za krepitev kohezivnosti z Jugoslovani doma in po svetu je leta 1928 nastala Zveza izseljenskih organizacij (SORIS – Savez organizacija iseljenika), zasebna unitaristična institucija jugoslovanskih izseljencev, ki se je vključila v delo z izseljenci in se pridružila državni izseljenski službi. S šestojanuarsko diktaturo je država od organizacij v diaspori zahtevala, da se v imenih sklicujejo na jugoslovanstvo (npr. jugoslovansko društvo). Tudi pobuda za ustanovitev in odprtje izseljenskega muzeja v Zagrebu je sodila k izgrajevanju in krepitvi

zunajteritorialnega jugoslovanstva. IZseljenski komisariat, izseljenski muzej, SORIS in druge organizacije, ki so sestavljale izseljensko službo v domovini, so tudi simbolno združili v namenskem poslopu blizu zagrebške železniške postaje (Bućin 2017: 50). Strankam, državnim institucijam in »veliki« politiki je bil ta smoter izseljenske politike še najbolj pri srcu. Ni naključje, da se je občutljivost za izseljensko vprašanje ves čas krepila in da je država kazala večji posluš za izseljence v obdobjih, ko je bilo treba strniti narodne vrste in poudarjati narodni interes, kot npr. v prvih letih po prvi svetovni vojni, konec dvajsetih in sredi tridesetih let (Brunnbauer 2016: 211).

Konkretni uspehi naprezanj za uveljavljanje jugoslovanskega nacionalnega duha pa so bili dvomljivi in vsekakor daleč od tistih, ki so si jih tvorci te politike nadejali. Politika je namreč na svoji poti naletela na mnoge ovire, tako organizacijske kot politične narave. Razlogov je bilo veliko. IZseljenskih atašejev, ki so imeli v tujini nalogo gojiti stike med domovino in izseljenskimi skupnostmi, je bilo zaradi nizkih finančnih sredstev malo. Po prvih letih je država iz proračuna celo izbrisala postavke zanje in njihove naloge dodelila osebju diplomatskih in konzularnih predstavništev. Tudi teh je bilo premalo, osebje ni bilo strokovno usposobljeno za delo z izseljenci in za udejanjanje izseljenske politike. V diplomatskih službah je prevladoval srbski element, ki ni kazal interesa za delo s pretežno slovensko in hrvaško diasporo, diplomatska predstavništva so slabo poznala problematiko izseljencev po posameznih državah, odnosi med predstavništvi in diasporo ali njenimi deli so bili pogostokrat slabi in konfliktni. Lep primer težavnih odnosov je bila slovenska skupnost v Argentini, kjer so se razmere izboljšale šele s prihodom Izidorja Cankarja na mesto jugoslovanskega ambasadorja (Mislej 1995b). Pritožbe o slabih odnosih so prihajale tudi iz Francije in Nemčije. Ovira je bil že jezik, osebje jugoslovanske diplomatske službe ni znalo slovenskega jezika pa tudi izseljenci so se s težavo sporazumevali v srbohrvaščini (Drnovšek 2010: 180). Na izseljenskih kongresih so bile iznesene številne kritike na račun izseljenske službe. Očitano se ji je nezanimanje za izseljence, ker pa ni uspela vzpostaviti dovolj čvrstih nacionalnih vezi med izseljenci in domovino, je bila deležna nezaupanja (Hranilović 1987: 327; Drnovšek 2010b: 150). Odnosi med domovino in diasporo so bili navsezadnje odvisni od svetovnonazorskih in političnih usmeritev tako v domovini kot v izseljenskih skupnostih po svetu. Unitaristična politika je odpirala vrsto vprašanj tako z narodnega kot s stališča notranje jugoslovanske politične scene, ki se je, kot že pred vojno, prenašala tudi v diasporo. Medtem ko je del izseljencev podpiral jugoslovansko centralistično in unitaristično linijo, so bili drugi do režima in njegove politike kritični, zlasti levo usmerjeni so mu ves čas očitali

protidelavsko in fašistično usmerjenost. Sporna in za nekatere dele diaspore povsem nesprejemljiva pa je bila šestojanuarska diktatura. Deljena so bila tudi stališča o načinih organiziranja na jugoslovanski oziroma narodni podlagi. Eni so dajali prednost razvijanju narodnih organizacij, ki bi se povezovale v jugoslovansko enotnost, drugi so zastopali nasprotni princip (Drnovšek 2010b: 161).

Nedefinirani so ostali sami nastavki nacionalne in homogenizacijske politike, o katerih so se mnenja močno razlikovala. Razhajanja o vprašanju asimilacije so se še zlasti izrazila med gospodarsko krizo. Eni so zastopali načelno linijo ohranjanja in utrjevanja narodne zavesti, drugi so dopuščali in celo priporočali, naj se izseljenci integrirajo in asimilirajo, da si zaradi nacionalnega ponosa na tujem ne bi oteževali že tako težavnega položaja. SORIS je na izseljenskem kongresu v Sarajevu leta 1933 izseljencem priporočal, naj sprejmejo državljanstvo držav priseljevanja in tako čim prej postanejo družbeno enakopravni. Pri tem je ločeval med državami, kot so bile ZDA, kjer pridobljeno državljanstvo ni nujno pomenilo brisanja izvirne narodne pripadnosti, in takimi, kot je bila Nemčija, kjer so se že predvojni priseljenci hitro asimilirali. Država je podprla prevzemanje državljanstva, čeprav je to vodilo proč od oblikovanja enovitega jugoslovanskega nacionalnega telesa, ki naj bi priznaval jugoslovansko matično suverenost. Zavzetost za potrebe izseljencev in delo med diasporo sta bila v obdobju Kraljevine Jugoslavije vsekakor neprimerno večja kot v predvojnem času. Država je preko izseljenske službe finančno podpirala prosvetno delo med izseljenci ter spodbujala njihovo kulturno in politično organiziranost. Pomagala je vzdrževati izseljenski tisk, podpirala narodne domove, omogočala šolanje in razvijanje kadrov, organizirala kulturne izmenjave, letovanja in spoznavna potovanja izseljenske mladine v domovini njihovih staršev, izseljenske skupnosti vključevala v kulturne in druge odmevne pobude, urejala pravne zadeve izseljencev in povratnikov, skrbela za vzdrževanje tesnih vezi med domovino in diasporo, kar je bilo pomembno tudi z gospodarskega stališča, predvsem s stališča priliva v tujini zasluženih sredstev v domovino. Na teh področjih sta država in izseljenska služba v tem zgodovinskem obdobju dosegali najvidnejše rezultate (Hranilović 1987: 327–329; Drnovšek 2010b: 154).

Poleg centralizirane izseljenske službe so se v jugoslovanski Sloveniji z izseljenskim vprašanjem ukvarjale tudi deželne vladne in nevladne organizacije. Leta 1928 je bil pri Ljubljanski oblasti ustanovljen Izseljenski urad, ki se je z nastankom banovin preimenoval v Izseljeniški referat pri Oddelku za socialno politiko in narodno zdravje. Skrbel je za socialne, kulturne in gospodarske potrebe izseljencev, povratnikov in beguncev iz Italije. Banovina je v

povezavi z državno v okviru svojih pristojnosti vodila svojo migracijsko politiko (Kuhar 1939: 534–535; Drnovšek 2010b: 157). Slovenski delegati so leta 1928 sodelovali pri nastanku SORIS-a in kot njegovi poverjeniki ustanovili sorodno organizacijo v Ljubljani. Organizacija se ni obnesla, ohranilo pa se je sodelovanje s SORIS-om in poročanje v njegovem glasilu. Leta 1929 je v Ljubljani kot organ socialističnih, zadružnih in gospodarskih organizacij nastala Izseljenska liga, katere namen je bil delovati v oporo izseljencev in kot povezovalec med domovino in diasporami (Drnovšek 2010b: 146–147). Kljub pobudi za zbiranje sredstev za Izseljenski dom v Ljubljani, je za nato z ustanovitvijo banovine zamrla (Drnovšek 2010b: 168–169). Leta 1938 so v Ljubljani z namenom, da bi v skupno telo povezali organizacije, ki so skrbele za izseljence doma in izseljenske organizacije po svetu, ustanovili Izseljensko zbornico. Zbornica naj bi postala najpomembnejša ustanova za sodelovanje med izseljenci in domovino. Njeno konkretno delovanje in samo vzpostavljanje so oteževale finančne težave, kar je zavrlo včlanjevanje izseljenskih organizacij (Drnovšek, Kalc 2014: 112). Slovenski delegati so se z veliko vnemo udeleževali izseljenskih konferenc, ki so zaznamovale obdobje od konca dvajsetih do srede tridesetih let, ko je jugoslovanski izseljenski kongres gostila Ljubljana. Vključevali so se v razprave in iznašali svoje poglede, vendar je bil njihov glas neslišen oziroma obroben (Drnovšek 2010b: 152).

Podobno kot pred prvo svetovno vojno je tudi po njej v zvezi z izseljenskim vprašanjem pomembno vlogo igrala Katoliška cerkev; pravzaprav se je na tem področju najbolj angažirala. V prvih povojnih letih je zanimanje Katoliške cerkve za izseljevanje in izseljence po svetu upadlo, tako da so leta 1924 slovensko podružnico Družbe sv. Rafaela v Ljubljani razpustili zaradi dolgotrajnega nedelovanja in ker je ostala brez družbenikov. Družbo so ponovno ustanovili leta 1927, leta 1929 pa je njeno vodstvo prevzel pater Kazimir Zakrajšek. Zakrajšek, ki je bil pred vojno duša Rafaelove družbe v New Yorku in si je v Ameriki nabral bogate praktične ter teoretične izkušnje, je postal nesporni voditelj organizacije in najprodomnejša slovenska osebnost za izseljenska vprašanja in migracijske politike na Slovenskem ter v Jugoslaviji. Družba je po Zakrajškovi zamisli skušala poudariti izseljensko vprašanje in k njegovemu reševanju spodbuditi čim širši krog osebnosti, strokovnjakov in institucij, od vladnih organov do gospodarstvenikov, socialnih in kulturnih delavcev ter seveda duhovščine. Družba se je povezala z izseljenskimi skupnostmi po svetu, izdajala informativni bilten *Izseljenski vestnik* in druge publikacije ter v tisku in na javnih srečanjih, kot sta bila v letih 1935 in 1936 izseljenska kongresa v Ljubljani z udeležbo

izseljenskih delegatov s celega sveta, spodbujala razpravo o najrazličnejših izseljenskih vprašanjih.

Izhodišča in smernice slovenske migracijske politike, ki so jih Zakrajšek in druge katoliške osebnosti, angažirane na tem področju, strnili v narodni izseljenski program, so se ujemali z vsedržavnimi. Izseljevanje je, tako kot pred vojno, ostajalo velik narodni problem, rak rana, ki pa je bila v Sloveniji v danih gospodarskih in družbenih okoliščinah neozdravljiva. Izseljevanje je namreč koristilo posameznikom, njihovim družinam ter celi narodni skupnosti in državi. Moralo pa je biti »pravilno urejeno«, vodeno in nadzorovano. Ustanovitev Izseljenske zbornice leta 1938 je omogočila vzajemni pristop in povezano delo Cerkev in banovine. Poleg uravnavanja migracijskih procesov in skrbi za delovne razmere, pravni in socialni položaj migrantov so bili tudi v slovenski politiki na prvem mestu moralna in verska vzgoja ter ohranjanje narodne zavesti. Ker je Družba sv. Rafaela podpirala organiziranje diaspore po narodnem ključu in šele nato povezovanje v jugoslovansko zvezo, si je prizadevala za ustanovitev svetovne zveze slovenskih izseljencev.

Bogato delovanje Rafaelove družbe odraža veliko zavzetost slovenske Katoliške cerkve za izseljensko vprašanje, ki jo je treba povezati s težavno, z nezadostno ter v marsičem pomanjkljivo angažiranostjo državnih organov. Družba je skušala stati ob strani izseljencem tam, kjer sta jih zakonodaja in država s svojimi službami puščali same, brez prave podpore in sta ob kontroverznih vprašanjih prihajali z njimi celo v spor. Temelj reševanja izseljenskega vprašanja, ki sta ga Cerkev in družba razumeli kot narodno, socialno, moralno in narodno poslanstvo, je bilo seveda katolištvo. V vizijah in delovnih programih se je izražala želja po tesnem povezovanju izseljencev in domovine pod okriljem Cerkev in duhovščine. Ti programi, predstavljeni na kongresih in ob drugih priložnostih, in samo delovanje razkrivajo, da si je Cerkev še bolj kot država prizadevala za obvladovanje diaspore, ustvarjanje transnacionalne Jugoslavije in predvsem transnacionalne Slovenije. Pater Zakrajšek je s tem v zvezi govoril o »onemu delu naše države, ki je zunaj naših meja« (Drnovšek 2010b: 186).

Širokopotezno (pa čeprav težko uresničljivo) razmišljanje o vzpostavitvi čezmejnega integriranega narodnega prostora je posegalo na vsa področja delovanja in življenja diaspore in njeno celovito institucionalizacijo v organizacijske, gospodarske in narodnokulturne okvire domovine. Ob državnem katastru izseljenskih organizacij, ki ga je vodila banovina, so predvidevali še vodenje župnijskih evidenc izseljencev, objavljanje publikacije z imeni v tujini živečih oseb skupaj z Mohorjevim koledarjem, zbiranje in shranjevanje izseljenskih korespondenc, pošiljanje domače duhovščine v misijone, seznanjanje župljanov z

izseljenskim vprašanjem in življenjem sovaščanov v tujini, vključitev problematike izseljenstva v šolske učne programe. Načrtovali so ustanovitev izseljenske prosvetne zveze, ki bi ustanavljala in združevala katoliška društva med izseljenci ter usmerjala njihovo delovanje, povezovala izseljence z domovino in razne diaspore med seboj (Drnovšek 2010b: 168; Mrkun 1932).

V Ljubljani naj bi ustanovili centralno izseljensko knjižnico, v bližini kolodvora pa izseljenski dom s prenočišči za izseljence in povratnike. V njem bi imele sedež in bi vzajemno ter centralizirano delovale državne, cerkvene in zasebne izseljenske službe. Predvidena sta bila tudi Izseljeniški klub (slovenska inačica SORIS-a), ki bi združeval povratnike, in izseljenski muzej, ki bi zbiral gradivo o izseljevanju in ozaveščal javnost o tej problematiki in diaspori po svetu. Čeprav ni manjkalo poudarkov na socialnih, gmotnih in pravnih težavah izseljencev, sta Cerkev in Rafaelova družba v ospredje postavljala skrb za narodno, moralno in versko integriteto. To so narekovali vse večja sekularizacija, širjenje liberalizma in predvsem socializma ter komunizma v izseljenskih vrstah, bil pa je tudi odgovor na utrjevanje jugoslovanskega duha s strani države in pridruževanje izseljencev, zlasti tistih v Evropi, jugoslovanskim organizacijam (Drnovšek 2010b: 170–179). Zakrajšek je predvideval slovenskega misijonarja v vsaki večji slovenski naselbini na tujem, uvajanje slovenskih šol, ustanavljanje časopisov, knjižnic in vrsto drugih pobud za preprečevanje asimilacije in omejevanje vpliva tujega okolja na mišljenje, vedenje in življenjske navade. Z namenom zaščite družinskega življenja je pozival, naj gredo žene z otroki za svojimi možmi, fantom pa naj bi z olajšavami pomagali oditi domov po slovenska dekleta. Izseljevanje je bilo treba pragmatično izkoristiti, ker je »bogatilo domačo državo s tujim denarjem« in »širilo vpliv države in naroda na tujem« (Drnovšek 2010b: 187).

Posebna naloga slovenske migracijske in narodne politike je bila skrb za slovenske izseljence na jugoslovansko podeželje. Te migracije so ohranjale vse značilnosti mednarodnih migracij in odpirale, še bolj kot tiste v tujino, vprašanje ohranjanja narodne identitete. Javne ustanove in Družba sv. Rafaela so posvečale veliko pozornost »slovenski diaspori«, kot so imenovali Slovence v neslovenskih pokrajinah jugoslovanske države. Podpirale so nastajanje slovenskih društev in drugih organizacij; teh je bilo vse več in med njimi so številne ustanovili primorski begunci iz Julijske krajine. Kot je razvidno že iz prejšnjih poglavij, so ti delovali v svojih, izrazito političnih društvih, ki svetovnonazorsko v glavnem niso spadala v verske okvire. Rafaelova družba si je vsekakor prizadevala za vso diasporo in za ohranjanje narodne zavesti ter katolištva. Delo na narodnem in verskem področju ni bilo aktualno samo

zaradi pritiskov velikosrbske politike, diaspora je bila tudi drugače podvržena asimilaciji, zlasti potomstvo, ki ni obiskovalo slovenskih šol in osebno ni bilo povezano s svojo ožjo domovino. Kljub kulturnim razlikam je stapljanje z bratskim narodom vzbujalo manj zadržkov in težav ter je potekalo lažje kot asimilacija v tujini. Sporna je zato postala sama podpora kolonizacijski in splošni notranji migracijski politiki. Še zlasti, ker je prihajalo ne samo do narodnega, ampak tudi do verskega odpadništva in asimilacije (Drnovšek, Kalc 2014: 112–114).

Trideseta leta so bila tudi čas vse večjega študijskega zanimanja za izseljevanje in diasporo. Potreba po strokovnem obravnavanju problematike, tako z gospodarskega in socialnega kot z narodnega vidika, se je pokazala že med največjim razmahom selitvenega procesa. Pred prvo svetovno vojno sta s svojimi študijami na to opozarjala Janko Mačkovšek (1911) in Ivan Mulaček (1913), leta 1912 pa je izšla znamenita Trunkova knjiga o Slovencih v ZDA, izjemna zakladnica podatkov, ki še danes nudi bralcu slikovit vpogled v takratno Ameriko in »ameriško Slovenijo«. V omenjenih primerih in drugih takratnih spisih o izseljevanju pa še ni mogoče govoriti o pravih znanstvenih obravnavah. Podobno velja za delo Jožeta Zavertnika (1925), prav tako posvečenega Slovincem v Severni Ameriki, in številne druge spise iz obdobja dvajsetih in tridesetih let. Izseljevanje in slovensko izseljenstvo po svetu sta, podobno kot narodne manjšine zunaj jugoslovanskih državnih meja, postala »institucionalna« tema, ki je svoj uradni prostor našla v nacionalni memoriji, kot dokazuje poglavje v *Spominskem zborniku Slovenije: Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije* (Kuhar 1939). Z nastankom univerze v Ljubljani in razvojem akademske sfere pa je problematika prodrla tudi v znanstvene kroge. V okviru raznih disciplin je bilo objavljenih več študij (npr. Maister, Uratnik 1938; Zwitter 1936; Šuklje 1936–1937; Lipoglavšek Rakovec 1950), zasnovana je bila sistemizacija znanstvenega preučevanja migracij kot tematskega področja, segajočega na razna disciplinarna polja. Pomemben korak v tej smeri je bila leta 1937 vzpostavitev manjšinskega in izseljenskega odseka na Zavodu za mednarodno javno pravo v okviru Pravne fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljanska univerza naj bi postala središče raziskovanja izseljevanja v jugoslovanskem merilu. Preučevanje tega področja pa naj bi bilo, kot ga je teoretično zastavil in utemeljil profesor mednarodnega prava, Ivan Tomšič, »strogo znanstveno«, »celostno, sistematično, metodično in objektivno«, »brez političnih tendenc« in namenjeno tako spoznavnim kot praktičnim potrebam države pri reševanju izseljenskega vprašanja in z njim povezanih problemov (Tomšič 1939; Drnovšek 1993: 21–22; 1999c). Ta

prizadevanja kot tudi pobude za sistematično zbiranje ter varovanje dediščine Slovencev, ki so živeli zunaj slovenskega teritorija, so ostale v zametkih.

VIRI IN LITERATURA

- Adlešič, Juro (1909). Organizacija slovenskega izseljeništv. *Čas* 4–5, 170–189.
- Alešovec, Jakob (1883). *Ne v Ameriko! Slovencem v poduk*. Ljubljana: samozaložba.
- Amar, Marianne, Milza, Pierre (1990). *L'immigration en France au XXe siècle*. Paris: Armand Colin.
- Amerikanci (1909). *Narodni list*, 25. februar 1909, 1.
- Ameriški Slovani in avstrijsko-srbska vojna (1914). *Glas naroda*, 30. julij 1914, 1.
- Arko, Mihael (1931). *Zgodovina Idrije*. Gorica: Katoliška knjigarna.
- Arnež, John (1966). *Slovenci v New Yorku*. New York: Studia Slovenica.
- Bade, Klaus (1992). 'Billig und willig' – die 'ausländischen Wanderarbeiter' im kaiserlichen Deutschland. *Deutsche im Ausland – Fremde in Deutschland: Migration in Geschichte und Gegenwart* (Hg. Klaus Bade). München: Verlag C. H. Beck, 311–324.
- Bade, Klaus (2001). L'Europa in movimento: Le migraziokopni dal Settecento a oggi. Bari: Laterza.
- Bader Zaar, Brigitta (2003). Foreigners and the Law in Nineteenth-century Austria: Juridical Concepts and Legal Rights in the Light of the Development of Citizenship. *Migration Control in the North Atlantic World: The Evolution of State Practices in Europe and the United States from the French Revolution to the Inter-War Period* (eds. Andreas Fahrmeir, Olivier Faron, Patrick Weil). New York, Oxford: Berghahn Books, 138–152.
- Balch, Emily G. (1910). *Our Slavic Fellow Citizens*. New York: Charities Publication Committee.
- Bearzatto, Francesca (2012). *Soppravvissuto a Buchenwald e al Vajont*. Portogruaro: Nuova dimensione.
- Becker, Peter (2010). Governance of Migrations in the Habsburgh Monarchy and the Republik of Austria. *National Approaches to the Administration of International Migration* (ed. Arnold E. Peri). Amsterdam, Brussels: IOS Press, 32–52.

- Beguš, Ines (2018). Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v zgodnjem novem veku: Historiografski pregled po slovenskih pokrajinah. *Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes* (ur. Aleksander Panjek, Žarko Lazarević). Koper: Založba Univerze na Primorskem, 51–74.
- Benvenuti, Silvano (1982). Da »peccatori« a »depravati«: Note sull'emigrazione dalla provincia di Gorizia (1878–1891). *Qualestoria* 3, 57–107.
- Bernik, France (1923). *Zgodovina fare Domžale*. Domžale.
- Biancani, Francesca (2015). Globalization, Migration, and Female Labour in Cosmopolitan Egypt. *From Slovenia to Egypt: Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination* (ed. Mirjam Milharčič Hladnik). Göttingen: V&R unipress, 207–228.
- Biondi, Neva (2001). Regnicoli: Storie di sudditi italiani nel Litorale austriaco durante la prima guerra mondiale. *Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria* (ed. Franco Cecotti). Gorizia: LEG, 49–69.
- Bizai, Carlos César (2006). *La inmigración eslovena en Entre Ríos*. Buenos Aires: Dunken.
- Blaznik, Pavle, Grafenauer, Bogo, Vilfan, Sergij, Zwitter, Fran (ur.) (1970). *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog 1*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Bock, Gisela, Carpignano, Paolo, Ramirez, Bruno (1976). *La formazione dell'opraio massa negli USA 1898/1922*. Milano: Feltrinelli.
- Bogovič, Alenka, Cajnko, Borut (1983). *Slovenci v Franciji*. Ljubljana: Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva.
- Brecelj, Aleš (1997). Nekaj podatkov o izseljevanju iz Slovenskega primorja v Južno Ameriko, predvsem v Argentino. *Annales: Historia et Sociologia* 10: 215–236.
- Brinkmann, Tobias (ur.) (2013). *Points of Passage: Jewish Migrants from Eastern Europe in Scandinavia, Germany, and Britain 1880–1914*. New York, Oxford: Berghahn Books
- Brunnbauer, Ulf (2016). *Globalizing Southeastern Europe: Emigrants, America, and the State since the Late Nineteenth Century*. Lanham, Md.: Lexington Books.
- Bučin, Rajka (2017). Državna iseljenička služba od 1918. do 1941. godine: Ustroj i djelatnost tijela sa sjedištem u Zagrebu. *Arhivski vjesnik*, 37–60.

- Caro, Leopold (1909). *Auswanderung und Auswanderungspolitik in Österreich*. Leipzig: Verlag von Dunker & Humbolt.
- Cattaruzza, Marina (1989). *La formazione del proletariato urbano: Immigrati, operai di mestiere, donne a Trieste dalla metà del secolo XIX alla prima guerra mondiale*. Torino: Musolini editore.
- Cecotti, Franco (2001a). Emigranti e marinai: I cittadini del Litorale trattenuti all'estero 1914–1919. »Un esodo che non ha pari«. *1914–1919: Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria* (ed. Franco Cecotti). Gorizia: LEG, 27–47.
- Cecotti, Franco (2001b). Internamenti di civili durante la prima guerra mondiale: Friuli austriaco, Istria e Trieste. »Un esodo che non ha pari«. *1914–1919: Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria* (ed. Franco Cecotti). Gorizia: LEG, 71–98.
- Cecotti, Franco (2001c). Trieste 1914–1919: La città spopolata, la città rifugio. »Un esodo che non ha pari«. *1914–1919: Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria* (ed. Franco Cecotti). Gorizia: LEG, 155–182.
- Cecotti, Franco (2003). L'emigrazione dal Litorale austriaco verso Argentina e Brasile 1878–1903. *Un'altra terra un'altra vita: L'emigrazione isontina in Sud America tra storia e memoria 1878–1970* (ed. Franco Cecotti, Dario Mattiussi). Gorizia: Centro isontino di ricerca edocumentazione storica e sociale Leopoldo Gasparini, 15–58.
- Chmelar, Hans (1974). *Höhepunkte der österreichischen Auswanderung: Die Auswanderung aus den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern in den Jahren 1905–1914*. Wien: VÖAW.
- Corti, Paola (2003). L'emigrazione italiana in Francia: Un fenomeno di lunga durata. *Altreitalia* 26, 4–26.
- Corti, Paola (2015). Migration as a Historical Issue: *The History of Migration in Europe. Perspectives from Economics, Politics and Sociology* (ed. Francesca Fauri). London, New York: Routledge.
- Cosattini, Giovanni (1903). *L'emigrazione temporanea del Friuli*. Roma: Bertero e C.
- Čačić, Jadranka, Kumpers, Josip (1989). Između Jugoslavije i Francuske (pogled na jugoslovanske migracije u Francuskoj). *Migracijske teme* 5, 287–306.

- Čermelj, Lavo (1972). *Med prvim in drugim tržaškim procesom*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Čermelj, Lavo (1974). *Sloveni e croati in Italia tra le due guerre Trieste*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- Černy, Dragica (1953). Rast prebivalstva v Prekmurju: Pregled gibanja prebivalstva od leta 1869 do 1948. *Kronika 2*, 131–137.
- Čolaković, Branko Mita (1973). *Yugoslav Migrations to America*. San Francisco: R and E Research Associates.
- Debelli Turk, Lida (1980). Ciril-Metodova šola pri Sv. Jakobu. *Sv. Jakob: Zgodovinski razgledi po življenju Slovencev v tržaškem delavskem okraju* (ur. Lida Debelli Turk). Trst: Založništvo tržaškega tiska, 51–91.
- Di Caporiacco, Gino (1969). *Storia e statistica dell'emigrazione dal Friuli e dalla Carnia, I.: Dall'età veneta al 1915*. Udine: Edizioni del Friuli Nuovo.
- Donato, Katherine M., Gabaccia, Donna (2015). *Gender and International Migration: From the Slavery Era to the Global Age*. New York: Russell Sage Foundation.
- Dražumerič, Marinka (1987). Izseljevanje iz Bele krajine od začetkov do druge svetovne vojne. *Traditiones 16*, 169–204.
- Drnovšek, Marjan (1989). Prispevek k zgodovini izseljevanja iz Gorenjske pred prvo svetovno vojno – s posebnim poudarkom na Škofji Loki. *Kronika 3*, 203–218.
- Drnovšek, Marjan (1991). *Pot slovenskih izseljencev na tuje*. Ljubljana: Založba Mladika.
- Drnovšek, Marjan (1993). Načrti in rezultati raziskovanja slovenskega izseljenstva do leta 1941 – s posebnim poudarkom na izseljevanju v Ameriko do prve svetovne vojne. *Dve domovini / Two Homelands 4*, 11–40.
- Drnovšek, Marjan (1997). Izseljenci in Kolodvorska ulica. *Homo sum: Ivan Hribar in njegova Ljubljana. Zbornik Mestnega muzeja Ljubljana*. Ljubljana: Mestni muzej, 193–203.
- Drnovšek, Marjan (1998). *Usodna privlačnost Amerike: Pričevanja izseljencev o prvih stikih z novim svetom*. Ljubljana: Nova revija.
- Drnovšek, Marjan (1999a). Okrajna poročila o izseljevanju iz Kranjske v letih 1892–1913. *Gestrinov zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: ZRC SAZU, 413–432.

- Drnovšek, Marjan (1999b). Izseljevanje Slovencev v razvite evropske države do leta 1940. *Slovenska izseljenska književnost: Evropa, Avstralija, Azija* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba Rokus, 29–60.
- Drnovšek, Marjan (1999c). Pravniki Ivan Tomažič in znanstveno preučevanje izseljenskega vprašanja. *Vilfanov zbornik: Pravo – zgodovina – narod* (ur. Vincenc Rajšp, Ernst Brückmüller). Ljubljana: Založba ZRC, 589–602.
- Drnovšek, Marjan (2002). Ljubljana: Križišče izseljencev na poti v svet. *Kronika* 3, 363–374.
- Drnovšek, Marjan (2003a). *Franc Pirc (1785–1880), sadjar na Kranjskem in misijonar v Ameriki*. Naklo: Občina Naklo.
- Drnovšek, Marjan (2003b). Emigration of Slovene Women: A short Historical View. *Dve domovini / Two Homelands* 17, 29–46.
- Drnovšek, Marjan (2007a). Krekova vestfalska pisma: Socialno-ekonomski pogledi in izseljenstvo. *Dve domovini / Two Homelands* 25, 161–185.
- Drnovšek, Marjan (2007b). The Attitudes of the State and the Catholic Church Towards Slovenian Emigration: A Historian's View. *Historical and Cultural Perspectives on Slovenian Migration* (ed. Marjan Drnovšek). Ljubljana: ZRC Publishing, 13–43.
- Drnovšek, Marjan (2009c). Zakaj je bila za slovenske izseljence Amerika bolj privlačna kot Srbija in Rusija? *Kronika* 57, 467–482.
- Drnovšek, Marjan (2010a). Mestna policija v Ljubljani in izseljenci. *Acta Histriae* 3: 675–690.
- Drnovšek, Marjan (2010b). *Izseljevanje, rak rana slovenskega naroda: Od misionarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije*. Ljubljana: Nova revija.
- Drnovšek, Marjan (2012). *Slovenski izseljenci in Zahodna Evropa v obdobju prve Jugoslavije*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Drnovšek, Marjan, Kalc, Aleksej (2014). Poklicne migracije Slovencev v jugoslovanskem prostoru med svetovnimi vojnami. *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: Zgodovinski oris in sedanost* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC.
- Dubrović, Ervin (2012). *Veliki val: Iseljavanje iz srednje Evrope u Ameriku 1880.–1914*. Rijeka: Muzej grada Rijeke.

- Dular, Andrej (1996). Obrti in trgovina na Bovškem. *Traditiones* 25, 151–171.
- Englisch, Karl (1913). Die österreichische Auswanderungsstatistik. *Statistische Monatschrift*, N. F. XVIII, 65–167.
- F. F. (1931). Notranja kolonizacija. *Izseljenski vestnik* 1/1, 22–27.
- Fait, Francesco (2010). The Emigrants' Journey: From Sailing Ships to the Second Post-War Period with Special Focus on Departures from the Port of Trieste. *A Century of Comings and Goings Emigration Abroad from Friuli Venezia Giulia (1866–1968)*. Udine: Forum, 139–172.
- Fassmann, Heinz (1985). A Survey of Patterns and Structures of Migration in Austria, 1850–1900. *Labor Migration in the Atlantic Economies* (ed. Dirk Hoerder). Newport, London: Greenwood press, 49–93.
- Fassmann, Heinz (1994). Emigration, Immigration and Internal Migration in the Austro-Hungarian Monarchy, 1910. *Roots of the Transplanted: Late Nineteenth Century East Central and Southeastern Europe* (eds. Dirk Hoerder, Ingle Blank). New York: Columbia University Press, 253–308.
- Ferenc, Mitja (2001). Kočevska – pusta in prazna. *Drevesa: Časopis slovenskega rodoslovnega društva* 8/3, 75–76.
- Feys, Torsten (2010). The Visible Hand of Shipping Interests in American Migration Policies 1815–1914. *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 1, 38–62.
- Feys, Torsten (2013). *The Battle for the Migrants: The Introduction of the Steamshipping on the North Atlantic and its Impact on the European Exodus*. St. John's, Newfoundland: International Maritime Economic History Association.
- Fischer, Jasna (1984). Delavke Tobačne tovarne v Ljubljani v letih 1871–1914. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1–2, 11–62.
- Fischer, Jasna (1988). Prebivalstvo v obrti in industriji na Slovenskem od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne. *Prispevki za novejšo zgodovino* 1–2, 23–40.
- Fischer, Jasna (2005a). Slovensko narodno ozemlje in razvoj prebivalstva. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 17–21.
- Fischer, Jasna (2005b). Zagate v kmetijstvu. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 72–74.

- Fischer, Jasna (2005c). Razvoj obrti, industrije in trgovine. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 77–86.
- Friš, Darko (1995). *Ameriški Slovenci in katoliška cerkev 1871–1924*. Celovec: Mohorjeva založba.
- Furlan, Janko (1932). Deviška zemlja ob Vardarju: Slovenska naselbina v Južni Srbiji. *Jutro*, 24. januar 1932, 10.
- Gabršček, Andrej (1934). *Goriški Slovenci: Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice. 1901–1924*. Ljubljana.
- Garroni, M. S., Vezzoni, E. (2009). Italiane migranti. *Migrazioni* (ed. Paola Corti, Matteo Sanfilippo). Storia d'Italia, Annali 24. Torino: Einaudi, 449–465.
- Genorio, Rado (1988). Slovenci v delavskem gibanju Argentine v obdobju med obema vojnama. *Migracijske i etničke teme* 1–2, 187–193.
- Genorio, Rado (1989). *Slovenci v Kanadi*. Ljubljana: Inštitut za geografijo Univerze Edvarda Kardelja.
- Gobbi, Olimpia (2011). Emigrazione femminile: Balie e domestiche marchigiane in Egitto fra Otto e Novecento. *Proposte e ricerche* 66, 7–24.
- Golec, Boris (1999). *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja*. Doktorska disertacija. Ljubljana.
- Gomiršek, Tanja (2010). Delo in položaj žensk v Goriških brdih 19. stoletja. *Marušičev zbornik: Zbornik prispevkov v počastitev 70-letnice prof. dr. Branka Marušiča* (ur. Petra Kolenc). Nova Gorica: Goriški muzej, 335–369.
- Goršič, France (1911). Naborna dolžnost in Amerika. *Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1911*. Celovec: 122–123.
- Grafenauer, Danijel (2010). Koroški Slovenci – begunci in njihova družbena integracija v osrednji Sloveniji. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 474–487.
- Granda, Stane (1999). Gospodarske krize na slovenskem prostoru v devetnajstem stoletju. *Gospodarske krize in Slovenci* (ur. Neven Borak, Žarko Lazarević). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Zveza ekonomistov Slovenije, 27–45.

- Grašič Mira (1990). Začetki primorskega emigrantskega društva Nanos v predvojnem Mariboru. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1, 23–35.
- Grossutti, Javier P. (2013). *Via dall'Istria: L'emigrazione istriana dalla prima metà dell'Ottocento ai primi anni Quaranta del Novecento*. Trieste: Università popolare di Trieste; Rijeka: Unione Italiana.
- Grossutti, Javier P., Boz, Nadia (2009). Protagoniste o comparse? L'emigrazione femminile dal Friuli. *Il lavoro femminile tra vecchie e nuove migrazioni: Il caso del Friuli Venezia Giulia* (ed. Ariella Verrocchio, Paola Tessitori). Roma: Ediesse, 25–42.
- Hahn, Sylvia (2012). *Historische Migrationsforschung*. Frankfurt, New York: Campus Verlag.
- Hartman, Bruno (1976). Primorci in slovenska kultura v Mariboru med vojnama. *Jadranski koledar 1977*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 142–150.
- Hašimbegović, Elma (2008). Novi časi za gospodarstvo. *Četrta stran trikotnika: Znameniti Slovenci in slovenska društva v Bosni in Hercegovini, 1878–2000* (ur. Stanislav Koblar). Ljubljana: Mladinska knjiga, 32–47.
- Hecke, Wilhelm (1913). Volksvermehrung, Binnenwanderung und Umgangssprache in den Österreichischen Alpen-Ländern und Südüdern. *Statistische Monatschrift*, 323–392.
- Hecke, William (1916). Die österreichisch-ungarische Auswanderung nach Nordamerika. *Statistische Monatschrift*, 483–484.
- Herbert, Ulrich (1990). *A History of Foreign Labor in Germany 1880–1980: Seasonal Workers, Forced Laborers, Guest Workers*. Ann Arbor: Michigan University Press.
- Hladnik, Miran (1985). Slovene Popular Novels about Emigration in the Nineteenth Century. *Slovene Studies* 1–2, 57–62.
- Hochstadt, Steven Lawrence (1999). *Mobility and Modernity: Migration in Germany, 1820–1989*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Hočevar, Tuissant (1979). *Slovenski družbeni razvoj: Izbrane razprave*. New Orleans: Prometej.
- Hoerder, Dirk (1991). International Labor Markets and Community Building by Migrant Workers in the Atlantic Economies. *A Century of European Migrations 1830–1930*

- (eds. Rudolph J. Vecoli, Suzanne M. Sinke). Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 78–107.
- Hoerder, Dirk (1996). Migration in the Atlantic Economies. Regional European Origins and Worldwide Expansions. *European Migrants: Global and Local Perspectives* (eds. Dirk Hoerder, Laslie P. Moch). Boston: Northeastern University Press, 21–50.
- Hoerder, Dirk (2002). *Cultures in Contact: World Migrations in the Second Millenium*. Durham, London: Duke University Press.
- Horvath, Ferenc (1989). Zgodovina gospodarstva v delu Prekmurja, ki je pripadalo Železni županiji (1828–1910). *Časopis za zgodovino in narodopisje* 2, 177–184.
- Hranilović, Nada (1987). Međuratna iseljenička politika. *Migracijske teme* 3–4, 325–334.
- Hubbard, William H. (1984). *Auf dem Weg zur Grossstadt: Eine Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850–1914*. Munchen: R. Oldenbourg Verlag.
- Ilbert, Robert (1996). *Alexandrie 1830–1930*. Le Caire: Institut Française d'Achéologie orientale.
- Irwin, Douglas A. (2003). Explaining America's Surge in Manufactured Exports, 1880–1913. *The Review of Economics and Statistics* 2, 364–376.
- Iseljenička služba (1928). *Izveštaj narodnoj skupštini za 1926/27. godinu*. Beograd: Ministrstvo socialne politike Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.
- Ismail, Annelies, Gabriel, Mona (2011). *Alexandria was our Destiny: Based on the Memories of Marie-Luise Nagel*. Alexandria, Egypt: Bibliotheca Alexandrina.
- Iz Brazilije – nazaj v Trst (1889). *Edinost*, 16., 19., 23., 26., 30. januar 1889.
- Izseljenci (1935). *Mohorjev koledar 1935*. Celovec, 54–65.
- Izseljeniška spomenica Jugoslovanske Izseljeniške katoliške akcije v državah zapadne Evrope (1933). *Izseljenski vestnik* 3/2, 2–4.
- Izseljevanje (1905). *Slovenec*, 14. oktober 1905, 1.
- J. P. (1903). Ameriško pismo. *Gorenjec* 45, 7. september 1903, 464–465.
- Janša Zorn, Olga (1962). Agitacija »Novic« za preseljevanje Slovencev v Srbijo v letu 1865 in 1866. *Kronika*, 185–187.

- Jezeršek, Ciril (1929–1930). Naša poveljna prekomorska emigracija. *Geografski vestnik* 1–4, 176–179.
- Josipovič, Damir (2014). Slovenci na Balkanu skozi moderne popise prebivalstva 1880–2012. *Piseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: Zgodovinski oris in sedanost* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, 67–89.
- Kacin Wohinz, Milica (1972). *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo, 1918–1921*. Ljubljana: Založba Obzorja.
- Kacin Wohinz, Milica (1990). *Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925–1935*. Koper: Lipa.
- Kacin Wohinz, Milica (1995). Raznarodovanje primorskih Slovencev – dejavnik za izseljevanje. *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki* (ur. Irene Mislej). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Kalan, Janez (1936). Notranja kolonizacija. *Izseljenski vestnik* 6/8, 84–85.
- Kalc, Aleksej (1992). Prekooceansko izseljevanje skozi Trst 1903–14. *Zgodovinski časopis* 4, 479–496.
- Kalc, Aleksej (1995). Nekateri vidiki primorskega izseljevanja v Južno Ameriko do prve svetovne vojne. *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki* (ur. Mirko Jurak). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 33–55.
- Kalc, Aleksej (1996). L'emigrazione slovena e croata dalla Venezia Giulia e il suo ruolo politico. *Annales: Historia et Sociologia* 8, 23–60.
- Kalc, Aleksej (1997). Razvojni obrisi izseljenske zakonodaje v 19. stoletju in do prve svetovne vojne. *Dve domovini / Two Homelands* 8, 9–35.
- Kalc, Aleksej (2001). Brazilija je vabila. *Izseljenec: Življenjske zgodbe Slovencev po svetu* (ur. Monika Kokalj). Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine, 57–60.
- Kalc, Aleksej (2007). *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju: Priseljevanje kot gibalo demografske rasti in družbenih sprememb*. Koper: Annales.
- Kalc, Aleksej (2010). Migracijska gibanja med 18. in 19. stoletjem: Primeri iz zahodnega slovenskega prostora. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Bojan Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 101–113.

- Kalc, Aleksej (2013). Vidiki razvoja prebivalstva Goriške-Gradiške v 19. stoletju. *Acta Histriae* 4, 683–706.
- Kalc, Aleksej (2014a). Žensko priseljevanje in zaposlovanje v Trstu na prelomu 19. in 20. stoletja. *Dve domovini / Two Homelands* 40, 11–22.
- Kalc, Aleksej (2014b). Vprašanje nezakonitega izseljevanja vojaških obveznikov v Avstriji na predvečer prve svetovne vojne. *Prispevki za novejšo zgodovino* 2, 30–44.
- Kalc, Aleksej (2015a). Migration Movements in Goriška in the Time of Aleksandrinke. *From Slovenia to Egypt: Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination* (ed. Mirjam Milharčič Hladnik). Göttingen: V&R unipress, 49–71.
- Kalc, Aleksej (2015b). Trst kot stičišče prekomorskega izseljevanja pred prvo svetovno vojno. *Dve domovini / Two Homelands* 41: 75–88.
- Kalc, Aleksej (2016a). Nadzor migracijskih gibanj in migrantov v cesarski Avstriji od 18. stoletja do prve svetovne vojne. *Dve domovini / Two Homelands* 44, 111–123.
- Kalc, Aleksej (2016b). Antifascisti sloveni della Venezia Giulia in Argentina tra le due guerre. *Storia contemporanea in Friuli* 46, 31–55.
- Kalc, Aleksej (2018a). Izseljevanje iz Beneške Slovenije v Severno Ameriko na začetku 20. stoletja na podlagi ladijskih potniških seznamov. *Dve domovini / Two Homelands* 47, 107–126.
- Kalc, Aleksej (2018b). Prebivalstvo in gospodarski viri v tržaškem kraškem zaledju (16.–20. stoletje). *Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes* (ur. Aleksander Panjek, Žarko Lazarević). Koper: Založba Univerze na Primorskem, 155–188.
- Kalc, Aleksej, Kodrič, Majda (1992). Izseljevanje iz Beneške Slovenije v kontekstu furlanske emigracije s posebnim ozirom na obdobje 19. stoletja in do prve svetovne vojne. *Zgodovinski časopis* 2, 197–209.
- Kante, Viktorija (2000). Ribniški krošnjar. *Izseljenec: Življenjske zgodbe Slovencev po svetu* (ur. Monika Kokalj). Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine, 69–72.
- Keeling, Drew (2012). *The Business of Transatlantic Migration between Europe and the United States, 1900–1914*. Zürich: Chronos Verlag.

- Klemenčič, Matjaž (1978). Metodološki problemi v zvezi z ugotavljanjem realnosti ameriških statistik materinega jezika izseljencev iz Habsburške monarhije. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1, 42–53.
- Klemenčič, Matjaž (1979). Germanizacijski procesi na Štajerskem od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1–2, 350–369.
- Klemenčič, Matjaž (1984). Slovenci v ameriški statistiki v 19. in 20. stoletju. *Celovški zvon* 4, 23–31.
- Klemenčič, Matjaž (1987). *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji*. Maribor: Založba obzorja.
- Klemenčič, Matjaž (1993). Images of America among Slovene and other Yugoslav Migrants. *Distant Magnets: Expectations and Realities in the Immigrant Experience, 1840–1930* (ed. Dirk Hoerder, Horst Rössler). New York, London: Holmes & Meier, 199–220.
- Klemenčič, Matjaž (1995). *Slovenes of Cleveland: The Creation of a new Nation and a new World Community Slovenia and the Slovenes of Cleveland, Ohio*. Novo mesto: Dolenjska založba; Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Klemenčič, Matjaž (2002). Slovenes in Cleveland. *Identity, Conflict and Cooperation: Central Europeans in Cleveland 1850–1930* (eds. David C. Hammack, Diane L. Grabowsky, John J. Grabowski). Cleveland: The Western reserve Historical Society, 307–344.
- Klemenčič, Matjaž (2011). *Zgodovina skupnosti slovenskih Američanov v Pueblu, Kolorado*. Maribor: Filozofska fakulteta.
- Klemenčič, Matjaž, Maver, Aleš (2017). *Izbrana poglavja iz zgodovine selitev od začetkov do danes*. Maribor: Univerza v Mariboru.
- Koblar, Stanislav (2008). *Četrta stran trikotnika: Znameniti Slovenci in slovenska društva v Bosni in Hercegovini, 1878–2000*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Kodrič, Majda (1987). 'Kranjci' v Stearns County – vezi med etnično zavestjo in zemljepisnimi dejavniki v neki slovenski kmečki naselbini v Minnesoti. *Geografski obzornik* 2, 108–112.
- Kodrič, Majda (1990). Življenjska zgodba izseljenke varuške. *Jadranski koledar 1991*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 99–102.

- Kodrič, Majda (2003). Franc Pirc in nastanek prvih naselbin v Združenih državah Amerike. *Dve domovini / Two Homelands* 18: 55–61.
- Kolar, Bogdan (2000). Družba sv. Rafaela od ustanovitve do ustanovitve ljubljanske podružnice. *Dve domovini / Two Homelands* 11/12, 92–98.
- Koprivec, Daša (2013). *Dediščina aleksandrink in spomini njihovih potomcev*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Kordin, Anton (1933). O naših po širnem svetu. Srbija. *Izseljeniški vestnik* 3, 5.
- Korpič Horvat, Etelka (1992). *Zaposlovanje in deagrarizacija pomurskega prebivalstva*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Kos, Janez (1978). Izseljevanje z območij nekdanjih okrajev Črnomelj in Kočevje (Po popisu iz leta 1937). *Slovenski izseljenski koledar 1979*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 209–216.
- Kosi, Miha (1998). *Potujoči srednji vek: Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Kovács, Attila (2007). Agrarna reforma in kolonizacija na območju Dolnje Lendave med obema vojnoma. *Razprave in gradivo* 53/54, 68–97.
- Kozanski (Reya Oskar) (2002). *Nepozabljena Brda: Veselje in žalost briškega ljudstva*. Ljubljana: Vitrum.
- Krašovec, Teja (2016). *Primorski priseljenci v Ljubljani med obema svetovnima vojnoma*. Doktorska disertacija. Koper: Fakulteta za humanistične študije.
- Krek, Janez Evangelist (1913). Izseljevanje in zadružništvo. *Narodni gospodar* 22, 25. november 1913.
- Kremenšek, Slavko (1976). Izvir in okolje delavk ljubljanske tobačne tovarne do prve svetovne vojne. *Slovenski etnograf*, 91–100.
- Kresal, France (2005). Socialna politika. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 98–101.
- Kržišnik Bukić, Vera (1993). Slovenski gostinci in pomen slovenskih gostiln v Zagrebu. *Razprave in gradivo* 28: 136–142.

- Kržišnik Bukić, Vera (1994–1995). Okvirni pregled poteka, vzrokov in pomena izseljevanja Slovencev na Hrvaško. *Razprave in gradivo* 29–30, 85–93.
- Kržišnik Bukić, Vera (1995). O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju. *Slovenci v Hrvaški* (ur. Vera Kržišnik Bukić). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 133–188.
- Kržišnik Bukić, Vera (2006). Znameniti Slovenci na Hrvaškem skozi zgodovino. *Migracijske i etničke teme* 4, 421–445.
- Kržišnik Bukić, Vera (2007). Slovenci v Bosni in Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe: 1831–2007. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Kuhar, Alojzij (1939). Naše izseljensko vprašanje. *Spominski zbornik Slovenije: Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije* (ur. Jože Lavrič, Josip Mal, France Stele). Ljubljana: Jubilej, 524–536.
- Kuzmič, Mihael (2001). *Slovenski izseljenci iz Prekmurja v Betlehemu v ZDA (1893–1924): Naselitev in njihove zgodovinske, socialne, politične, literarne in verske dejavnosti*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Lampe, Eugen (ur.) (1907). *III. slovenski katoliški shod v Ljubljani dne 26., 27. in 28. avgusta 1906: Govori, posveti in sklepi*. Ljubljana: Katoliška bukvarna.
- La popolazione (1878). *La popolazione di Trieste nel 1875: Resoconto ufficiale del censimento generale della popolazione effettuato secondo lo stato del 31 dicembre 1875*. Trieste: Civico Ufficio Statistico Anagrafico.
- Lavigne, David (2017). The »Black Fellows« of the Mesabi Iron Range: European Immigrants and Racial Differentiation during the Early Twentieth Century. *Journal of American Ethnic History* 2, 11–39.
- Lazarevič, Žarko (1993). Kmečki dolgovi v avstrijski dobi. *Prispevki za novejšo zgodovino* 33/1–2, 3–15.
- Lazarevič, Žarko (2005). Velika gospodarska kriza. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 473–479.
- Lazarevič, Žarko (2017). Migracije in ekonomske interakcije (do prve svetovne vojne). *Raziskovanje slovenskega izseljenstva: Vidiki, pristopi, vsebine* (ur. Janja Žitnik Serafin, Aleksej Kalc). Ljubljana: Založba ZRC, 49–65.

- Lazarević, Žarko (2018). Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v dobi industrializacije. *Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes* (ur. Aleksander Panjek, Žarko Lazarević). Koper: Založba Univerze na Primorskem, 189–215.
- Lesjak, Hans-Peter (1996). Kako so se v poznem 19. stoletju izseljevali iz zgornje Baške doline na Koroško. *Kronika* 44, 30–31.
- Lever, Mark (2012). *The British in Egypt: Community, Crime and Crises 1822–1922*. London, New York: Tauris.
- Light, Ivan (2013). The Migration Industry in the United States, 1882–1924. *Migration Studies* 1/3, 258–275.
- Lilek, Emilijan (1933). *Slovenski v tujini službujoči šolniki*. Celje.
- Lipoglavšek Rakovec, Slava (1950). Slovenski izseljenci. *Geografski vestnik* 22, 3–60.
- Lokar, Janko (1911). Iz Bele krajine. *Carniola: Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*. Ljubljana: Muzejsko društvo za Kranjsko, 1–31.
- Lubotina, Paul (2015). Corporate Supported Ethnic Conflict on the Mesabi Range, 1890–1930. *Upper Country: A Journal of the Lake Superior Region* 3, 29–52.
- Lucassen, Jan, Lucassen, Leo (2009). The Mobility Transition Revisited, 1500–1900: What the Case of Europe can Offer to Global History. *Journal of Global History* 3/4: 347–377.
- Lukić, Dijana (2017). »Drugega skoraj ne ostaja, ko zapustiti milo domovino in si drugje domovja iskati« ali kratek pregled migracijskih tokov Slovencev v Vojvodino. *Slovenika*, 35–57.
- Mačkovšek, Janko (1911). Statistika Slovencev. *Slovanski svet: Zemljepisna in statistična slika današnjega slovanstva* (ur. Lubor Niederle). Ljubljana: Omladina, 245–260.
- Maister, Hrvoj, Uratnik, Filip (1938). *Socialni problemi slovenske vasi*. Ljubljana: Socialno ekonomski institut v Ljubljani, Zbirka študij št. 3, II. zvezek.
- Mak (1937). Slovenci na Kosovu. *Izseljenski vestnik* 7/8, 81–82.
- Makarovič, Marija (2010). *Koprivnik in njegovi ljudje*. Dolenjske toplice: Društvo Kočevarjev staroselcev.

- Makuc, Dorica (1985). Prišleki kak kastiga kak boži bič. *Jadranski koledar 1986*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 49–62.
- Malni, Paolo (2001). Evaquati e fuggiaschi dal fronte dell'Isonzo: I profughi della Grande Guerra in Austria e Italia. »Un esodo che non ha pari«. 1914–1919. *Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria* (ed. Franco Cecotti). Gorizia, LEG, 99–153.
- Mamić, Tino (2008). Anton Laščak Beg – življenjepis kraljevega arhitekta. *Kronika* 56, 71–84.
- Marentič, Janez (1957). *Slovenska vas pod kapitalističnim jarmom*. Ljubljana: Kmečka knjiga.
- Markitan, Franz (1913). *Die österreichische Saisonwanderung: Vortrag gehalten in Wien am 21. November 1912 von Franz Markitan*. Wien: Verlag des österreichischen St. Raphael Vereines.
- Martellone, Anna Maria (1980). Introduzione. *La »questione« dell'immigrazione degli Stati Uniti* (ed. Anna Maria Martellone). Bologna: Il Mulino.
- Marušič, Branko (1995). Prispevka o slovenskem izseljevanju v Južno Ameriko. *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki* (ur. Mirko Jurak). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 57–66.
- Maučec, Matija (1933). Prenaseljenost in sezonsko izseljevanje v Prekmurju. *Geografski vestnik* 1–4: 107–117.
- Meinzing, Franz von (1903). Die Wanderbewegung auf Grund von Gebürtigkeitsdaten der Volszählung vom 31. Dezember 1900. *Statistische Monatschrift* VIII: 133–161.
- Melik, Anton (1963). *Slovenija I*. Geografski opis. Ljubljana: Slovenska matica.
- Melik, Vasilij (1956). Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno. *Ekonomska revija*, 193–210.
- Mesta in slovenske deklice (1884). *Edinost* 2. april 1884.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2015). Žensko delo in gospodarstvo v migracijskem kontekstu – zgodovinski primeri v luči sedanjosti. *Žensko delo: Delo žensk v zgodovinski perspektivi* (ur. Mojca Šorn, Nina Vodopivec, Žarko Lazarevič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 39–55.

- Mislej, Irene (ur.) (1989). *Arhitekt Viktor Sulčič: Trst 1895, Buenos Aires 1973*. Ajdovščina: Pilonova galerija; Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Mislej, Irene (1995a). Kulturna zgodovina Slovencev v Južni Ameriki. *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki* (ur. Mirko Jurak). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 15–21.
- Mislej, Irene (1995b). Primorski odbor: Politično delovanje primorskih Slovencev med drugo svetovno vojno v Argentini. *Dve domovini / Two Homelands* 5, 85–113.
- Mlekuž, Jernej (2016). Aleksandrinke kot nosilke časti narodne skupnosti v dopisu Karola Pečnika iz Egipta (1897). *Dve domovini / Two Homelands* 43, 143–156.
- Moch, Leslie Page (1992). *Moving Europeans: Migration in Western Europe since 1650*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- Molek, Ivan (1934). *Veliko mravljišče: Povest iz življenja in trpljenja slovenskih delavcev v Ameriki*. Ljubljana: Cankarjeva družba.
- Molek, Nadia (2019). *Biti Slovenec v Argentini: Kompleksnost identitetnih procesov argentinskih Slovencev*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Morassi, Luciana, Panjek, Giovanni (1984). Strategie familiari in Val di Resia (Sec. XIX). *Economia e Storia* 4, 439–456.
- Mrkun, Anton (1932). Naš narodni izseljeniški program. *Izseljenski vestnik* 2/4, 2–3.
- Mrkun, Anton (1940). Kmetstvo delavstvo v Dobrépoljah in okolici. *Etnolog* 13, 116–124.
- Mulaček, Ivan (1913). Naše izseljevanje v številkah. *Čas* 4, 256–266.
- Mulders, Milena (2010). *S trebuhom za kruhom: Moja slovenska zgodovina*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.
- Munda Hirnök, Katalin (1992). Vzroki in razvoj poljedelskega zaposlovanja med porabskimi Slovenci na Madžarskem. *Traditiones* 21, 199–208.
- Musoni, Francesco (1912). Gli abitanti, il loro numero e la loro distribuzione. *Guida delle Prealpi Giulie* (ed. Olinto Marinelli). Udine: S. A. F.
- Nečak, Dušan (1972). Pisarna za zasedeno ozemlje. *Kronika* 2, 101–106.
- Nečak, Dušan (1973): Prispevek k vprašanju primorskih beguncev v letih 1918–1920. *Kronika* 2, 120–126.

- Nobile, Annunziata (1974). *Politica migratoria e vicende dell'emigrazione durante il fascismo. Il Ponte*, novembre/dicembre, 1322–1341.
- Novak, Vladimir, Zwitter, Fran (1945). *Oko Trsta*. Beograd: Državni izdavački zavod Jugoslavije.
- Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani (1914). *Stenografski zapisniki*, 49. zvezek, zasedanje od 5. 2. do 3. 3. 1914.
- Olas, Ludvik (1990). Izseljivanje iz Prekmurja. *Zgodovinski časopis* 4, 589–594.
- Ovsenar, Tita (1993). Meksikajnarji. *Kronika* 2, 14–17.
- Österreichische Statistik (1902). *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. 64. Band., 1. Heft, Tafel A: Die Anwesende Bevölkerung nach ihrer heimatberechtigung*. Wien: K. k. Statistische Zentral-Commission.
- Österreichische Statistik (1903). *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. 63. Band, 2. Heft: Die Bevölkerung nach den Grössenkatogorien der Ortschaften, nach der Gebürtigkeit, nach der Confession und Umgangssprache in Verbindung mit dem Geschlechte, nach dem Bildungsgrade innerhalb der Grössenkatogorien der Ortschaften und dem Familienstande*. Wien: K. k. Statistische Zentral-Commission.
- Österreichische Statistik (1905). *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. 64. Band, 2. Heft: Die Ausländer in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern sowie die Angehörigen dieser letzteren im Auslande*. Wien: K. k. Statistische Zentral-Commission.
- Österreichische Statistik (1914). *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. Neue Folge, 1. Band, 2. Heft: Die Bevölkerung nach der Gebürtigkeit, Religion und Umgangssprache in Verbindung mit dem Geschlechte, nach dem Bildungsgrade und Familienstande; die körperlichen Gebrechen; die soziale Gliederung der Haushaltungen*. Wien: K. k. Statistische Zentral-Commission.

- Österreichische Statistik (1919). *Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in Österreich. Neue Folge., Band 2, Heft 3: Die Österreicher im Auslande.* Wien: K. k. Statistische Zentral-Commission.
- Pahor, Milan (1987). Opcije v Kanalski dolini (1939–1942). *Zgodovinski časopis* 2, 321–328.
- Pahor, Minka (1994). *Primorski učitelji 1914–1941: Prispevek k proučevanju zgodovine slovenskega šolstva na Primorskem.* Trst: Narodna in študijska knjižnica, Odsek za zgodovino.
- Panjek, Giovanni (2011). Gospodarski odnosi med Trstom in Aleksandrijo v XIX. stoletju. *Le rotte di Alexandria / Po aleksandrijskih poteh* (ur. Franco Però, Patrizia Vascotto). Trst: EUT, 53–64.
- Panjek, Aleksander (2018). Od kmečke trgovine do integrirane kmečke ekonomije. *Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes* (ur. Aleksander Panjek, Žarko Lazarević). Koper: Založba Univerze na Primorskem, 15–50.
- Panjek, Aleksander, Lazarevič, Žarko (2018). *Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes.* Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Papež Adamič, Vera (2009). *Od prednikov do potomcev: Slovenci v Slatini in Banjaluki, 1923–2008.* Banjaluka: Društvo Slovencev Triglav.
- Pavlin, Jože (1933). O naših po širnem svetu. Srbija. Novo Kosovo. *Izseljenski vestnik* 2, 4–5.
- Peck, Gunther (2000). *Reinventing Free Labor: Padrones and Immigrant Workers in North American West.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Pečnik, Karol (1897). Egiptovsko iverje. *Soča* 25. junij 1897, 1.
- Peruško, Tone (1953). *Slovensko primorje in Istra.* Beograd.
- Petricioli, Marta (2007). *Oltre il mito: L'Egitto degli italiani (1917–1947).* Milano: Bruno Mondadori.
- Pfaundler, Richard (1907). Die Grundlagen der nationalen Bevölkerungsentwicklung Steiermarks. *Statistische Monatschrift*, N. F XII, 557–592.
- Picotti, Guido (1909). L'intensità del fenomeno migratorio nel circondario di Udine. *La Patria del Friuli*, 31. oktober 1909.

- Piljušič, Miroslav Miha (2013). *Naših prvih deset let: Kronika Slovenske kulturne skupnosti Timoške krajine Ivan Cankar*. Bor: Qwerty.
- Pislar Fernandez, Marie (2004). *Slovenci v železni Loreni (1919–1939) skozi družinske pripovedi*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Pletikosić, Ivica (2001). Vpliv selitvenih gibanj na spreminjanje števila prebivalcev v Piranu sredi 20. stoletja. *Annales: Historia et Sociologia* 2: 387–394.
- Pogačnik, Teodora (2000). *Težave slovenskih izseljencev na poti v Ameriko v letih od 1900 do 1914*. Diplomaska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Pörš, Sidika (1940). Sezonsko izseljevanje v Prekmurju. *Mladi Prekmurec* 4/5–6, 65–72.
- Postojnsko okrajno glavarstvo: Zemljepisni in zgodovinski opis* (1889). Postojna: Šeber.
- Prečastiti duhovščini (1913). Prečastiti duhovščini in vernikom ilirske cerkvene pokrajine pozdrav in blagoslov v Gospodu! *Ljubljanski škofijski list* XI/123, 137–142.
- Prisland, Marie (1968). *From Slovenia to America*. Chicago (Illinois): The Slovenian Women's Union of America.
- Purini, Piero (2000). Indagine su un campione di profughi tratto dai documenti della Pisarna za zasedeno ozemlje. *Annales: Historia et Sociologia* 2, 371–382.
- Purini, Piero (2010). *Metamorfosi etniche: I cambiamenti di popolazione a Trieste, Gorizia, Fiume e in Istria 1914–1975*. Udine: Kappa Vu.
- Puskàs, Julianna (1982). *From Hungary to the United States (1880–1914)*. Budimpešta: Akadémiai Kiadó.
- Puskàs, Julianna (1991). Hungarian Overseas Migration: a Microanalyses. *A Century of European Migrations 1830–1930* (eds. Rudolph J. Vecoli, Suzanne M. Sinke). Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 221–239.
- Ravenstein, Ernst. G. (1885). The Laws of Migration. *Journal of the Statistical Society of London* 2, 167–235.
- Ravnik, Mojca (1981). Način življenja in izseljevanje prebivalcev Grosupljega in okolice do prve svetovne vojne. *Louis Adamič. Simpozij. Ljubljana 16.–18. september 1981*. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja, 41–48.

- Ravnik, Mojca (1996). *Bratje, sestre, strniči, zermani: Družina in sorodstvo v vaseh v Slovenski Istri*. Ljubljana: SAZU; Koper: Lipa.
- Ravnik, Mojca (2002). Z meje na mejo. *Poti in usode: Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje* (ur. Aleksej Kalc). Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstvenoraziskovalno središče; Trst: Narodna in študijska knjižnica, 54–61.
- Ravnik, Mojca (2010). Nekaj pogledov v preteklost in sedanost beograjskih Slovencev. *Traditiones* 1, 167–193.
- Reports of the Immigrant Commission (1911a). *Immigrants in Industries, Part 2: Iron and Steel manufacturing in the Middle West*. Washington: Government Printing Office.
- Reports of the Immigrant Commission (1911b). *Immigrants in industries, Part 23: Summary Report on Immigrants in Manufacturing and Mining, Vol. 1*. Washington: Government Printing Office.
- Reports of the Immigrant Commission (1911c). *Emigration Conditions in Europe*. Government Printing Office.
- Ribnikar, Peter (1998). *Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.
- Ribnikar, Vojteh (ur.) (1889). *Logaško okrajno glavarstvo: Zemljepisni in zgodovinski opis*. Logatec: Društvo učiteljev in šolskih prijateljev okraja Logaškega.
- Roškar, Saša (2014). Slamnikarice abroad and at Home: Ladies and Entrepreneurs. *Going places: Slovenian Women's Stories on Migration* (eds. Mirjam Milharčič Hladnik, Jernej Mlekuž). Akron: Akron University Press, 171–212.
- Rozman, Franc (1979). *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Založba Borec.
- Rusić, Branislav, Novak, Vilko (1973). Slovenci v Birtrenici v Makedoniji. *Traditiones* 2, 177–201.
- Ruttar, Riccardo (2002). 'Buoh je dau, Buoh je uzeu'. *Poti in usode: Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje* (ur. Aleksej Kalc). Koper: Zgodovinsko društvo za Južno Primorsko; Trst: Narodna in študijska knjižnica, 28–34.
- Sakser, Frank (1903). Za naseljence. *Gorenjec*, 19. september 1903, 397.

- Sala, Teodoro (1974). Programmi di snazionalizzazione del »fascismo di frontiera« (1938–1939). *Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione del Friuli-Venezia giulia* 2, 24–30.
- Sarić, Samija, Štimac, Vera (2010). Kolonizacija Slovencev v Bosni in Hercegovini od 1878 do 1918. *Kronika* 2, 397–406.
- Schiffreer, Carlo (1946). *Sguardo storico sui rapporti fra Italiani e Slavi nella Venezia Giulia*. Trst: Istituto di Storia Moderna dell'Universita di Trieste.
- Sedmak, Drago (1994). Ekonomska in politična migracija prebivalstva na Bovškem v letih 1850 do 1940. *Soški protokol* (ur. Andreas Moritsch, Gudmund Tributsch). Celovec, Dunaj, Ljubljana, 79–125.
- Sirjamaki, John (1946). The People of Mesabi Range. *Minnesota History* 28, 202–215.
- Slovani v Egiptu (1897). *Soča*, 9. april 1897.
- Slovenska kri v Južni Srbiji (1937). *Ponedeljski Slovenec* 10/2, 11. januar, 2.
- Slovenski kolonisti v Bistrenici (1931). *Slovenec*, 29. november 1931, 4.
- Sori, Ercole (1979). *L'emigrazione italiana dall'Unità alla seconda guerra mondiale*. Bologna: Il Mulino.
- S. P. B. (1959). Brazilija, dobra zemlja ... Ob stoletnici prihoda prvih Slovencev v Brazilijo. *Zbornik koledar Svobodne Slovenije 1960*. Buenos Aires, 185–186.
- Spominska zgodovina – Historical memories* (1982). Willard, Wisconsin: Slovenska družba.
- Srebernič, Josef (1914). Die Wanderbewegung in der Umgebung von Görz. *Jahresbericht des Mädchenlyzeums der Armen Schulschwesteren de Notre Dame in Görz*. Gorizia, 5–17.
- Steidl, Annemarie (2007). The »Relatives and Friends Effect«: Migration Networks of Transatlantic Migrants From the Late Habsburg Monarchy. *Maritime Transport and Migration: The Connexions between Maritime and Migration Networks* (ed. Torsten Feys). St. John's Newfoundland: IMEHA, 75–96.
- Steidl, Annemarie (2009). Transatlantic Migration from the Late Austrian Empire and its Relation to Rural-Urban Stage Migration. *European Mobility: Internal, International, and Transatlantic Moves in the 19th and 20th Centuries* (ed. Annemarie Steidl, Josef Ehmer, Stan Nadel, Hermann Zeitlhofer). Göttingen: V&R unipress.

- Steidl, Annemarie, Fischer Nebmaier, Wladimir, Oberly, James W. (2017). *From a Multiethnic Empire to a Nation of Nations: Austro-Hungarian Migrants in the US, 1870–1940*. Innsbruck: Studien Ferlag.
- Steinicke, Ernst (1984). *Das Kanaltal — Val Canale: Sozialgeographie einer alpinen Minderheitenregion*. Innsbruck: Geographische Studien.
- Strikwerda, Carl (1993). The Troubled Origins of European Economic Integration: International Iron and Steel and Labor Migration in the Era of World War I. *The American Historical Review* 4, 1106–1129.
- Strle, Urška (2015). K razumevanju ženskega dela v veliki vojni. *Prispevki za novejšo zgodovino*, LV 2, 103–125.
- Studen, Andrej (2005a). Revolucija v prometu. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 86–90.
- Studen, Andrej (2005b). Modernizacija načina življenja. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 104–122.
- Svoljšak, Petra (1991). *Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev.
- Svoljšak, Petra (2004). 'Tudi jaz sem pomagala do velike zmage!': Položaj in vloge žensk na Slovenskem med 1. svetovno vojno. *Ženske skozi zgodovino: Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev* (ur. Aleksander Žižek). Celje, Ljubljana: ZZDS, 153–158.
- Szabo, Agneza (1995). Socijalna struktura Slovenaca u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji između 1880. i 1910. godine. *Slovinci v Hrvaški* (ur. Vera Kržišnik Bukić). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 85–105.
- Šega, Polona (1997). *Slovenski kostanjarji na Dunaju: Prebivalci nekdanjega velikolaškega okraja kot kostanjarji v cesarskem mestu*. Novo mesto: Dolenjska založba.
- Šega, Polona (1998). Ribniški krošnjariji na Dunaju in širši okolici in njihovi medsebojni odnosi. *Traditiones* 27, 145–157.
- Šifrer, Živko (1962). *Izseljevanje iz slovenskega ozemlja*. Prikazi in študije. Ljubljana: Zavod SRS za statistiko.

- Šifrer, Živko (1974). Izseljivanje s slovenskega ozemlja. *Prvi slovenski demografski simpozij*. Ljubljana: Raziskovalni center Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Škafar, Ivan (1939a). Prekmurski sezonski delavci v Slavoniji. *Izseljenski vestnik* 3, 34–36.
- Škafar, Ivan (1939b). Socialni in gospodarski položaj prekmurskih in medjimurskih sezonskih delavcev v Baranji, Bački in Banatu v letu 1939. *Izseljenski vestnik* 8/9, 121–143.
- Škrlj, Katja (2009). Komaj sem čakala, da zrastem in postanem aleksandrinka. *Krila Migracij: Po meri življenjskih zgodb* (ur. Mirjam Milharčič Hladnik, Jernej Mlekuž). Ljubljana: Založba ZRC, 143–189.
- Škrlj Počkaj, Sonja (2011). *Prebivalstvo župnije Trnovo v 19. stoletju skozi matične knjige in zapisnike duš*. Magistrska naloga. Koper: UP FHŠ.
- Šteiner, Martin (1994). Akulturacija prekmurskih sezoncev. *Kronika* 2, 72–76.
- Štih, Peter (2010). Migracije in oblikovanje kompleksnega kulturnega prostora med vzhodnimi Alpami in severnim Jadranom v srednjem veku. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Bojan Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 59–77.
- Štrekelj, Anton (1919). Naselitev Goričanov v Makedoniji. *Slovenski narod*, 10. september.
- Šuklje, Marko (1937). Izseljivanje in doseljivanje v Žumberku. *Geografski vestnik* XII.–XIII., 170–183.
- Šušteršič, Franc (1891). Slovenci v Ameriki. *Koledar Družbe sv. Mohorja*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 15–27.
- Šušteršič, Franc (1903). *Poduk rojakom Slovencem, ki se hočejo naseliti v Ameriki*. Joliet, Ill.: Zveza slovenskih duhovnikov v Ameriki.
- Tabor »Rezija 89«* (1990). Trst: SLORI, NŠK.
- Testen, Petra (2013). Služkinje kot del slovenske narodne skupnosti na Goriškem ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja. *Eliminacionizem in emancipacija: Zbornik razprav* (ur. Igor Grdina). Ljubljana: Založba ZRC, 45–61.
- Thistletwhite, Frank (1960, 1992). Migration from Europe Overseas in the Nineteenth and Twentieth Centuries. *XIe Congrès International des Sciences Historiques: Rapports*, 5, Göteborg. Ponatis s pripisom v *A Century of European Migrations 1830–1930* (ur.

- Rudolph J. Vecoli, Suzanne M. Sinke). Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 17–57.
- Titl, Julij (1965). *Socialnogeografski problemi na Koprskem podeželju*. Koper: Lipa.
- Tomasi, Lydio F. (2000). Giovanni Battista Scalabrini. *The Italian American Experience: An Encyclopedia* (ur. S. J. La Gumina idr.). New York: Garland.
- Tomšič, Ivan (1939). Nekaj misli glede znanstvenega dela o inozemskih Jugoslovanih. *Slovenski pravnik VIII/11–12*, 286–298.
- Trdina, Janez (1951). *Hrvaški spomini. Zbrano delo 3*. Ljubljana: DZS, 7–220.
- Trunk Jurij, M. (1912). *Amerika in Amerikanci*. Celovec: Tiskarna Družbe sv. Mohorja.
- Tumpić, Dušan (1991): *Istarska emigracija – svjedočanstva*. Zagreb.
- Umek, Ema (1966). Prispevki k zgodovini izseljevanja iz Kranjske v Ameriko v letih 1910–1913. *Slovenski izseljenski koledar 1967*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 199–207.
- Umek, Ema (1968). Izseljevanje v Brazilijo v zadnjih letih 19. stoletja. *Slovenski izseljenski koledar 1969*. Ljubljana, 218–219.
- Umek, Ema (1978). Izseljenci z območja nekdanjih okrajev Kranj in Kamnik (Po popisu iz leta 1937). *Slovenski izseljenski koledar 1979*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 201–208.
- Umek, Ema (1979). Brazilija v »rožnatih barvah«. *Slovenski koledar 1980*. Ljubljana: 213–214.
- Valenčič, Vlado (s. d.). *Migracije in strukturne spremembe prebivalstva na Slovenskem v dobi gospodarskega liberalizma*. Ljubljana. Tipkopis.
- Valenčič, Vlado (1958). Prebivalstvo kamniškega področja skozi tri stoletja. *Kamniški zbornik*. Kamnik: Občina Kamnik, 41–86.
- Valenčič, Vlado (1959). O slamnikarski domači obrti. *Kamniški zbornik*. Kamnik: Občina Kamnik, 165–193.
- Valenčič Vlado (1980). Iz gospodarske preteklosti Bistrice in Trnovega. *Bistriški zapisi*. Ilirska Bistrica: Društvo za krajevno zgodovino in kulturo, 67–87.
- Valenčič, Vlado (1981). Tovorništvo na Kranjskem. *Zgodovinski časopis 3*, 243–277.

- Valenčič Vlado (1989). Gospodarske in družbene razmere Bistriškega okraja v 19. stoletju. *Bistriški zapisi*. Ilirska Bistrica: Društvo za krajevno zgodovino in kulturo, 1–35.
- Valenčič, Vlado (1990a). Izselsjevanje Slovencev v druge dežele habsburške monarhije. *Zgodovinski časopis* 44, 49–71.
- Valenčič, Vlado (1990b). Izselsjevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne. *Dve domovini /Two Homelands* 1, 43–82.
- Vanello, Lorena (1981). Colonizzazione e snazionalizzazione nelle campagne della Venezia Giulia tra le due guerre. *L'imperialismo italiano e la Jugoslavia: Atti del convegno italo-jugoslavo Ancona 14–16 ottobre 1977* (ed. Massimo Pacetti). Urbino: Argalia editore, 489–510.
- Varstvo izseljencev (1907). *Slovenec*, 16. november 1907.
- Velikonja, Jože (1996). Slovenska naselja v Ameriki. *Zgodovinski časopis* 3, 383–389.
- Vodopivec, Peter (1979). Odmev industrijske revolucije na Štajerskem v prvi polovici 19. Stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1–2, 264–277.
- Vogelnik, Dolfe (1965). *Razvoj prebivalstva Slovenije zadnjih dvesto let z jugoslovanske in evropske perspektive*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta.
- Vovko, Andrej (1978). Organizacije jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine do leta 1933. *Zgodovinski časopis* 4, 449–473.
- Vovko, Andrej (1979). Delovanje Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine v letih 1933–1940. *Zgodovinski časopis* 1, 67–102.
- Vovko, Andrej (1992). Izselsjevanje iz Primorske med obema vojnama. *Zgodovinski časopis* 1, 87–92.
- Warne, John J. (1904). *The Slav Invasion and The Mine Workers: A Study in Immigration*. Philadelphia, London: J. b. Lipponcott Company.
- Werner, Erich (1985). *Slovenci v Porurju*. Ljubljana: Izselsjenska matica.
- Willcox, Walter F., Ferenczi, Imre (ur.) (1929). *International Migrations. Volume I: Statistics*. National Bureau of Economic Research nr. 14. New York: Arno Press.
- Wörsdörfer, Rolf (2017). *Vom »Westfälischen Slowenen« zum »Gastarbeiter«: Slowenische Deutschland-Migrationen im 19. und 20. Jahrhundert*. Paderborn: F. Schöningh.

- Zakon o izseljevanju (1922). Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo* 21, 8. marec 1922, 153–155.
- Zanini, Alba (2004). »Per la Germania e l'Ongheria«: L'emigrazione temporanea dalle valli del Natisone. *Annales: Historia et Sociologia* 1, 73–84.
- Zavertnik, Jože (1925). *Ameriški Slovenci: Pregled splošne zgodovine Združenih držav, slovenskega naseljevanja in naselbin in Slovenske narodne podporne jednote*. Chicago: Slovenska narodna podporna jednota.
- Zitka, Ivan (1969). Trije Pirci v Ameriki. *Kamniški zbornik 1969*. Kamnik: Kamniški muzej, 129–154.
- Zobec, Miha (2013). *Nevidni in pozabljeni: Raziskava o izseljevanju v Argentino med svetovnimi vojnami na primeru vaške skupnosti Pliskovica*. Pliskovica: Razvojno društvo Pliskovica.
- Zobec, Miha (2019). Surveillance and Persecution of Slovene Antifascists in Argentina: Coordination of Authorities in Combating the Undesired Immigration. *Dve domovini / Two Homelands* 49, v tisku.
- Zwitter, Fran (1936). *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana.
- Žagar, Monika (2015). *Dva brata, trije svetovi: Zgodba o družini Žagar*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Žnidaršič, Sabina (1915). Ženske na trgu dela: Čas sprememb 1880–1910. *Žensko delo: Delo žensk v zgodovinski perspektivi* (ur. Mojca Šorn, Nina Vodopivec, Žarko Lazarevič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 119–137.

II. ORGANIZACIJE, KULTURNO-UMETNIŠKA DEJAVNOST IN SKRB ZA MATERNI JEZIK

Janja Žitnik Serafin

ORGANIZIRANOST SLOVENSКИH IZSELJENCEV IN SPEKTER DEJAVNOSTI

POTREBA PO ETNIČNEM POVEZOVANJU V IZSELJENSTVU

Večina slovenskih izseljencev v obdobju pred prvo svetovno vojno je prihajala s podeželja. V domači vasi so bili vsi prebivalci med seboj povezani prek sorodstva, prijateljstva, morebitnih starih in novih zamer ter medsebojne pomoči, ki je bila na deželi nekaj neizogibnega in samoumevnega. Obredno druženje ob rojstvih, porokah, pogrebih in verskih praznikih je ljudi v »starem kraju« še bolj povezovalo. Tam je bila »skupnost vedno na dosegu roke« (Sulič 1996: 45). S prihodom v novo deželo pa se je za izseljence večina vsakodnevnih praks spremenila in za marsikoga se je negotovost v prvih letih še stopnjevala. Delo in redni prihodek kljub drugačnim pričakovanjem nista bila dolgoročneje zagotovljena, zato so s plačanim delom prispevali k preživetju družine poleg žena neredko celo otroci. Priseljenci so kmalu spoznali, da jim v trenutkih stiske, pomanjkanja in osamljenosti manjka podpora tesno povezane skupnosti. Začeli so navezovati in krepiti stike z drugimi priseljenci, predvsem s tistimi, s katerimi so jih poleg skupne usode povezovali jezik, vera, tak ali drugačen svetovni nazor in najpomembnejše kulturne tradicije.

Tako kot priseljenci drugih narodnosti so se Slovenci v deželi sprejema vedno bolj povezovali v manjše ali večje lokalne (krajevne, mestne, podeželske) ali regionalne skupnosti, v katerih so kmalu ustanovili različne oblike socialne vzajemnosti in solidarnosti. To je med drugim porodilo t. i. etnični fraternalizem, nastanek bratskih podpornih organizacij. Potreba po druženju z rojaki v tujejezičnem in povsem novem kulturnem okolju je sovpadala s potrebo po večji socialno-ekonomski varnosti, še zlasti v skrajnih primerih, kot so hujše delovne in druge telesne poškodbe, bolezni, invalidnost in smrt. Zato so bile prve društvene povezave slovenskih izseljencev večinoma usmerjene v etnično zavarovalništvo, ki je postopoma dosegalo vse bolj razvite stopnje. Podobno so se po zgledu drugih priseljskih narodov rojevale in napredovale prve formalne oblike samoorganiziranja slovenskih izseljencev na področju njihovega kulturnega, verskega in političnega življenja. Ob tem se je začela porajati pripadnost slovenstvu, ki je bila v življenju mnogih slovenskih izseljencev prvega množičnega vala nekaj novega. Pred izselitvijo je bila njihova identiteta pogosto bolj vezana na rojstni kraj ali rojstno pokrajino kot na jezik in narodnost, v izseljenstvu pa jih je

najučinkoviteje zbliževal prav skupni jezik, po katerem so se ločevali od drugih priseljencev. O tem, kako pomembno za združevanje in uresničevanje skupnih interesov je bilo v izseljenstvu oboje, lokalni izvor in jezik, pričajo posebna društva in organizacije prekmurskih in primorskih Slovencev.

Večje organizacije so običajno nastajale s povezovanjem manjših lokalnih enot oz. bratskih podpornih društev. Če je imelo lokalno društvo samo 20–100 članov in bi v krajšem času umrlo več članov z društvenim življenjskim zavarovanjem, bi to za društvo pomenilo finančni zlom; edini izhod je bil torej v njihovem združevanju v čim večje, finančno varnejše centralne organizacije. Te so se nato razraščale prek celotne države priselitve ali prek celega kontinenta z ustanavljanjem novih društev, odsekov, sekcij, lož ipd. Večina slovenskih izseljenskih organizacij in društev je združevala več namenov, od zavarovalništva in drugih oblik vzajemne pomoči, družabnih srečanj, zabave, športa, političnih akcij, ideološke in verske propagande, izobraževalne dejavnosti (šol, jezikovnih tečajev, predavanj) in časopisnega založništva do slovenske izseljenske kulturno-umetniške dejavnosti, predvsem na področju literature, gledališča, pevskih zborov, ljudske in narodno-zabavne glasbe ter plesa. Izseljenci so v svojih pomembnejših središčih začeli graditi slovenske narodne domove, v njih so imeli knjižnice, arhivirali zapisnike, programe in drugo društveno dokumentacijo ter organizirali vsakovrstna srečanja, prireditve in predstave. Organizacije izseljencev so etnično skupnost povezovala ne le navznoter, temveč tudi navzven – s socialnim okoljem, vrednotami in normami družbe sprejema (Klinar 1976: 111). Tudi prve slovenske cerkvene skupnosti in manjše organizirane povezave so nastale v istem času, ponekod že v zadnjih desetletjih 19. stoletja, drugod šele med svetovnima vojnoma. V ZDA so se denimo formirale že v osemdesetih letih 19. stoletja, v Argentini pa v tridesetih letih 20. stoletja. Kmalu so razvile vse dejavnosti, značilne za izseljenske župnije in druga verska središča: gradnjo cerkvenih stavb in župnišč, ustanavljanje šol ter izdajanje verskih tiskov (Kolar 1991: 394).

Z vsakim novim priseljskim valom se je del priseljencev vključil v obstoječa društva in druge organizacijske oblike rojakov v novem okolju ter s tem podaljšal življenje etnične skupnosti (Valentinčič 2017: 179). Izseljenci so v okviru etničnih društev in organizacij lažje ohranjali stik z izvornim prostorom, jezikom in kulturo, s čimer so se lahko uspešneje zoperstavljali prehitri asimilaciji (prim. Genorio 1989: 142). Hkrati so z vsestransko dejavnostjo društev seznanjali družbo sprejema s svojo kulturno produkcijo, tradicijami in vrednotami ter s tem sooblikovali kulturno podobo in družbene norme svojih novih domovin. Tako so slovenske etnične organizacije, ki so predstavljale glavni steber ohranjanja slovenstva

v svetu, poleg vseh drugih zgoraj omenjenih funkcij na eni strani pomagale slovenskim izseljencem zadovoljevati potrebo po kolektivni pripadnosti v tujem okolju, na drugi strani pa so v družbi sprejema vzpostavljale in razvijale zavest o obstoju in splošnem družbenem, ekonomskem, političnem in zlasti kulturnem prispevku slovenskih skupnosti po svetu. Zato je smiselno, da jih v nadaljevanju podrobneje predstavimo.

SEVERNA AMERIKA

Združene države Amerike

Začetki, razvoj in obseg organiziranega povezovanja

Med vsemi slovenskimi izseljenci pred prvo in tudi pred drugo svetovno vojno so prav Slovenci priseljenci v ZDA dosegli najvišjo stopnjo organiziranosti. Najprej so se naseljevali na gospodarsko razvitih severovzhodnih območjih in se šele nato začeli pomikati proti jugu in zahodu. Naselili so se v podeželskih in rudarskih naseljih in predvsem po večjih mestih ter v teh krajih pogosto formirali bolj ali manj strnjene slovenske soseske oziroma naselbine, kakršnih je v vseh obdobjih nastalo približno osemsto (Velikonja 1996: 384).¹⁶ Slovenska naselbina je bila praviloma del nekega naselja s slovenskim poselitvenim jedrom, ki je vključevalo bodisi slovensko bratsko podporno društvo, narodni dom, sedež uredništva slovenskega etničnega časopisa ali (vsaj delno) slovensko katoliško ali evangeličansko župnijo (Klemenčič 2001c). Tu so poleg omenjenega ustanavljali slovenska podjetja, kulturne ustanove, založbe, muzeje, jezikovne šole ipd. ter v obrambi pred jezikovno in kulturno asimilacijo težili k temu, da bi bile njihove »kolonije« čim bolj samozadostne. Na drugi strani so organizacijske strukture slovenske in drugih priseljenjskih skupnosti, ki so priseljencem pomagale materialno in kulturno preživeti, predstavljale most med priseljenjsko skupnostjo in družbo sprejema.

¹⁶ Slovenske naselbine v ZDA so raziskovali avtorji iz Slovenije in ZDA. Eden glavnih virov je še vedno tretji del knjige *Ameriški Slovenci* Jožeta Zavertnika (1925: 254–549) z naslovom *Naseljevanje Slovencev in naselbine*. Med deli na to temo so znanstvene monografije o Slovencih v Clevelandu (Klemenčič 1995), Denverju v Koloradu (Verbič Koprivšek 2014), Pueblu v Koloradu (Klemenčič 2011), Leadvillu v Koloradu in San Franciscu v Kaliforniji (Klemenčič 1999a) in širše v Kaliforniji (Klemenčič 1999b), v Rock Springsu v Wyomingu (Klemenčič 2001a) ter pregledni članek o slovenskih naseljih v ZDA (Velikonja 1996). O tem, kako številne in raznovrstne oblike organiziranosti Slovencev so obstajale že pred prvo svetovno vojno in nato med obema vojnoma celo v majhnih slovenskih naselbinah, kakršna je bila npr. v Sheboyganu v Wisconsinu, piše med drugim Mirjam Milharčič Hladnik (2007: 230–231).

Prve slovenske centralizirane bratske podporne organizacije so največkrat nastale z združitvijo obstoječih krajevnih društev, ki so jih po zgledu drugih etničnih skupin začeli ustanavljati Slovenci kmalu po prihodu v ZDA. Ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja v ZDA ni bilo socialne zaščite, delodajalci na tem področju niso imeli obveznosti, prav tako varstvo pri delu še ni bilo zakonsko urejeno, zaradi česar so bile nesreče pri delu pogoste in z resnimi posledicami. Delavci, ki niso bili včlanjeni v kako bratsko podporno društvo, so bili v primeru brezposelnosti, poškodb, invalidnosti ali bolezni prepuščeni sami sebi. Članstvo v bratskih društvih je bilo lahko odločilno celo pri sprejemanju »borderjev«, podnajemnikov v družinah priseljencev, ki jim je – prav tako po zgledu *boardinghousov* drugih priseljskih narodov¹⁷ – gospodinja kuhala in prala ter s tem pomagala preživljati družino. Strah, da bi podnajemnik brez socialnega zavarovanja ostal brez službe, bil poškodovan, zbolel ali umrl in s tem obremenil družino, pri kateri je živel, je bil upravičen (Evanish 1996: 60).

Tako so leta 1882 so v Calumetu (Michigan) ustanovili prvo slovensko podporno društvo, imenovano Društvo sv. Jožefa; iz njega je leta 1884 nastala Slovensko-hrvaška zveza (Slovenian Croatian Union). V Elyju v Minesoti, mestecu, kjer so leta 1923 med prebivalci po številu prevladovali prav slovenski priseljenci, so že leta 1889 ustanovili podporno društvo sv. Cirila in Metoda, ki je imelo ob ustanovitvi 125 članov (Friš 1994: 38–41). Podobna društva so na prelomu stoletja formirali po drugih krajih ZDA, kjer so to narekovale delovne razmere in koncentracija slovenskih priseljencev.

Ker je bila osnovna dejavnost teh društev zavarovalniška (predvsem pomoč svojcem ob smrti člana ter bolniško in invalidsko zavarovanje članov), so se lokalna društva začela združevati v krovne, centralno vodene organizacije zlasti z namenom, da bi zmanjšala poslovno tveganje in v kriznih obdobjih preprečila svoj finančni propad. Tako je v ZDA pred koncem prve svetovne vojne delovalo že devet krovnih bratskih podpornih organizacij, vse pa so bile pomembne za tamkajšnje Slovence tudi z vidika kulturnega, verskega in/ali političnega povezovanja. Vsaka je izdajala svoje uradno glasilo – ta bodo predstavljena v poglavju o izseljenskem časopisju. V grobem so se organizacije delile na katoliško usmerjene na eni strani in liberalno¹⁸ ali socialistično naravnane na drugi, vendar njihova tovrstna delitev ni bila

¹⁷ Prim. npr. Echeverria 1999.

¹⁸ Uporaba termina liberalen v smislu »ki izhaja iz liberalizma« (Slovar slovenskega knjižnega jezika, 2. izd. – SSKJ 2, <https://fran.si/>) bi bila tu lahko sporna, če liberalizem razumemo kot interesni program premožnejših razredov (prim. Mastnak 2016). Zato v teh poglavjih pridevnik liberalen uporabljamo s pomenom sopomenke svobodomiseln, ki jo kot tako navaja *Slovenski pravopis* (<https://fran.si/>), pojasnjuje pa *KSKJ 2*: »ki ne priznava dogem, zlasti verskih«.

vselej niti povsem enoznačna niti trajna. Za boljšo predstavo o dinamiki nastajanja centraliziranih slovenskih podpornih organizacij pogledajmo najprej nekaj osnovnih podatkov in številke, ki nazorno ilustrirajo »časovnico« in obseg povezovanja slovenskih priseljencev v ZDA bodisi na državni ali nacionalni ravni.

Leta 1894 so Slovenci v Jolietu (Illinois) ustanovili prvo krovno bratsko podporno organizacijo, Kranjsko-slovensko katoliško jednoto – KSKJ (Grand Carniolian Slovenian Catholic Union), in nato leta 1898 v Elyju (Minnesota) še Jugoslovansko katoliško jednoto – JSKJ (South Slavonic Catholic Union). Leta 1900 je bilo v Forest Cityju (Pensilvanija) ustanovljeno Podporno društvo sv. Barbare, leta 1904 so v Chicagu (Illinois) formirali Slovensko narodno podporno jednoto – SNPJ (Slovene National Benefit Society), štiri leta pozneje pa po eno v kar treh različnih državah: v Denverju (Kolorado) Zapadno slovansko zvezo – ZSZ (Western Slavonic Association), v East Conemaughu (Pensilvanija) Slovansko delavsko podporno zvezo – SDPZ (Slavonic Workingmen's Benefit Union) in v Chicagu Slovensko svobodomiselnno podporno zvezo – SSPZ (Slovene Free-thinking Benefit Association). Leta 1910 so v Clevelandu ustanovili Slovensko dobrodelno zvezo – SDZ (Slovene Mutual Life Association) in leta 1915 v Milwaukeeju (Wisconsin) Jugoslovansko podporno zvezo Sloga – JPZ Sloga (South Slavic Benevolent Union Sloga).¹⁹ Vse te organizacije so sestavljala številna društva (ali lože, podružnice ipd.). Nekatere centralizirane organizacije so delovale le na območju ene zvezne države (npr. ZSZ v Koloradu, SDZ v Ohiju), druge so imele društva v različnih državah ZDA, nekatere kar po vsej celini (SNPJ, KSKJ).

Razmerje med številom Slovencev v ZDA in številom tistih, ki so bili včlanjeni v slovenske priseljske organizacije, se je z leti seveda spreminjalo. Ob štetju prebivalstva leta 1910 je 183.431 priseljencev in njihovih potomcev navedlo kot materni jezik slovenščino, leta 1920 pa precej več.²⁰ Leta 1907 je KSKJ presegla število 10.000 članov, leta 1911 je imela 120 društev in dobrih 11.500 članov, leta 1924 pa že 14.337 članov. Leta 1911 je imelo Podporno društvo sv. Barbare 62 društev s približno 8.000 člani, SNPJ je imela tega leta 154 društev z nekaj manj kot 7.100 člani, SDPZ je vključevala kakih 60 društev z okoli 2.000 člani, SSPZ 79 društev z okoli 2.000 člani, ZSZ pa je imela naslednje leto 725 članov.

¹⁹ Sloga je samostojno delovala do srede devetdesetih let 20. stoletja, ko se je kljub relativno majhnemu številu hrvaških članov priključila Hrvatski bratski zajednici (Susel 1996: 103).

²⁰ Klemenčič navaja za leto 1920 »po teh podatkih«, namreč po ljudskem štetju glede na materni jezik, različne številke, od »okrog 208.552« (Klemenčič 2001d: 179) do »okrog 228.000« (Klemenčič 2001c).

Posebno vez s staro domovino je za ameriške Slovence pomenilo članstvo v Družbi sv. Mohorja. Število članov te družbe v ZDA je pred prvo svetovno vojno doseglo višek leta 1912, ko jih je bilo 2.515. Po vstopu ZDA v prvo svetovno vojno so morale bratske organizacije priseljenskih narodov iz držav nasprotnega tabora na zahtevo ameriške vlade izključiti vse člane, ki so bili med vojno v starih domovinah (Burjak 1996: 373). Tudi gospodarska kriza je v začetku tridesetih let povzročila viden upad članstva v večini organizacij, a se je stanje v nekaj letih normaliziralo. Tik pred drugo svetovno vojno se je število članov slovenskih podpornih organizacij še povečalo: JSKJ je štela 23.097 članov, KSKJ 35.258, Sloga 2.500, Slovensko-hrvaška zveza 1.411, SDZ 11.240, SSPZ 9.100, ZSZ 3.760, SNPJ pa kar 49.478 članov. K temu moramo prišteti še članstvo slovenskih ženskih organizacij (skupaj prek 11.000, pri čemer je med drugo svetovno vojno in po njej članstvo še naprej naglo naraščalo), društev prekmurskih Slovencev ter nekaterih drugih slovenskih podpornih organizacij in društev, denimo Družbe svete družine, ustanovljene leta 1914 v Jolietu (Illinois), ki je imela leta 1937 včlanjenih 31 društev s 1.645 člani (Friš, Kolar, Vovko 1997: 267, 270; Vovko 1990a: 132; Klemenčič 2013: 617–619; 2001c; 1996: 28; Klemenčič, Maver 2017: 90; Friš 1994: 39–40).

V več kot 100-letni (do danes že 125-letni) zgodovini krovnih slovenskih bratskih podpornih organizacij v ZDA se je formiralo več kot tisoč društev, včlanjenih vanje (Susel 1996: 108).²¹ Stopnje vključenosti slovenskih priseljencev in njihovih potomcev v slovenske etnične organizacije v ZDA ne smemo podcenjevati. Seštevek zgornjih podatkov kaže na to, da je bilo v zadnjih letih pred drugo svetovno vojno v slovenske organizacije in društva v ZDA vključenih vsaj okoli 150.000 članov in članic, pri čemer navedeni podatki ne vključujejo članstva vseh slovenskih društev v ZDA. Na drugi strani so bili posamezniki lahko včlanjeni v več slovenskih bratskih podpornih organizacij hkrati, poleg tega so bili v nekatere slovenske bratske organizacije lahko vključeni tudi pripadniki drugih slovanskih narodov, predvsem Hrvati. Pa vendar: tudi če zgornji seštevek ob upoštevanju vseh treh omenjenih okoliščin zrelativiziramo in ga primerjamo s podatkom, da je bilo po ameriškem štetju leta 1940, tik pred izbruhom druge svetovne vojne, v ZDA 184.420 Slovencev prve, druge in tretje generacije (Arnež 1998: 31), lahko vsekakor govorimo o množični vključenosti

²¹ Na prelomu tisočletja je bilo število članov SNPJ, zdaj s sedežem v Imperialu v Pensilvaniji, več kot 54.000. KSKJ (ta je od 1962 delovala pod imenom Ameriško-slovenska katoliška jednota – American Slovenian Catholic Union) je imela tedaj preko 32.600 članov, Ameriška bratska zveza (nekdanja JSKJ) jih je imela okoli 16.100 in Ameriška dobrodelna zveza okoli 15.400, medtem ko je imela Zapadna slovanska zveza približno 6.500 članov (Klemenčič 2001c).

slovenskih priseljencev in njihovih potomcev v ZDA v tamkajšnja slovenska društva in organizacije.

Glavne osrednje podporne organizacije Slovencev v ZDA

Najvidnejšo vlogo v javnem življenju Slovencev v ZDA sta igrali SNPJ in KSKJ, poleg njiju pa še JSKJ in SDZ. KSKJ so ustanovili delegati sedmih slovenskih društev iz različnih krajev Minnesote in Illinoisa na zborovanju v Jolietu, že ob njeni ustanovitvi leta 1894 se je od 17 tedaj delujočih slovenskih katoliških društev v ZDA prvi slovenski centralni podporni organizaciji pridružilo 12 društev iz že omenjenih dveh držav ter iz Pensilvanije, Kolorada in Iowe. Vsa društva Jednote so bila poimenovana po katoliških svetnikih, člani so bili lahko le aktivni katoliki. Prva leta so se vanjo lahko včlanjevali samo moški, nato tudi ženske. Od leta 1902 so ženske lahko celo ustanovljale svoja društva v okviru KSKJ, vendar ta do leta 1920 niso imela pravice do svoje delegatke na konvencijah Jednote. Za pridobivanje novih članov in članic so – tako kot v vseh pozneje ustanovljenih krovnih podpornih organizacijah – nagrajevali društva in posameznike, objavljali oglase v svojem časopisu in drugod ter prirejali tekmovanja v pridobivanju članov. Vrhovni duhovni vodja Jednote in duhovni vodje lokalnih društev so redno preverjali, ali člani živijo v skladu s katoliškim naukom, ali se vsak teden udeležujejo maš in spovedi. Stroga pravila jednote in pretiran nadzor nad življenjem članov v posameznih društvih KSKJ (denimo v društvu sv. Jožefa v Bridgeportu v Connecticutu, v katerem so prevladovali prekmurski Slovenci) so vzbujali odpor in povzročali prestop članov v druga lokalna društva. Leta 1914 se je uredništvo *Amerikanskega Slovencev*, uradnega glasila KSKJ, distanciralo od Jednote; ta je zato ustanovila *Glasilko K. S. K. jednote*. Leta 1916 je ustanovila še Mladinski oddelek in v letih 1920–1923 za svojo mladino izdajala poseben list z naslovom *Angelček*. Za pridobivanje mladih so bili prav tako pomembni športni klubi, ki so jih ustanovljala krajevna društva. Med drugo svetovno vojno je KSKJ gmotno podpirala vpoklicane člane, zlasti če so bili ranjeni, ter njihove družine; ameriško javnost je obveščala o stanju v stari domovini in zbirala sredstva za okupirano Slovenijo (Friš, Kolar, Vovko 1997: 27–28, 267–273; Kolar 1999: 69; Friš 1999: 286–287; Klemenčič 1987: 79).²²

Štiri leta po ustanovitvi KSKJ, leta 1898, sta dve društvi izstopili iz te jednote in v Elyju ustanovili Jugoslovansko katoliško jednoto – JSKJ. Naslednje leto je iz KSKJ v JSKJ prestopilo še eno društvo. To je sprožilo medsebojna obtoževanja in blatenja v glasilih obeh društev, chicaškem *Amerikanskem Slovincu* in newyorškem *Glasi naroda*, ki je postal uradno

²² KSKJ deluje še danes (gl. KSKJ Life 2018).

glasilo JSKJ. Odborniki in uradniki nove jednote »so bili najvplivnejši člani slovenske skupnosti v Ameriki, bankirji, časnikarji, gostilničarji, trgovci ..., ki so imeli velika pooblastila« (Friš 1994: 42). Ob ustanovitvi ni bila nova jednota nič manj izrazito katoliško usmerjena kot KSKJ, tudi njena društva so bila poimenovana po katoliških svetnikih, tudi tu je za verske zadeve skrbel duhovni vodja, glavna zborovanja so se začela in končala z mašo, prav tako dnevna zasedanja. Poleg tega so morali člani vsako leto opraviti »društveno spoved in obhajilo«. Podobno kot KSKJ je JSKJ prvih 15 let včlanjevala samo moške. Od leta 1913 je omogočala tudi članstvo ženskih društev, od leta 1916 pa je lahko postal član »vsak zdrav moški ali ženska ›jugoslovanskega jezika« med 16. in 50. letom starosti z bivališčem v ZDA (prav tam: 43). Med člani je bilo tudi precej Hrvatov. Leta 1913 je Jednota ustanovila mladinski oddelek, ki je vključeval samo zdrave otroke od 1. do 16. leta starosti. Da bi se Jednota kot zavarovalniška družba zaščitila pred morebitno finančno zlorabo staršev, je moral biti vsak otrok pred sprejemom pregledan, in tudi ko je dopolnil 16 let, je lahko postal član krajevnega društva le na osnovi zdravniškega potrdila, da je »zdrav in brez napak« (prav tam: 48–50). V JSKJ je vedno bolj prevladovala struja, ki se je zavzemala za popolno svobodo članov glede verskega in političnega prepričanja. Takšno stališče je Jednota uradno sprejela leta 1920. Leta 1924 je prenehala sodelovati s časopisom *Glas naroda* in ustanovila lastni tednik *Nova doba* (Bajec 1980: 75–76). V JSKJ se je v naslednjih letih okrepil socialistični tabor do te mere, da se je leta 1940 preimenovala v Ameriško bratsko zvezo – ABZ (American Fraternal Union), ki je bila naslednje leto ob napadu na Jugoslavijo pobudnica skupne vseameriške slovenske organizacije za materialno pomoč stari domovini.

Skoraj celo desetletje po ustanovitvi prve centralne slovenske podporne organizacije v ZDA, KSKJ, ameriški Slovenci še vedno niso imeli nobene liberalne podporne jednote; obstajala so le posamezna društva, ki se niso strinjala s strogo katoliško usmeritvijo obeh tedanjih jednot, KSKJ in JSKJ. Deveterica takih društev iz Illinois, Pensilvanije, Ohia in Kansasa je zato leta 1904 v Chicagu ustanovila Slovensko narodno podporno jednoto – SNPJ, ki je vse odtlej delovala kot liberalno in socialistično usmerjena protiutež konservativnemu polu Slovencev v ZDA. Jednota je svojim članom in članicam priznavala versko in politično svobodo. Ženske so v njej dobile pravico do ustanovitve svojih društev leta 1908; že naslednje leto so bile njihove pravice v Jednoti izenačene z moškimi (v KSKJ npr. šele leta 1920). Leta 1912 je bilo na redno konvencijo SNPJ prijavljenih šest delegatk in 108 delegatov društev

(kar je bilo približno sorazmerno s spolno sestavo članstva).²³ Leta 1908 je Jednota začela izdajati *Glasilno SNPJ*, ki se je leta 1916 preimenovalo v *Prosveto*. Časopis je kmalu jasno izoblikoval svojo socialistično usmerjenost in postal odločen zagovornik delavskih pravic, zlasti po selitvi Jožeta Zavertnika iz Clevelanda v Chicago in njegovem prevzemu uredništva leta 1911. Tudi Ivan Molek, ki je bil njegov pomočnik in po Zavertnikovi smrti leta 1929 naslednik, je podprl neposredno sodelovanje s stavkajočimi delavci in socialistično stranko v političnih prizadevanjih časopisa že leta 1912 z resolucijo, sprejeto na 5. redni konvenciji SNPJ v Milwaukeeju. Živahna politična dejavnost je bila prav tako značilna za lokalna društva SNPJ, ki so prirejala politična predavanja, srečanja in druge prireditve. Večkrat so zbirali denar za stavkajoče delavce, ki niso bili člani SNPJ (Blagotinšek Turk 2001: 101–109; Klemenčič 1991: 305; 2001c; 2013: 618; Evanish 1996: 59–63).

Že v prvem desetletju svojega delovanja se je SNPJ dokazala kot osrednja združevalna sila liberalnega pola ameriških Slovencev tako na področju bratsko-podporne dejavnosti kot na političnem in kulturnem področju. V samo prvih osmih letih je število njenih društev od devetih ustanovnih naraslo na kar 197. Leta 1912 je SNPJ ustanovila Mladinski oddelek, ki je že po letu dni štel 1.600 potomcev članic in članov (Blagotinšek Turk 2001: 107, 109). Deset let pozneje je Jednota začela za svoj vse številnejši podmladek izdajati mesečnik *Mladinski list*. Društva SNPJ so organizirala družabne in zabavne dogodke, kot so plesi in pikniki, športna srečanja, praznovanja obletnic in druge kulturne prireditve, predvsem dramske in pevske nastope. Leta 1925 je bilo v Chicagu ustanovljeno mladinsko društvo SNPJ št. 559 Pioneer, prvo angleško poslujoče društvo SNPJ, ki so mu kmalu sledila še druga. Leto dni zatem so v *Prosveti* uvedli angleško stran in si s tem zagotovili širše bralstvo in nove člane tudi med potomci slovenskih priseljencev. Tako je imela SNPJ leta 1935 že 82 aktivnih angleških društev, prvo angleško društvo pa se je do tedaj od prvotnih 25 članov povečalo na kar 539 članov (Milanič 2001: 19–26). Jednota se je v dvajsetih in tridesetih letih nezadržno širila; že leta 1921 se ji je pridružila Slovanska delavsko podporna zveza – SDPZ, leta 1941 pa še Slovenska svobodomiselno podporna zveza – SSPZ (Evanish 1996: 61). Do druge svetovne vojne se je SNPJ dodobra utrdila kot največja in najmočnejša slovenska organizacija

²³ Za primerjavo: leta 1909 je članstvo SNPJ vključevalo 4.802 moška in 300 žensk (Blagotinšek Turk 2001: 106).

v ZDA. Po drugi svetovni vojni se je število njenih članov še povečalo, zato ne preseneča, da SNPJ in njena številna društva vsestransko delujejo še danes.²⁴

Med ameriškimi Slovenci so bile tudi versko, ideološko in politično bolj ali manj nevtralne organizacije. Mednje Susel (1992: 240) uvršča predvsem Slovensko dobrodelno zvezo (SDZ), ki je bila ustanovljena leta 1910 v Clevelandu, kjer pred njeno ustanovitvijo ni imela sedeža nobena centralizirana slovenska bratska podporna organizacija. Tam je sicer obstajalo društvo št. 5 sv. Barbare, ki se je leta 1910 ločilo od centralnega Podpornega društva sv. Barbare in ustanovilo SDZ z namenom, da bi bila nova organizacija ideološko nepristranska in namenjena Slovincem in njihovim potomcem v širšem Clevelandu. To ne preseneča, saj je po ameriškem popisu prebivalstva leta 1910 živelo v Clevelandu že 14.332 Slovencev, deset let pozneje pa še dodatnih 10.000 (Susel b. l.; Klemenčič 1995: 99). V prvih treh letih, do konca leta 1913, je imela SDZ že 17 društev, med temi dve ženski: društvo št. 2 Svobodomiselne Slovenke in društvo št. 4 sv. Ane.²⁵ Leta 1919 je bila ustanovljena Mladinska sekcija SDZ. Šest let pozneje je nastalo prvo angleško govoreče društvo SDZ, ki so mu v naslednjih letih sledila še druga. Nekatera prvotno slovensko govoreča društva so slovenščino postopoma zamenjala z angleščino, kar velja za vsa predvojna slovenska društva v ZDA. Prostor za objavo novic o dogajanju v Zvezi in njenih društvih je SDZ najprej našla v *Clevelandski Ameriki*, ki se je po prvi svetovni vojni preimenovala v *Ameriško domovino*. Izrazita heterogenost članstva SDZ se je med drugim zrcalila v imenih njenih društev, ki so odražala bodisi liberalni svetovni nazor in spol članstva (že omenjeno društvo Svobodomiselne Slovenke), katoliško vero (društva, poimenovana po svetnikih), prevladujoči jezik članov (angleško poimenovana društva, npr. Modern Crusaders Lodge, ust. 1928), kraj, od koder je izviral večina ustanoviteljev društva (npr. društvo Kras, ust. 1912, društvo Bled, ust. 1917, društvo Blejsko jezero, ust. 1923) ali splošno pripadnost slovenski kulturi (npr. društvo France Prešeren, pridruženo leta 1912). Leta 1937, ko je imela Zveza okoli 12.000 članov, je ustanovila svoj *Glas Slovenske dobrodelne zveze*, ki je med drugo svetovno vojno

²⁴ Ameriška zakonodaja jasno razmejuje etnične bratske zavarovalniške organizacije od profitnih zasebnih zavarovalnic – prve imajo npr. v primerjavi z drugimi določene davčne olajšave (Susel 1996: 101). Morda je to dodaten razlog za nepričakovano dolgoživost nekaterih slovenskih etničnih organizacij, ki poleg zavarovalniške dejavnosti še vedno skrbijo za ohranjanje slovenskih tradicij ter za živahno družabno in kulturno življenje svojih članov.

²⁵ Društvo št. 4 sv. Ane, največje društvo Zveze, so vse od ustanovitve vodile ženske, čeprav so člani še danes lahko tudi moški (prim. Susel 1996: 107).

(in pozneje, npr. v času osamosvojitve Slovenije) odražal politično nevtralnno pozicijo Zveze²⁶ (Susel 1992; 1996; Bajec 1980: 111).

Leta 1914 je prišlo do poskusa združitve vseh slovenskih podpornih organizacij, vendar je pobuda na združitveni konvenciji januarja tega leta dobila premalo podpore (Blagotinšek Turk 2001: 107). Klemenčič (2001c) povezuje sorazmerno veliko število krovnih organizacij deloma z razpršenostjo slovenske poselitve v novi domovini, deloma z ideološkimi razlikami, prinesenimi iz stare domovine, in deloma z razmerami v ZDA. Nesoglasja med konservativno usmerjenimi katoliškimi društvi na eni strani in liberalnimi ter socialističnimi društvi Slovencev v ZDA na drugi so se prvič manifestirala že leta 1905, ko so večinoma katoliška društva v Chicagu organizirala skupen piknik, Socialistični klub pa je iz protesta na isti dan organiziral izlet. Odtlej sta se med ameriškimi Slovenci vse jasneje formirala dva politična tabora. Njuni spopadi so potekali v okviru političnih prireditev, na straneh njunega časopisja in v okviru znatnega dela njune kulturno-umetniške produkcije.

Slovenske župnije in duhovščina

Večina slovenskih priseljencev je izhajala iz rimskokatoliške verske tradicije in ena njihovih prvih želja je bila, da bi imeli slovenskega duhovnika. Katoliška cerkev je podpirala nastanek etničnih župnij, ki so predstavljale pomembno obliko organiziranosti slovenskih in drugih priseljencev v ZDA. Cerkev je (kljub številnim opozorilom, zlasti v zvezi z 'moralnimi pastmi' življenja v izseljenstvu) v vseh obdobjih zagovarjala pravico ljudi do selitve in do liturgije v lastnem jeziku. Po ameriških vladnih podatkih je bilo leta 1916 v ZDA že 5.660 etničnih katoliških župnij, največ je bilo španskih, po številu so jim sledile poljske, nemške, francoske in nato italijanske. Etnična cerkvena skupnost, če je bila dovolj velika in strnjeno poseljena, je pogosto vključevala vsakovrstne dejavnosti, povezane z ohranjanjem maternega jezika in kulture, kar je v veliki meri zaviralo kulturno in jezikovno asimilacijo priseljencev. Med letoma 1871 in 1924 je bilo v ZDA poleg slovenskega frančiškanskega samostana v Lemontu ustanovljenih že 32 slovenskih župnij, sedem pa so jih Slovenci ustanovili skupaj s pripadniki nekaterih drugih narodov, predvsem Hrvati, Čehi in Slovaki (Friš 1999: 7–8; Kolar

²⁶ Leta 1966 se je SDZ preimenovala v Ameriško dobrodelno zvezo (ADZ) oziroma American Mutual Life Association (AMLA), ki še danes deluje. Zanimivo je, da je bil največji delež clevelandskih Slovencev in njihovih potomcev včlanjen prav v to zvezo (mnogi poleg tega še v kako drugo, predvsem v ideološko jasneje profilirani KSKJ in SNPJ). To velja še danes, čeprav se je kmalu po drugi svetovni vojni večina novih slovenskih političnih imigrantov na širšem območju Clevelanda včlanila samo v KSKJ. Po številu članov je ADZ dosegla vrhunec leta 1950, ko je štela prek 20.000 članic in članov (Susel 1996: 101–113).

2001: 126, 133–134; Klemenčič 2001c).²⁷ Slovenske župnije so imele ponekod tudi župnijske šole, v katerih so med drugim poučevali slovenščino,²⁸ duhovniki so ustanavljali pevski in druga glasbena društva in gledališke skupine, v okviru župnij so organizirali najrazličnejše družabne prireditve in celo potovanja v staro domovino (Klemenčič 2001c; 2001d: 182–183; 2013; Susel b. l.). Slovenski priseljenci iz Prekmurja so ustanavljali svoje katoliške in evangeličanske cerkvene občine, v Bethlehemu v Pensilvaniji so npr. poleg katoliške župnije sv. Jožefa leta 1910 ustanovili tudi evangeličansko cerkev oz. versko občino sv. Ivana; v obeh je poleg verskih obredov potekala bogata kulturna dejavnost (Kuzmič, M. 2001b: 124).

Slovenci v ZDA so gradili cerkve in šole po zgledu pripadnikov drugih priseljskih narodov. A medtem ko so bili nekateri drugi, npr. norveški priseljenci, dejansko lastniki teh zgradb, so jih slovenski katoličani gradili za škofa, ki je bil uradno njihov lastnik. Slovenske župnije so bile večinoma revne, vendar so si župljani skrajno prizadevno, pa čeprav še tako težko, odtegovali denar zanje. Sami so prispevali za nakup cerkvenega zemljišča in cerkvene zgradbe ali za njeno gradnjo, opremo cerkve, gradnjo in opremo župnišča ipd. Poleg svoje župnije so sofinancirali še škofijo, Vatikan, katoliško univerzo, misijone, evharistične shode, zbirali so sredstva za Rdeči križ in druge dobrodelne organizacije ter prispevali za pomoč ob naravnih nesrečah na Slovenskem. Denar so zbirali na tedenskih, mesečnih, velikonočnih, božičnih in misijonskih »kolektah«, priložnostno tudi na veselicah in drugih prireditvah. Med slovenskimi redovniki so bili v ZDA najpomembnejši frančiškani province sv. Križa iz Ljubljane, nekaj je bilo tudi benediktincev. Kar pet slovenskih duhovnikov je doseglo škofovski naslov, predvsem zaradi vloge, ki so jo imeli kot misijonarji med staroselskim in priseljenim prebivalstvom²⁹ (Plut Pregelj 1992: 391; Friš 1999: 9–13; Lea 2007: 153, 164). Za katoliške Slovence v naselbinah, ki niso imele stalnega slovenskega duhovnika, je skrbelo Družba sv. Rafaela za slovenske priseljence, ki jo je ustanovil pater Kazimir Zakrajšek v New

²⁷ Klemenčič (2001b: 170) navaja, da so Slovenci v ZDA v obdobju 1871–1923 zgradili več kot 50 cerkva. Od preloma 19. v 20. stoletje je med ameriškimi Slovenci delovalo okoli sto duhovnikov v 46 slovenskih ali mešanih župnijah v ZDA (Klemenčič 1987: 80).

²⁸ Že leta 1894 so clevelandski Slovenci zgradili cerkev sv. Vida in ji leta 1912 dodali še slovensko ljudsko šolo. Ta je imela na vrhuncu, leta 1922, kar 1.680 učencev. Sobotna slovenska šola pri sv. Vidu, prvi slovenski župniji v Clevelandu, še vedno deluje, pouk poteka dvakrat mesečno, župnija pa še danes izdaja dvojezični Bilten (gl. <http://saintvitus.org/bulletin/>, 29. 8. 2018).

²⁹ Škofovski naslov so dosegli: Friderik Irenej Baraga (1797–1868) kot najznamenitejši med njimi, Ignacij Mrak (1810–1901), Jakob Trobec (1838–1921), Janez Vrtin (1844–1899) in Ivan Stariha (1845–1915). Za primerjavo: ameriški Poljaki so tvorili eno osmino vseh katolikov v ZDA in so imeli leta 1908 enega škofa (Friš 1999: 12–13).

Yorku leta 1908. Družba je imela na Ellis Islandu svojega predstavnika, da bi pomagal slovenskim priseljencem že ob prvem stiku z novo domovino (Podbersič 2018; Smolik 2013).

Slovenski narodni domovi

Glavna središča vsakršnega dogajanja znotraj slovenskih skupnosti v ZDA so bili slovenski narodni domovi. Prve slovenske domove so zgradila slovenska podporna društva v prvem desetletju 20. stoletja, prvi je bil odprt leta 1901 v Pueblu v Koloradu (Valenčič 2002: 166). Leta 1905 sta bila zgrajena domova v Chicagu v Illinoisu in v Johnstownu v Pensilvaniji, nato leta 1908 v Herminiju v Pensilvaniji ter do leta 1913 še v Frontenacu v Kansasu, Elyju v Minnesoti in Rock Springsu v Wyomingu. V istem času so več domov v Pensilvaniji zgradile podružnice društva sv. Barbare. Tudi med prvo svetovno vojno, ko so se slovenski priseljenci v ZDA združili v skrbi za staro domovino, je bilo zgrajenih več narodnih domov, med drugim so svoj dom v tem času zgradili prekmurski Slovenci v Pensilvaniji. Denar za gradnjo so zbirali s prodajo delnic ter z organiziranjem družabnih prireditev (Valenčič 2001: 187–188). Največ domov so Slovenci zgradili v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja. V širšem Clevelandu so slovenski priseljenci in njihovi potomci v obdobju med svetovnima vojnama odprli kar osem slovenskih domov (Susel 1996: 104). V tridesetih letih je bil v vzhodnem predelu Clevelanda zasnovan še Jugoslovanski vrt in v njegovem slovenskem oddelku so bili postavljeni kipi Simona Gregorčiča, Friderika Barage ter Ivana Cankarja. Odprtja slovenskega vrta se je leta 1938 udeležil celo ljubljanski župan dr. Jurij Adlešič (Stanonik 1997: 29).

Tako kot je KSKJ pogosto sodelovala pri izgradnji slovenskih cerkvenih središč, je bila SNPJ glavna pobudnica gradnje narodnih domov. Priprave za gradnjo osrednjega slovenskega narodnega doma na aveniji St. Clair v Clevelandu so se začele že pred prvo svetovno vojno. Dom je bil dograjen leta 1924, pri gradnji so poleg SNPJ sodelovale še SDZ, SSPZ in ABZ. Glavna dvorana je imela kar 1.324 sedežev, v drugih prostorih so lahko potekale še vzporedne prireditve³⁰ (Valenčič 2001; Klemenčič, Emeršič 1990; Stanonik 1997: 28–29). V Chicagu je SNPJ že leta 1917 zgradila svojo upravno zgradbo, v kateri je bil odtlej sedež Jednote vse do srede šestdesetih let 20. stoletja. V poslopju je bila še sejna dvorana za društva in upravni odbor SNPJ, v njem je dobilo svoje prostore tudi uredništvo *Prosvete*. Leta

³⁰ V stavbi je bilo enajst uradov, sedem trgovin, sokolska telovadnica, čitalnica itd. Prostore so poleg slovenske šole najemali različni pevski zbori, dramska šola pod vodstvom Avguste Danilove, potniška agencija, fotografski studio, šola moderne umetnosti pod vodstvom Gregorja Peruška, slovenski narodni muzej, sedež Slovenske dobrodelne zveze (AMLA) in skoraj 100 društev in organizacij (Valenčič 2001: 189).

1924 so poslopje dogradili in v njem uredili tiskarno, leta 1933 pa so ga še povišali (Evanish 1996: 62; Blagotinšek Turk 2001: 107).

Janez Stanonik (1997: 28) omenja impresivno število slovenskih domov, ki jih je bilo mogoče najti v ZDA še na prelomu tisočletja: »SNPJ ima danes domove v mnogih krajih s slovenskimi priseljenci na celem teritoriju ZDA. Največ – okoli petdeset – jih je na območju med Clevelandom in Pittsburghom.« Tako veliko število slovenskih narodnih domov, kot so jih zgradili Slovenci v ZDA v obdobju med svetovnimima vojnama, ni mogoče najti nikjer drugje v slovenskem izseljenstvu ali zamejstvu v katerem koli obdobju pred drugo svetovno vojno ali po njej. Prav ti domovi, od katerih jih danes večina še vedno deluje, najzgovorneje pričajo o poudarjeni potrebi po družabnem, gospodarskem in kulturnem povezovanju etnične skupnosti v tujem okolju, pri čemer igra določeno vlogo tudi geografska oddaljenost skupnosti od stare domovine.

Povezovanje z drugimi narodi

Slovenske bratske organizacije so se pogosto povezovale z drugimi slovanskimi organizacijami v ZDA, kar prav tako velja za posamezna društva. V zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja je bila koncentracija Slovencev v urbanih središčih po ZDA (denimo v Chicagu in Clevelandu) še vedno sorazmerno majhna v primerjavi z njihovim številom v naslednjih desetletjih, medtem ko so se Čehi tja priseljevali že prej. Zato so slovenski priseljenci v tem zgodnjem obdobju ponekod obiskovali češke cerkve (npr. v Clevelandu) ter se vključevali v češke krovne organizacije in šele nato začeli ustanavljati lastne. Tako se je eno od poznejših ustanovnih društev KSKJ sprva priključilo češki Prvi rimsko-katoliški osrednji jednoti. Tudi Društvo Presvetlega srca Jezusovega, ustanovljeno leta 1894 v Elyju v Minnesoti, se je sprva pridružilo češki bratski podporni organizaciji Narodni spolek; Slovenci v Clevelandu so že pred tem ustanovili celo svoj »Marijin spolek«. Klub Slovenija iz Chicaga – prvo slovensko liberalno društvo, prav tako ustanovljeno leta 1894, ki je leta 1903 dalo pobudo za ustanovitev chicaškega društva Slavija, pobudnika in gonilno silo ustanovitve SNPJ leto dni zatem – se je priključilo svobodomiselni Česko-slovanski bratski podporni jednoti (ČSBPJ, ustanovljeni leta 1884 v Clevelandu), saj v prvem desetletju njegovega delovanja v ZDA, kot rečeno, še ni bilo liberalno usmerjene krovne slovenske bratske organizacije. Prav tako pomembno vlogo pri ustanavljanju prvih slovenskih podpornih jednot je odigral prenos češke organizacijske strategije in pravil čeških združenj na samostojne slovenske jednote. Slovenski priseljenci so kot nekdanji člani čeških združenj pri formiranju lastnih jednot izkoristili češke izkušnje, kar so s pridom uporabili pri ustanovitvi tako KSKJ kot SNPJ. Jakob Zupančič, prvi urednik

Mladinskega lista, najbolj priljubljenega glasila za slovenskoameriške otroke in mladostnike, se je pri urejanju glasila zgledoval pri tovrstnih listih drugih priseljskih narodov, predvsem pri mesečni reviji *Svobodná škola* Češke svobodomiselne šolske ustanove, ki je izhajal od leta 1896. Uspešno ohranjanje materinščine pri otrocih in vnukih čeških in nemških priseljencev – tudi s pomočjo vsebinsko in oblikovno privlačnih mladinskih revij – je na slovenske urednike napravilo močan vtis, zato so njihovo dolgoletno izkušnjo s pridom posnemali (Hočevar 1977: 235–239; Klemenčič, Javernik 1996: 345; Friš 1994: 41, 48; Evanish 1996: 59; Milanič 2001: 21).

Slovenci so se neredko združevali tudi s Hrvati, tako se je med drugim Slovensko-hrvaška zveza iz Calumeta leta 1925 združila s Hrvatsko bratsko zajednico, v kateri je bilo že do leta 1903 včlanjenih okoli 1.000 Slovencev. Na političnem področju so Slovenci sodelovali predvsem z južnoslovanskimi narodi. Leta 1905 je bila v Chicagu ustanovljena Slovenska socialistična zveza, leta 1909 Hrvaška socialistična zveza, leta 1910 pa so delegati različnih južnoslovanskih klubov v Chicagu ustanovili Jugoslovansko socialistično zvezo (JSZ), ki je bila v letih 1912–1917 in 1922–1940 vključena v Socialistično stranko Amerike. Razdeljena je bila v tri sekcije, slovenska je imela ob ustanovitvi 18 lokalnih enot, hrvaška 13 in srbska tri (Klemenčič 1987: 82). V prvem desetletju je bila Zveza predvsem politična organizacija, ki si je prizadevala za širjenje socialističnih idej in obogatitev kulturnega življenja članov. Od leta 1940 do prenehanja delovanja leta 1952 so bili njeni člani predvsem Slovenci. Slovenska oz. pozneje Jugoslovanska socialistična zveza je od januarja 1906 izdajala slovenski časopis *Proletarec*, od 1912 *Ameriški družinski koledar* in od 1917 mesečnik *Prvi maj* (od 1933 *Majski glas*), poleg teh pa JSZ še *Radniško stražo* (1907–1918, gl. Hranilović 1988). Zveza je imela socialistične klube po najrazličnejših državah ZDA, največ v Illinoisu, Ohiju in Pensilvaniji (prim. Jugoslovanska socialistična zveza 1928). Klubi JSZ so imeli izredno aktivne dramske in druge odseke, otroške skupine, organizirali so predavanja ipd.

Slovenci so skupaj s Hrvati in Srbi postavljali tudi narodne domove, npr. Ameriško-jugoslovanski center v Euclidu (Ohio) in Slovensko-hrvaški klub v Escanabi (Michigan); v različnih slovenskih domovih so pogosto najemala prostore tudi društva drugih narodov (Valenčič 2001: 188). Med prvo svetovno vojno in takoj po njej so si ameriški Slovenci v okviru Jugoslovanskega republičanskega združenja (JRZ) prizadevali, da bi Jugoslavija postala republika, zbirali gmotno pomoč za rojake v stari domovini in si prizadevali za pravične meje nove jugoslovanske države. Med drugo svetovno vojno so vse te naloge

opravljali skupaj s pripadniki drugih jugoslovanskih narodov v ZDA med drugim v okviru Jugoslovanskega pomožnega odbora (JPO) in Združenega odbora jugoslovanskih Američanov (ZOJSA).³¹

Društva prekmurskih Slovencev v ZDA

Prekmurski Slovenci so se v manjšem številu začeli priseljevati v ZDA konec 19. stoletja. Največ jih je prišlo v letih 1906–1913, naselili so se predvsem v Bethlehemu (Pensilvanija), Bridgeportu (Connecticut), Clevelandu in Chicagu. V okviru svojih evangeličanskih in katoliških cerkva in zunaj njih so že v tem času ustanavljali bratska podporna, verska, dobrodelna, kulturna, politična in druga društva in klube, izdajali časopise ter kot državljani Ogrske tudi v novi domovini največ sodelovali z Madžari, Slovaki, Hrvati in Štajerci. Preden so ustanovili svoje organizacije in društva ter svoje evangeličanske in katoliške cerkvene občine, so kulturno, literarno in versko delovali v ustanovah omenjenih ogrskih jezikovnih skupin, zlasti madžarske. Leta 1912 so v Bethlehemu formirali Prvo south bethlehemszko szlovenszko betezsne pomagajocse drüstvo vu Ameriki,³² prvo splošno prekmursko društvo v ZDA, ki se je v letih 1913–1922 razvejalo v še šest podružnic po različnih mestih Pensilvanije, New Jerseyja in Connecticuta. Matično društvo je leta 1916 v Bethlehemu zgradilo slovenski dom, v katerem so prirejali dramske igre, recitale, kabarete in družabne prireditve. Društvo je bilo necerkveno, odprto za vse rojake ne glede na vero in svetovni nazor, pozneje tudi za pripadnike drugih etničnih skupin. Od leta 1917 so se vanj lahko včlanjevale tudi ženske, z novimi pravili je društvo leta 1925 zagotovilo še delovanje mladih. Primarna dejavnost društva je bila zavarovalništvo, pomembna je bila tudi njegova vloga na področju humanitarne dejavnosti. Število članov je do druge svetovne vojne stalno naraščalo: od 300 leta 1913 na skoraj 1.500 članov leta 1941. Poleg tega največjega necerkvenega društva so prekmurski Slovenci v svojih že omenjenih naselitvenih središčih v ZDA formirali tudi nekaj posameznih evangeličanskih in katoliških društev – verskih, podpornih, ženskih itd., ki so delovala na podoben način, le v bolj omejenem obsegu (Kuzmič, M. 1992: 57; 1996b: 357–369; 1999: 271–272; 2001a).³³

³¹ Več o tem v posebnem poglavju v nadaljevanju.

³² Po letu 1922 se je društvo imenovalo Prvo szlovenszko bratovscine pomagajoucse drüstvo vu Ameriki (Kuzmič, M. 1996b: 357; Mladineo 1937: 9, citirano v Friš 1994: 40).

³³ Gl. tudi Kolar 1999 in Kuzmič, M. 1996a.

Dve osrednji ženski organizaciji

Slovenske priseljenke in njihove potomke so v vseh obravnavanih obdobjih vidno prispevale h kulturnemu življenju skupnosti ter aktivno sodelovale pri vodenju slovenskih bratskih organizacij in njihovih lokalnih društev, čeprav jih je bilo na vodstvenih položajih bistveno manj kot moških. V zgodnjih dvajsetih letih 20. stoletja je tako Marie Prisland postala podpredsednica KSKJ in med drugo svetovno vojno prva podpredsednica Slovenskega ameriškega narodnega sveta (SANS), Josephine Zakrajšek, rojena že v ZDA, pa je bila v štiridesetih letih med drugim predsednica nadzornega odbora SANS.

Slovenke v ZDA so poleg številnih ženskih društev v okviru centralnih slovenskih bratskih organizacij ustanovljale tudi svoje samostojne organizacije. Po prvi svetovni vojni je bila npr. zelo aktivna pri zbiranju materialne pomoči za Slovence v porušeni stari domovini Zveza jugoslovanskih žena in deklet iz Chicaga. Njen Slovenski odsek je organiziral zbiralne akcije, izlete ter dobrodelne dramske in glasbene predstave za pomoč rojakom v Jugoslaviji (Odbor 1919: 3), nakupil in odposlal obleke in hrano za tisoč slovenskih sirot v stari domovini (Anon. 1919b) ter organiziral družabno prireditev v počastitev slovenskoameriških vojakov, ki so se srečno vrnil z bojišč kot ameriški junaki (Chicaški Slovenci na noge 1919: 5, 7). Zveza je bila katoliško usmerjena, sodelovala je z Rdečim križem, Slovensko narodno zvezo in ameriškim skladom za pomoč Jugoslaviji ter imela zadržke do delovanja levo usmerjenega Slovenskega republičanskega združenja (Chicaški Slovenci na noge 1919: 5).³⁴ Bolj ali manj lokalnih ženskih organizacij je bilo v slovenskih naselbinah cela vrsta, po vseh ZDA pa sta se razvejali predvsem dve najpomembnejši centralni organizaciji ameriških Slovenk.

Katoliško usmerjene ameriške Slovenke so leta 1926 na pobudo Marie Prisland v Chicagu ustanovile Slovensko žensko zvezo v ZDA – SŽZ (Slovenian Women's Union of America – SWUA), katere namen je bil »na eni strani ohranjanje slovenske kulture in dediščine, na drugi strani pa medsebojna pomoč članic za lažje vključevanje v ameriško družbo« (Valentinčič 2015). Zveza je imela sprva svojo rubriko v *Amerikanskem Slovencu*, a je že leta 1929 ustanovila svoj mesečnik *Zarja*. Marie Prisland je bila predsednica Slovenske ženske zveze dvajset let, v *Zarji* je objavljala vse do svoje smrti leta 1979. Slovenska ženska zveza je imela leta 1.937 včlanjenih 83 društev s skoraj 9.000 članicami (Friš 1994: 40; Prisland 1964). Zveza je v dvajsetih in tridesetih letih izdala nekaj knjig (zbirko člankov in esejev, slovensko pesmarico in slovensko kuharico) ter ustanovila študentski sklad in mladinski oddelek; od leta 1938 je organizirala tudi potovanja v Evropo in Slovenijo.

³⁴ Več o teh organizacijah v poglavju Pomoč stari domovini v času prve in druge svetovne vojne.

Slovenskim ženskam, razpršenim po vseh koncih ZDA, je želela pomagati na področju finančne varnosti (zavarovalniška dejavnost), izobraževanja, aktivnega državljanstva in medsebojne moralne podpore. Moški in celo mnoge ženske so se sprva odzvali na novo organizacijo z nezaupanjem in neodobravanjem, ko pa se je SZZ razvila in razširila prek vseh pričakovanj, si je v slovenski skupnosti v ZDA pridobila velik ugled. Njena lokalna društva so bila ustanovljena v kar štirinajstih državah ZDA; njeno članstvo je ob koncu druge svetovne vojne doseglo število 14.000, leta 1957, ko je doseglo vrhunec, pa 16.000 (Milharčič Hladnik 2007). Zveza si je prizadevala, da bi slovenskim priseljenkam v ZDA in njihovim potomkam dala enakopraven glas v vseh zadevah – tako znotraj slovenske skupnosti v ZDA kot v celotni ameriški družbi.³⁵

Druga, liberalno usmerjena organizacija ameriških Slovenk, Progresivne Slovenke Amerike – PSA (Progressive Slovene Women of America – PSWA), je bila ustanovljena leta 1934 na domu prve predsednice Anne Grill v Lyndhurstu pri Clevelandu (Ohio) z namenom, da bi organizacijsko in iniciativno delovala na področju kulture, izobraževanja in humanitarne pomoči. PSA je že od ustanovitve podpirala politična stališča slovenskoameriškega pisatelja Louisa Adamiča, ki je v knjigah *The Native's Return* in *Struggle* (obe sta izšli leta 1934) kritiziral diktaturo kralja Aleksandra v stari domovini. Klerikalni krogi ameriških Slovencev, ki so imeli oporo v konzularnih predstavnikih Kraljevine Jugoslavije, so Adamiča in njegove liberalne ideje že tedaj neprizanesljivo napadali, kar je učinkovalo kot dodaten povod za nastanek PSA.³⁶ Statut organizacije je članicam zagotavljal versko, filozofsko, etično in politično svobodo. Da bi organizacija pripomogla k izboljšanju socialnega in ekonomskega položaja Slovencev v ZDA, si je prizadevala za širjenje demokratičnih nazorov in vsestranskega znanja ter utrjevanje družbene zavesti med njimi, sodelovala je z drugimi svobodomiselnimi kulturnimi in humanitarnimi organizacijami ter promovirala kulturne vrednote obeh domovin (od leta 1939 npr. z vsakoletno razstavo slovenskih vezenin in drugih ročnih del). V različnih državah ZDA so se formirale lokalne sekcije PSA, ki so organizirale redna večerna predavanja s področja zdravstva, vzgoje ipd. V clevelandskem časopisu *Enakopravnost* je imela organizacija od leta 1939 svojo prilogo, istega leta so se članice prek pisma Mary Grill Ivanusch, urednice priloge, uprle klerikalni kampanji, ki je ob izidu knjige

³⁵ SWUA danes deluje kot Slovenian Union of America – SUA s sedežem v Jolietu (Illinois), kjer ima Zveza tudi svoj muzej, njena sedanja predsednica (za obdobje 2015–2019) je Mary Lou Deyak Voelk (Slovenian Union of America).

³⁶ Nova ženska organizacija je tako ob izidu knjige *The Native's Return* pomagala organizirati prvo Adamičevo predavanje v Slovenskem narodnem domu v Clevelandu.

Spol in usoda Angele Vode potekala na Slovenskem proti avtorici in njenemu boju za enakopravnost žensk. Leta 1940 so PSA v Clevelandu uprizorile igro *Razvalina življenja* Frana Saleškega Finžgarja ter zbirale denar za odkup slik Gregoryja Peruška za osrednjo clevelandsko knjižnico in za Narodno galerijo v Ljubljani. Ob svoji deseti obletnici so med drugim organizirale uprizoritev igre *Mati* Mileta Klopčiča v Slovenskem narodnem domu v Clevelandu. Med drugo svetovno vojno so se PSA povezale z drugimi organizacijami, ki so v ZDA delovale za pomoč okupirani Sloveniji in Jugoslaviji, ter bile pri zbiranju pomoči med najdejavnějšími. Do konca vojne so zbrale in poslale Rdečemu križu Slovenije 38.000 dolarjev. S svojim dobrodelnim delovanjem so pomagale številnim zdravstvenim, kulturnim, znanstvenim in izobraževalnim ustanovam v Sloveniji, sodelovale pa so tudi v ameriških humanitarnih akcijah³⁷ (Žitnik 1995c: 370; Slokan 1983; Ivanush 1964; Cafnik, Cingerli 1996).

Spekter kulturno-umetniške produkcije

Večina slovenskih priseljencev v zgodnejših obdobjih je prišla s podeželja, njihova povprečna izobrazba je bila zelo nizka. Tisti z nekaj zaključenimi razredi gimnazije ali realke so pokrili potrebe po urednikih in dopisnikih slovenskega izseljenskega časopisja, glavnega obrambnega zidu pred asimilacijskimi pritiski. Splošni pozivi nekaterih časopisnih urednikov k literarnemu ustvarjanju v materinščini, ki naj bi pripomoglo k ohranjanju slovenske kulture v novi domovini, so padli na plodna tla. Zato ne preseneča, da so Slovenci v ZDA imeli svoje založbe in celo vrsto tiskovnih družb. Med knjižnimi založbami, ki so izdajale tudi izvirna literarna dela slovenskih priseljencev, sta chicaška Prosvetna matica in SNPJ, slednja med drugim v okviru svoje Književne matice in Prosvetne knjižnice, ter clevelandska Ameriška domovina, nekaj knjig pa so avtorji izdali tudi v samozaložbi (npr. priljubljeni pesnik Ivan Zorman). Na področju književnega ustvarjanja Slovencev v ZDA, ki je doživelo največji razcvet prav v obdobju med svetovnima vojnama, so revijalni leposlovniki prispevki prevladovali nad knjižnimi izdajami. To velja tudi za sočasno literarno ustvarjanje slovenskih izseljenskih skupnosti v drugih delih sveta, ki pa se po obsegu in kakovosti ne more primerjati

³⁷ Po drugi svetovni vojni so PSA še naprej zbirale knjige in revije za Slovenijo ter denar za opremo ljubljanske pediatrične klinike in drugih zdravstvenih in invalidskih ustanov v Sloveniji, v devetdesetih letih pa npr. za sanacijo posledic poplav v Sloveniji in za pomoč beguncem v Sloveniji. Leta 1947 so PSA imele 17 krožkov po ZDA, 1950 so dale pobudo za ustanovitev Slovenske izseljenske matice, 1956 so prispevale sredstva za odkup literarne zapuščine Louisa Adamiča itd. (Žitnik 1995: 370–371; Cafnik, Cingerli 1996: 382, 393). Ob okroglih obletnicah Adamičeve smrti so pomagale organizirati simpozije o pisatelju ter še naprej zbirale gmotno pomoč za Slovenijo in Jugoslavijo ob večjih naravnih nesrečah. Leta 2005 so prenehale delovati.

s tedanjo izvirno izseljensko literarno produkcijo slovenskih priseljencev ZDA. Zaradi velikega pomena izseljenskih literarnih objav in najrazličnejših periodičnih publikacij pri ohranjanju slovenske identitete v deželah priselitve bosta izseljensko časopisje in izseljenska književnost obravnavani v posebnih poglavjih.

Še bolj priljubljeni kot prebiranje izvernih izseljenskih leposlovnih del so bili med Slovenci v ZDA njihovi pevski zbori in gledališke skupine. O neverjetno razvejani pevski in igralski dejavnosti lahko beremo v poročilih o dejavnosti društev, objavljenih v njihovi periodiki. Najzgovornejši prerez tedanjega kulturnega življenja slovenske skupnosti v ZDA v zadnjih letih pred drugo svetovno vojno in v prvih letih vojne podaja osrednja kulturna revija ameriških Slovencev, *Cankarjev glasnik* (1937–1943). Aprila in maja 1940 npr. je po različnih krajih Ohia, Illinois, Pensilvanije in Wisconsin po poročilih v tej reviji nastopilo poleg številnih dramskih skupin in različnih solistov na desetine slovenskih pevskih zborov – mešanih, ženskih, moških in mladinskih (Anon. 1940: 264, 293).

Med prvimi so bili ustanovljeni cerkveni zbori, ki so od leta 1890 preraščali v pevška društva. Sledili so jim drugi. Samo clevelandski Slovenci so imeli med svetovnima vojnama devetnajst pevskih zborov in deset dramskih društev. V vseh obdobjih so Slovenci in njihovi potomci v tem mestu formirali več desetih pevskih zborov, med katerimi je velika večina – podobno kot bratske podporne organizacije, njihovo časopisje in skoraj vse druge etnične organizacije in dejavnosti – vidno odražala razklanost glavnine slovenske priseljske skupnosti na dva ideološka tabora, konservativni katoliški na eni strani ter liberalni («svobodomiselni») in socialistični na drugi. Značilen primer sta pevsko društvo Lira, ustanovljeno leta 1912, ki je bilo povezano predvsem s slovenskimi katoličani z avenije St. Clair, in pevsko društvo Zarja, ki je bilo ustanovljeno leta 1916 pod pokroviteljstvom Socialističnega kluba in je tedaj veljalo za vodilni zbor ameriških Slovencev. Zarja se je nato razdelila na samostojno Zarjo in socialistično Zarjo, obe sta še naprej izvajali koncerte in opere. Z lastnimi skupinami so Slovenci v ZDA redno uprizarjali operne predstave od poznih dvajsetih do petdesetih let 20. stoletja. Leta 1940 je iz samostojne Zarje nastala Glasbena matica, ki deluje še danes. Poleg obeh sodi med najdlje aktivna pevška društva clevelandskih Slovencev še društvo Jadran, ustanovljeno leta 1920³⁸ (Susel b. l.; Valenčič 2002; Valenčič, Milharčič Hladnik 2011; Klemenčič 2013: 619–620).

³⁸ Clevelandski Slovenci in njihovi potomci so dali tudi celo vrsto pomembnih imen v politiki mesta in države Ohio. V tridesetih letih 20. stoletja so imeli kar štiri člane v mestnem svetu (Klemenčič 1992; 2001c). Najbolj znan tamkajšnji Slovenec je bil Frank J. Lausche (1895–1990), clevelandski župan v letih 1942–1944, guverner Ohia v letih 1945–1947 in 1949–1957 ter član ameriškega Senata v obdobju 1957–1969.

Zelo priljubljene so bile inštrumentalne in vokalno-inštrumentalne skupine, ki so izvajale slovensko ljudsko ali narodno-zabavno glasbo. Nekateri priseljenci so iz domovine prinesli domača glasbila, kot so harmonika, citre in tamburica, in tako so Slovenci začeli ustanavljati tamburaške skupine, družinske ansamble ipd., ki so se pozneje pogosto razvili v orkestre. Ustanavljali so godbe na pihala, do leta 1920 so nastali prvi slovenski plesni orkestri, njihovi nastopi so privabljali tudi pripadnike drugih etničnih skupin. Za marsikoga so bili plesi v slovenskih dvoranh edina dostopna zabava. »Župnijske dvorane, slovenski domovi in gostilne so postali zabavišna središča« (Valenčič 2002: 169). Slovenske polke in ljudske pesmi so posodabljali s spremljavo bendža ter jih amerikanizirali s plesnimi in džezovskimi priredbami. Prve plošče so posneli že med prvo svetovno vojno, Matt Hoyer je s svojim triom v Clevelandu v letih 1919–1930 posnel več kot sto pesmi. V džezovski glasbi se je uveljavil Irving Fazola (1912–1949), ki je igral klarinet v orkestrih Glenna Millerja, Louisa Prime in Boba Crosbyja. Med potomci slovenskih priseljencev v Clevelandu, kjer so delovale kar tri slovenske harmonikarske delavnice, se je najbolj usidral v splošno kulturno zavest tedanje ameriške družbe priljubljeni avtor in izvajalec slovenskoameriške narodno-zabavne glasbe Frankie Yankovic (1915–1998), ki je bil že v najstniških letih vodja glasbene skupine v tem mestu in ki je predvsem po drugi svetovni vojni postal nacionalno poznan kot »ameriški kralj polke«. Slovenci so se v obdobju med svetovnima vojnama pojavljali tudi v ameriških filmih, med njimi v Ljubljani rojena modernistična plesalka Desha Podgoršek Delteil (1899–1980), ki je zaslovela z značilno koreografijo ter kot kiparski in fotografski model³⁹ (Valenčič 2002; Valenčič, Milharčič Hladnik 2011).

Prve dramske skupine so večinoma nastale iz pevskih zborov, mladinski dramski krožki pa znotraj mladinskih krožkov. Zavertnik (1925) navaja 17 društev, ki so se pred letom 1910 posvečala (tudi) dramski dejavnosti, nekatera le krajši čas. Med svetovnima vojnama so ustanovili več dramskih društev in odsekov, ki so bila bolj dolgoživa: Ivan Cankar (1919–1955, društvo je formalno obstajalo do 1962), Lilija (ust. 1919), ki je bila v devetdesetih letih 20. stoletja še vedno aktivna, saj so se ji po drugi svetovni vojni pridružili novi priseljenci in pozneje njihovi potomci, ter društvo Anton Verovšek (1924–1955), vsa v Clevelandu in okolici. Tu je delovala še cela vrsta drugih dramskih društev.⁴⁰ Večina je bila ideološko

³⁹ Med drugim je pozirala priznani kiparki Harriet Whitney Frishmuth (1880–1980) in tedaj slavnemu fotografu Nickolasu Murayu.

⁴⁰ Grill (1979: 426) poleg teh omenja še naslednja dramska društva v Clevelandu in okolici (Collinwood, Euclid): Triglav, Lunder-Adamič, Adrija, Cvet, Balkan, Naša zvezda, Iskra in dramske odseke treh tamkajšnjih socialističnih klubov.

nekoliko manj razpoznavna od drugih društev; izjema so bili dramski odseki socialističnih klubov (najpomembnejši je bil dramski odsek kluba št. 1 Jugoslovanske socialistične zveze iz Chicaga, ustanovljen že v prvih letih 20. stoletja), ki so pogosto uprizarjali politično angažirane predstave, in npr. clevelandski Pasijonski klub, ki se je omejeval na religiozno vsebino – v letih 1930–1951 je večkrat uprizoril Pasijon Frana Saleškega Finžgarja. Nekatera dramska društva, denimo društvo Anton Verovšek, so imela zelo pester repertoar, sestavljen iz izvirnih dram, dramskih priredb proznih del, otroških iger, operet in veseloiger. Najambicioznejše je bilo dramsko društvo Ivan Cankar, ki je uprizarjalo dela več slovenskih klasikov (Cankarja, Levstika) ter številnih ameriških in evropskih avtorjev (Wilda, Tolstoja, Nušića ...), pa tudi izvorna dela slovenskih priseljencev (Andreja Kobala, Etbina Kristana). Društvo je uprizarjalo tudi angleške gledališke predstave ter med drugim Cankarjevo *Pohujšanje v dolini šentflorjanski* v angleškem prevodu Anthonyja J. Klančarja. Že samo v prvih petih sezonah je društvo izvedlo kar 50 različnih produkcij. V dvajsetih letih je slovenska igralka, režiserka in pedagoginja Avgusta Danilova na svojem drugem obisku ZDA sodelovala v skupini in ji nudila vsestransko strokovno pomoč. Odmevne so bile tudi nekatere predstave mladinskih dramskih skupin, čeprav je treba priznati, da kredibilne gledališke kritike v slovenskem izseljenskem časopisju ni bilo (Petrič 2001: 111–117; Zavertnik 1925: 427; Grill 1979: 426; Cafnik, Cingerli 1996: 383; Susel b. l.; Valenčič 2002: 174).

Na področju slikarstva, kiparstva in arhitekture so se v ameriški kulturi uveljavili zlasti slikar Gregor Perušek oz. Harvey Gregory Prusheck (1887–1940), ki je bil krajši čas predsednik Zveze chicaških umetnikov in ki je leta 1931 v Clevelandu ustanovil Jugoslovansko šolo modernih umetnosti; arhitekt Ivan oz. John Jager (1871–1959), najbolj znan po prispevku k načrtu za urbanistično ureditev Minneapolisa iz leta 1906; oblikovalec keramike Paul Bogatay (1905–1972), čigar dela so še danes razstavljena v mnogih ameriških muzejih; ter vodilni avtor in režiser risank pri studiih MGM Michael Lah (1908–1995), ki se je uveljavil v štiridesetih in petdesetih letih prejšnjega stoletja (*Stelè* 2013; Pajsar 2005; Mesesnel 2013; Valenčič, Milharčič Hladnik 2011; Klemenčič 2013: 620).

V slovenski tvarni kulturni dediščini v ZDA prevladujejo cerkve in poslopja slovenskih narodnih domov, ki so jih slovenski priseljenci, kot smo že omenili, zgradili v vseh večjih slovenskih naselbinah. Pomembne so tudi cerkvene poslikave križevega pota s slovenskimi podnapisi. V cerkvi sv. Jožefa v Leadvillu v Coloradu, najvišje ležečem mestu v ZDA (3.094 m n. m.), jih je tedanji župnik Jurij Trunk kar sam naslikal v letih 1927–1928. Med slovenskimi narodnimi domovi, katerih gradnja je dosegla višek med svetovnima

vojnama, je največji in najznačilnejši na aveniji St. Clair v Clevelandu; odprt je bil leta 1924. Prvi slovenski muzej je bil odprt v Clevelandu v štiridesetih letih 20. stoletja. Slovenska tvarna kulturna dediščina v ZDA vključuje tudi precej spomenikov in kipov, kakršni so npr. v že omenjenem Slovenskem (tedaj Jugoslovanskem) kulturnem vrtu v clevelandskem Collinwoodu. Nekateri spomeniki, povezani s Slovenci v ZDA, so bili postavljeni že pred prvo svetovno vojno. Tako so npr. leta 1911 na pokopališču v Trinidadu v Koloradu postavili spomenik 35 slovenskim in hrvaškim smrtnim žrtvam rudarske nesreče. K tvarni kulturni dediščini sodijo tudi dokumentarni filmi, posneti v slovenski skupnosti med svetovnima vojnama. Anton Grdina, slovenski poslovnež iz Clevelanda, in Božidar Jakac, ki je v letih 1929–1930 prepotoval ZDA od vzhoda do zahoda, sta avtorja večine dokumentarnih filmskih posnetkov kulturnega, verskega, družabnega in gospodarskega življenja slovenskih priseljencev v ZDA⁴¹ (Valenčič 2002; Klemenčič 2001b; Tršan 2001: 181).

Šport

Pomembno mesto v društvenem življenju priseljskih skupnosti so zavzele športno-rekreativne dejavnosti, ki so lahko privabile v društva tudi mlade. Slovenci v ZDA so že konec 19. stoletja ustanavljali ekipe društev Sokol in Orel, ki so bila po vzoru tovrstnih društev v stari domovini tesno povezana z utrjevanjem pripadnosti slovenstvu. Tudi v vseh osrednjih bratskih podpornih organizacijah Slovencev v ZDA so športna društva pomagala ohranjati občutek pripadnosti slovenski skupnosti med mladino. Športne sekcije so večinoma promovirale športe, ki so bili priljubljeni v ZDA, npr. baseball, košarko in kegljanje, od doma pa so priseljenci prinesli ljubezen do balinanja, smučanja, nogometa, lova idr. Prva slovenska baseball moštva so nastala že leta 1900. Uspešni športniki, člani posamezne priseljske skupnosti, so med rojaki v ZDA zbudili ponos in utrjevali njihovo etnično identiteto, zato je etnični tisk redno poročal o njihovih uspehih.⁴² Zlasti proti koncu tridesetih let je bilo v številnih društvih čutiti vse več poudarka na športu in rekreaciji. Clevelandska federacija društev SNPJ je npr. leta 1938 uredila rekreacijski center s športnimi igrišči in plesno dvorano v Kirtlandu (Ohio), ki še danes deluje (gl. SNPJ Farm). Podobna rekreacijska središča društev so pozneje nastala v drugih krajih ZDA (Klemenčič 1996: 25; Valenčič 2002).

⁴¹ Med filmi Božidarja Jakca sta *Cleveland, Ohio, dom 30.000 Slovencev* (1930) in *Cleveland* (1930), med filmi Antona Grdine pa *Slovenski izseljenci v ZDA* (1929), *Slovenski izseljenci v ZDA* (1930) in *Prvi slovenski kongres v Clevelandu* (1935) (Tršan 2001: 182).

⁴² Med njimi je treba omeniti Dorothy Kamenshek (1925–2010), ki je leta 1943 postala najboljša igralka v vseameriški dekliški profesionalni baseball ligi in ki je navdihnila upodobitev junakinje filma *A League of Their Own*; v filmu jo je upodobila Geena Davis (Valenčič, Milharčič Hladnik 2011).

Pomoč stari domovini v času prve in druge svetovne vojne

Ameriški Slovenci so po vstopu ZDA v prvo in drugo svetovno vojno izkazali veliko mero ameriškega domoljubja. Številni člani slovenskih organizacij so se v letih obeh vojn pridružili ameriškim oboroženim silam, delali v tovarnah orožja ipd. Mnogo ameriških Slovencev je v bojih izgubilo življenje, med njimi v času druge svetovne vojne 64 članov SNPJ (Vovko 2009: 152). Tako kot bratske organizacije drugih narodov so tudi slovenske podporne jednote namenjale velik del sredstev za nakup vojnih obveznic in agitirale med člani za njihov nakup. Ob tem pa je bila glavna njihove organizirane dejavnosti v času obeh svetovnih vojn usmerjena v skrb za staro domovino. V zgodovini organiziranosti slovenskih priseljencev in njihovih potomcev v ZDA predstavljata obe svetovni vojni najizrazitejša vrhunca njihove politične in humanitarne angažiranosti, manifestiranja njihove etnične identitete in sočasnega povezovanja z drugimi jugoslovanskimi narodi.

V prizadevanjih, da bi bila poveljna Jugoslavija federativna republika in ne kraljevina ter da bi bile njene meje čim bolj usklajene z mejami etničnega ozemlja Slovencev in drugih jugoslovanskih narodov, se je v ZDA formiralo več slovenskih in jugoslovanskih organizacij – v času prve svetovne vojne Slovensko in nato Jugoslovansko republičansko združenje (JRZ) ter med drugo svetovno vojno Slovenski ameriški narodni svet (SANS) in Združeni odbor južnoslovanskih Američanov (ZOJSA). To gibanje je med Slovenci v ZDA v času prve vojne vodil Etbin Kristan,⁴³ v času druge pa je bil poleg Kristana glavni pobudnik politične akcije pisatelj Louis Adamič, ki je veljal za najširše uveljavljeno osebnost od vseh slovenskih Američanov. Vse tri organizacije so bile tudi zelo uspešne pri zbiranju gnotne pomoči za staro domovino. Pri širjenju jugoslovanske ideje v ZDA je v obeh obdobjih odigrala pomembno vlogo tudi Jugoslovanska socialistična zveza z najširšim spektrom dejavnosti.

Slovenci v ZDA so se že zgodaj vključili gibanje za ustanovitev jugoslovanske države. 10.–11. marca 1915 se je na 1. jugoslovanski narodni skupščini v Chicagu zbralo 468 delegatov jugoslovanskih organizacij in kolonij iz ZDA in Kanade. Sprejeli so resolucijo za združitev Jugoslovancev v skupno državo (vključno s Srbijo in Črno Goro) in izvolili jugoslovanski Narodni odbor. Naslednja skupščina je bila v Pittsburghu, na njej je bil izvoljen Jugoslovanski narodni svet (Čizmić 1974). Seveda je v času obeh vojn obstajala znotraj slovenske skupnosti v ZDA tudi nasprotna struja, ki je bila v določenem delu bolj naklonjena

⁴³ Politik, pisatelj in dramatik Etbin Kristan (1867–1953) je do leta 1914 vodil Jugoslovansko socialdemokratsko stranko. Med prvo svetovno vojno in nato še tri desetletja (1921–1951), po krajši vrnitvi v domovino leta 1920, ko je bil izvoljen v ustavodajno skupščino, a se je mandatu odrekel, je deloval v ZDA kot pisatelj, novinar in urednik ter gonilna sila politične akcije slovenskih Američanov v času obeh svetovnih vojn.

monarhični ureditvi države. Dejavní so bili proavstrijsko usmerjeni ameriški Slovenci (in Hrvati), vendar ti niso ustanovili svoje organizacije. Del slovenske in hrvaške duhovščine je namreč nasprotoval rušenju Avstro-Ogrske in zavračal politične programe za skupno državo z drugimi južnimi Slovani. Vendar so se politične in humanitarne organizacije za podporo stari domovini večinoma zavzemale za skupno jugoslovansko državo in za povojno samoodločbo jugoslovanskih narodov glede njihove državne ureditve.

Med prvo svetovno vojno sta tako stališče zavzemali Slovenska liga, ustanovljena v začetku leta 1915 (vodil jo je Frank Sakser iz New Yorka), in njena naslednica, Slovenska narodna zveza (SNZ), ustanovljena 11. novembra 1917 v Clevelandu. Obe sta sodelovali z Jugoslovanskim odborom, katerega predstavniki so prišli v ZDA leta 1916, med drugim zato, da bi spodbudili zbiranje podpisov za peticijo proti italijanskim zahtevam po delih slovenskega etničnega ozemlja. Liga in nato SNZ sta organizirali shode, objavljali izjave in peticije ter zbirali gmotno pomoč za rojake v stari domovini. Pod vplivom demokratičnih idealov federativne politične ureditve ZDA se je večina ameriških Slovencev bolj navduševala za federativno kot za centralistično jugoslovansko državo, mnogi so favorizirali zvezno republiko (Klemenčič 1987: 85–139; Čizmić 1974).

Jugoslovansko republičansko združenje je nastalo z združitvijo Slovenskega republičanskega združenja (SRZ), ustanovljenega v Chicagu leta 1917, in Hrvaškega republičanskega združenja, ustanovljenega leta 1918. SRZ je bilo na terenu zelo uspešno, v slovenskih naselbinah po vseh ZDA je imelo številne podružnice. Med njegovimi glavnimi cilji je bilo širjenje ideje o jugoslovanski federativni republici med ameriškimi Slovenci in v širši ameriški javnosti. Združenje je poleg denarja za politično akcijo zbiralo finančna sredstva in drugo materialno pomoč za rojake v stari domovini. Od jeseni 1918 si je JRZ poudarjeno prizadevalo za ugodno rešitev mejnega vprašanja – v zvezi s tem je ob kapitulaciji Avstro-Ogrske poslalo Woodrowu Wilsonu spomenico. Podoben namen je imela resolucija, ki jo je podpisalo 25.000 jugoslovanskih Američanov in ki jo je senatnemu odboru za zunanje zadeve predstavila njihova skupna delegacija. Pomembno vlogo pri apelih ameriški administraciji za pravično rešitev jugoslovanskega vprašanja in meja nove države je odigral tudi izumitelj Mihajlo Pupin, predsednik Zveze zedinjenih Srbov Sloga (Klemenčič 1987: 130–134). Predstavniki dvanajstih jugoslovanskih izseljenskih organizacij so bili jeseni 1919 sopodpisniki »Apela predsedniku i narodu SAD u odbranu jugoslavenskog naroda«, v katerem med drugim poudarjajo nevarne posledice, ki bi jih imela priključitev slovenskega Primorja Italiji (Klemenčič 1987: 131–132). JRZ je delovalo do leta 1924; med drugo

svetovno vojno so bila njegova sredstva dodeljena Slovenskemu ameriškemu narodnemu svetu, ki je v mnogih pogledih nadaljeval njegovo poslanstvo.⁴⁴

Po prvi svetovni vojni se je sodelovanje med različnimi strujami slovenskih in jugoslovanskih Američanov v prizadevanjih za pravično rešitev koroškega in primorskega vprašanja še naprej krepilo. Pretežno katoliško usmerjena Slovenska narodna zveza, ki je Jugoslovanskemu republičanskemu združenju sicer v številnih člankih očitala boljše vizem, je z njim vendarle tesno sodelovala v akcijah proti izročitvi jugoslovanskih pokrajin Italiji (gl. npr. Anon. 1918) in pri pošiljanju pomoči rojakom v stari domovini. Sredstva so zbirali tudi župniki, posamezne podporne jednote in druge organizacije, ki so bile kritične do delovanja JRZ in so dajale za zgled zbiralne akcije ameriških prijateljev Jugoslavije pod okriljem ameriškega dobrodelnega sklada za Jugoslavijo, imenovanega American Yugoslav Relief (Chicaški Slovenci na noge 1919: 5; The »American Yugoslav Relief« – Kaj je to? 1919: 4; anon. 1919a: 1). Na humanitarnem področju je odigrala pomembno vlogo kulturna dejavnost, tako je npr. Zveza jugoslovanskih žena in deklet prek svojih podružnic zbirala sredstva z dobrodelnimi dramskimi predstavami in glasbenimi nastopi (Odbor 1919: 3).

Čeprav se je zanimanje slovenskih Američanov za dogajanje v stari domovini v poznejšem povojnem obdobju nekoliko umirilo, ga je leta 1934 znova spodbudil Louis Adamič z objavo svoje uspešnice *The Native's Return* (Vrnitev v rodni kraj), v kateri je med drugim napadel diktaturo kralja Aleksandra in napovedal njegovo bližnjo smrt, kar se je uresničilo z atentatom na kralja v Marseillu 9. oktobra 1934. Adamič je v knjigi kritiziral tudi srbsko zatiranje drugih narodov v tedanji kraljevini Jugoslaviji. Podoben učinek je imela objava knjižice *Struggle*, Adamičevega prevoda poročila Edvarda Kardelja o mučenju političnih jetnikov v zaporih Kraljevine Jugoslavije. Obe knjigi sta bili v Jugoslaviji prepovedani, za obe je režim kralja Aleksandra uvedel stroge zaporne kazni za prodajo in celo za posedovanje (Grill 1979: 191). Kljub prepovedi je bilo v Jugoslaviji zanimanje za obe knjigi veliko. Med drugo svetovno vojno je bila knjiga *The Native's Return* znova ponatisnjena in razdeljena ameriškim vojakom, ki so odhajali na jugoslovanska bojišča. Tudi knjižica *Struggle* ni ostala brez odmeva. Društvo za zaščito političnih ujetnikov se je odzvalo s spomenico, poslano tedanjemu poslaniku Kraljevine Jugoslavije v ZDA Leonidu Pitamicu, v kateri odločno obsoja kruto policijsko ravnanje in nečloveško mučenje jugoslovanskih političnih zapornikov, zlasti takrat ilegalnih komunistov, v beograjski Glavnjači in drugih

⁴⁴ Za več informacij o političnem delovanju in humanitarnih akcijah slovenskih Američanov v korist stare domovine med prvo svetovno vojno in po njej ter o njihovem sodelovanju s pripadniki drugih jugoslovanskih narodov v ZDA gl. npr. Klemenčič 1987: 85–139 in Švent 2009.

zaporih po državi. Spomenico so podpisali najuglednejši ameriški književniki (Žitnik Serafin 2011b). Vse te informacije so vplivale na poznejšo večinsko opredelitev slovenskih in jugoslovanskih Američanov proti jugoslovanski vladi v izgnanstvu in za partizansko gibanje v okupirani Jugoslaviji.

Najprej pa so se slovenski izseljenci ob napadu na Jugoslavijo odzvali s humanitarno dejavnostjo. Že 19. aprila 1941 so predstavniki slovenskih bratskih podpornih organizacij, tako liberalno kot katoliško usmerjenih, na pobudo Ameriške bratske zveze v Chicagu ustanovili Jugoslovanski pomožni odbor – slovensko sekcijo (JPO-SS) z namenom, da bi ta usklajeval zbiranje materialne pomoči za staro domovino.⁴⁵ Za predsednika so izvolili Vincenta Cainkarja, predsednika SNPJ, druge vodilne funkcije pa so dodelili vodilnim predstavnikom in predstavnicam večine ustanovnih članic. Do konca vojne je JPO-SS, ki je imel po slovenskih poselitvenih središčih kmalu svoje podružnice, zbral bodisi na veselicah in drugih prireditvah bodisi neposredno od ustanovnih članic 80.000 dolarjev. 10. maja 1941 so predstavniki slovenskih, hrvaških in srbskih podpornih organizacij poskusili uskladiti zbiranje denarja za rojake v stari domovini s formalno ustanovitvijo Jugoslovanskega pomožnega odbora, sestavljenega iz slovenske, hrvaške in srbske sekcije, vendar ta poskus koordinirane akcije zaradi notranjih nasprotij ni bil učinkovit. Sekcije so zbirale sredstva vsaka zase, povezovanje med njimi pa je bilo šibko. Sočasno je potekala akcija zbiranja pomoči pod okriljem Zveze slovenskih župnij, vodila sta jo patra Kazimir Zakrajšek in Bernard Ambrožič. Akcija je bila odraz simpatije z interesi slovenskega klerikalnega vodstva znotraj jugoslovanske vlade v izgnanstvu. Zveza je v celoti zbrala prek 40.000 dolarjev, ki jih je poslala škofu Gregoriju Rožmanu v Ljubljano. To je med ameriškimi Slovenci povzročilo nezadovoljstvo, ne le med socialisti in liberalci, ampak tudi med nekaterimi katoliki, ki so bili prepričani, da je to v času okupacije posredna pomoč Hitlerju (Klemenčič 1987: 166–171; Čizmić 1998: 19).

Hkrati s slovenskimi in drugimi južnoslovanskimi Američani so že med vojno zbirali sredstva za pomoč Jugoslaviji tudi drugi podporniki Jugoslavije v ZDA, predvsem v okviru sklada United Yugoslav Relief Fund of America (UYRF), ki je bil s posredovanjem Konstantina Fotića, tedanjega poslanika Kraljevine Jugoslavije v Washingtonu, ustanovljen poleti 1942 in je deloval pod pokroviteljstvom organizacije American Friends of Yugoslavia

⁴⁵ Poleg ABZ so bile na ustanovnem sestanku zastopane SNPJ, KSKJ, Slovenska svobodomiselna podporna zveza, Jugoslovanska podporna zveza Sloga, Zapadna slovenska zveza in Slovenska ženska zveza ter korespondenčno SDZ iz Clevelanda (Klemenčič 1987: 166–167).

(ust. aprila 1941) s sedežem v New Yorku. Sklad je izvajal akcije s soglasjem posebnega nadzornega odbora, imenovanega President's War Relief Control Board, ki ga je ustanovila ameriška vlada za nadzor nad humanitarno dejavnostjo in ki je organizacijam in društvom podeljeval dovoljenja za zbiranje materialne pomoči ter jih spodbujal k združevanju v večje, skupne humanitarne organizacije. Že samo v letih 1943–1944 je UYRF nakupil in odposlal prizadetim Jugoslovanom v domovini in po begunskih taboriščih v drugih državah za skoraj dva milijona ameriških dolarjev različne pomoči (United Yugoslav Relief Fund b. l.: 2–4; Lees 2007: 173; Čizmić 1998: 19).

Petega in šestega decembra 1942 so predstavniki vseh političnih struj med ameriškimi Slovenci na Slovenskem narodnem kongresu v Clevelandu ustanovili Slovenski ameriški narodni svet (SANS) s sedežem v Chicagu, ki je deloval v več smereh: za priznanje glavne vloge partizanske vojske v boju proti okupatorju, za avtonomno zedinjeno Slovenijo v povojni demokratični federativni republiki Jugoslaviji in za zbiranje materialne pomoči stari domovini. Za prvega predsednika so izvolili Etbina Kristana, za častnega predsednika Louisa Adamiča, za podpredsednika Marie Priland in Janka Roglja; v preostale funkcije so izvolili patra Kazimirja Zakrajška, Josepha Zalarja iz KSKJ in Mirka Kuhlja. SANS se je kmalu opredelil proti jugoslovanski begunski vladi v Londonu, katere interese je v letih 1941–1943 zastopal Jugoslovanski informacijski center v New Yorku.⁴⁶ Že v prvem letu je SANS po slovenskih naseljih v ZDA ustanovil 90 podružnic, skupno pa 117. Te so zbirale denar, hrano in obleko ter organizirale dobrodelne družabne in kulturne prireditve za pomoč Sloveniji. Po koncu vojne je SANS agitiral za priključitev Trsta, slovenskega Primorja in Istre k Jugoslaviji. Čeprav so znotraj Sveta obstajala nesoglasja, je bil SANS najenotnejša politična organizacija Slovencev v ZDA⁴⁷ (Žitnik 1998: 56; Molek I. 1979).

Louis Adamič je 19. decembra 1942 v časopisu *Saturday Evening Post* objavil članek, v katerem je orisal boj jugoslovanskih partizanov proti okupatorju ter predstavil več novih dejstev o delovanju četnikov pod vodstvom Draže Mihailovića. Prodor teh informacij v ameriško javnost je pomenil začetek rušenja mita o narodnem junaku Draži Mihailoviću kot glavnemu voditelju odpora v okupirani Jugoslaviji. To je bil hkrati povod za nadaljnjo politično polarizacijo slovenske skupnosti v ZDA, njenih organizacij in tiska, saj se je ena

⁴⁶ Za oris delovanja tega centra gl. Klemenčič 1987: 205–213.

⁴⁷ SANS je največ materialne pomoči prispeval slovenskim zdravstvenim ustanovam v letih 1947–1950, kupil opremo za ljubljansko Pediatrično kliniko ipd. (Žitnik 1998: 56). Za več podrobnosti o delovanju SANS gl. Klemenčič 1987: 214–267.

stran vse bolj nagibala k podpori Osvobodilne fronte in Narodnoosvobodilne vojske pod Titovim vodstvom, druga stran pa je svarila pred komunistično prevlado v partizanskem gibanju. SANS je odločno podprl Adamiča pri razkritju Mihailovičevih povezav z okupatorjem in se opredelil za podporo partizanskemu odporu, zaradi česar je odstopil glavni tajnik Kazimir Zakrajšek.⁴⁸

Devetnajstega junija 1943 so se predstavniki ameriških Slovencev, Hrvatov in Srbov sestali v Pittsburghu in ustanovili koordinacijski odbor jugoslovanskih organizacij v ZDA, Združeni odbor južnoslovanskih Američanov – ZOJSA (United Committee of South-Slavic Americans – UCSSA); za predsednika so imenovali Louisa Adamiča. Odbor si je prizadeval za enotnost južnoslovanskih Američanov v boju za demokracijo in proti fašizmu, moralno in materialno podpora partizanski vojski v Jugoslaviji ter razkritje namena prevladujoče skupine v jugoslovanski vladi v Londonu, da v Jugoslaviji na novo vzpostavi vojaško diktaturo. Ko so decembra 1943 po radiu Svobodna Jugoslavija v ZDA izvedeli za sklepe drugega zasedanja AVNOJ-a, jih je ZOJSA nemudoma podprl. Objave jugoslovanskega partizanskega tiska je ZOJSA razdeljeval jugoslovanskim časopisom v ZDA in Kanadi, o delu ZOJSA pa je poročalo partizansko časopisje (Lees 2007: 190; Klemenčič 1987: 252–255). Marca 1944 je Adamič iz zdravstvenih razlogov odstopil z mesta predsednika Združenega odbora, nasledil ga je znani hrvaškoameriški violinist Zlatko Baloković.

Decembra 1944 je bil na Adamičevo pobudo ustanovljen War Relief Fund of the Americans of South Slavic Descent, dobrodelni sklad, ki je do prenehanja delovanja leta 1949 zbral denar in drugo materialno pomoč za Jugoslavijo v skupni vrednosti okoli 3.260.000 dolarjev (Čizmić 1992: 224; 1998: 19). Jeseni 1945 je upravljanje sklada prevzel American Committee for Yugoslav Relief – ACYR, ki sta ga vodila Adamič in Baloković in ki je vključil v bazo darovalcev tudi Američane, ki niso bili slovanskega porekla. Častna predsednica je bila Eleanor Roosevelt, med sponzorji so bili Thomas Mann, Eugene O'Neill, Elmer Rice, Yehudi Menuhin, Orson Welles, Edward G. Robinson idr. (Žitnik 1992b: 32). Do leta 1949 je bilo s pomočjo sklada v Jugoslavijo poslano za več kot 20.000.000 dolarjev

⁴⁸ Negativne odzive nekaterih voditeljev katoliških v ZDA Slovencev na Adamičevo politično akcijo v podporo partizanskemu gibanju obravnava v obsežnem članku Bogdan C. Novak (1994). Novak je bil tudi sam kritičen do Adamičevih stališč in aktivnosti med drugo svetovno, čeprav priznava, da je pisatelj upal, da bo v Jugoslaviji »prišlo do kompromisa med ameriško demokracijo in ruskim komunizmom. Če povzamejo po vsakem sistemu, kar je najboljšega, in to uvedejo v Jugoslaviji, bo ta postala nekakšen ideološki most med Rusijo in Zahodom« (Novak 1998: 82). Med kritiki Adamičevega političnega delovanja med drugo svetovno vojno sta tudi Ivan Molek (1979: 223–224, 264–256, 274–277, 280–281) in Andrej Kobal (1975: 256–271).

pomoči (Klemenič 1987: 272). Adamičeva akcija je pripomogla tudi k temu, da je Jugoslavija kljub hladni vojni prejela pomoč UNRRE.⁴⁹

Povezovanje z ameriškimi Hrvati in Srbi v skupnih humanitarnih akcijah za pomoč Jugoslaviji je Slovence v ZDA na eni strani dodatno spodbujalo k sodelovanju, na drugi pa razdvajalo, saj so se mnogi (tudi nekateri vodilni v teh akcijah, npr. Janko Rogelj in Anna Praček Krasna) bali, da njihova z veliko mero prizadevnosti in požrtvovalnosti zbrana sredstva ne bodo dosegla rojakov v stari domovini, temveč bodo poniknila neznano kje, kot se je v nekaterih primerih že pripetilo (Žitnik 1992b: 32–33). Kljub temu pa širši pogled na dogajanje v slovenski skupnosti v ZDA potrjuje, da je v okviru zbiranja materialne pomoči za staro domovino – denarja, zdravil, oblek, hrane itd. – ter v podpori jugoslovanskim narodom pri njihovih prizadevanjih za pravičnejše meje v času obeh svetovnih vojn in v prvih povojnih letih prišlo do uspešnejšega sodelovanja v skupnih akcijah ter večje mere enotnosti politično sprtih delov slovenske skupnosti v ZDA kot pa v vseh preostalih obdobjih skupaj.

Kanada

Prve oblike etnične organiziranosti Slovencev v Kanadi so predstavljala posamezna lokalna društva, ki so bila vključena v osrednje bratsko-podporne organizacije s sedežem v ZDA, predvsem SNPJ in KSKJ. Zavertnik (1925: 548) navaja, da je imela SNPJ leta 1923 štiri društva v Kanadi, in sicer dve v Alberti in dve v Britanski Kolumbiji, skupno število članov je bilo 186. Poleg tega je imela tedaj v Sault Sainte Marie v Ontariu svoje društvo še Slovensko-hrvaška zveza (prav tam), pozneje je imela v Kanadi nekaj društev tudi Zapadno slovanska zveza s sedežem v ZDA (Trebše Štolfa 2001: 211). Najrednejši stiki med Slovenci v obeh državah so torej potekali v okviru skupnih bratskih organizacij oziroma podpornih jednot ter v okviru skupne duhovniške službe, saj so od srede tridesetih let rojake v Kanadi obiskovali

⁴⁹ Adamič je bil kljub temu da je bila njegova fizična prisotnost med ameriškimi Slovenci bolj izjema kot pravilo, osrednja osebnost v njihovem javnem življenju. O tem pričajo številne omembe Adamiča in cela poglavja, posvečena pisatelju, v avtobiografijah najpomembnejših kulturnih delavcev v slovenski skupnosti v ZDA. O Adamičevem delovanju v SANS in ZOJSA piše med drugim Ana Praček Krasna (1978: 226–227; 1980: 233), o tem je tudi veliko podatkov v korespondenci med Adamičem in Jankom Rogljem (Žitnik 1992b: 27–36). Podatek, da je bil Adamič član SNPJ in ABZ, najdemo v intervjuju Janje Žitnik s članom ameriškega kongresa Johnom Blatnikom (Žitnik 1992b: 62), o njegovem kratkotrajnem članstvu v Socialistični stranki v Kaliforniji v zgodnjih dvajsetih letih 20. stoletja pa v njegovi korespondenci z Ivanom Molkom (Christian 1996: 83). Od ameriških Slovencev se Adamiča v svojih avtobiografijah spominjajo Ana Praček Krasna (1978; 1980), Vatroslav Grill (1979), Ivan Molek (1979) in Andrej Kobal (1975), od slovenskih sodobnikov v Jugoslaviji pa npr. Edvard Kocbek (1986), Mira Mihelič (1985) in Aleš Bebler (1981).

slovenski franšiskani iz Lemonta pri Chicagu. Nekaj je bilo tudi trajnejših čezmejnih selitev, ne le v smeri iz ZDA v Kanado, ampak tudi obratno.⁵⁰

Leta 1933 je so člani slovenskega kluba Pipa v rudarskem mestu Kirkland Lake v Ontariu ustanovili Kanadsko-slovensko podporno društvo, prvo slovensko bratsko društvo s sedežem v Kanadi. Že ob ustanovitvi je štelo prek 90 članov. Leta 1940 je iz njega nastala Vzajemna podporna zveza Bled / Bled Mutual Benefit Society oz. njen odsek št. 1 – Bled. Med drugo svetovno vojno je bilo v različnih krajih Ontaria, Quebecka, Britanske Kolumbije in Alberte ustanovljenih še 14 odsekov Vzajemne podporne zveze Bled, ki še vedno deluje s sedežem v Beamsvillu v Ontariu.⁵¹ Leta 1944 je Zveza štela prek 500 članov (leta 1960, na vrhuncu, pa nekaj čez 800). Uvodni in edini nespremenljivi člen pravil je vsem članom zagotavljal individualno svobodo verskih in političnih prepričanj, zaradi česar znotraj Zveze ni bilo prostora za verske ali politične aktivnosti. Pač pa je Izvršni odbor Zveze lahko imenoval začasne ali stalne odbore za področje družabnega življenja, športa in zabave. Med drugo svetovno vojno so tudi v Kanadi slovenski izseljenci ustanavljali organizacije, zveze in odbore za pomoč rojakom v okupirani Sloveniji, po vojni pa za njeno obnovo (Trebše Štolfa 1996: 243–256; 2001: 211–214; Jurak 1999: 316–317; Genorio 1992: 343–345).

V Kanadi so se v času med svetovnima vojnoma rojevala različna kulturna društva, obstajale so tudi samostojne gledališke skupine in pevski zbori. Leta 1927 je bilo v Windsorju v Ontariu ustanovljeno kulturno društvo Lira, imelo je pevski zbor, dramsko sekcijo in prvo slovensko knjižnico v Kanadi. Njihove nastope so obiskovali tudi pripadniki drugih slovanskih narodov (Kocjančič 1998: 150). Leto dni pozneje je bilo tu ustanovljeno še Slovensko kulturno društvo Zvon, med drugo svetovno vojno, leta 1943, pa Slovensko pevsko društvo Zvon. Tudi v mestu Kirkland Lake v Ontariu je v začetku tridesetih let obstajalo več slovenskih skupin in društev, od že omenjenega družabnega kluba Pipa, ustanovljenega 1932, prek dramske skupine, ki je že leta 1933 uprizarjala Linhartovo Županovo Micko in komedijo Trije tički, do Pevskega društva Triglav, ustanovljenega leta 1933 (samo v njegovem mladinskem zboru je bilo kar 30 članic in članov). Društvo je uspešno delovalo tri desetletja, leta 1935 se mu je pridružila dramska skupina, od leta 1938 pa je imelo tudi slovensko knjižnico. Tretje mesto, kjer je še pred drugo svetovno vojno obstajalo slovensko kulturno društvo, je bilo Sudbury v Ontariu; tu je delovalo Pevsko društvo Vigred (od 1936).

⁵⁰ Po uradnem popisu prebivalstva v ZDA leta 1910 je bilo že tedaj 106 ameriških Slovencev rojenih v Kanadi (Jurak 1999: 313).

⁵¹ Gl. <http://www.bled.ca/>.

Slovenske župnije, prosvetna društva, šole in dopolnilni pouk slovenskega jezika ter bolj organizirano športno dejavnost so slovenski izseljenci in njihovi potomci v Kanadi razvili šele v obdobjih po drugi svetovni vojni⁵² (Genorio 1989; Trebše Štolfa 2001: 214; 1996: 246).

JUŽNA AMERIKA

Argentina

V Argentini so Slovenci začeli ustanavljati društva po prvi svetovni vojni. Že med vojno je bila v podporo ideji o ustanovitvi skupne države južnih Slovanov ustanovljena Jugoslovanska narodna obrana – JNO – s sedežem v Čilu in Centrom za Južni Atlantik v Beunos Airesu. Ta je usklajeval delo članov v Argentini, Braziliji in Urugvaju in izdajal večjezično glasilo *Jadran*.⁵³ V istem času so v Južni Ameriki obstajale skupine Hrvatov in Črnogorcev, predvsem pomorščakov in trgovcev, ki so že tedaj imeli več skupnih društev in organizacij. Ob koncu vojne je skupina zavednih slovenskih izobražencev, ki so se priselili v Argentino malo pred prvo svetovno vojno, v okviru JNO ustanovila odsek Slovenija (1919–1925), zlasti z namenom, da bi prek njega in glasila *Jadran* protestirali proti izročitvi Primorske in dela Notranjske Italiji. Jedro te skupine so tvorili Ciril Jekovec, Gabrijel Brinšek, France Krašovec, Bogomil Žnidaršič in poznejši antropolog Janez Benigar⁵⁴ (Brecelj 1992: 167; Mislej, Jurak 1995: 16).

V Buenos Airesu, kjer je bilo Slovencev največ, so se v letih med svetovnjima vojnama formirali trije slovenski politični tabori; največjega je vodila levo usmerjena skupina, ki je leta 1925 ustanovila Delavsko kulturno društvo Ljudski oder; drugi, levosredinski, se je zbiral okrog Slovenskega prosvetnega društva 1, ki je bilo ustanovljeno leta 1929 in ki je v naslednjih letih odprlo dve podružnici v drugih mestih; tretji tabor, od leta 1930 povezan v

⁵² Po drugi svetovni vojni so v Kanado prihajali slovenski lazaristi, ki so tam začeli ustanavljati slovenske župnije. V petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja so bile ustanovljene v Torontu, New Torontu, Winnipegu, Montrealu in Hamiltonu (Jurak 1999: 321). Med kanadskimi Slovenci se je na lestvici rimskokatoliških cerkvenih nazivov najvišje povzpел torontski nadškof kardinal Alojzij Ambrožič (roj. 1930 v Gaberju v Sloveniji, u. 2011 v Torontu), prvi slovenski kardinal, ki je sodeloval na konklavu.

⁵³ Več podrobnosti o vseh tu omenjenih listih v poglavju Izseljensko časopisje.

⁵⁴ Janez (Juan, Ivan) Benigar (1883–1950) je še posebno zanimiva osebnost. V Argentino se je priselil leta 1908 in tam do smrti živel med Mapuči oz. Aravkanci, staroselci, katerih življenje, kulturo in jezik je preučeval, poskušal izboljšati njihove življenjske razmere in si prizadeval za njihove pravice. Z dvema staroselskima ženama je imel 17 otrok. Za svoje delo je prejel več priznanj in bil član Narodne akademije za zgodovino (prim. Lipovec Čebren 2017; Žigon Zv. 1999: 93–101; Jevnikar, Mislej 1999: 11; Horvat 1997: 37–38).

sokolsko društvo La Paternal, je podpiral jugoslovanstvo in kralja Aleksandra. Sokolsko društvo, ki se je štiri leta pozneje preimenovalo v Izselsko društvo Tabor, je ustanovila skupina jugoslovanskih nacionalistov, ki je malo pred tem izstopila iz Slovenskega prosvetnega društva 1. Obe društvi sta se leta 1938 združili v društvo Slovenski dom, k čemur je s svojimi prizadevanji za večjo enotnost prispeval tedanji poslanik Kraljevine Jugoslavije Izidor Cankar. Društvo je kupilo zemljišče v Villi Devoto in že konec leta 1938 odprlo slovenski dom. Vsak ideološki tabor je izražal politična stališča v svojih časopisih, delitev je prišla do izraza tudi na področju kulture in prosvetnega dela (Mislej 2001: 237–238; Breclj 1992: 169–172; Jevnikar, Mislej 1999: 11–14).

Prvi slovenski moški pevski zbor v Argentini se je formiral leta 1924, v letih 1927–1928 pa je delovalo pevsko društvo Primorje. V buenosaireškem okraju Villa Devoto je bilo leta 1935 ustanovljeno Gospodarsko podporno društvo Naš dom, ki je bilo aktivno tudi na področju izobraževanja; leto dni pozneje je bilo prav tako v Buenos Airesu ustanovljeno še Podporno društvo Ivan Cankar. Slovenci so se združevali tudi v okviru jugoslovanskih dobrodelnih in podpornih organizacij, npr. Jugoslovanske izseljenske zaščite, ki jo je nekaj let vodil arhitekt Viktor Sulčič. V Buenos Airesu so se v okraju Avellaneda naselili predvsem Prekmurci, ki so leta 1940 ustanovili društvo Slovenska krajina. Od leta 1930 je prihajalo do neuspešnih pobud za združitev prekmurskih Slovencev katoliške in evangeličanske vere v skupnem društvu. Zaradi notranjih nesoglasij je bilo šele leta 1943 ustanovljeno Slovensko podporno društvo Bernal, ki še vedno deluje.⁵⁵ V Córdobi je v letih 1928–1932 delovala Jugoslovanska čitalnica, od leta 1933 tudi tretja podružnica Slovenskega prosvetnega društva iz Buenos Airesa, od 1940 pa Slovensko podporno društvo Edinost. V Rosariu, kjer je pred drugo svetovno vojno živelo okoli 1.000 Slovencev, večinoma Primorcev, je bilo leta 1930 ustanovljeno Slovensko delavsko društvo Triglav, ki je prirejalo gledališke igre ter srečanja z mašo, plesom in kegljanjem. Člani so med drugim zgradili dom (1937) in ustanovili dobro obiskano slovensko šolo. Pevski zbori in dramski krožki so tudi sicer igrali osrednjo vlogo pri ohranjanju slovenske kulturne tradicije v Južni Ameriki pred drugo svetovno vojno. Na področju likovne umetnosti in arhitekture sta med svetovnjima vojnoma izstopala arhitekt in slikar Viktor Sulčič (1895–1973), ena osrednjih osebnosti v kulturnem življenju Slovencev v Buenos Airesu, in grafik Sergej Hočevar oz. Sergio Sergi (1896–1973), ki je deloval v Santa Féju in Mendosi – po njem so poimenovali grafično nagrado in grafični salon v Mendosi

⁵⁵ Gradnjo svojega doma so končali leta 1950.

(Mislej 2001: 238–243; 1990: 223, 225; Žigon Zv. 1998: 41–48; Banko, Mouzakis 2003: 156; Toplak 2008: 79–81).

Med drugo svetovno vojno so obnovili delovanje Jugoslovanske narodne obrane. Zaradi novic o dejanski vlogi Draže Mihailovića na eni strani in partizanskem odporu na drugi je v JNO sčasoma prišlo do razkola. Primorski Slovenci so znotraj JNO ustanovili odbor, ki si je po kapitulaciji Italije prizadeval za priključitev Primorske Sloveniji oz. Jugoslaviji. Odbor se je kmalu osamosvojil in najprej deloval pod imenom Primorski odbor, od 1944 pa kot Odbor za jugoslovansko Primorje. Vključil se je v organizirano pomoč rojakom v porušeni domovini ter zbral 10.000 podpisov v podporo jugoslovanskim zahtevam na pariški mirovni konferenci leta 1946 (Žigon Zv. 1998: 41–42; Mislej 2001: 240).

Brazilijska in Urugvaj

Podatki o ustanovitvi prvega slovenskega društva v Braziliji so skopi in neenotni, Kuhar (v Žigon Zv. 1998: 86) navaja letnico 1902, Mislejeva (2001: 244) 1908, drugih podatkov ne omenjata. Več je znanega o društvenem življenju tamkajšnjih slovenskih priseljencev med svetovnjima vojnama. V São Paulu, kjer jih je bilo največ, so (večinoma Primorci) leta 1928 ustanovili levičarsko orientirano podporno, kulturno in prosvetno društvo Ormus. Društvo je imelo knjižnico, dramsko skupino, podporni odsek, tamburaško skupino in šahovski klub. V periodičnem tisku argentinskih Slovencev, s katerimi so gojili stike, so objavljali svoje prispevke, saj je *Izseljenec*, edini slovenski list v Braziliji v tem obdobju, izšel samo enkrat (1930). Društvo je za novince med drugim organiziralo tečaje portugalskega jezika, za mladino pa v drugi polovici tridesetih let šolski tečaj slovenščine, ki je potekal tri leta in ki ga je obiskovalo 25–30 tečajnikov. Leta 1941 je društvo začelo graditi svoj dom. Tisti pripadniki slovenske skupnosti v São Paulu, ki se s politično usmeritvijo društva niso strinjali, so leta 1929 svojo dejavnost v okviru že obstoječega pevskega zbora Primorje razširili in prvotni zbor preimenovali v Slovensko izobraževalno društvo Primorje. Društvo je imelo poleg zbora slovensko knjižnico in žensko gimnastično sekcijo, prostore si je delilo s češkim društvom in z njim tesno sodelovalo. Leta 1931 so priseljenci z območja Kraljevine Jugoslavije formirali Jugoslovansko podporno udruženje, ki je zaradi notranjih nesoglasij delovalo le pet let in v katerem so Slovenci ob ustanovitvi tvorili četrtno članstva. Med drugo svetovno vojno so Slovenci v São Paulu sodelovali pri zbiranju pomoči stari domovini prek Jugoslovanskega

odbora za pomoč vojnim žrtvam in v sodelovanju s podobnimi organizacijami rojakov v Argentini⁵⁶ (Mislej 2001: 244; Žigon Zv. 1998: 85–87).

V Urugvaj se je poleg približno 500 Prekmurcev med svetovnima vojnama priselilo še nekaj Primorcev. Prvi so v Montevideu leta 1935 ustanovili Prvo slovensko prekmursko društvo, ki je najstarejše še danes delujoče slovensko društvo v Južni Ameriki.⁵⁷ Že v prvih letih so imeli mladinski orkester, mešani in moški pevski zbor ter radijsko oddajo. V Montevideu so se Slovenci zbirali tudi v bolj desno naravnanim pevskem društvu Slavček in levičarskem društvu Ivan Cankar, ki sta se leta 1937 spojili v Slovenski krožek. Ta je vključeval dramski odsek, pevski zbor in jezikovni tečaj. Zbor in pouk slovenščine je vodil duhovnik, diplomat ter pobudnik in soustanovitelj Slovenskega krožka David Fortunat Doktorič, redni sodelavec slovenskega mesečnika *Duhovno življenje*, ki je izhajal v Buenos Airesu (Mislej 2001: 244–245; 1999: 32–34; Žigon Zv. 1998: 80–83; Prešeren 2001: 120).

Slovenci v Južni Ameriki so bili podvrženi močnim asimilacijskim pritiskom in marsikje sovražnemu razpoloženju proti slovanskim priseljencem, zato so se mnogi že kmalu po prihodu, posebno med gospodarskimi krizami, poskušali čim bolj zlititi z večinskim prebivalstvom. Da bi otrokom zagotovili čim boljše možnosti, so se številni odrekli materinščini in začeli tudi v domačem okolju uporabljati večinski jezik, vendar tudi tedaj ni prišlo do ukinitve stikov s sorodniki v stari domovini (Zobec 2013a:132; 2013b). A čeprav so bili v obdobjih pred drugo svetovno vojno razseljeni po obsežnem območju celine, so se vendarle nenehno povezovali na več ravneh, tako znotraj posamezne države kot meddržavno. Med prvo svetovno vojno in po njej so v okviru Jugoslovanske narodne obrane s sedežem v Čilu in njenega odseka Slovenija v Argentini izražali protest proti izročitvi delov slovenskega etničnega ozemlja Italiji ter podpirali ustanovitev jugoslovanske države. Tudi med drugo svetovno vojno in takoj po njej so se v okviru obnovljene Jugoslovanske narodne obrane, njenega Odbora za jugoslovansko Primorje in drugih sorodnih organizacij združili v organiziranem zbiranju pomoči stari domovini ter v prizadevanjih za priključitev Primorske Jugoslaviji.

Slovenske skupnosti v Argentini, Braziliji in Urugvaju so se po številu pripadnikov močno razlikovale, vendar jih je povezovalo več skupnih značilnosti. Vsaka zase in vse skupaj so tvorile razpoznavno etnično skupnost s svojimi vzajemno podpornimi ter

⁵⁶ Jože Prešeren (2001: 120) omenja še slovensko podporno društvo Beritoga (poimenovano po obalnem mestu v bližini São Paula), ki je delovalo med svetovnima vojnama in še vse do sedemdesetih let 20. stoletja.

⁵⁷ Gl. <https://es-la.facebook.com/Primera-Sociedad-Eslovena-Transmurana-de-Montevideo-146923932155989/>.

humanitarnimi, kulturnimi in prosvetnimi društvi in organizacijami, duhovniki, raznovrstno izobraževalno dejavnostjo, knjižnicami in časopisnim založništvom. Prav njihovo izseljensko časopisje jih je še zlasti uspešno povezovalo (in tudi delilo), saj so bili naročniki in dopisniki nekaterih listov in od leta 1934 družinske revije *Duhovno življenje* rojaki z vse celine. Ideološko-politična nasprotja med Slovenci v Južni Ameriki so se zlasti v Argentini odražala v razdelitvi skupnosti na tri tabore, ki so ustanavljali vsak svoja društva in izdajali svoje časopise.⁵⁸ V Braziliji in Urugvaju so obstajala levo in desno politično naravnana društva. Med temi državami so se Slovenci povezovali in razhajali tudi glede na vero (katoliki, evangeličani) in kraj izvora (Primorci, Prekmurci). Največjo enotnost so dosegli leta 1946, ko se je v Odboru za jugoslovansko Primorje povežalo med seboj vseh 16 tedanjih slovenskih organizacij in društev v Argentini, Urugvaju in Braziliji, da bi v skupni skrbi za pravično rešitev tržaškega vprašanja in zahodne jugoslovanske meje organizirali javna zborovanja in množično zbiranje podpisov v podporo političnim ciljem rojakov v stari domovini.

EVROPA

Ena od razlik med notranjimi in zunanjimi evropskimi migracijami je bila v tem, da se je za čezoceanske migrante uporabljal izraz izseljenci, za kontinentalne migrante, npr. za vestfalske Slovence, pa je bil v rabi splošnejši izraz delavci. Ker pa se pojem notranjih in zunanjih migracij lahko nanaša na prebivalce kontinenta, države ali pripadnike naroda oz. etnije, moramo izbrani pristop obravnave opredeliti, še zlasti v primeru kontinentalnih migracij. Kot ločnico med notranjimi in zunanjimi migracijami Slovencev v druge dele Evrope lahko upoštevamo meje slovenskega etničnega ozemlja ali spreminjajoče se meje različnih držav, ki so si v obravnavanem času to ozemlje delile. Z vidika kulturnozgodovinske obravnave migrantov ter njihove potrebe po povezovanju in kulturni afirmaciji v tujejezičnem okolju je primernejša prva metodološka opcija, ki bo vsebinsko zamejevala obravnavo tudi v teh poglavjih. Za slovenske kostanjarje, služkinje in druge začasne ali stalne priseljence je bil namreč Dunaj – čeprav prestolnica njihove tedanje domovine – enako tuj kot je bilo za slovenske delavce katerokoli od rudarskih središč onkraj slovenskega etničnega ozemlja, bodisi znotraj ali zunaj njihove širše domovine, na Ogrskem, v Bosni ali nemški Vestfaliji.

⁵⁸ Več o tem v poglavju Izseljensko časopisje.

Tako kot v čezoceanskem izseljenstvu je imela katoliško ali liberalno naravnana organizacijska in društvena dejavnost Slovencev tudi v evropskih deželah priseljevanja podporno, humanitarno, prosvetno, kulturno in narodnozavedno poslanstvo. V tistih predelih Avstro-Ogrske, Italije in po prvi svetovni vojni jugoslovanske kraljevine, v katere so se Slovenci v večjem številu priseljevali že v prejšnjih stoletjih, je imelo njihovo samoorganiziranje na osnovi etnične oz. jezikovne pripadnosti bistveno daljšo tradicijo kot drugod. V mnogih mestih severnih italijanskih pokrajin so bile denimo kar močne slovenske skupnosti že ob koncu srednjega veka, v naslednjih stoletjih so njihovi pripadniki tam ustanovili svoje slovanske združbe in cerkvene bratovščine, »da bi si pomagali in premagovali osamljenost v tujem jezikovnem in kulturnem svetu« (Drnovšek 1999a: 31). Vloga tedanjih skupnosti in bratovščin Slovanov, v katerih so bili Slovenci močno zastopani ali so v njih prevladovali, je bila v nekaterih pogledih celo primerljiva s poznejšimi izseljenskimi podpornimi organizacijami in kulturnimi društvi (Gestrin 1990: 38). V tem obdobju so na Dunaju izstopale po številu tamkajšnje slovenske štipendije, pa tudi slovenski magistri, docenti in npr. kanoniki v dunajskem stolnem kapitulju, kar je bilo v 16. stoletju celo povod za nacionalistične proteste »domačinov« (Simoniti 1994: 27). Tudi v naslednjih stoletjih so do ustanovitve ljubljanske univerze leta 1919 študirali na drugih evropskih univerzah vsi slovenski izobraženci, po tem letu pa še vedno mnogi. Dunaj je kot eno najpomembnejših intelektualnih in kulturnih središč Slovencev še posebno prišel do izraza v sedemdesetih letih 19. stoletja, ko sta tam izhajala najprej Levstikov *Pavliha* in nato še Stritarjev *Zvon*.

Slovenski delavci na robu in onkraj slovenskega etničnega ozemlja so se povezovali predvsem v delavska, bodisi liberalna ali katoliška društva, ki so ponekod nastajala in delovala tudi v sodelovanju z nekaterimi tam živečimi slovenskimi izobraženci in študenti. Na Dunaju so slovenski priseljenci med drugim sodelovali v Hrvaškem delavskem društvu Sloga, ustanovljenem 1891. V Gradcu so leta 1896 ustanovili socialdemokratsko Jugoslovansko delavsko društvo Danica (Südslawischer Arbeiter-Bildungsverein Morgenstern) s knjižnico, pevskim zborom, tamburaško skupino in izobraževalno dejavnostjo ter z društvenimi pravili v slovenščini. Tri leta pozneje je bilo v Gradcu ustanovljeno delavsko društvo Naprej, ki so ga pomagali ustanoviti katoliško naravnani slovenski študentje, a je njegovo vodstvo nato prešlo v roke članov liberalnega študentskega društva Triglav, ustanovljenega leta 1875. Slovenski katoličani so zato leta 1902 ustanovili delavsko izobraževalno društvo Domovina (od 1907 z lastnim otroškim vrtcem), ki so ga leta 1909 prav tako prevzeli liberalci, zaradi česar so se katoliki povezali v izobraževalno društvo Kres (Drnovšek 1999a: 36).

Podobna ideološko pogojena razmerja so obstajala med slovenskimi društvi zunaj monarhije, zlasti v Nemčiji. Poleg šolske obveznosti otrok v nemških šolah, vse pogostejših mešanih zakonov, bližine matične domovine, od koder so dobivali slovensko časopisje in druge publikacije, velike mobilnosti delovnih migrantov med nemškimi rudarskimi predeli, predvsem pa tudi proti zahodu (tj. proti tedaj nemškima Alzaciji in Loreni, Franciji in Nizozemski) ter Ameriki – dejavnikov, ki so pospeševali jezikovno in kulturno asimilacijo tudi v večinsko nemškem okolju znotraj monarhije – se je v Nemčiji kmalu pokazalo še nekaj okoliščin, ki so dodatno zavirale vitalnejši razvoj društvenega in kulturnega življenja tamkajšnjih priseljencev. Predvsem je bilo tam manj izobraženih rojakov, študentov, učiteljev in slovenskih duhovnikov, ki bi lahko učinkoviteje spodbujali organizirano povezovanje in kulturno-prosvetne dejavnosti slovenskih priseljencev. Kljub temu se je v Nemčiji že pred prvo svetovno vojno, med obema vojnoma pa tudi v drugih zahodnoevropskih državah, razvila mreža katoliških in levo usmerjenih delavskih podpornih društev, ki je poskušala skrbeti za socialno varnost, ohranjanje materinščine ter družabno in kulturno življenje svojih članov.

Katoliška cerkev je pred letom 1919 spodbujala slovenske študente k študiju v katoliških slovanskih okoljih, predvsem npr. v poljskem Krakovu. Na drugi strani je državna politika med letoma 1848 in 1860 poskrbela za to, da so se morali slovenski izobraženci, kulturni delavci in umetniki zaposlovati na Hrvaškem. Za slovenske učitelje je bila zaradi mnogo boljših plač kot v avstrijski domovini zanimiva tudi Rusija, ki je po šolski reformi v šestdesetih letih 19. stoletja potrebovala večje število učiteljev klasičnih jezikov predvsem na gimnazijah. Interes za sodelovanje s slovanskimi narodi se je še naprej poglobljal zaradi naraščajočega pritiska nemške ideologije v monarhiji, zato je vse več mladih Slovencev odhajalo študirat na slovanske univerze, predvsem v Prago po ustanovitvi tamkajšnje češke univerze leta 1882. Oblike etnične organiziranosti slovenskih kulturnikov, znanstvenikov in umetnikov v teh deželah pred prvo svetovno vojno so se razlikovale od že omenjenih slovenskih delavskih društev. Predvsem je šlo za bolj neformalne oblike druženja zaradi podobnega svetovnega nazora in drugih preferenc, katoliki, liberalci in socialisti so se družili v ločenih skupinah. Po bolj množičnem prihodu slovenskih študentov so začeli ustanavljati študentska društva, prvo je bilo ustanovljeno leta 1901 v Pragi. Namen teh društev ni bil predvsem ohranjanje slovenskega jezika, temveč praktična pomoč študentom ob prihodu ter njihova medsebojna pomoč med študijem. Na drugi strani so Slovenci v takšnih društvih pogosto iskali poti, kako izboljšati gospodarske, politične in kulturne razmere na Slovenskem.

Slovenski študentje in izobraženci na Hrvaškem in Češkem so se vse bolj navduševali nad slovansko in jugoslovansko idejo ter organizirali kulturne prireditve, da bi v tamkajšnjem okolju promovirali glavne dosežke tedanje slovenske kulturne produkcije (Gantar Godina 2001: 16–17).

Zahodna Evropa

Pred prvo svetovno vojno

Vestfalski Slovenci so bili na področju organiziranega povezovanja in društvenega življenja manj dejavni od rojakov v ZDA, a so se kljub temu že v letih pred prvo svetovno vojno povezovali v rudarska, pevska in ženska društva. Okoli leta 1898 so v Essen-Borbecku ustanovili Slovensko pevsko društvo Ilirija, nato še eno slovensko pevsko društvo z enakim imenom v Bergeborbecku, slovensko pevsko in podporno društvo Bratovska ljubezen v kraju Homberg-Hochheide in glasbeno društvo v Osterfeldu. Leta 1904 je slovenska kolonija v kraju Zell im Wiesental ustanovila Slovensko delavsko podporno društvo, ki je brez stikov z drugimi slovenskimi ali nemškimi društvi delovalo več kot tri desetletja, vse do druge svetovne vojne. Od leta 1902 do prve svetovne vojne so po različnih krajih Porurja in Porenja oz. Vestfalije vznikala številna slovenska rudarska katoliška društva sv. Barbare, ki so se v letih med svetovnima vojnama še bolj razmnožila. Nekatera so imela celo orlovske telovadne in vzgojne odseke. V istem času so tam delovale slovenske ženske bratovščine Rožnega venca, poleg omenjenih tipov slovenskih rudarskih in ženskih društev pa tudi vzporedna avstrijska društva, v katera so se Slovenci in Slovenke prav tako vključevali (Drnovšek 1999a: 37–41; 2012: 161–164; Werner 1985).

Po prvi svetovni vojni

V Nemčiji je po letu 1918 živelo približno 40.000 Slovencev (Drnovšek 1999a: 42), v Franciji pa tik pred drugo svetovno vojno 34.000 Slovencev (Lipoglavšek Rakovec 1950: 34). Priseljeni delavci, ki so bili pogoste žrtve nesreč in poškodb na delu, so bili glede denarnih nadomestil odvisni od vzajemnih socialnih pogodb med domovino in priseljenko državo (Pislar Fernandez 2004: 101–102). Jugoslovanska država je od konca dvajsetih let do začetka druge svetovne vojne sklenila take pogodbe z Nemčijo, Italijo, Avstrijo, Češkoslovaško, Romunijo in Francijo. Tudi Italija je s priseljenkimi državami sorazmerno zgodaj sklenila podobne pogodbe. Ker pa so bile te pogodbe vendarle za marsikoga sklenjene prepozno ali

niso pokrivalo vseh zavarovalnih potreb delavcev, je bila podpora dejavnost njihovih etničnih društev toliko pomembnejša. Tej društveni dejavnosti sta se kmalu pridružili humanitarna in kulturno-prosvetna, katere glavni namen je bil ohranjanje slovenskega jezika in kulturnih tradicij. Izseljenci so formirali pevske zборе, »godbene« in tamburaške orkestre, igralske skupine, šahovske in razne športne klube. Mnoga društva so imela knjižnice, ob verskih in državnih praznikih ter ob drugih priložnostih so organizirala kulturne prireditve, družabna srečanja, blagoslovitve društvenih zastav, vinske trgateve, izlete v domovino ipd. Vendar večina izseljencev ni bila včlanjena v slovenska izseljenska društva, kar je pripomoglo k temu, da so se njihovi otroci hitro jezikovno in kulturno asimilirali (Drnovšek 1999a: 44–48).

Slovenska društva v državah zahodne Evrope so bila glede na svetovni nazor treh vrst: katoliška, projugoslovansko nacionalistična (monarhistična) ter socialistična ali komunistična, v Nemčiji pa so obstajali tudi proavstrijsko naravnani krogi. Vsaka od teh skupin je imela kako svoje glasilo, čeprav je bilo v državah Evrope, kot bomo videli v poglavju o izseljenskem časopisju, bistveno manj periodičnih in drugih slovenskih izseljenskih tiskov kot v ZDA. Slovenski izseljenci v zahodni Evropi v tem času tudi niso gradili svojih narodnih domov, šol ali cerkva. V evropskih državah večinoma ni bilo mogoče ustanavljati etničnih župnij, namesto tega so Slovenci in drugi priseljski narodi organizirali svoja pastoralna središča v okviru lokalnih cerkvenih skupnosti. V času med svetovnim vojnama so imeli Slovenci nekaj takih središč predvsem v Nemčiji. Slovenski priseljski v zahodni Evropi, ki niso sprejeli jugoslovanskega državljanstva, so se včlanjevali v avstrijska društva, nekateri levo usmerjeni slovenski izseljenci pa v levičarske sindikate in stranke, npr. v Komunistično partijo Francije. Slovenska izseljenska društva so večinoma sodelovala z drugimi tamkajšnjimi slovanskimi društvi, kar je razvidno iz poročil o skupnih družabnih srečanjih. Ideološki pritiski fašizma, nacizma, komunizma in jugoslovanskega centralizma so močno vplivali na delovanje slovenskih društev v zahodni Evropi in na sorazmerno kratko življenjsko dobo mnogih od njih, zaradi česar pogosto niso dosegla tako razvejane organiziranosti in tako močne materialne osnove kot slovenske organizacije v ZDA. V času nemške zasedbe Nizozemske, Belgije, Luksemburga in Francije so slovenska društva v teh državah večinoma nehala delovati (Kolar 2001: 135–138; Drnovšek 1999a: 45–48; 2002: 153–157).

Nemčija

V Nemčiji so se po prvi svetovni vojni predvojnimi rudarskim društvom sv. Barbare in ženskim katoliškim društvom pridružila številna nova. Leta 1926 je tam delovalo 25 rudarskih društev sv. Barbare, ki so vključevala 750 članov, in devet bratovščin Rožnega venca, ki so štejele 820 članic. Leta 1922 je izseljenski duhovnik Janez Kalan ustanovil Zvezo slovenskih katoliških društev, v katero so bila v nekaj letih vključena vsa omenjena društva razen dveh. Čeprav so bila s prevlado nacizma leta 1933 v Nemčiji katoliška društva prepovedana, so vsa ta in pozneje ustanovljena slovenska katoliška društva nemoteno delovala še naprej. To je razvidno iz njihovega števila leta 1937, ko je bilo v Nemčiji aktivnih 23 slovenskih društev sv. Barbare in 16 bratovščin Rožnega venca. Zveza jugoslovanskih katoliških društev (sv. Barbare) je leta 1938 združevala 2.243 članov v 34 društvih, Zveza jugoslovanskih delavskih in podpornih društev pa 1.690 članov v 36 društvih. Prva je bila povezana z nekdanjo Slovensko ljudsko stranko, ki je v drugi polovici tridesetih let znova delovala v Dravski banovini kot slovenski del Jugoslovanske radikalne zajednice; druga, ki je imela slovensko vodstvo, dva pevski zbora, gledališke odseke ter zasebno podporno in pogrebno blagajno, se je povezovala z matično Jugoslovansko demokratsko stranko. V vzporedna ženska društva je bilo včlanjenih še 218 žensk. V Nemčiji je obstajalo tudi več slovenskih pevskih društev, med njimi npr. od leta 1928 Pevsko društvo Planinska roža v Herne-Holthausnu in Pevsko društvo Slavček v Marxlohu, od 1930 je delovalo Pevsko društvo v Rauxel-Habinghorstu, od 1934 Tamburaški klub v Hochheide-Meerbecku, poleg teh pa še Pevsko društvo Triglav v Hochheideju, Jugoslovansko narodno pevsko društvo Zvon v Buchhausnu in Jugoslovansko narodno pevsko društvo Slavec v kraju Castrop-Rauxel pri Dortmundu. Ustanavljali so tudi telovadna in športna društva, največ društev pa je imelo podporni, prosvetni, humanitarni in socialni značaj (Drnovšek 1996: 34–36; 2012: 161–167; Žumer 1996: 397–399).

Z uvedbo šestojanuarske diktature leta 1929 in sprejetjem Zakona o društvih, shodih in posvetih leta 1931 so se mnoga slovenska društva preimenovala v jugoslovanska, spremenjeni režim v Jugoslaviji pa je prek konzularnih in drugih jugoslovanskih predstavništev v društvih propagiral unitaristično politiko diktature. Med Zvezo jugoslovanskih narodnih katoliških društev in Zvezo jugoslovanskih delavskih in podpornih društev so obstajala ideološka nasprotja. Odpraviti so jih poskušali z ustanovitvijo Jugoslovanskega izseljeniškega odbora leta 1928 v Karnapu pri Essnu, ki je vzdrževal stike z Izseljeniškim komisariatom v Zagrebu. V Oboru sta bila med glavnimi predstavniki jugoslovanskih organizacij v Nemčiji predstavnika obeh omenjenih zvez. Ker med zvezama vendarle ni prišlo do soglasja in

sodelovanja v zelenem obsegu, so leta 1933 v Dusseldorfu ustanovili Centralno zvezo jugoslovanskih delavskih društev v Nemčiji. Odtlej sta se morali zvezi skupaj obračati na pristojne v domovini (Drnovšek 2012: 167–169; 2008: 255–256).

Belgija

Med letoma 1923 in 1940 so Slovenci v Belgiji samostojno ali v sodelovanju z drugimi Jugoslovani ustanovili dvajset (doslej evidentiranih) društev. V dvajsetih letih so začela delovati štiri delavska podporna društva, eno slovensko⁵⁹ in dve jugoslovanski društvi sv. Barbare ter tri pevska in/ali tamburaška društva. V tridesetih letih je nastalo le še eno podporno društvo, ki je bilo v imenu označeno kot slovensko, vsa preostala so imela iz že omenjenega razloga pridevnik jugoslovanski. Gre za sedem (delavskih) podpornih društev, eno društvo sv. Barbare, eno novo pevsko društvo in le eno žensko društvo. Leta 1934 je bila v Eysdnu ustanovljena Zveza jugoslovanskih društev (izseljencev) iz Jugoslavije, ki je bila pod vplivom Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije. Dejavnost društev je bila enaka kot v drugih državah zahodne Evrope: gmotna samopomoč, kulturne prireditve, družabna srečanja (miklavževanje, trgatve, veselice) ter ohranjanje jezika. Društva so sodelovala s slovenskimi društvi v Franciji, od priseljencev drugih narodnosti pa zaradi katoliške vere in sorodnega jezika predvsem s Poljaki. Kljub temu je bila asimilacija Slovencev v tej deželi dokaj hitra. V katoliških društvih je bil večji poudarek na krščanskih vrednotah, protiverske tiske so zavračali, politično delovanje pa prepovedovali. V Belgiji je bila Katoliška cerkev močna, prav tako na drugi strani komunistično gibanje, saj je v Bruslju nekaj časa delovala Zveza revolucionarnih delavcev in kmetov iz Jugoslavije, ki je bila centralna podsekcija Komunistične partije Jugoslavije. Leta 1940 je večina društev zaprla svoja vrata, le nekatera so poskušala odtlej delovati ilegalno (Drnovšek 2012: 298–309; 1996: 36–37; 1997: 357–389; 1990; Lipoglavšek Rakovec 1950: 49).

Nizozemska

V letih 1926–1931 je bilo na Nizozemskem ustanovljenih osem društev sv. Barbare, vsa so bila vključena v Zvezo jugoslovanskih društev sv. Barbare, ki je bila ustanovljena 1928 in je imela sedež v nizozemskem Heerlenu. Vsa društva so imela pevski zbor in knjižnico, nekatera še mladinski krožek ter dramski, tamburaški in kolesarski odsek. Zaradi povratnih migracij v času gospodarske krize je bilo pred začetkom druge svetovne vojne društev že manj. Njihovo

⁵⁹ Tudi to društvo se je po letu 1929 preimenovalo v jugoslovansko.

delovanje je tudi sicer začelo postopoma usihati, saj je bilo med mladim rodом premalo zanimanja za društvene dejavnosti. Izjema je bil slovenski pevski zbor Zvon iz društva v Heerlenu, ki je imelo tudi otroški pevski zbor Venček. Zvon je od ustanovitve leta 1929 do 1939 dosegal uspehe, nastopal na koncertih in na radiu ter prejel več priznanj (Drnovšek 1996: 37–38; 2012: 268–274).

Francija

V začetku tridesetih let 20. stoletja je v Franciji živelo okoli 16.000 Slovencev, ob koncu desetletja pa že več kot dvakrat toliko (Drnovšek 2000). Najštevilnejši in najbolj organizirani med tamkajšnjimi slovenskimi izseljenci so bili slovenski rudarji v premogovnikih in drugih rudnikih severne in severovzhodne Francije.

V tem času so v rudarskih revirjih Francozi delali predvsem v upravi rudnikov, med rudarji jih je bilo sorazmerno malo. Slovenci so živeli v narodnostno mešanih delavskih naseljih, pripadniki prve generacije se francoščine pogosto niti niso imeli priložnosti naučiti. Od domačinov so se razlikovali tudi po obleki, Slovenke so se od Francozinj že na prvi pogled ločile denimo po tem, da so namesto klobukov nosile rute. Vidna ali prikrita segregacija, ki so jo priseljenci doživljali v vsakodnevnih situacijah, se je lahko nadaljevala še po smrti, saj je bil ponekod priseljencem namenjen poseben del lokalnega pokopališča (Pislar Fernandez 2004: 118–119). V takšnih okoliščinah ni presenečalo, da so Slovenci – pogosto skupaj z drugimi jugoslovanskimi narodi – razvili močno podporno dejavnost. Razgibana je bila tudi njihova kulturno-prosvetna dejavnost, vendar se ta po oceni Marjana Drnovška (1996: 48) »ni dvignila nad t. i. čitalniško raven.« To pa ne velja za unitaristično usmerjena jugoslovanska društva v Parizu, v okviru katerih so bili organizirani koncerti, recitali, umetniške razstave itd.

Društva so se delila v tri skupine: katoliška, projugoslovanska in socialistična oz. komunistična. Tako kot v drugih delih zahodne Evrope so se tudi v Franciji med katoliško naravnanimi slovenskimi izseljenci razširila zlasti (moška) rudarska podporna društva sv. Barbare in (ženske) bratovščine Rožnega venca. Največ je bilo ustanovljenih v dvajsetih letih – v departmaju Pas-de-Calais npr. je v tem času poleg treh bratovščin Rožnega venca delovalo pet društev sv. Barbare. Prihajalo je do nastanka novih podružnic, a tudi do spajanja obstoječih; dve manjši društvi sv. Barbare sta se denimo združili s Slovenskim društvom šahistov in Slovenskim prijateljskim društvom v Zvezo slovenskih delavskih društev Liévin (Bogovič, Canjko 1983: 106), vsa katoliška rudarska društva pa so bila povezana v

Jugoslovansko rudarsko zvezo severne Francije v Liévinu. V bližnjem Sallauminesu je delovala tudi krščanska Jugoslovanska sekcija Svobodnih sindikatov rudarjev severne Francije, ki je leta 1931 celo poskusila z izdajanjem delavskega časopisa. V dvajsetih letih so bila slovenska podporna društva sv. Barbare in druga slovenska oz. jugoslovanska delavska podporna društva (Edinost idr.) ustanovljena tudi drugod po državi, največ v severovzhodni Franciji, predvsem v departmajih Moselle, Meurthe-et-Moselle in Meuse v »železni« Loreni. V Aumetzu so na slovenskem izseljenskem evharističnem kongresu leta 1931 ustanovili Jugoslovansko izseljensko katoliško akcijo, da bi med izseljenci širila nauk Katoliške cerkve. Po različnih krajih predvsem severnih in severovzhodnih departmajev so delovale podružnice unitaristično projugoslovansko usmerjene Zveze jugoslovanskih delavcev v Franciji (pozneje preimenovali v Nacionalni savez Kraljević Andrej), ki je bila ustanovljena leta 1933 v Metz. Leta 1936 je imela v Franciji in Luksemburgu 37 sekcij oz. podružnic, svoj vpliv je širila tudi v Posarje (Drnovšek 1996: 38–44).

Konec dvajsetih in v začetku tridesetih let je na tem območju in v manjši meri tudi drugod po Franciji nastalo več slovenskih ali jugoslovanskih glasbenih društev – pevskih podpornih ali samo pevskih ter tamburaških, nekaj tudi rekreativnih oz. prostočasnih (kolesarskih, šahovskih ...). Pevske nastope in gledališke igre so prirejala tudi druga društva, leta 1930 je npr. Delavsko podporno društvo v kraju Audun-le-Tische (na meji z Luksemburgom) uprizorilo Miklovo Zalo in pevski koncert (prav tam).

Pod vplivom Komunistične stranke Francije ter slovenskih in jugoslovanskih komunistov je delovala Jugoslovanska delavska podporna jednota (ust. 1928) s sedežem v Lensu in osmimi podružnicami (večinoma v departmaju Pas-de-Calais), ki je imela do 1.400 članov – poleg Slovencev še Srbov in Hrvatov. V tem departmaju so bili v drugi polovici tridesetih let levo usmerjeni tudi deklinški baletni zbor Prijatelj Sovjetske zveze, Pevsko društvo Ivan Cankar, knjižnica ter Podporno in prosvetno društvo Vesna (vsi trije v Lensu), v drugih krajih departmaja pa Tamburaški zbor, Kolesarski odsek ter šahovski in športni klub Delavec. To je bil čas razcveta sindikalnega gibanja v Franciji, kar se je še zlasti odražalo v Pas-de-Calaisu, ki je na splošno veljal za središče slovenske izseljenske levice. V letih 1936–1938, torej v času Blumove ljudske fronte, ko so si delavci priborili nekatere ključne pravice, je tu prišlo do neuspešnih poskusov zbliževanja levičarskih društev s katoliškimi. Katoliški izseljenski tisk se je boril proti vplivu liberalne in socialistične periodike med izseljenci in si prizadeval prepričati »združitev krščansko mislečega in komunističnega delavstva iz Jugoslavije v Franciji v en tabor« (Drnovšek 1999a: 58). Leta 1936 je bila v Lensu

ustanovljena Zveza jugoslovanskih rudarjev v severni Franciji oz. Jugoslovanska sindikalna zveza, ki je imela podružnice v različnih krajih Pas-de-Calaisa in drugih departmajev. V Pas-de-Calaisu je v tem času slovenska sekcija Društva prijateljev Sovjetske unije med drugim prirejala kulturne dogodke ter slovenska in francoska predavanja. Ženske so v več krajih departmaja ustanovljale levičarska društva Proti vojni in fašizmu ter zbirale denar in drugo pomoč za jugoslovanske borce v španski državljanski vojni. Tudi katoliško Jugoslovansko rudarsko društvo sv. Barbare La Machine (dep. Nievre) v osrednji Franciji je v javnem pismu leta 1937 izrazilo podporo republikanski Španiji (Drnovšek 1996: 44), kar priča o tem, da so tudi katoliška priseljenska društva zagovarjala protifašistična stališča.

V Parizu so organizacije Slovencev odražale podobno delitev kot drugod po državi. Tu sta bila leta 1925 ustanovljena Jugoslovanska sekcija Komunistične partije Francije in Jugoslovanski mednarodni komite pri komunističnem CGTU (Confédération générale du travail unitaire). Slovenski klub, o katerem med drugim piše Ruda Jurčec (1991), se je v francoski prestolnici sestajal od leta 1928, med člani so bili nekateri znani Slovenci (npr. Venio Pilon, Aleš Bebler in slovenski založnik francoskih knjig Dore Ogrizek). Sedež leta 1928 ustanovljene Jugoslovanske kolonije v Franciji je bil prav tako v Parizu. Kolonija je imela sekcije po vsej Franciji, krajši čas je celo izdajala revijo *Jugoslavija u Francuskoj*, ki je med drugim objavljala slovensko poezijo in druge prispevke. V drugi polovici tridesetih let je v Parizu deloval Emigrantski komite, tu je bila ustanovljena Jugoslovanska radniška zajednica (JRZ 1936), dejaven je bil tudi jugoslovanski Sokol. V mestu, kjer se je do leta 1930 med drugim formiralo Združenje jugoslovanskih študentov, je v naslednjih letih obstajalo še nekaj drugih slovenskih oz. jugoslovanskih društev, sindikalnih zvez in odborov za pomoč političnim emigrantom. Že leta 1933 je npr. Jugoslovanska sekcija Mednarodne rdeče pomoči zbirala med priseljenci iz Jugoslavije denar za žrtve terorja v Kraljevini Jugoslaviji. Podobno je leta 1938 Odbor izseljeniške pomoči s patronati v Parizu in Pas-de-Calaisu zbiral finančno pomoč političnim pregnancem v Jugoslaviji. Od leta 1937 je v Parizu deloval Jugoslovanski narodni odbor za pomoč španskemu narodu. Od začetka španske državljanske vojne se je tamkajšnjim republikancem pridružilo 420 jugoslovanskih priseljencev v Francijo in 191 jugoslovanskih priseljencev v Belgijo. Ko so se po porazu začeli vračati v Pariz, so tam ustanovili Odbor nekdanjih španskih dobrovoljcev iz Jugoslavije. Med aktivnejšimi slovenskimi komunisti v Franciji so bili Dušan Kveder, Boris Kidrič, Lovro Kuhar, Tomo

Brejc, ki je deloval med tamkajšnjimi slovenskimi izseljenci v letih 1936–1939, v času posameznih obiskov pa tudi Edvard Kardelj⁶⁰ (Drnovšek 1996: 45–48).

Podporna in kulturno-prosvetna slovenska društva v evropskem izseljenstvu zunaj slovenskega etničnega ozemlja – rudarska in druga delavska, konservativnejša katoliška ali izrazito levičarska, pevska, telovadna, različna ženska in druga – so bila pred prvo svetovno vojno in po njej večinoma povezana s sorodnimi društvi na Slovenskem, kar se je odražalo na vseh področjih njihovega delovanja. Katoliška so gojila tesne stike z matičnimi cerkvenimi organizacijami, socialdemokratska z domačim socialdemokratskim gibanjem, liberalna so sodelovala z enako mislečimi krogi v domovini, prav tako projugoslovanska v dvajsetih in tridesetih letih. Socialistično in komunistično usmerjeni delavci in intelektualci so se med svetovnim vojnama tudi prek izseljenskih društev bolj ali manj prikrito vključevali v mednarodna levičarska gibanja, ki so dajala močan ideološki predznak njihovi podporni, kulturni in humanitarni društveni dejavnosti. Za vestfalske Slovence, ki so se med gospodarsko krizo v Nemčiji v začetku dvajsetih let preselili v Francijo, Belgijo in Nizozemsko, je bila po splošni sodbi nekoliko značilnejša katoliška usmeritev, med unitaristično projugoslovansko naravnanimi Slovenci je bilo največ tistih, ki so se priselili neposredno iz Jugoslavije, med zagovorniki socialistične in komunistične ideje pa so ponekod izstopali Primorci ter rudarji iz zasavskih revirjev. Te morebitne razlike v prevladujoči miselnosti posamezne skupine pa so sčasoma prerasle v stereotipno posploševanje, ki se v mnogih pogledih upira izsledkom podrobnejše zgodovinske analize.

Obe svetovni vojni ter lokalne in mednarodne gospodarske krize so ustavile ali začasno prekinile delovanje mnogih društev. Čeprav so evropske priseljske države pred drugo svetovno vojno vabile slovenske in druge tuje delavce k zaposlovanju v deficitarnih poklicih, so jim v časih gospodarskih in političnih kriz obrnile hrbet. Domači delavci so jim

⁶⁰ Med danes manj znanimi slovenskimi komunisti v Franciji je bil rudar in politični aktivist Ignac Tratar (1895–1959), član Komunistične stranke Francije od 1933. Njegova življenjska zgodba morda še boljše od impozantnejših življenjskih poti zgoraj naštetih komunistov ponazarja dramatično usodo tedanjih slovenskih borcev za delavske pravice. Leta 1924 je bil zaradi organiziranja stavk pregnan iz zasavskih revirjev, zato se je naslednje leto z družino izselil v Francijo. V letih 1925–1934 je deloval med slovenskimi rudarji v Merlebachu in okolici. Bil je aktiven v več klubih rudarskega sindikata in med drugim soustanovitelj slovenskega kolesarskega društva v Stiring-Wendlu. Tu je organiziral partijsko celico za Slovence in rdečo pomoč, leta 1934 pa je ob prvomajskih manifestacijah ponovno izgubil delo v rudniku. Do konca leta je deloval med Slovenci v drugih krajih Francije, nato se je moral z družino vrniti v domovino, kjer je nadaljeval z ilegalnim aktivizmom. Bil je soustanovitelj Komunistične stranke Slovenije leta 1937 na Čebinah in član prvega centralnega komiteja KSS. Med drugo svetovno vojno je bil v italijanskih in nemških taboriščih, po koncu vojne pa se je distanciral od tedanjega centralnega komiteja stranke (Arhiv Republike Slovenije, fond CK KPS/ZKS 1945–1990, mapa Ignac Tratar; Deželak Barič 2017; F. T. 1980: 5).

očitali odvzemanje delovnih mest, njihovi družinski člani pa so nanje gledali kot na vsiljivce, ki ogrožajo njihovo preživetje. To je zlasti v začetku tridesetih let povzročilo množično vračanje delavcev v domovino,⁶¹ vendar tamkajšnje razmere pogosto niso bile zanje nič ugodnejše kot ob njihovem odhodu. Zato se je marsikdo po določenem času znova odločil poiskati srečo na tujem.

Drugi deli jugoslovanskega prostora

Pred prvo svetovno vojno

Največ Slovencev na območju današnje Hrvaške je živelo v Zagrebu, njihov delež v celotnem prebivalstvu mesta je bil po popisih leta 1890 več kot 15-odstoten. Tu je bilo leta 1908 ustanovljeno slovensko društvo Lipa, namenjeno izobraževanju in zabavi, ki je delovalo do leta 1920. Člani so bili lahko samo Slovenci in tudi uradni jezik je bil slovenski. Še pred tem sta bili slovenski društvi ustanovljeni v Pulju (1904) in Karlovcu (1905), a o njima razen omembe skorajda ni podatkov. Slovensko društvo v Pulju, ki je štelo okoli 40 članov, je bilo namenjeno socialni varnosti, izobrazbi in druženju članov. V Istri so se Slovenci in Hrvatje združevali predvsem v boju proti germanizaciji, zato je v tem času obstajalo nekaj skupnih društev: Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri (ust. 1902 v Pazinu), ki je organiziralo politične shode tudi v slovenski Istri; Hrvatsko-slovensko akademsko ferijalno društvo Istra, ki je organiziralo predavanja, zabave in nastope tamburaške skupine, dramske sekcije in pevskega zbora ter leta 1909 ustanovilo kar šest ljudskih knjižnic, in Hrvatsko-slovensko akademsko katoličko ferijalno društvo Dobrila, ki je delovalo vse do prve svetovne vojne – obe rivalski društvi sta bili ustanovljeni v Pazinu leta 1908; Katoličko potporno društvo Obrana (ust. 1909, prav tako v Pazinu), ki je do leta 1914 delovalo z namenom gmotne in moralne podpore hrvaškim in slovenskim katoliškim študentom, ter še nekaj drugih društev, o katerih je manj znanega. Leta 1906 je bilo v Pazinu ustanovljeno Istarsko planinsko društvo kot podružnica Slovenskega planinskega društva s sedežem v Ljubljani, dve leti zatem so v Pazinu in Pulju odprli slovenski čitalnici. V čitalnicah so večkrat imeli tamburaški orkester, pevski zbor, uprizarjali so šaljive igre in govorili le v materinščini. V letih 1911–1913 je v Pulju delovalo društvo Skup Slovencev, ki je organiziralo zabave in imelo pevski zbor, kot večina drugih društev pa je dobiček od vstopnic namenilo Družbi sv. Cirila in Metoda. Od leta

⁶¹ Več o tem v Drnovšek 1999b: 113–126.

1913 je v Pulju delovalo Slovensko pevsko, zabavno in podporno društvo, verjetno naslednik Skupa Slovencev; njegov društveni jezik je bil slovenski, namenjeno je bilo petju in igranju, organiziranju izletov, predavanj in medsebojne pomoči, imelo je tudi knjižnico. Ob izbruhu prve svetovne vojne so v Pulju uvedli policijsko uro in prepovedali zbiranje in zabave. Na Reki je delovalo Slovensko društvo na Reki (1909–1913), organiziralo je tečaje in izlete s številno udeležbo. Imelo je podporni odsek, pevski zbor, dramsko sekcijo in bralni odsek. Tudi v Voloskem-Opatiji je približno od leta 1905 delovalo Glasbeno dramatiško društvo u Voloskom, ki ga je leta 1911 nasledilo Slovensko izobraževalno in podporno društvo v Voloski-Opatiji. Od 600 Slovencev, kolikor jih je tedaj živelo v Opatiji, naj bi jih bilo kar 300 včlanjenih v to društvo. Največ ohranjenih virov priča o njihovih izletih, organiziranih zabavah in predstavah dramske sekcije, ki je izvajala dela Finžgarja, Govekarja in drugih slovenskih avtorjev (Riman 2010; 2012; Kržišnik Bukić 1995; 2003; Strašek 2006; Rotar 1990; Kramar 1991: 186–187; Žitnik Serafin 2014a).

Iz slovenskih dežel monarhije se je po avstrijski zasedbi Bosne in Hercegovine leta 1878 tja priselilo več kot 3.000 oseb, med njimi je bilo leta 1910 kar 400 državnih uradnikov. V Sarajevu je že pred koncem 19. stoletja živelo kakih 1000 Slovencev, med prvo svetovno vojno so se tja preselili tudi številni primorski Slovenci. Prvo slovensko društvo v mestu je bilo Slovensko omizje (ust. 1897), ki je od leta 1910 neprekinjeno delovalo pod novim imenom Slovenski klub vse do prve svetovne vojne in nato spet po njej. Cilji obeh so bili enaki: delovanje čitalnice, knjižnice (ust. 1911) in pevskega zbora, organiziranje prireditev, zabav, predavanj in ekskurzij ter ohranitev nepolitične države (Koblar 2008: 335–339; Kržišnik Bukić 2007: 20, 69; Žitnik Serafin 2014a: 155–158).

Po letu 1914

Med prvo svetovno vojno so bila slovenska društva prepovedana, a so se člani nekaterih društev še naprej dobivali in po vojni poskušali društva obnoviti. Vendar to tudi po končani vojni ni bilo enostavno. V Istri je prihajalo do prepovedi slovenskih in hrvaških kulturnih in športnih društev že med italijansko okupacijo 1918–1920, dokončno pa pod Italijo v letih 1925–1926 z Zakonom o društvih, Zakonom o javni varnosti in Zakonom o javnih prireditvah. Temu je sledila še ukinitvev hrvaških in slovenskih zadrug v Istri (Darovec 1992). Tudi v Kraljevini Jugoslaviji so pridevnik slovenski v imenih društev oblasti prepovedovale. Ob uvedbi šestojanuarske diktature 1929 so mnoga društva razpustili. Leta 1931 je bil sprejet Zakon o društvih, shodih in posvetih, ki je pogojno omogočal obnovev društev, a ta niso smela delovati na »plemenski« ali pokrajinski podlagi. V času Neodvisne države Hrvaške pa

so bila na njenem ozemlju prepovedana vsa slovenska društva razen Slovenske kmečko-delavske Sloge (Kolar 1995: 129). Kljub vsem tem prepovedim je bilo obdobje med svetovnima vojnama obdobje najživahnejšega društvenega življenja Slovencev v drugih delih t. i. jugoslovanskega prostora.

V tem času so Slovenci na Hrvaškem ustanovili največ društev v Zagrebu. Tu je bilo leta 1920, ko je prenehalo delovati predvojno slovensko društvo Lipa, ustanovljeno Akademsko društvo Triglav kot podružnica študentske mreže Triglava, ki je nastala leta 1875 v Gradcu. Društvo je imelo pevsko skupino, dramsko sekcijo in knjižnico, prirejali so debatne večere, predavanja in različne prireditve v Zagrebu in po Sloveniji. Leta 1923 je bila ustanovljena podružnica Jugoslovanskega katoliškega akademskega društva Danica, leto dni pozneje pa Slovensko prosvetno društvo Zagreb, ki je organiziralo prireditve in predavanja ter osnovalo knjižnico. Najpomembnejša za nadaljnji razvoj društvenega življenja zagrebških Slovencev je bila ustanovitev Narodne knjižnice in čitalnice leta 1930. Že v prvem letu je imela prek 1000 članov in je bila središče kulturnih in izobraževalnih dejavnosti zagrebških Slovencev. V letu dni je pridobila več kot 2.000 knjig, večinoma slovenskih. Knjižnica je delovala kot društvo, saj je imela organizacijsko, propagandno in prosvetno sekcijo, odsek za izlete, šahovski, plesni in pevski odsek, ki je oblikoval tri zборе, ter mladinski odsek, ki je organiziral lastno gledališko dejavnost, predavanja, mladinske izlete in čajanke. Tudi prosvetna sekcija je pripravljala vsakotedenska predavanja, medtem ko je propagandna sekcija leta 1932 med drugim zbrala naslove kakih 15.000 zagrebških Slovencev. Leta 1936 se je društvo preimenovalo v Narodni dom. Naslednje leto se mu je pridružil novoustanovljeni Slovenski oktet, ki je interpretiral slovenske narodne in moderne pesmi, prirejal ljudske igre s petjem in organiziral pomoč med člani. Med drugo svetovno vojno je bil Narodni dom prepovedan in razpuščen, po vojni pa je spet začel delovati pod novim imenom Slovenski dom (Strašek 2006: 97–104; Jerman, Todorovski 1999: 5, 24; Kržišnik Bukić 1995: 147–148, 152–154; Založnik 2009: 58–60).

Drugo pomembno društvo zagrebških Slovencev je bilo katoliško usmerjeno Slomškovo prosvetno društvo (1933–1941), namenjeno narodnoohranjevalni, kulturni, prosvetni in podporni dejavnosti. Imelo je otroški in dekliški zbor ter prirejalo cerkvene koncerte in gledališke predstave. Do začetka druge svetovne vojne je članstvo društva vključevalo prek 800 Slovencev. Od leta 1935 je v Zagrebu delovalo tudi Društvo akademikov komercialistov Slovenije, od 1937 pa Akademski klub jugoslovanske radikalne skupnosti Slovenski jug, ki ga je ustanovila skupina slovenskih študentov. Dve leti pozneje so

v predmestju Kustošija ustanovili slovensko prosvetno društvo Kustošija, ki je prirejalo poučna predavanja, izlete in zabave, pomagalo siromašnim in onemoglim članom in imelo svojo knjižnico. Leta 1940 je bila ustanovljena še humanitarno naravnana Vincencijeva konferenca svetega Cirila za slovenske akademike v Zagrebu, katere člani so lahko bili samo moški krščanske vere (Strašek 2006: 97–104; Kolar 1995: 119; Kržišnik Bukić 1995: 148–150).

Tudi na drugih območjih hrvaškega dela Kraljevine SHS oziroma Kraljevine Jugoslavije sta med svetovnim vojnama delovali vsaj dve slovenski društvi. Na Sušku pri Reki so leta 1927 formirali Slovensko izobraževalno društvo Simon Gregorčič, ki je imelo leto dni pozneje več kot 200 članov in ki je delovalo do konca tridesetih let. V Karlovcu so leta 1930 ustanovili Kulturno-prosvetno društvo Slovenski dom Triglav, ki je, sodeč po slovensko napisanih pravilih in ciljih društva, poleg izobraževanja članov skrbel za krepitev narodne zavesti in pripadnosti državi ter podpiral enake cilje drugih organizacij. Tudi v tem času so namreč številna društva – tako kot danes – v svojih programih navajala skoraj dobesedno enake cilje. Društvo je imelo knjižnico in čitalnico s slovenskimi knjigami in časopisi ter instrumentalne in vokalne skupine, ki so nastopale v hrvaških in zlasti slovenskih krajih.⁶² V delih današnje Hrvaške, ki so po prvi svetovni vojni pripadli Italiji, je prav tako nastalo ali bilo obnovljenih nekaj slovenskih in slovensko-hrvaških društev. Med drugim sta bili leta 1924 v Istri ustanovljeni dve društvi, Slovensko prosvetno društvo Danica v Pasjaku in Društvo sv. Mohorja za Istro. Nekatera slovenska društva so po prepovedi leta 1927 nadaljevala z ilegalnim ali neformalnim delovanjem in bila po drugi svetovni vojni obnovljena (Kržišnik Bukić 1995: 166; Riman 2010: 143–145; 277–280).

V Sarajevu je po končani prvi svetovni vojni Slovenski klub lahko spet legalno deloval. Vrhunec je dosegel sredi dvajsetih let, leta 1924 je imel prek 200 članov. Klub je združeval pripadnike višjega sloja sarajevskih Slovencev in je s prispevki članov pogosto pomagal drugim Slovincem, a je imel kljub temu bolj malo stika z življenjsko važnimi vprašanji slovenske skupnosti v Sarajevu. Po ustanovitvi levo usmerjenega Delavskega kulturnega društva Cankar leta 1934 so se znotraj Slovenskega kluba in med obema društvoma stopnjevala številna nesoglasja. Novo društvo je kmalu imelo knjižnico, pevski zbor, dramsko skupino in instrumentalni ansambel, organiziralo je družabna srečanja, predavanja, nastope svojih skupin, gostovanja skupin iz Slovenije in izlete, od leta 1935 je

⁶² Po drugi svetovni vojni je bilo društvo leta 1951 obnovljeno.

izdajalo tudi svoj časopis.⁶³ V letih 1938–1939 je društvo ustanovilo še športno in šahovsko sekcijo ter sklad za vzajemno pomoč, v začetku leta 1941 pa je bilo s prepovedjo delovanja ukinjeno⁶⁴ (Koblar 2008: 339–358).

Zaradi naraščajoče potrebe po medsebojni materialni podpori so leta 1935 sarajevski Slovenci ustanovili Slovensko kreditno zadrugo (prav tam). Med svetovnima vojnama je v Sarajevu delovalo tudi Združenje emigrantov Gortan-Bazovica, ki so ga prav tako ustanovili sarajevski Slovenci, begunci pred fašizmom iz Primorske, Furlanije in Istre. Oblasti so bratsko-podporno, humanitarno in narodnostno naravnano dejavnost tega društva in tudi preostalih istrskih in primorskih društev po državi tolerirale, občasno pa so jo v obdobjih ohlajenih odnosov z Italijo celo uporabile za politično propagando. Ob takih priložnostih so tiskali brošure o jugoslovanski pravici do Istre ter o trpljenju in eksodusu tamkajšnjega prebivalstva pod italijanskimi pritiski (Jergović 2015). Tudi v okolico Banjaluke so se v začetku dvajsetih let preteklega stoletja začele zatekati slovenske družine iz Istre in Primorske. V Banjaluki so leta 1923 ustanovili Slovensko pevsko in izobraževalno društvo Triglav, ki je združevalo vsaj 150 članov. Leta 1927 je bila v bližnji Slatini, kjer je v tem času slovenska kolonija narasla na 58 družin, z namenom spodbujanja poljedelstva, vinogradništva in sadjarstva ustanovljena Slovenska kmetijska zadruga, le malo zatem pa še Izseljensko kulturno društvo Istra s pevskim zborom Soča, ki sta delovala do začetka druge svetovne vojne⁶⁵ (Koblar 2008: 359–361).

V Beogradu je leta 1931 živelo okoli 6.000 Slovencev, ki so imeli v drugi polovici tridesetih let pet društev (Cankar, Edinost, Prosvetno društvo, Triglav in Istra-Trst-Gorica), v mestu pa je obstajal tudi slovenski mešani pevski zbor Ljubljanski zvon. Leta 1935 je bilo ustanovljeno Društvo Slovencev v Beogradu, naslednik treh manjših tamkajšnjih slovenskih društev; imelo je pevsko, dramsko in prosvetno sekcijo, knjižnico in čitalnico.⁶⁶ Na območje današnje Makedonije, kjer se je turško prebivalstvo izselilo iz Vardarske banovine in omogočilo bivanje novim naseljencem, so se med svetovnima vojnama umikali predvsem

⁶³ Gl. poglavje Izseljensko časopisje.

⁶⁴ Po drugi svetovni vojni je bilo društvo obnovljeno, leta 1951 pa ukinjeno. Od leta 1993 sarajevsko društvo Cankar znova zelo uspešno deluje.

⁶⁵ Slavica Adamič Pajić se spominja: »Slovenci smo imeli pestro kulturno življenje. Delovali smo v društvih Triglav in Istra. Že takrat smo poznali zabave s srečelovom, izbiro lepotic in podobno« (Papež Adamič 2009: 40).

⁶⁶ Več o slovenskih društvih v Srbiji v Stanič 1987: 243; Kržišnik Bukić 2003: 126; 2004: 546; Žitnik Serafin 2014a: 163–171.

primorski Slovenci. Kot koloniste jih je tja usmerjala Zveza Jugoslovanskih emigrantskih združenj, primorske Slovence pa je namestilo v tamkajšnje kolonije predvsem društvo Istra–Trst–Gorica v Skopju, eno od šestih društev omenjene Zveze, ki so delovala v Jugoslaviji. Leta 1933 so se Primorski Slovenci naselili npr. v vasi Bistrenica in tam ustanovili prvo slovensko društvo na območju Makedonije. Leta 1934 so začeli graditi manjšo Katoliško cerkev, sčasoma pa so začeli Slovenci od tam odhajati (Rusić, Novak 1973; Kržišnik Bukić 2003: 128; Jovanović 2001: 320) V Zetski banovini na območju današnje Črne gore je leta 1931 živelo približno 2.000 Slovencev, a o njihovih morebitnih društvih ni znanih podatkov.

Z izbruhom druge svetovne vojne se je začela deportacija po več tisoč Slovencev iz ožje domovine na območje današnje Hrvaške, Bosne in Hercegovine ter Srbije. Okoli 5.000 Slovencev so naselili v 22 krajev v BiH, medtem ko je bilo v Srbijo pregnanih več kot 7.000 Slovencev. Slovenski izgnanci so razvili kulturno življenje, formirali pevske zборе in dramske skupine, prirejali proslave ipd. V kolonijah so imeli tudi več manjših knjižnic s slovenskimi knjigami, še posebno dobro je bila organizirana npr. kolonija v srbskem Valjevu. Leta 1944 je bilo v Beogradu ustanovljeno Slovensko kulturno-prosvetno društvo Franc Rozman – Stane, ki je po vojni med drugim pomagalo pri vračanju izgnancev⁶⁷ (Dolinšek Divčić 2001: 302; Suhadolnik 2006: 46–48; Roš 1967: 164; Ferenc 1993: 80; Bartulović 2001: 20–23).

HETEROGENOST IZSELJENSKIH SKUPNOSTI IN NJIHOVIH DRUŠTEV

Tako kot velja za matične Slovence od srede 19. stoletja, je bila tudi za slovenske izseljence značilna njihova delitev na dva nasprotna ideološka pola, v letih med svetovnim vojnama pa v večini priseljenjskih držav na že omenjene tri izrazitejšje »tabore«, ko se je ob konservativni klerikalni in napredni liberalni struji izoblikovala še izrazito unitaristična projugoslovanska smer. Slovenci v izseljenstvu so se v vseh obdobjih razpoznavno delili na tiste, ki so bili bliže Cerкви in v življenju katerih sta Cerkev in vera igrali osrednjo vlogo, in tiste, ki so svoje vrednote utemeljevali zunaj cerkvenih nauk. Čeprav je šlo v obeh primerih večinoma za delavstvo in so že zato temeljni interesi prvih in drugih dejansko sovpadali, so bili v domeni društvenega življenja in drugih oblik etničnega povezovanja pogosto le orodje v igri globoko zakoreninjene temeljne svetovnonazorske delitve. Znotraj obeh polov so obstajale

⁶⁷ Po koncu druge svetovne vojne se je poleg izgnancev za vrnitev prijavilo tudi 8.000 predvojnih slovenskih priseljencev v Srbiji, skupno je bilo v Slovenijo namenjenih okoli 14.000 oseb. Do avgusta 1945 se je v Slovenijo vrnilo le 6.800 ljudi.

radikalnejše skupine, ki so neredko dajale brezkompromisni ton medijskim vojnem med obema taboroma. Ta delitev se je odražala na področju slovenskih izseljenskih organizacij, njihovega časopisja ter njihove zavarovalniške, kulturne in humanitarne dejavnosti. Pri prvih in drugih je prihajalo do nadaljnjih delitev na organizacijske enote, skupine in medije z različnim političnim predznakom, ki se je lahko celo pri posamezni skupini glede na spremembe v vodstvu organizacije ali uredništva skozi desetletja bolj ali manj opazno spreminjal.

Slovenske izseljenske organizacije so se v času okupacije Jugoslavije leta 1941 – večinoma le začasno, a tesneje kot kdajkoli prej – povezale v skrbi za staro domovino. Kakor hitro pa se je pokazalo, da iščeta podporo slovenskih izseljencev dve struji iz domovine, namreč uradna jugoslovanska vlada v Londonu z vladajočo Slovensko ljudsko stranko na eni strani ter partizani in Osvobodilna fronta na drugi, se je začasna enotnost izseljenskih skupnosti najprej zrahljala in potem marsikje povsem razblinila. Prav te razmere v matični Sloveniji so ponekod povzročile celo izrazitejšo politično polarizacijo slovenske diaspore kot kdajkoli prej. Mnoga katoliška in socialistično orientirana glasila izseljenskih organizacij, praviloma namenjena najširšemu sloju potencialnih bralcev, tj. delavstvu, so že ob svoji ustanovitvi napovedovala, da se bodo zavzemala za delavska vprašanja, kar so razglašala že v svojih podnaslovih. Deklarativni cilji, za katere sta se oba nasprotna tabora zavzemala, so zato morali v mnogih pogledih sovpadati, čeprav so se poti do njih bistveno razlikovale. Pred drugo svetovno vojno je bila morda prav zato meja med levico in desnico vsaj pri določenem delu slovenskih izseljencev kljub vsem sporom in medsebojnim očitkom vendarle nekoliko manj izrazita kot proti koncu vojne, ko je napeto pričakovanje izida jugoslovanske revolucije med slovenskimi izseljenci spodbujalo jasno politično opredelitev.

Prav zato pripadniki prvega vala povojnih slovenskih emigrantov niso imeli težkega dela, ko so se odločali, na katere obstoječe organizacijske strukture predvojnih slovenskih priseljencev naj se ob prihodu obrnejo za praktično in duhovno pomoč in podporo, preden so lahko začeli ustanavljati svoje organizacije in društva. Precej težjo pot do razvejanega društvenega življenja slovenskih skupnosti so prehodili izseljenci, ki so se po drugi svetovni vojni podali v tiste dele sveta, v katerih pred vojno ni bilo dovolj rojakov ali pa niso bili izpolnjeni drugi pogoji za začetek njihovega organiziranega povezovanja na osnovi etnične in jezikovne pripadnosti. Kljub ostrim časovnim ločnicam, ki jih predstavljajo vojne, spremembe državnih meja in nove družbene ureditve, je v delovanju izseljenskih društev obstajala določena kontinuiteta, ki je v državah z daljšo tradicijo močnejše slovenske prisotnosti

ustvarila pogoje za polnokrvni razvoj slovenske izseljenske kulture v najširšem pomenu besede.

IZSELJENSKO ČASOPISJE

Slovensko izseljensko časopisje še danes predstavlja enega najpomembnejših virov v okviru splošno- in kulturnozgodovinskih raziskav slovenskega izseljenstva, saj se v njem nazorneje kot v vseh drugih zgodovinskih virih zrcali tedanja dinamika ideoloških, političnih in kulturnih razmerij in razpoloženj v slovenski diaspori ter njihovih raznoterih manifestacij in učinkov na odnose znotraj posameznih slovenskih skupnosti po svetu, pa tudi na njihov izrazito kompleksen, razgiban in pogosto spreminjajoč se odnos do dogodkov v stari in novi domovini.

Z izrazom izseljensko časopisje ali izseljenski periodični tisk ima večina avtorjev dosedanjih obravnav te tematike v mislih periodične publikacije, ki so jih izdajali izseljenci sami. Nekateri vključujejo v širši pomen teh pojmov tudi periodične publikacije, namenjene izseljencem, ki so izhajale v matični domovini ali zamejstvu in so med drugim prinašale številne prispevke samih izseljencev. Ločnico med prvimi in drugimi brišejo primeri, ko se je v izseljenstvu izhajajoč list združil z matičnim časopisom za izseljence ali pa se je kraj njegovega izida zgolj »preselil« v Slovenijo.⁶⁸ V tem poglavju bomo obravnavali prve in druge.

Slovenska izseljenska periodika se je sorazmerno naglo razvila iz prvih sredstev informiranja članov skupnosti, kot so stenski časopisi, različni letaki, obvestila, vabila, programi kulturnih prireditev in komercialni oglasi. Izseljensko časopisje ima nekaj specifičnih značilnosti, ki ga vsebinsko razmejujejo od sočasne periodike na Slovenskem. Vsebinska zasnova izseljenskih listov pred drugo svetovno vojno je bila najpogosteje kombinacija novic iz stare in nove domovine na eni strani ter poročil o društvenem dogajanju v izseljenstvu na drugi strani, vmes ali v posebnih rubrikah pa lahko najdemo najrazličnejše druge prispevke, od praktičnih nasvetov, literarnih besedil, polemičnih komentarjev, zabavnih

⁶⁸ Primer prvega je združitev heerlenskega *Rafaela* z ljubljanskim *Izseljeniškimi vestnikom* (od 1934 *Izseljenskim vestnikom*) leta 1935. Odtlej je kot *Izseljenski vestnik Rafael* izhajal v Ljubljani (več o tem v Drnovšek 1992: 287–289). Primer drugega je izseljenski mesečnik *Naš zvon* (1925–1927), ki je najprej izhajal v Nemčiji, nato pa v Kranju (Drnovšek 2012: 151).

in ugankarskih vsebin ter izseljenskih komercialnih oglasov do posebnih rubrik za ženske bralke in t. i. »otročkih koticov«.

Izseljenske liste so pogosto brali ljudje, ki sicer niso brali časopisov, kaj šele da bi vanje dopisovali. V »starem kraju« so se novice hitro širile, zato je bila potreba po časopisih morda tudi nekoliko manjša. V izseljenstvu pa je bila potreba po praktičnih nasvetih glede iskanja zaposlitve, pridobivanja državljanstva in drugih vidikov prilagajanja novemu okolju akutna. Uredniki so to okoliščino upoštevali, saj so jim praktično uporabne vsebine prinašale največ bralcev. V izseljenskih listih je bilo na voljo dovolj prostora za pisma in prispevke navadnih delavcev, ki jim »doma« v Sloveniji objavljanje v kakem časopisu ne bi prišlo niti na misel. Prav tako so bili tudi uredniki zlasti zgodnejših letnikov slovenskih izseljenskih listov pogosto samouki (Sulič 1996: 47–49).

Specializiranih tematskih, literarnih ali kulturnih revij je bilo v izseljenstvu mnogo manj kot splošnejših časopisov, vsi pa so se med seboj praviloma izrazito razlikovali po svetovnem nazoru, ki so ga odražali. Z vidika ciljne publike se je izseljenska periodika delila na interna društvena glasila, namenjena članom, in publikacije, namenjene širšemu krogu slovenskega bralstva v novi (in vsaj načeloma tudi stari) domovini. Izdajateljice slednjih so bile običajno izseljenske organizacije (jednote, zveze, družbe, društva ...), ki so imele člane ali simpatizerje po vsej državi sprejema.

Izseljenske časopise in revije je mogoče razvrstiti med bolj ali manj »nevtralno«, ideološko razpoznavno in poudarjeno politično naravnano periodiko. Svojemu podmladku so slovenski izseljenci večkrat namenjali posebne strani ali posebne priloge v periodičnem tisku za odrasle, saj je bilo specializiranih listov za otroke in mladino komaj kaj. Nekaj je bilo izrazito verskih glasil in še več tistih, ki so ob raznovrstnih časnikarskih vsebinah spodbujala krščanske vrednote in naklonjenost Cerkvi. Radikalno levo usmerjenih časopisov je bilo sorazmerno malo, mnogo več jih je mogoče uvrstiti na zmerno levico; največ je bilo t. i. »delavskih listov«, bodisi takšnih, ki so bili izrecno namenjeni »slovenskemu katoliškemu delavstvu« v izseljenstvu, ali onih, ki so nagovarjali t. i. »napredni« oziroma »progresivni« pol slovenskih izseljencev.

SEVERNA AMERIKA

Združene države Amerike

Pregled periodike

Če govorimo o slovenski izseljenski periodiki v Severni Ameriki, imamo v mislih predvsem tiske, ki so izhajali v ZDA, brali pa so jih tudi slovenski priseljenci v Kanadi. Ti so bili, kot smo opisali v prejšnjem poglavju, s Slovenci v ZDA tudi tesno organizacijsko povezani. Časopisna dejavnost Slovencev v ZDA, ki v obdobjih do leta 1945 vidno izstopa na ravni celotne tedanje slovenske diaspore tako po količini kot po vsebini najkakovostnejših listov in revij, pa ima zanimivo predzgodovino.

Kar pol stoletja pred izidom prvega slovenskega izseljenskega lista v materinščini je Andrej Bernard Smolnikar, nekdanji gimnazijski sošolec Friderika Barage, publicist, pacifist in ustanovitelj utopičnih naselbin,⁶⁹ v Filadelfiji izdal 26 številk lastnega časopisa v nemščini, ki ga je naslovil *Friedensbotschaft an alle Völker* (1842). Vzporedno je v Filadelfiji izhajala tudi angleška izdaja njegovega časopisa z naslovom *Message of peace to all nations* (Stanonik 1999: 439–442; 1992: 133–135). Po daljšem premoru so slovenski izseljenci v različnih delih sveta v skoraj stoletnem obdobju najintenzivnejše časopisno-izdajateljske dejavnosti izdajali precej listov tudi v drugih jezikih svoje izobrazbe in okolja, Slovenci v ZDA seveda predvsem v angleščini. Časopisi v slovensko-angleški kombinaciji in angleške mladinske priloge ali posebni listi za mladino v angleščini so se pojavili v dvajsetih letih 20. stoletja, prvi angleški podnaslovi slovenskih časopisov pa že na prelomu 19. stoletja.

Prvi izseljenski časopis v slovenščini, katoliški tednik *Amerikanski Slovenec*, je začel izhajati v Chicagu leta 1891. Podnaslovi so začetnika slovenske izseljenske periodike v letih 1899–1914 navajali kot glasilo Kranjsko slovenske katoliške jednote in pozneje različnih drugih slovenskih katoliških organizacij v ZDA, od 1924 kot glasilo »slovenskega katoliškega delavstva v Ameriki« (Bajec 1980: 11–14). V okviru verskih vsebin so v tedniku prevladovali članki o delovanju slovenske Katoliške cerkve v ZDA, stari domovini, Evropi in drugod ter o delovanju ameriške Katoliške cerkve. Prispevki so bili posvečeni katoliškim praznikom, krščanskemu načinu življenja, molitvam in zgodbam iz Svetega pisma (Friš 1991: 407).

⁶⁹ Prvo utopično naselbino Peace Union Settlement je Smolnikar ustanovil leta 1843 v kraju Deerfield pri Limestonu v Pensilvaniji, a je po letu dni propadla. Drugi njegov neuspešen poizkus je bila leta 1859 ustanovljena utopična naselbina Peace Union Center v kraju Donnaly Mill v Racoon Valley, prav tako v Pensilvaniji.

Prinašal je tudi posvetne vsebine, poleg oglasov, nasvetov in povesti v nadaljevanjih tudi novice iz obeh domovin in ostalega sveta, s čimer si je pridobil širši krog bralstva. Med posvetnimi temami so bile kot vir za zgodovino slovenskega izseljenstva še zlasti pomembne novice iz slovenskih naselbin.⁷⁰

Amerikanski Slovenec se je pojavil že na samem začetku petnajstletnega obdobja najintenzivnejšega priseljevanja Slovencev v ZDA (1890–1914). Novinci v skupnosti so na eni strani potrebovali praktične informacije, na drugi pa po prepričanju izdajateljev ustrezno »duhovno« oporo (moralno ali religiozno) ter predvsem tudi ideološko oziroma politično orientacijo. Zato so – deloma kot odgovor na katoliško usmerjenost prvega časnika – naglo sledili drugi periodični tiski, že leta 1893 newyorški tednik *Glas naroda* s podnaslovom *List slovenskih delavcev v Ameriki*, ki ga je soustanovil, izdajal in dolga leta (so)urejal Frank Sakser. Oba »pionirja« slovenske izseljenske periodike sta kmalu začela izhajati vse pogosteje, a medtem ko je drugi postal dnevnik že v prvem desetletju izhajanja, je *Amerikanskemu Slovencu* to uspelo šele leta 1924 (Bajec 1980: 11–16). *Glas naroda*, ki je bil po vsebini bolj ali manj sredinsko usmerjen delavski časopis,⁷¹ je kot dnevnik dosegel eno največjih naklad med slovenskimi listi v ZDA, in sicer kar 14.000 izvodov. V njem so poleg občasnih avtorjev objavljali literarne prispevke Frank Kerže, France Magajna, Anton J. Terbovec, Ivan Zupan in Janko N. Rogelj, pa pesnika Ivan Zorman in Jack Tomšič ter eden od najzgodnejših ustvarjalcev ameriškoslvenske književne produkcije, Ivan Bukovinski.

Katoliško usmerjeni del Slovencev v Clevelandu se je odzval šest let pozneje z mesečnikom *Narodna beseda* (1899–1908), ki je po šestih letih prav tako postal dnevnik. To je tudi prvi slovenski časopis z angleškim podnaslovom: *The Only Slovenic Newspaper in Cleveland*. Res je bil v Clevelandu kar tri leta edini, saj mu je šele leta 1902 sledil humoristični mesečnik kratke življenjske dobe *Moskito: Edini slovenski šaljivi list v Ameriki*. Ker je še istega leta po desetih številkah usahnil, si je lahko enak podnaslov privoščil njegov naslednik *Komar*, ki je v lastništvu Franka Sakserja izhajal v New Yorku v letih 1905–1908.

⁷⁰ Časopis je komentiral tudi politično dogajanje v mestu. Že v 2. številki 1. letnika je v članku Prihodnja volitev v Chicagi (1891) npr. takole posmehljivo komentiral žensko udeležbo pri volitvah: »Ker pa po zakonu pri volitvah šolskih nadzornikov smejo tudi ženske glasovati, zna biti prihodnja volitev jako zanimiva. /.../ Nadejati se je da bodo ženske porabile lepo priložnost kajti pri vsaki priliki le preveč rade nosijo hlače in pri vsaki priložnosti hočejo govoriti zadnjo besedo.« Amandma, ki bi ženskam podelil splošno volilno pravico, je ameriški kongres sicer obravnaval že od leta 1878, a ga je zavračal vse do leta 1920.

⁷¹ Kmalu po ustanovitvi Jugoslovanske katoliške jednote (JSKJ, ust. 1898) je *Glas naroda* postal njeno uradno glasilo; leta 1900 je Sakser od Jednote prejemal po 100 \$ letno, pozneje nekaj več (Friš 1994: 46). Časnik je izhajal do leta 1963, med njegovimi uredniki je bil tudi Louis Adamič (leta 1916).

To je bil drugi in hkrati zadnji poskus humorističnega slovenskega lista v ZDA v obravnavanem času.

Najpomembnejšim trem kulturnim središčem ameriških Slovencev, Chicagu, Clevelandu in New Yorku, se po številu naslovov, nakladi in dolgoživosti slovenskih izseljenskih časopisov ni približalo nobeno drugo mesto v ZDA. Vendar je bilo tam še nekaj središč slovenskega periodičnega tiska, med njimi Pueblo v Coloradu, Lemont in Joliet pri Chicagu ter Milwaukee v Wisconsinu. V Pueblu sta že v prvih letih 20. stoletja izhajala katoliški tednik *Mir* (1901–1904) na eni strani in svobodomiselnaravnani *Glas svobode* na drugi. Ta je v Pueblu izhajal le v letih 1902–1903, nato pa do 1928 v Chicagu. Med njegovimi številnimi uredniki so bili publicisti in pisatelji Jože Zavertnik, Ivan Molek, Zvonko Novak, Frank Magajna in Jakob Zupančič.

V Chicagu je v letih 1906–1952 izhajal tudi eden najpomembnejših ameriškoslvenskih levičarsko usmerjenih delavskih časopisov, *Proletarec* – glasilo slovenske sekcije Jugoslovanske socialistične zveze v Ameriki, ki je bila članica socialistične stranke ZDA, pozneje tudi kot glasilo Prosvetne matice (Bajec 1980: 27–28). List je do konca izhajanja zagovarjal socialistične vrednote, nezanemarljiv je tudi njegov prispevek na področju leposlovja. Posebno pomembno vlogo je odigral med drugo svetovno vojno, ko je Slovence v ZDA informiral o poteku vojnih dogodkov v Sloveniji. *Proletarec* je večino časa izhajal kot tednik. Med uredniki je bilo nekaj odmevnejših publicistov in pisateljev, med drugim Jože Zavertnik, Ivan Molek, Etbin Kristan in Frank Zaitz. Poleg njih so z literarnimi prispevki sodelovali pesniki in pisatelji Katka Zupančič, Andrej (Andrew) Kobal, Jože Ambrožič, Jack Tomšič, Anton Slabe, Joško Oven, Frank S. Tauchar, Ivan Jontez in Anna P. Krasna.

Etbin Kristan in Frank Zaitz (prvi od leta 1917, drugi od 1933) sta urejala tudi letno prvomajsko publikacijo *Prvi maj* (Chicago, od 1917), ki je v letih 1919–1928 izhajala kot slavnostna prvomajska številka *Proletarca* in v letih 1933–1945 znova kot samostojna letna publikacija *Majski glas*. Lastnica te publikacije, ki je med drugim prinašala bogato izbiro izvirnega slovenskega izseljenskega leposlovja, je bila Jugoslovanska socialistična zveza (v letih 1935–1941), izdajala pa jo je, tako kot *Proletarca*, Jugoslovanska delavska tiskovna družba (Bajec 1980: 57–58). Leposlovna besedila so v *Majski glas* prispevali – poleg že omenjenih sodelavcev *Proletarca* in nekaterih obrobnejših avtorjev – Milan Medvešek, Frank Česen, Louis Beniger in Jakob Zupančič. Še več izvirnega leposlovja je bilo v obravnavanem času mogoče najti v *Prosveti* in njenem *Mladinskem listu*, pred prvo svetovno vojno pa že tudi

v njenem predhodniku, *Glasilu SNPJ*. Vsi ti naslovi so – tako kot *Proletarec*, *Prvi maj* in *Majski glas* – izhajali v Chicagu.

Ko je leta 1908 začel izhajati eden najpomembnejših slovenskih izseljenskih časopisov, *Glasilu SNPJ*, od 1916 *Prosveta*, je v ZDA hkrati izhajalo že vsaj dvanajst slovenskih listov (Bajec 1980: 32–36; gl. tudi sliko 1 na koncu poglavja o izseljenskem časopisju), nekaj jih je medtem že tudi prenehalo izhajati. Uredniki *Prosvete* pred drugo svetovno vojno, Frank Kerže, Jože Zavertnik in Ivan Molek, ki je med drugo svetovno vojno zaradi nesoglasja s političnimi stališči SNPJ odstopil z mesta urednika, so bili vsi dejavni tudi kot pisatelji. Poleg njih so v *Prosveti* ali njenem predhodniku objavljali številni osrednji avtorji tedanje književne produkcije ameriških Slovencev: Katka Zupančič, Ivan Zorman, Anna P. Krasna, Jože Ambrožič, Anton Slabe, Frank Zaitz, Frank Česen, France Magajna, Zvonko A. Novak, Ivan Jontez, Jack Tomšič, Janko N. Rogelj, Milan Medvešek in Jakob Zupančič.

Glasilu Slovenske narodne podporne jednote je bilo najprej mesečnik, od 1910 tednik, od 1916, ko se je preimenovalo v *Prosveto*, pa dnevnik. Med prvo svetovno vojno so bile poleg običajnih sporočil o društvenih zadevah in vesti iz stare in nove domovine v ospredju predvsem novice z bojišč v Evropi ter članki o posledicah vojne v stari domovini. Časopis je tudi slikovito odražal manjšinski položaj Slovencev v ameriški družbi in spremembe v njihovem življenju ter spremembe v položaju žensk pod vplivom ameriškega kapitalizma, ki je bil bistveno drugačen od položaja žensk npr. v togi vaški skupnosti »starega kraja« (Sulič 1991: 335). Socialistična naravnost časopisa je prišla do izraza že pred prvo svetovno vojno (prim. Blagotinšek Turk 2001b: 106–108). Književni prispevki so poleg politično nevtralnih leposlovnih besedil pogosto vključevali literarna dela, ki so prikazovala položaj delavskega razreda in pri bralcih utrjevala razredno zavest. *Prosveta* je imela več stalnih rubrik in mesečno prilogo, ki jo je več kot štirideset let urejala Mary Grill Ivanush in v katero so dopisovale članice Progresivnih Slovenk Amerike.⁷² Od leta 1926 so v *Prosveti* občasno objavljali izvirna dela in prevode Louisa Adamiča (npr. Adamičev prevod Cankarjevega Hlapca Jerneja v nadaljevanjih), prevode njegovih del (npr. slovenski prevod Adamičeve

⁷² Do druge svetovne vojne je *Prosveta* izhajala večinoma v slovenščini, od leta 1926 je imela le angleško stran za tiste potomce slovenskih priseljencev, ki niso dobro obvladali slovenščine (več o tem gl. Christian 1992a). Danes izhaja kot mesečnik v angleščini (<http://www.snpj.org/publications/current-issue>). »Leta 1999 je časopis prešel na digitalni način produkcije, na voljo pa je bil v obeh, tj. v digitalni in tiskani obliki. Od 2001 je v tiskani obliki izhajal najprej tedensko, nato na štirinajst dni in nazadnje enkrat na mesec« (Pogačar 2016: 34).

avtobiografije *Laughing in the Jungle* v nadaljevanjih) ter članke o Adamiču in njegovih političnih akcijah (Christian 1996: 81–94).

Leta 1908 je pater Kazimir Zakrajšek ustanovil Družbo sv. Rafaela v New Yorku in leta 1909 začel pod njenim okriljem izdajati in urejati najstarejši slovenski izseljenski verski list, mesečnik *Ave Maria*, ki se je po več selitvah leta 1925 ustalil v Lemontu v Illinoisu. Uredništvo je že v prvi številki napovedalo, da bo list v začetku na osmih straneh prinašal »razne svete pesmice, sestavke in članke, ki bodo bodrili rojake h krščanskemu življenju in verskemu navdušenju« (Uredništvo 1909: 3). List je občasno res objavljajal literarne prispevke nekaterih osrednjih piscev t. i. »krščanske struje«,⁷³ med njimi patrov Kazimirja Zakrajška in Aleksandra Urankarja, ponatisnili pa so tudi nekaj pesmi Ivana Zormana (Petrič 1999). Njihove prispevke je mogoče najti tudi v *Ave Maria koledarju*, ki so ga slovenski frančiškani v ZDA začeli izdajati leta 1914 (v letih 1943–1945 se je imenoval *Slovenski koledar*). Koledar je poleg tega prinašal biografije slovenskih misijonarjev in duhovnikov, prispevke o slovenskih naselbinah v ZDA in drugod po svetu, o slovensko-ameriških stikih ter članke s področja zgodovinopisja. Že pred nastankom mesečnika *Ave Maria* so v ZDA vzniknili nekatera slovenska župnijska glasila s kratko življenjsko dobo (*Oglasnik* v Leadvillu v Coloradu, *Zvonček* in *Danica* v Clevelandu). V dvajsetih letih 20. stoletja sta jima sledili novi župnijski glasili v Chicagu in Clevelandu, namen teh glasil pa je bil informiranje o dogajanju v župniji in širši cerkveni skupnosti (Kolar 1991: 395–396, 401–402).⁷⁴

Leta 1920 je bilo na območju Clevelanda 24.504 Slovencev, na območju Chicaga pa 21.595 (Klemenčič 1995: 99). V Clevelandu je med svetovnima vojnama in še bolj proti koncu druge svetovne vojne potekal politični, ideološki in tržni boj med *Ameriško domovino* in *Enakopravnostjo*. Tiskarni izdajatelj obeh dnevnikov sta bili le nekaj sto metrov narazen na aveniiji St. Clair. *Ameriška domovina* je pod tem naslovom začela izhajati leta 1919, pod naslovom *Amerika* oziroma *Clevelandska Amerika* pa je obstajala že od 1908 in naj bi bila naslednica *Narodne besede* oziroma *Nove domovine*, ki je izhajala v letih 1899–1908 (Bajec

⁷³ Tako opredeljuje Jerneja Petrič (1999: 115–118) skupino avtorjev, ki so objavljali leposlovne prispevke predvsem v mesečniku *Ave Maria*, *Ave Maria koledarju*, *Novem svetu* in *Edinosti*.

⁷⁴ Še leta 2008, ko se je poslovila *Ameriška domovina*, je izhajalo nekaj naslovov najstarejših slovenskoameriških časnikov, ki zdaj večinoma ne vsebujejo več prispevkov v slovenščini. Edi Gobec (2008) piše: »Obstajajo še gospodarsko trdna, pretežno v angleščini pisana organizacijska glasila, kot so KSKJ-Voice – Amerikanski Slovenec (zdaj le še mesečnik), nekdanji dnevnik Prosveta (zdaj štirinajstdnevnik), AMLA Voice, New Era in mesečni reviji Zarja – The Dawn in po dr. Bernardinu Sušniku odlično urejevana verska in edina povsem slovenska revija frančiškanska *Ave Maria*, ki pa ji ob stoletnici izhajanja tudi vedno bolj manjka slovenskih naročnikov in potrebnih finančnih sredstev.« Mesečnik *Ave Maria* še vedno izhaja v slovenščini, a od leta 1917 le še na spletu (www.avemaria-izlemonta.com).

1980: 17–34; Susel 1992: 237; Gobec 2008). Časopis je bil najprej tednik, nato je izhajal vse pogosteje, dokler ni leta 1929 postal dnevnik. Med prvo svetovno vojno je bil časnik blizu stališčem Jugoslovanskega odbora, med vojnama je zagovarjal režim kralja Aleksandra, med drugo svetovno vojno pa podpiral akcijo Zveze slovenskih župnij (Milek 2004: 76). Največje zasluge za razcvet *Ameriške domovine* med svetovnjima vojnama je imel urednik Louis J. Pirc, ki je v svojih uvodnikih in člankih izkazoval tudi smisel za literarni izraz. V časopisu je med drugim objavljala tudi pesnik, pripovednik in dramatik Ivan Jontez.

List je bil vselej naklonjen katolištvu in izrazito kritičen do bolj levo usmerjenega dela ameriških Slovencev, t. i. naprednega tabora, ki ga je v mestu zastopal zlasti dnevnik *Enakopravnost* (1918–1957), sprva neodvisen list, v letih 1925–1930 tudi uradno glasilo Slovenske svobodomiselne podporne zveze. Med uredniki *Enakopravnosti*, ki je izhajala v nakladi do 7.250 izvodov, so bili pisatelji Janko N. Rogelj, Zvonko Novak, Ivan Jontez in – kot najpomembnejši – Vatro Grill (Bajec 1980: 60–62). Poleg njih so v glasilu med drugim objavljali urednik, društveni delavec, pesnik in pisatelj Anton J. Terbovec, proletarski pripovednik, igralec in režiser Milan Medvešek ter pesnik Jack Tomšič. Časopis je bil v letih 1934–1941 v Kraljevini Jugoslaviji prepovedan, a je vztrajal pri svojih političnih stališčih tudi med vojno in po njej ter organiziral pomoč rojakom v domovini. Zadnji urednik *Ameriške domovine* Rudolph M. Susel (1992: 242–243) piše, da so pomembno vlogo v boju med obema poloma ameriških Slovencev igrali tudi osebni spori in da je imela *Ameriška domovina* v štiri desetletja trajajočem boju z *Enakopravnostjo* prednost tudi zaradi zaslombe pri trgovcih in drugih poslovnih, ki so redno oglašali v časopisu. *Ameriški domovini* so bile naklonjene tudi močne slovenske župnije in z njimi povezane organizacije, poleg tega pa je imela *Enakopravnost* bolj kot *Ameriška domovina* »konkurenco v lastnih naprednih vrstah, na primer v *Prosveti*.« A kakor sta si časopisa idejno nasprotovala, sta bila tudi povezana v nekakšni soodvisnosti, »kajti težko je verjeti, da bi bil en ali drugi list tako angažiran, če ne bi imel takorekoč pred pragom ideološkega in do neke mere tudi poslovnega tekmeca« (prav tam).

V letih 1917–1922 je v ZDA sočasno izhajalo tudi po 22–23 slovenskih glasil (slika 1 ob koncu tega poglavja), kar predstavlja prvega od obeh vrhuncev slovenske periodike v ZDA. V tem obdobju oziroma že od leta 1915 so ameriški Slovenci skoraj vsako leto začeli izdajati po tri do pet novih časopisov. V Chicagu je leta 1915 Frank Kerže ustanovil ter odtlej urejal mesečnik *Čas*, za katerega je do leta 1927 tudi sam pisal večino prispevkov. V različnih podnaslovihih časopisa se večkrat pojavljajo besede leposlovje, napredek in izobrazba. V njem

so objavljali tako levo usmerjeni kot tudi ideološko bolj ali manj nevtralni pisci: Ivan Molek, Jože Ambrožič, France Magajna, Anton J. Terbovec, Ivan Bukovinski, Janko N. Rogelj in Ivan Zorman. *Čas je Kerže* od leta 1920 izdajal v Clevelandu, leta 1928 pa je mesečnik preimenoval v *Novi čas*, njegov sedež premestil v Ljubljano in ga še zadnje pol leta urejal iz ZDA skupaj s tremi souredniki iz Slovenije.

Glasiło K. S. K. jednote (1915–1945), uradno glasilo prve vseameriške slovenske podporne jednote, je izhajalo v različnih krajih v letih 1915–1945;⁷⁵ njegov urednik je bil vsa leta Ivan Zupan (Bajec 1980: 48–49). Ker je število članov mladinskega oddelka KSKJ naglo naraslo (s 1.313 članov ob ustanovitvi leta 1913 na skoraj 12.000 članov leta 1928), je jednota že leta 1921 začela izdajati posebno mesečno glasilo za otroke, *Angelček*. Tudi tednik *Sloga* (1915–1924), od 1919 *Edinost*, je izhajal v različnih mestih (Bajec 1980: 50). Med uredniki sta bila Jaka Debevec in pater Kazimir Zakrajšek, izdajateljice pa so bile različne slovenske katoliške družbe in zveze v ZDA. Literarna besedila so za *Edinost* prispevali npr. župnik Andrej Smrekar, pater Bernard Ambrožič in Ivan Bukovinski. Različni podnaslovi glasila sporočajo, da je list namenjen slovenskemu katoliškemu delavstvu v ZDA. Izhajal je najmanj enkrat tedensko, dokler se ni leta 1924 združil z *Amerikanskim Slovencem*.

Tednik *Nova doba* (1925–) je od drugega leta izhajal v Clevelandu. Časopis, ki ga je vse do leta 1957 urejal Anton J. Terbovec, je bil uradno glasilo Jugoslovanske katoliške jednote oziroma po njenem preimenovanju v Ameriško bratsko zveze leta 1940 uradno glasilo slednje (Bajec 1980: 75–76).⁷⁶ *Nova doba* je dajala prednost obravnavi vprašanj slovenskih priseljencev v ZDA, med drugo svetovno vojno je podpirala OF in združeno Slovenijo v okviru jugoslovanske skupnosti. Pomembna je tudi kot vir revijalnih literarnih objav slovenskih izseljenskih pisateljev. V njej so objavljali leposlovne prispevke – poleg samega Terbovca – tudi nekateri drugi osrednji avtorji tega časa, med njimi Jože Ambrožič, Ivan Zorman in Janko N. Rogelj.

Pisatelj Andrew Kobal je v Chicagu v prvih letih izhajanja urejal malo poznani tednik (pozneje mesečnik) *Svoboda*, ki ga je v letih 1929–1935 izdajala tamkajšnja Jugoslovanska prosvetna zadruga Svoboda. Pomembnejša je *Zarja* (1929–), uradno mesečno glasilo Slovenske ženske zveze v Ameriki, ki je v Chicagu izhajalo le prva štiri leta, odtlej pa ves čas

⁷⁵ Ko je KSKJ leta 1946 kupila časopis *Amerikanski Slovenec*, ki je s tem znova postal njeno uradno glasilo, je *Glasiło KSKJ* prenehalo izhajati.

⁷⁶ V letih 1957–1959 je *Novo dobo* urejal Vatro Grill, zatem pa do leta 1979 Julia Pirc.

do konca druge svetovne vojne v Clevelandu.⁷⁷ Prvo leto je revijo urejala ustanoviteljica Marie Prisland, za njo Julia Gottlieb, v letih 1931–1933 Josephine Račić in naslednji dve desetletji Albina Novak (Bajec 1980: 87–88; prim. Arnež 1998: 54–55). Revija je sprva izhajala samo v slovenskem jeziku, a so ji kmalu začeli dodajati angleške strani. Namen revije je bil izobraževati in širiti slogo med Slovenkami, razkropljenimi po ZDA, saj te po opažanju predsednice Slovenske ženske zveze Marie Prisland niso mogle enakopravno uveljavljati svojih stališč v drugih slovenskih podpornih organizacijah (in njihovih glasilih) v ZDA. *Zarja* je zavzemala tudi jasna politična stališča, leta 1932 je npr. s člankom »Slovenskim volivkam na srce in premislek« (Anon. 1932) odkrito agitirala v predsedniških volitvah za F. D. Roosevelta.

Vzporedno z *Zarjo*, *Ameriško domovino*, *Enakopravnostjo*, *Glasilom K. S. K. jednote* in drugimi listi je v letih 1936–1941 v Clevelandu izhajal tednik *Napredek: Glasilo Slovenske svobodomiselnih podporne zveze*, ki ga je urejal Vatro Grill. Literarno in kulturno pomembnejši je bil v istem času prav tako clevelandski mesečnik *Cankarjev glasnik* (1937–1943), ki ga je večino časa urejal Etbin Kristan, vmes – dobro leto dni v začetku vojne – pa njegov precej mlajši pisateljski kolega Ivan Jontez. Jontez je pred tem sodeloval v uredništvih *Prosvete* in *Proletarca* ter leta 1937 nekaj mesecev urejal tudi *Enakopravnost*. Literarna revija *Cankarjev glasnik* se uvršča med najpomembnejše vire izvirnega leposlovja slovenskih izseljenskih piscev v ZDA, v njej so poleg obeh omenjenih urednikov objavljali denimo Milan Medvešek, Frank Česen, Ivan Zorman, Katka Zupančič in Anna Praček Krasna.⁷⁸

Druge letne publikacije ameriških Slovencev

Čeprav osrednje letne publikacije ameriških Slovencev ne sodijo med časopisje, tudi teh ne smemo spregledati v okviru periodičnih tiskov. Poleg že omenjenih in zgoraj predstavljenih *Ave Maria koledarja* in *Prvega maja* oziroma *Majskega glasu* je v ZDA izhajalo še nekaj naslovov, med katerimi sta s kulturnozgodovinskega vidika najpomembnejša *Ameriški družinski koledar* (1915–1950), ki ga je – tako kot *Majski glas* – izdajala Jugoslovanska delavska tiskovna družba Proletarec, in *Slovensko-amerikanski koledar*, ki ga je izdajalo uredništvo časopisa *Glas naroda* v New Yorku od zadnjih let 19. stoletja do druge svetovne

⁷⁷ *Zarja* – The Dawn, uradno glasilo organizacije Slovenian Union of America, naslednice Slovenske ženske zveze, še vedno izhaja (v kraju Peru v ameriški zvezni državi Illinois). Sedanja urednica Zarje za obdobje 2015–2019 je Bonnie Prokup (Slovenian Union of America). Skoraj vsi letniki so prosto dostopni na dlib.si.

⁷⁸ *Cankarjev glasnik* je v celoti dostopen na dLibu.

vojne.⁷⁹ Ker so vse našete letne publikacije pomembne tudi na področju literarnih prispevkov, so vključene v obravnavo v poglavju Literarna dejavnost.

Druga svetovna vojna in stopnjevanje ideološko-politične polarizacije

Med drugo svetovno vojno je v ZDA hkrati izhajalo do 23 naslovov periodike, ki so jo izdajali tamkajšnji slovenski priseljenci in njihovi potomci. V Clevelandu se je drugim slovenskim časopisom leta 1939 pridružil tedenski *Glas slovenske dobrodelne zveze*, ustanovljene že leta 1910.⁸⁰ V Chicagu je v letih 1938–1965 izhajal družinski mesečnik *Novi svet*, v katerem sta med drugim objavljala pesmi frančiškanski pater Evstahij Brlec in najpriljubljenejši slovenski izseljenski pesnik Ivan Zorman, v njem pa je z rubriko Tihe ure okoli deset let sodeloval tudi Jurij M. Trunk (Bajec 1980: 110–111; Trunk 1950: 194; Petrič 1999). V Milwaukeeju v zvezni državi Wisconsin je leta 1942 začel izhajati mesečnik *Sloga*. Poleg časopisov v slovenščini so Slovenci v ZDA izdajali vse več časopisnih prilog in samostojnih listov tudi v angleščini. Med bolj odmevnimi angleškimi časopisi slovenskih izseljencev so bili politično usmerjeni mesečniki Louisa Adamiča, ki si je kot povabljenec na večerjo v Beli hiši januarja 1942 še povečal veljavo med levo usmerjenim delom rojakov v ZDA: *In Re: Two Way Passage* (1942–1943), *War and Post-War* (1943–1944) ter *Today & Tomorrow* (od januarja 1945; od 3. številke *T & T: Trends & Tides*).⁸¹ Vendar Adamičevi angleški listi, tako kot natanko sto let prej Smolnikarjev nemški in angleški časopis *Friedensbotschaft an alle Völker* oziroma *Message of peace to all nations*, niso bili namenjeni (predvsem) slovenskim rojakom v ZDA.

Ideološko-politična polarizacija slovenskih izseljencev se je najjasneje izražala prav v njihovem časopisju, njihova nasprotja, ki so se odražala v besednih spopadih med predstavniki krogov blizu Katoliški cerkvi na eni strani in t. i. »progresivnim«, levo usmerjenim delom ameriških Slovencev na drugi strani, so se najbolj stopnjevala med drugo svetovno vojno. Značilen primer sta že vsa predvojna leta antagonistična clevelandska časnika

⁷⁹ V Slovensko-amerikanskem koledarju so od pomembnejših pesnikov in pisateljev sodelovali s prispevki Frank Kerže, Anton J. Terbovec, Ivan Bukovinski, Janko N. Rogelj in (s ponatisi pesmi) Ivan Zorman, v Ameriškem družinskem koledarju pa poleg njih še večina osrednjih imen predvojnega ameriškoslovenskega slovstva: Etbin Kristan, Ivan Molek, Anna P. Krasna, Andrew Kobal, Jože Zavertnik, Frank S. Tauchar, Jože Ambrožič, Joško Oven, Anton Slabe, Jakob Zupančič, Katka Zupančič, Louis Beniger, Frank Zaitz, Milan Medvešek, Anton Zaitz, Frank Česen, Zvonko A. Novak in Ivan Jontez.

⁸⁰ Danes zveza deluje pod imenom American Mutual Life Association – AMLA). Glasilo je v Clevelandu še do nedavnega izhajalo pod naslovom *Glas – Our Voice*, urejal ga je Timothy Perčič.

⁸¹ Več o vsebini teh publikacij v Žitnik 1992a; 1993: 47–86.

Ameriška domovina, ki jo je med vojno urejal James Debevec, in *Enakopravnost*, ki jo je od avgusta 1943 (ponovno) urejal Vatro Grill. Ko se je Louis Adamič v ZDA uveljavil kot pomemben pisatelj, je bila *Ameriška domovina* do njega sprva zadržana, med drugo svetovno vojno pa zaradi njegove podpore Titu in partizanskemu boju v stari domovini – tako kot vsi drugi časniki katoliško usmerjenega pola ameriških Slovencev – izrazito kritična. Na drugi strani je *Enakopravnost* skupaj z drugim tiskom t. i. progresivnega dela Slovencev v ZDA tako Adamiča kot vodilno vlogo partizanov v narodnoosvobodilnem boju ves čas zavzeto podpirala.

Glasilu SNPJ, *Prosveto*, je Ivan Molek urejal od 1929 do 1944, ko je odstopil in ga je za kratek čas zamenjal pisatelj Milan Medvešek, za njim pa še isto leto Anton Garden. Molek je kot prepričan socialist (do leta 1934 je bil član ameriške socialistične stranke) v časopisu vsa leta vneto promoviral liberalna in socialistična stališča SNPJ. Med drugo svetovno vojno pa je med njim in SNPJ prišlo do razkola. Na osnovi informacij o slovenskem in jugoslovanskem narodnoosvobodilnem boju, ki so prodrle v mednarodno javnost prek Louisa Adamiča ter članov angleških misij pri partizanih in četnikih, je tudi *Prosveta* po letu 1943 postala naklonjena partizanskemu gibanju v matični domovini. Tadeja Milek (2004: 31) pojasnjuje: »Ameriški Slovenci so se večinoma odločili za podporo narodnoosvobodilnemu boju jugoslovanskih narodov in narodnosti. Bile pa so seveda tudi izjeme, med njimi Ivan Molek, glavni urednik *Prosvete*, ki je zato dolgo časa izrazito naklonjeno pisala o četnikih, partizanom pa do konca leta 1943 komaj namenila kakšno besedo. Ker pa je SNPJ, čigar dnevnik je bila *Prosveta*, podpirala partizane, je prišla v spor z Molekom, ki je moral zato odstopiti.« Molek se je zblížal s katoliškimi krogi, povezanimi z *Ameriško domovino*, ki je odtlej redno objavljala (tudi njegove) napade na vodstvo SNPJ, SANS, ZOJSA in Adamiča. Medsebojni časopisni spopadi med obema ideološkima poloma Slovencev v ZDA so se po koncu vojne nadaljevali. V istih glasilih pa so se hkrati razkrivala tudi mnoga notranja razhajanja v obeh taborih, ki so občasno ogrozila trdnost zavezništev na obeh straneh ob sicer enotni odločitvi slovenskih Američanov za pomoč vojni in povojni Sloveniji.

Prekmurska periodika v ZDA

Tristoletna ustvarjalnost v prekmurščini na področju književnosti, publicistike in knjižnega ter časopisnega založništva je rodila sadove tudi v izseljenstvu. Bibliografija Franca Kuzmiča (1999) navaja okoli 90 izseljenskih bibliografskih enot. Največ časopisov v prekmurščini je izhajalo v osrednji prekmurski naselbini v ZDA, v Bethlehemu v Pensilvaniji. Med temi sta bila evangeličanskemu delu bralcev namenjena tednik *Szlobodna reics* (Bethlehem, 1916–

1928), ki so ga leta 1928 nasledile *Slovenske novine*, ter *Zvona glas* (Bethlehem, 1921). Za katoliške Prekmurce v Bethlehemu in drugod je izhajal tednik *Vogrszki Szlovenecz* (Bethlehem in New York, 1916–1917). V Chicagu je od pomembnejših prekmurskih časopisov izhajal le katoliški mesečnik *Zvezda vogrski Szlovincov* (1916–1922), urednika tega mesečnika sta leta 1922 izdala tudi promadžarsko usmerjeni *Kalendar za vogrske Slovence vu Ameriki na navadno leto 1922*. Poleg verskih vsebin so ti tiski prinašali članke s politično in socialno tematiko, informativne prispevke in polemike. Nesoglasja med različnimi frakcijami so se prevesila v potrebo po večjem povezovanju in sodelovanju, kar je privedlo do ustanovitve skupnega časopisa vseh Prekmurcev v Bethlehemu, tednika *Amerikanszki Szlovincov glas* (Bethlehem in Pittsburgh v Pensilvaniji; Bridgeport v Connecticutu, 1921–1954). Ta je bil priljubljen tudi v Prekmurju, kjer pa je bil po priključitvi Prekmurja k Sloveniji prepovedan. Urejal ga je Aleksander Kardoš, osrednja osebnost prekmurskega kulturnega življenja v Bethlehemu. Časopis je bralce informiral in izobraževal, predvsem pa je odigral osrednjo vlogo pri ohranjanju materinščine in slovenske narodne zavesti med Prekmurci v Bethlehemu in drugod po ZDA (Kuzmič, M. 1992; 1999: 267). Ponatisi člankov iz teh tiskov so izhajali tudi v tedanjem prekmurskem periodičnem tisku v domovini. Ker katoliške župnije v ZDA – razen v Bethlehemu – v začetku niso imele svojih prekmurskih duhovnikov, so tamkajšnje katoliške prekmurske publikacije hitro usahnilo.⁸²

Mladinski listi

Težnja po čim dejavnejšem vključevanju mladine v kulturno življenje skupnosti se je odražala tudi v časopisni dejavnosti. Že med prvo svetovno vojno, v letih 1917–1918, je izdajateljska družba Ave Maria v New Yorku izdajala *Mali Ave Maria: List za slovensko ameriško mladino*, ki je nastal iz nekdanje rubrike v mesečniku *Ave Maria*. Ker naj bi pri slovenskih otrocih opazali slabo znanje slovenščine, so slovenski frančiškani v ZDA leta 1924 začeli v angleščini izdajati mladinski verski list *St. Francis Magazine* (Kolar 1991: 397). V letih 1921–1923 je v Jolietu v Ohio izhajalo mesečno glasilo Mladinskega oddelka KSKJ *Angelček*; po ukinitvi samostojnega lista je *Angelček* v letih 1924–1926 izhajal le še kot mesečna priloga *Glasila K.S.K. jednote* (Bajec 1980: 66–67).

Julija 1922, dobro leto po ustanovitvi *Angelčka*, je tudi SNPJ v Chicagu ustanovila samostojni mesečnik za svoje mlade člane – *Mladinski list: Mesečnik za slovensko mladino v*

⁸² V tej periodiki je izšla glavnina prekmurskih literarnih besedil v ZDA. Osrednja prekmurska avtorja, ki bosta predstavljena v poglavju o literarni dejavnosti, sta bila Aleksander Kardoš in Jožef Novak.

Ameriki, do leta 1937 z angleško prilogo *Juvenile* (Bajec 1980: 68–70). Do izida prve številke so zbrali prek 3.300 naročnikov, leto dni po ustanovitvi je obsegal že 32 strani. List je bil izredno priljubljen, njegova dvojezičnost je k temu še pripomogla. Po mnenju urednikov je bila kultura najpomembnejša prvina naroda, vendar so slovenstvo že tedaj pojmovali kot kompleksen pojem, ki ne temelji nujno prav na jeziku. Mladino so seznanjali s slovensko kulturo prek literarnih del slovenskih avtorjev iz stare domovine in vedno več tudi »domačih« avtorjev, pripadnikov slovenske skupnosti v ZDA, kar je priljubljenost lista med mladimi še povečalo. Kot uredniki so se do konca druge svetovne vojne zvrstili pisatelji in pesniki Katka in Jakob Zupančič, Andrew Kobal, Louis Beniger, Ivan Molek in od njegovega odhoda iz uredništva *Prosvete* Anton Garden. Revija je leta 1929, ko je mladinski oddelek SNPJ štel že 19.000 članov, izhajala v 8.200 izvodih. List je opravljal tudi mentorsko dejavnost na področju literarnega ustvarjanja. Leta 1924 je urednik prejemal tudi po petdeset pisem mesečno za objavo v rubriki z dopisi bralcev (Milanič 2001: 19–24; Zavertnik 1925).

V *Mladinskem listu* oz. njegovi angleški prilogi *Juvenile* (kot tudi v *Prosveti*) so od leta 1926 občasno objavljali prevode kratke proze slovenskih avtorjev (Ivana Cankarja, Antona Novačana idr.), ki jih je prispeval Louis Adamič (Christian 1971: 4–24). Svoja izvirna literarna besedila so v mesečnik prispevali nekateri osrednji slovensko-ameriški avtorji otroške in mladinske literature, poleg Katke Zupančič med drugim tudi Anna Praček Krasna, Mary Jugg Molek, Ivan Jontez in Milan Medvešek. Podobna besedila so nekateri od teh avtorjev objavljali tudi v *Vrtcu*, mesečni mladinski prilogi clevelandskega glasila Slovenske svobodomiselnne podporne zveze *Napredek* (1936–1941), ki ga je s prilogo vred urejal Vatro Grill. V celoti v angleščini pa je chicaško mladinsko društvo SNPJ št. 559 Pioneer v letih 1929–1964 izdajalo za »delavsko mladino« v ZDA mladinski mesečnik *Pioneer Bulletin*.

Vzporednice in razlike v odnosu do pripadnikov druge generacije, ki so se kazale med obema ideološkima poloma ameriških Slovencev z dvema najpomembnejšima vseameriškima slovenskima podpornima jednotama na čelu, SNPJ in KSKJ, je mogoče odkrivati tudi prek vzgojnih vsebin v njihovih omenjenih periodičnih publikacijah za otroke in mladino v dvajsetih letih 20. stoletja. Čeprav *Angelčka* v mnogih pogledih ni mogoče primerjati z *Mladinskim listom*, saj je prvi izhajal (bodisi kot mesečnik ali priloga) le slabih šest let, drugi pa (tudi) v slovenščini kar 23 let,⁸³ imata publikaciji marsikaj skupnega. Obe sta že od začetka izhajanja vključevali angleške strani, da bi privabili k društvenemu dogajanju tudi tisto mladino, ki ji je

⁸³ Od 1945 do danes list namreč izhaja v angleščini pod naslovom *The Voice of Youth* (<http://www.snpj.org/publications/voice-of-youth>).

slovenščina postajala vse bolj tuja. Imeli sta tudi podobno zgradbo, prevladovali so leposlovnih prispevki za otroke in mladino, največ kratka proza in poezija, nekaj pa je bilo tudi dramskih iger, ki so jih uprizarjale mladinske dramske skupine. Obe glasili sta spodbujali učenje in uporabo slovenščine ter krepili etnično identiteto in občutek za solidarnost. Razlika je bila v tem, da je katoliški *Angelček* ob teh idealih v prvi vrsti razvijal in krepil v mladih bralcih versko pripadnost, *Mladinski list* pa proletarsko razredno zavest.⁸⁴

Vsaka slovenska narodna podporna »jednota« v ZDA je torej pred in med drugo svetovno vojno (in mnoge še po njej) izdajala svoje glasilo, kar prav tako velja za druge pomembnejše organizacije, kot so Slovenska ženska zveza, Slovenski frančiškani v ZDA ipd.⁸⁵ Največ leposlovnih prispevkov je izšlo v periodiki SNPJ: *Prosveti*, *Mladinskem listu* in že prej v *Glasilu SNPJ*. Sledijo *Ameriški družinski koledar*, *Cankarjev glasnik*, *Majski glas*, *Proletarec*, *Enakopravnost* in *Glas naroda*, zatem *Ave Maria*, *Amerikanski Slovenec*, *Ameriška domovina*, *Edinost*, *Čas*, *Slovensko-amerikanski koledar* in *Nova doba* (prim. Petrič 1999; več v poglavju Literarna dejavnost).

Kanada

V Kanadi je bilo glede na sorazmerno majhno število slovenskih priseljencev med svetovnimi vojnami časopisne dejavnosti najmanj. Kanadski Slovenci so bili naročeni na slovenske liste iz ZDA – *Ameriško domovino*, *Glas naroda*, *Prosveto* itd., vanje so dopisovali, prispevke pa so objavljali tudi v glasilih srbskih in hrvaških društev.⁸⁶ Kljub prostorski razpršenosti in dovolj razviti skupni organizacijski in informativni mreži z rojaki v ZDA je tudi v Kanadi izhajalo nekaj samostojnih naslovov slovenske periodike. Med prvimi znanimi je *Kanadski glas*, ki je izhajal v Winnipegu v letih 1929–1930. Med drugo svetovno vojno je bil

⁸⁴ Tej primerjavi se posveča članek Majde Kodrič (1992).

⁸⁵ Po nepopolnih podatkih na spletni strani Veleposlaništva RS v Washingtonu naj bi danes izhajali še naslednji časopisi Američanov slovenskega rodu: *Prosveta* in *The Voice of Youth* (oboje v kraju Imperial v Pensilvaniji), *Slovenian American Times* (Willoughby Hills, Ohio), *Zarja – The Dawn* (La Salle, Illinois – oz. po podatkih na spletni strani same revije v bližnjem kraju Peru), poleg teh pa še *Amerikanski Slovenec*, ki je zadnja leta izhajal kot slovenski del še vedno izhajajočega angleškega časopisa *KSKJ Voice* (Joliet, Illinois), in časopis *Glas – Our Voice* (Cleveland, Ohio), ki pa ga spletna stran izdajatelja, American Mutual Life Association – AMLA (nekdanje Slovenske dobrodelnice zveze) ne omenja več. Zdaj so podobni prispevki zveze AMLA objavljeni v angleščini na njeni spletni strani pod »Recent content«. Poleg teh izhaja še spletni mesečnik *Ave Maria*, ki ga slovenski frančiškani v Lemontu še vedno izdajajo v slovenščini. Večina še obstoječe periodike ameriških Slovencev in njihovih potomcev izhaja torej danes le še v angleščini, bodisi v tiskani obliki ali le na medmrežju.

⁸⁶ Slovenci so v tem času predstavljali 14 odstotkov priseljencev iz Jugoslavije (Kocjančič b. l.)

ustanovljen časopis *Edinost: Neodvisno glasilo kanadskih Slovencev* (Toronto, 1942–1948), ki je sprva izhajal kot polmesečnik, od 1943 pa kot tednik.⁸⁷ Do leta 1943 ga je urejal Jurij Matešič, nato ga je nasledil Jurij Troha. Glasilo je bilo levo usmerjeno in se je opiralo na politično naravnost Kanadsko-jugoslovanske federacije (Canadian-Yugoslav Federation), ustanovljene med drugo svetovno vojno. V najuspešnejših letih naj bi imel list okoli 1.200 naročnikov (Urbanc, Tourtel 1984). Prinašal je politične članke, prispevke o gospodarstvu, kulturno kroniko, biografske prispevke, ponatise literarnih besedil in nekaj preprostih izvirnih leposlovnih prispevkov, ki so pogosto izhajali pod psevdonimi (Bajec 1980: 114; Jurak 1999: 321; 2001: 196; Kocjančič b. l.; 1998: 151; Genorio 1992: 343–345). O drugih poskusih kanadskih Slovencev na področju izdajanja glasil v tem obdobju ni dosti znanega. Nekoliko več periodike so izdajali po drugi svetovni vojni, ko se je skupnost občutno številčno okrepila.

JUŽNA AMERIKA

Prva objavljena slovenska besedila v Južni Ameriki so izšla v Buenos Airesu v letih 1919–1920 v *Jadraniu*, glasilu Centra Jugoslovanske narodne odbrane (JNO) za južni Atlantik, ki večinoma ni izhajal v slovenščini. Prispevala jih je skupina slovenskih izobražencev, ki so se priselili v Argentino pred prvo svetovno vojno in ki so ustanovili slovenski odsek JNO.⁸⁸ Ciril Jekovec, vodja tega odseka in urednik *Jadrana*, je med najintenzivnejšim priseljevanjem Slovencev z območij, ki so se leta 1918 znašla pod Italijo, ustanovil tudi večjezični časopis *Gospodarstvo* (Buenos Aires, 1926⁸⁹–1930), v katerem je z informacijami med drugim želel pomagati novim priseljencem pri iskanju zaposlitve. List je priseljence bolj spodbujal k naseljevanju v notranjosti države in k ustanavljanju kmečkih kolonij kot pa k iskanju zaposlitve v prenaseljeni prestolnici. Urednik slovenskega dela je bil Rudolf Leban, leta 1927 so izšle celo tri samostojne slovenske izdaje tega časopisa (Brecelj 1992: 167–170; Bajec 1980: 77–78).

Leta 1928 je duhovnik in prosvetni organizator Anton Mrkun med svojim polletnim bivanjem v Buenos Airesu želel okrepiti kulturno dejavnost slovenskih priseljencev, s tem da

⁸⁷ Bajec (1980: 114) navaja kot izdajatelja *Edinosti* družbo Edinost Publishing, Jurak (1999: 321; 2001: 196) slovensko društvo Bled, Kocjančičeva pa na enem mestu Kanadsko-jugoslovansko federacijo (Kocjančič b. l.), na drugem pa Ligo kanadskih Slovencev (1998: 151).

⁸⁸ Več o tem v poglavju o slovenskih izseljenskih organizacijah.

⁸⁹ Matjaž Klemenčič (1991: 306) pomotoma navaja leto 1920 kot leto ustanovitve tega časopisa.

je njihova in druga slovanska društva poskušal povezati v zvezo slovanskih društev v Južni Ameriki. V ta namen je še istega leta začel izdajati *Glas iseljenika* in *Izseljenca*, oba zelo kratke življenjske dobe (Bajec 1980: 81). *Izseljenec* je prinašal verske vsebine, novice iz domovine, poročila o delovanju društev in članke o izseljenskih vprašanjih (Brecelj 1992: 170).

Levo usmerjeno Delavsko kulturno društvo Ljudski oder v Buenos Airesu je leta 1928 začelo izdajati občasno glasilo *Delavski list*.⁹⁰ Zaradi različnih težav in prepovedi v času vojaškega režima v letih 1930–1932 je izhajal le dve leti, leta 1932 pa ga je nasledil *Delavski glas* (Jevnikar, Mislej 1999: 14). Ker sta bila oba časopisa bolj namenjena ideološko-politični propagandi kot kulturnim vsebinam, je društvo Ljudski oder leta 1937 ustanovilo še delavsko in kulturno mesečno revijo *Njiva*, ki je »dosegla precej visoko raven, čeprav so jo urejali ljudje brez visokošolske izobrazbe« (Brecelj 1992: 174). V njej najdemo tudi nekoliko več leposlovja, celo prva dejanja izvirnega izseljenskega dramskega dela *Planinska roža* izpod peresa Jana Kacina, ki zaradi prepovedi izhajanja revije leta 1943 ni moglo v celoti iziti (Mislej 1999: 41).

Druga skupina slovenskih izobražencev se je oglašala v *Slovenskem tedniku* (1929–1936), ki so ga ustanovili liberalci hkrati s Slovenskim prosvetnim društvom I in ki je prav tako zanimiv tudi z leposlovnega vidika. Sprva ga je urejal ustanovitelj Peter Čebokli, leta 1932 pa je uredništvo prevzel Jan Kacin (Bajec 1980: 85–86). Jože Kastelic, prvi slovenski izseljenski duhovnik v Argentini, je od leta 1933 urejal versko rubriko in nato prilogo *Slovenskega tednika* z naslovom *Moje versko življenje* oziroma *Naše duhovno življenje*, ki je že po nekaj številkah prerasla v priljubljeni družinski tednik (od 1936 mesečnik) *Duhovno življenje*.⁹¹ V vsaki številki je bil poleg slovenskih prispevkov tudi kak članek v španščini (Kolar 1991: 398). Poleg verskih vsebin in člankov o aktualnih temah je revija tudi literarno zanimiva, saj je poleg izvirne kratke proze, poezije in potopisov prinašala tudi španske prevode slovenskih del, npr. Finžgarjevega romana *Pod svobodnim soncem*, ki je v prevodu Vande in Darinke Čehovin izhajal v *Duhovnem življenju* v letih 1942–1947 (Brecelj 1992: 176–177). V reviji sta poleg nekaterih danes povsem neznanih avtoric in avtorjev objavljala leposlovne prispevke med drugim znani potopisec Gvidon Jug in duhovnik David Fortunat Doktorič iz Urugvaja. Tednik je že od leta 1934 vključeval rubriki *Naš mladi rod* in *Ženski*

⁹⁰ Irene Mislej (2001: 242) pomotoma umešča začetek izhajanja *Delavskega lista* v leto 1926.

⁹¹ Mesečnik *Duhovno življenje* z otroško prilogo *Božje stezice* še danes izdaja Slovensko dušno pastirstvo v Argentini (s finančno podporo Urada Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu).

tednik, vsaka od rubrik je imela svojo urednico.⁹² Leta 1933 je Viktor Kjuder začel izdajati projugoslovanski *Novi list*, ki je poleg drugih vsebin prinašal tudi nekaj leposlovja. Časopis se je štiri leta pozneje na pobudo Izidorja Cankarja združil s *Slovenskim tednikom* v *Slovenski list* (1937–1946). Vsi trije sodijo poleg revij *Njiva* in *Duhovno življenje* med najpomembnejše slovenske periodične publikacije v Južni Ameriki v obravnavanem obdobju.

Unitaristično usmerjeni jugoslovanski nacionalisti so dopisovali v *Slovenski dom*, ki je izšel le v treh številkah leta 1932, nato pa v tednik *Jugoslavija* (Buenos Aires, 1932), ki je imel v naslednjih letih samostojen slovenski del. V *Slovenskem domu* so sprva objavljali tudi člani Sokola, že naslednje leto pa v Kjudrovem *Novem listu*. Konzorcij, ki je izdajal *Novi list*, je vodil arhitekt Viktor Sulčič. Časopis je, podobno kot *Slovenski dom*, opravičeval diktaturo kralja Aleksandra, medtem ko je bil odpor do poudarjanja razlik in umetnega ustvarjanja prepadov med srbstvom, hrvaštvom in slovenstvom značilen tudi za *Slovenski tednik* in njegov naslednik, *Slovenski list* (Brecelj 1992: 171–173). Vsi ti časopisi so imeli podobno vsebinsko zgradbo: poročali so o dogodkih v Jugoslaviji, Italiji in Argentini, *Slovenski list* je imel tudi rubriko za ženske in otroške strani, oglase in cerkveni koledar. Vsi so enotno protestirali proti fašističnemu pritisku na primorske in notranjske Slovence, ki so se znašli pod italijansko oblastjo.⁹³

Največ leposlovnih prispevkov je izšlo v *Duhovnem življenju*, *Slovenskem tedniku* in *Njivi*, nekaj pa tudi v koledarjih, ki so jih Slovenci v Južni Ameriki izdali pred letom 1945: *Slovenski izseljenski koledar za Južno Ameriko za leto 1937*, *Letopis južnoameriških Slovencev za leto 1941* in zbornik *Spominu Ivana Cankarja: Ob 25-letnici smrti 1918–1943*. Edini slovenski humoristični list v tem delu sveta, *Ricinovo olje*, je izšel samo dvakrat, in sicer leta 1930 v Buenos Airesu.

Med drugo svetovno vojno je slovenski tisk v Južni Ameriki, tako kot v drugih deželah slovenske diaspore, sprva predvsem odražal pluralnost političnih izhodišč in pogledov, nato pa se je iz meseca v mesec bolj polariziral. Revija *Duhovno življenje*, ki je pod uredništvom Janeza Hladnika v tem času izhajala kot mesečnik, je že leta 1946 odkrito pisala o nasilju nad domobranci. Na drugi strani je *Njiva* poleg novic prinašala tudi prav tako nedvoumno socialistično in komunistično naravnane vsebine, zaradi česar so jo oblasti leta

⁹² O položaju žensk v predvojni skupnosti argentinskih Slovencev Irene Mislej (2002: 152) sicer poudarja: »Znotraj primorske skupnosti žensk na vodilnih položajih seveda ni nikoli bilo, nikoli ni bilo nobene predsednice društva, nikoli nobene urednice časopisa, čeprav so bile tudi kulturne delavke, režiserke, pevovodkinje, učiteljice itn.«

⁹³ O protifašističnem slovenskem tisku v Južni Ameriki obsežno piše Irene Mislej (1996).

1943 prepovedale. Med drugim je sredi leta 1942 objavila prva poročila o partizanskem gibanju pod Titovim vodstvom in avgusta tega leta priobčila Klic Osvobodilne fronte civiliziranemu svetu. Vojno v Jugoslaviji in sporno vlogo Draže Mihailovića je komentiral tudi *Slovenski list*. Medijska vojna, ki je sledila, je privedla do razkola v Jugoslovanski narodni obrani. *Slovenski list* je nezadržno usihal, primorski Slovenci pa so jeseni 1945 začeli izdajati *Pravico*, v kateri so sodelovali nekdanji pisci *Njive* in druge t. i. delavske periodike. Enkratne publikacije in letaki so pozivali k pomoči v okviru novoustanovljene organizacije Svobodna Jugoslavija, sočasno so pod vodstvom levičarskih aktivistov potekala prizadevanja za združitev vseh slovenskih društev v Argentini (Mislej 1992: 186). Takšno zamisel so že nekaj let prej promovirali sodelavci lista *Naš dom*, glasila Gospodarskega podpornega društva, ki je v Villi Devoto pod uredništvom Viktorja Černiča občasno izhajalo v letih 1938–1943 (Breclj 1992: 174).

Slovenci v Argentini so do leta 1945 krajši ali daljši čas izdajali okoli 16 časopisov, medtem ko sta bila v drugih delih Južne Amerike le dva neuspešna poskusa: edina številka dvojezičnega *Izseljenca* je izšla v São Paulu leta 1930, dve leti pozneje pa sta v Montevideu v Urugvaju izšli dve številki mesečnika *Naš glas*, glasila tamkajšnjega Delavskega društva Ivan Cankar. Kot bo podrobneje pojasnjeno v sklepnem delu tega poglavja, so Slovenci v Argentini na področju časopisne in publicistične dejavnosti do leta 1945 po produktivnosti povsem primerljivi s predvojno slovensko skupnostjo v ZDA, saj je število naslovov tedanje periodike prvih in drugih povsem sorazmerno z velikostjo obeh skupnosti. Med periodičnimi publikacijami prvih in drugih je tudi sicer mogoče najti številne vzporednice, od značilne vsebinske zgradbe izseljenskih glasil do izrazite politične polarizacije etničnega tiska, ki je zaradi dramatičnega razkola med rojaki v Jugoslaviji dosegla vrhunec med drugo svetovno vojno in takoj po njej.

ZAHODNA EVROPA

Slovenski izseljenci v zahodni Evropi so redneje brali časopise iz domovine kot rojaki v Severni in Južni Ameriki, saj je bližina doma omogočala cenejšo poštnino in hitrejšo dostavo. Poleg tega so bili slovenski izseljenski listi v Evropi običajno hkrati namenjeni slovenskim bralcem v vseh državah zahodne Evrope, kjer so bile slovenske delavske kolonije. Prejemali so tudi nekatere izseljenske liste iz obeh delov ameriškega kontinenta, zato je bila potreba po lastni časopisni dejavnosti tam na splošno manjša. V Parizu in drugih univerzitetnih mestih

zahodne Evrope so tudi po ustanovitvi slovenske univerze mnogi Slovenci študirali in nekateri tudi poučevali, a tako prvi kot drugi večinoma niso bili v stiku s priseljenimi slovenskimi rudarji in drugimi delavci v teh državah. Delovanje slovenskih intelektualcev na območjih, kjer so bili skoncentrirani slovenski priseljenci, je bilo praviloma povezano s političnim delovanjem. Izjema so bili izseljenski duhovniki in učitelji, ki so si poleg drugih ciljev (verske ali ideološke propagande) prizadevali tudi za ohranjanje slovenskega jezika in kulture med rojaki v tem delu sveta. Med redkimi izjemami je bil Slovenski klub v Parizu (ustanovljen 1928), v katerem so se med drugim srečevali Veno Pilon, Aleš Bebler in Dore Ogrizek. O pomanjkanju stikov med slovenskimi izobraženci in glavnino ekonomskih priseljencev, ki ga je med študijem v Parizu opazil tudi Ruda Jurčec, piše pisatelj v prvi knjigi svojih spominov (Jurčec 1991: 447–451), kjer poudarja, da je šlo za dva povsem ločena svetova, čeprav sta pripadala istim koreninam in je oba povezovala misel na vrnitev v domovino.

Kljub pomanjkanju motivacije, lastnih tiskarn (v drugih lokalnih tiskarnah so bile namreč težave s slovenskimi strešicami) in ustreznega kadra je v zahodni Evropi v desetletju pred drugo svetovno vojno izhajalo nekaj slovenskih izseljenskih listov, ki so odražali svetovnonazorska izhodišča in politična stališča izdajateljev in urednikov. Tako kot velja za izseljenska društva v tem delu sveta, se je tudi izseljensko časopisje razpoznavno delilo na tri skupine, namreč na projugoslovanska glasila, katoliške liste in delavski oziroma komunistični periodični tisk. Če večinoma le zelo kratek čas izhajajočim časopisom, ki so v celoti ali vsaj deloma izhajali v slovenščini, prištejemo še sorodne izseljenske liste v zahodni Evropi, v katerih so slovenski izseljenci redno sodelovali ali jih brali in se v svojem časopisju odzivali na članke v njih, se njihovo število bistveno poveča. V dvajsetih, predvsem pa v tridesetih letih 20. stoletja je tu izhajalo okoli 10 projugoslovanskih listov, ki jih je pogosto sofinancirala jugoslovanska država, ter 19 komunističnih in drugih levo usmerjenih delavskih listov, ki so jih finančno podpirali mednarodni fondi Kominterne. Mnoga od teh glasil so imela slovenske urednike in slovenske priloge. Največ izseljenskih listov, tako projugoslovanskih kot komunističnih ali socialističnih, je izhajalo v Franciji, mnogo manj v Belgiji, posamezni naslovi tudi v Švici in na Nizozemskem. Prvi so zlasti po uvedbi šestojanuarske diktature leta 1929 zagovarjali jugoslovanski unitarizem in se zavzemali za 'en jugoslovanski narod'. Mednje sodijo med drugim *Jugoslavija u Francuskoj* (Pariz, 1928–1929), *Jugoslovenski glasnik u Francuskoj* (Freyning, Francija, 1930) in *Jugoslovenska sloga* (Merlebach, Francija, 1930), ki je izhajala v slovenščini in ki je posvečala mnogo člankov

primorskim izseljencem in nevarnostim fašizma. Slovenske prispevke sta objavljala tudi časopisa *Pariske novine* oziroma *Jugoslovenske pariske novine* (Pariz, 1930–1931 oz. 1931–1939) ter *Glas jugoslovenskih iseljenika*, ki je izhajal v francoskem mestu Amnéville v letih 1933–1939.⁹⁴ Revija *Jugoslavija u Francuskoj* je leta 1929 v 2. številki med drugim objavila v slovenščini in francoščini Prešernovo Zdravljico, Vodnikovo Ilirijo oživljeno ter zgodovinsko razpravo Francozi na Slovenskem avtorja Josipa Mala (Drnovšek 1996: 45).

Levo usmerjeni izseljenski tisk je povezoval ilegalno delovanje Komunistične partije Jugoslavije s slovenskimi in drugimi jugoslovanskimi izseljenci, npr. v akcijah za pomoč španskim borcem. Med Slovenci v Franciji najbolj razširjeni in najpomembnejši levičarski časopis je bil pariški *Glas izseljencev* (1936–1939), ki je imel leta 1938 kar 3.200 naročnikov. Urejala sta ga Dušan Kveder in (od 1937) Tomo Brejc, v uredniškem odboru leta 1938 pa sta bila med drugim Boris Kidrič in Lovro Kuhar, ki sta v časopisu tudi objavljala svoje prispevke. List je imel od 1938 samostojno hrvaško prilogo. V Zürichu je v začetku tridesetih let izhajal v slovenščini *Delavski list*, ciklostirani štirinajstdnevnik, ki so ga brali predvsem slovenski sezonski zidarji v Švici. Urednik pariškega lista *Protiv glavnjače* (1934–1937), ki je deloma izhajal v slovenščini, je bil Lovro Kuhar, v uredništvu pariškega *Plamena* pa naj bi sodeloval Aleš Bebler. Bebler je nekaj časa urejal tudi *Delo*, ki je izhajalo od 1920 do praga druge svetovne vojne večinoma v Parizu; od 1933 sta ga urejala Lovro Kuhar in Stane Vilhar. Časopis je imel redno izseljensko rubriko, avtorji prispevkov v njej so se oglašali predvsem iz severne Francije. Delno v slovenščini so v tridesetih letih izhajali tudi *Naša pravica: List delavcev in kmetov iz Jugoslavije v Belgiji in Franciji*, v kateri so se izrekli proti diktaturi in fašizmu v Jugoslaviji ter se zavzemali za izpustitev političnih zapornikov, *Glas delavcev in kmetov – radnika i seljaka iz Jugoslavije u Francuskoj i Belgiji* (1926–1928), ki ga je izdajal odsek jugoslovanskih delavcev pri socialističnem sindikatu CGT (Confédération générale du travail), komunistični list *Sloga radnika i seljaka* (1929–1936), prav tako namenjen jugoslovanskim izseljencem v Belgiji in Franciji, ter *Borbeni radnik / Borbeni delavec / L'Ouvrier militant* (1928–1930), organ jugoslovanskega mednarodnega odbora CGTU (Confédération générale du travail unitaire). Nekaj naslovov je izhajalo tudi na Dunaju, med njimi od leta 1932 *Borbeni študent*, leta 1934 je dunajska policija že v kali zatrla dijaški *Punt*, v letih španske državljanske vojne pa je izhajal *Dimitrovac* s prispevki v več jezikih, tudi slovenskem, ki je med drugim objavljala pisma slovenskih španskih borcev. Deloma v slovenščini je na Dunaju in v Parizu izhajala v drugi polovici dvajsetih in v tridesetih letih 20.

⁹⁴ Podrobneje obravnava ta glasila Drnovšek 2012; 1992: 273–282.

stoletja *Klasna borba*, glasilo z večinoma teoretičnimi komunističnimi prispevki; med številnimi znanimi avtorji sta bila npr. Lovro Kuhar in Josip Broz (Drnovšek 1992: 294–302; 1999a: 53–56; 2001: 87–88; 2012: 212–219; 279–280).

Tretjo skupino so tvorili katoliški listi. Od štirih slovenskih katoliških glasil v zahodni Evropi sta dve izšli samo po enkrat, obe v Franciji: *Vestnik Jugoslovanske katoliške misije v Merlebachu*, ki so ga upravljali in urejali Slovenci, je izšel leta 1930, *Jugoslovenski rudar*, glasilo jugoslovanske sekcije krščanske organizacije Svobodni sindikati rudarjev severne Francije, pa v severnofrancoskem mestu Sallaumines leto pozneje (Bajec 1980: 90–91). Mnogo pomembnejši in tudi z literarnega vidika zanimivejši je *Naš zvon* (1925–1927), ki je izhajal v nemškem Bottrop-Boyu, enem od središč vestfalskih Slovencev. Urejal ga je Janez Evangelist Kalan, ki ga je poskušal razširiti med slovenske rudarje ne le v Vestfaliji in Porurju, ampak tudi med slovenske izseljence v drugih delih Evrope in v Ameriki. Izhajal je »le« v 1.500 izvodih, za kar so izdajatelji krivili liberalno Slovensko hipotekarno banko v Zagrebu, ki je brezplačno pošiljala izseljencem matično časopisje, npr. *Domovino* in *Jutro* (Drnovšek 2012: 151). V Heerlenu na Nizozemskem so slovenski duhovniki izdajali mesečnik *Rafael* (1931–1935), predvsem informativno glasilo s poročili o aktualnem delovanju slovenskih društev v Belgiji, Holandiji, Franciji in Nemčiji, ki so jih dopolnjevali številni preprosti, pogosto anonimni leposlovni prispevki, pa urednikovi uvodniki ob verskih praznikih, politični članki (tudi o delavskih vprašanjih, npr. v podporo 40-urnemu delovnemu tednu), protikomunistični članki in nevtralnejše obravnave marksizma, novice iz domovine, ponatise iz revije ameriških rojakov *Ave Maria*, rubrika za otroke, humor in komercialni oglasi. Članki v *Rafaelu*, pa naj gre za verske ali aktualne vsebine, so praviloma naravnani proti kapitalističnim zlorabam delavstva. Zaradi denarne stiske se je časopis leta 1935 spojil z ljubljanskim *Izseljeniškim/Izseljenskim vestnikom: Glasilom slovenskih izseljencev celega sveta*, ki ga je izdajala Družba sv. Rafaela v Ljubljani od leta 1932, v skupno glasilo *Izseljenski vestnik Rafael* (1935–1940, od 1938 spet kot *Izseljenski vestnik*). Glasilo je še naprej izdajala ljubljanska Rafaelova družba, urejal pa pater Kazimir Zakrajšek. Leta 1934 so ga razposlali v 2.000 izvodih. Vsebina tega mesečnika je kombinacija obeh združenih glasil; v skladu s tradicijo nizozemskega *Rafaela* je tudi tu več leposlovnih prispevkov kot v ljubljanskem predhodniku (Žitnik 1999: 89–97).

Tako kot v izseljenskem časopisju v Severni in Južni Ameriki so se tudi v zahodnoevropskem periodičnem tisku rojakov vrstile polemike, ki so odražale največkrat nepremostljive razlike med tremi tabori slovenskih izseljencev v zahodni Evropi, predvsem v

zvezi z dogajanjem v matični domovini. Trijezični *Borbeni delavec* je npr. objavil resolucijo proti šestojanuarski diktaturi, zaradi česar je *Jugoslovenski glasnik u Francuskoj* njene avtorje označil za ekstremiste in izdajalce delavskega gibanja. Heerlenski *Rafael* je v letih 1931–1932 napadel *Jugoslovenske pariske novine*, češ da si neupravičeno lastijo prvo mesto med izseljenskim časopisjem v Franciji in sosednjih državah in da so protikatoliško naravnane. *Jugoslovenske pariske novine* so na drugi strani napadale komunistične liste, ti pa so jim v odgovor očitali, da so orodje jugoslovanskega poslaništva v Parizu, ter jim pripisovali fašistično miselnost in ovaduštvo.

DRUGI DELI EVROPE

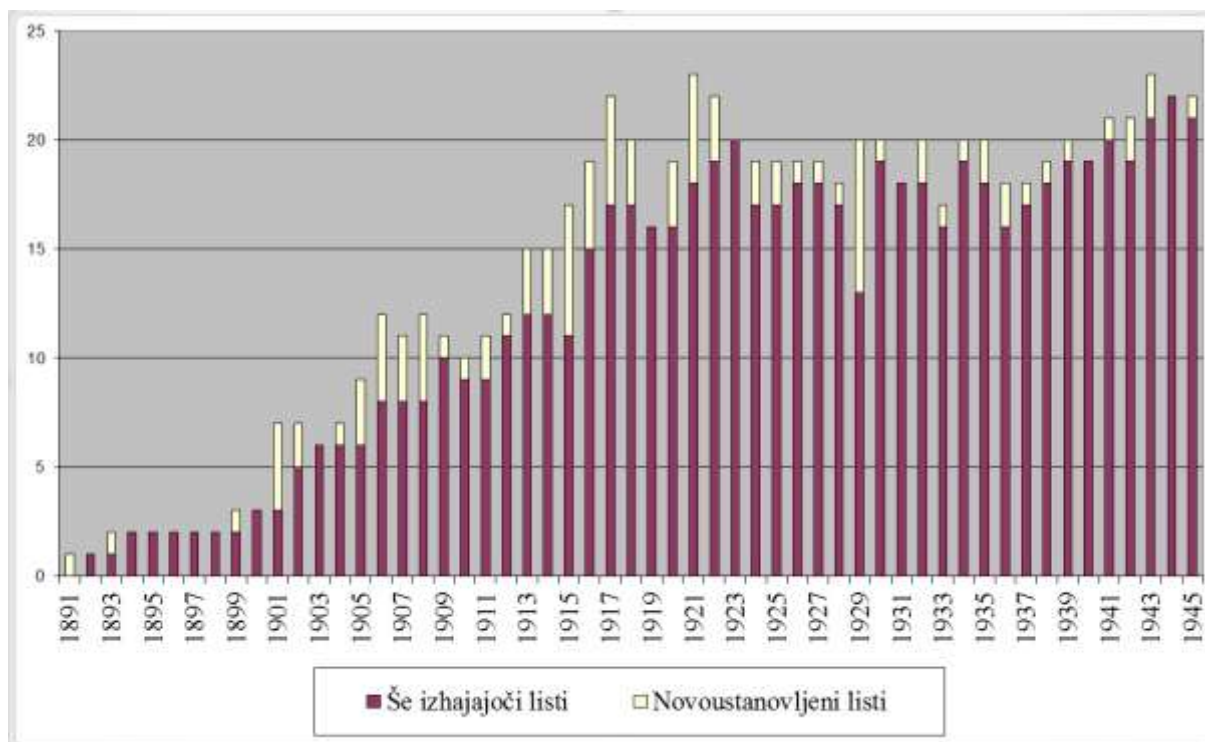
O morebitni periodiki slovenskih izseljencev v Sovjetski zvezi, kjer so si mnogi ekonomski migranti med veliko ekonomsko krizo v zahodni Evropi poiskali delo (Drnovšek 1992: 272–273), ni veliko znanega. Iz objavljenih virov je mogoče razbrati le nekaj fragmentarnih podatkov, med drugim o tem, da je umetnostni zgodovinar, klasični arheolog in pesnik Vojeslav Mole pod okriljem 1. jugoslovanskega polka Matije Gubca v Tomsku soustanovil in urejal slovenski tednik *Naš list*, v katerem je v št. 3 in 4 objavil izčrpen podlistek o nedavno preminulem Ivanu Cankarju; povzeli so ga naslednje leto v *Domu in svetu* (Mole 1920). Bolj znano je, da je bila na območju drugih delov Kraljevine Jugoslavije, kjer so bili Slovenci tedaj le notranji migranti, njihova publicistična dejavnost dokaj živahna, še zlasti v Beogradu ter prestolnicah Savske in Drinske banovine. V Zagrebu so Slovenci izdajali glasila *Novi izseljenik*, *Zagrebski Slovenec* (1932) in *Nova ljudska pravica* (1939). Mesečnik *Naša misel* (marec–december 1935), prvi slovenski časopis v Sarajevu in prvo glasilo novoustanovljenega Delavskega kulturnega društva Cankar, je po letu dni premora nadomestila *Zora: Časopis za družbeno kulturo in prosveto* (1937–1940). Sprva četrtletno, nato mesečno glasilo je prinašalo levičarsko usmerjene članke, kulturne novice in literarna besedila. Od desetih periodičnih publikacij beograjskih Slovencev med svetovnjima vojnima Drnovšek (1992: 237) omenja *Našo radost* (1925–1940) s hrvaško prilogo za otroke (od 1933), *Preporod* (1928–1940), *Naše ognjišče* (ok. 1932), ki ga je izdajala tamkajšnja Zveza služkinj, *Slovenski glas Beograda* (1933), mesečnika *Beograjski Slovenec* (ur. Vilko Bojc, 1936–1938) in *Slovenski odmevi* (ur. Stane Čoš, 1938–1939), ki ju je izdajalo beograjsko Društvo Slovencev, ter *Izseljenički svet* in *Bilten* (oboje ok. 1939). Tednik *Slovenski glas Beograda*, ki je izhajal le kratek čas, je nadomestil *Slovenski beograjski tednik: Neodvisen list*

za kulturno, gospodarsko in socialno reportažo (1933–34). Urejal ga je Vladimir Bartol, izdajal pa (tako kot prvega) Fran Podbrežnik (Jović 2008: 11). V rubriki »Naši znani obrazi« so bili predstavljeni člani tedanjih slovenskih društev v Srbiji. Pobudniki obeh glasil so bili člani nekaterih tedanjih slovenskih kulturno-prosvetnih društev v Beogradu. Biljana Milenković Vuković (2010: 295–300) navaja poleg omenjenih še tedensko glasilo Slovenskega kulturno-prosvetnega društva Franc Rozman Stane *Domovina* (1945, devet števil).

PRIMERJALNI VIDIK

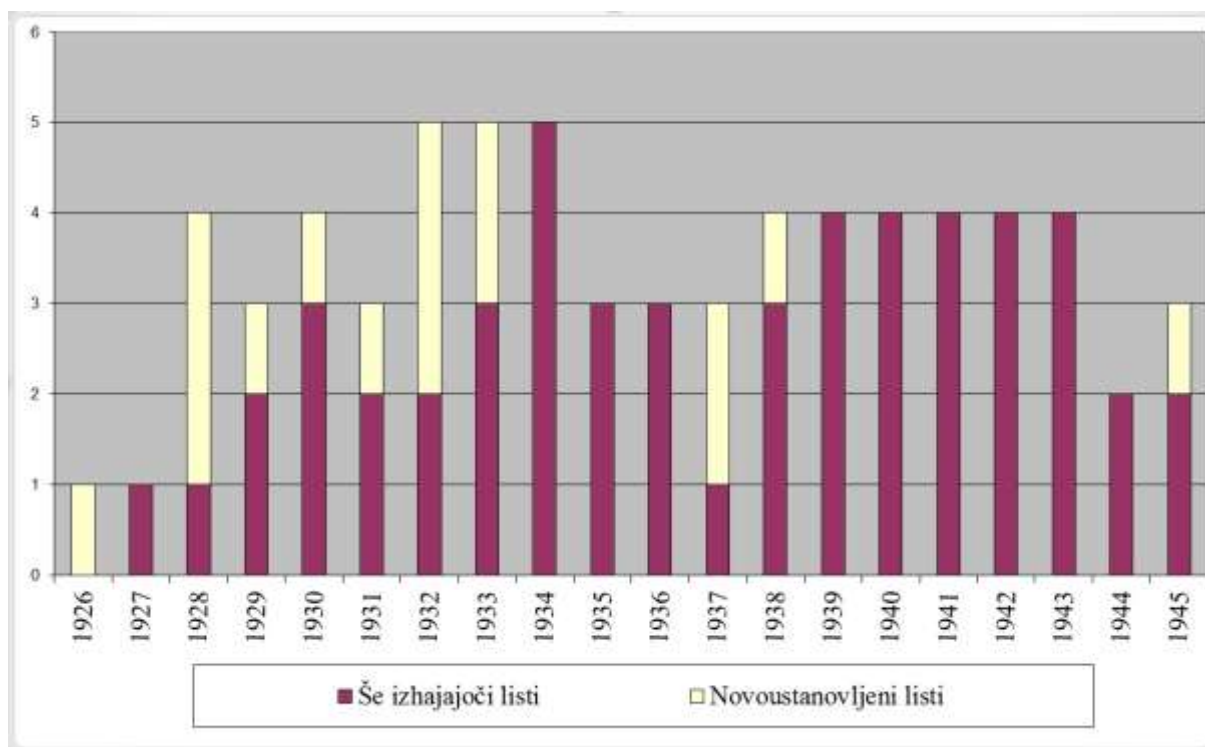
Če primerjamo število hkrati izhajajočih naslovov slovenskega časopisja do leta 1945 v obeh državah, kjer sta živeli in ustvarjali publicistično najdejavnejši slovenski izseljenski skupnosti, namreč v ZDA in Argentini (sliki 1 in 2), nas lahko očitni razkorak med njima v absolutnem številu naslovov zavede. Kakor hitro pa upoštevamo sorazmerno še večjo razliko v številu vseh slovenskih priseljencev v obeh državah v času izdajanja teh časopisov, vidimo, da so bili Slovenci v Argentini vsaj toliko dejavni na področju izdajanja periodičnih publikacij kot Slovenci v ZDA. Večina slednjih se je priselila v ZDA v letih 1890–1914 z neizrazitim vrhuncem leta 1907, večina prvih pa v Argentino v letih 1926–1929, z vrhuncem približno dve desetletji za vrhuncem prvega vala slovenskih priseljencev v ZDA. Skladno s tem so Slovenci v ZDA v najplodnejšem delu celotnega obravnavanega obdobja, namreč v letih 1915–1945, hkrati izdajali povprečno po dvajset listov (z vrhuncema v času obeh svetovnih vojn, ki ju lahko pripišemo potrebi po večji obveščeni bralcev in povečanemu obsegu politične propagande izdajateljev), medtem ko so Slovenci v Argentini v svojih najplodnejših letih obravnavanega obdobja, tj. 1928–1945, izdajali povprečno po štiri liste (z rahlim vrhuncem v letih 1932–1934).

Slika 1: Slovenska izseljenska periodika v ZDA 1891–1945

Vir: Žitnik 2008: 214

Slika 2: Slovenska izseljenska periodika v Argentini 1926–1945

Viri podatkov: Bajec 1980; Breclj 1992; Jevnikar, Mislej 1999; lastni izračuni

Slovenci v drugih delih Evrope so v celotnem obdobju pred drugo svetovno vojno izdajali okoli dvanajst slovenskih (ali delno slovenskih) listov, večinoma kratke življenjske dobe.⁹⁵ Bibliograf Jože Bajec (1980) je popisal skupno 128 slovenskih izseljenskih časopisov, ki so začeli izhajati v letih 1891–1945 v različnih delih sveta, od tega jih je skoraj 100 izhajalo v ZDA.⁹⁶ Leta 1945 je po Bajčevih podatkih v vseh delih sveta izhajalo le še 25 naslovov slovenske izseljenske periodike; žal pa so ti podatki, razumljivo, nepopolni.

Večje slovenske izseljenske organizacije, ki so pogosto nastale z združevanjem manjših, bolj lokalno zasnovanih enot, so predstavljale predvsem organizacijsko povezavo med posameznimi med seboj oddaljenimi deli izseljenske skupnosti. Izseljensko časopisje pa je na široko razpršene slovenske kolonije v posamezni deželi priselitve še tesneje povezovalo kot etnične organizacije, saj so pred začetkom izhajanja prvega slovenskega izseljenskega časopisa rojaki v različnih delih nove domovine lahko gojili medsebojne stike le s korespondenco in redkimi srečanji. O izidu prvega slovenskega izseljenskega časnika v Chicagu leta 1891 je književnik in urednik Ivan Molek celo zapisal, da so slovenski izseljenci z njim »stopili v svoje javno kulturno življenje« (citirano po Friš 1991: 405).

Izseljenski listi so večinoma izhajali v krajih, kjer je bila koncentracija Slovencev največja. V slovenskih skupnostih po svetu je njihovo časopisje odigralo vodilno vlogo, saj ni le »beležilo, kaj se je dogajalo med njimi, ampak je spodbujalo tudi politična in gospodarska dogajanja med slovenskimi priseljenci« (Klemenčič 1991: 300), pa tudi razpravo o številnih vprašanjih, povezanih s kulturo. S tem je izseljenska periodika slovenske skupnosti po svetu prav toliko povezovala v dialog kot prispevala k njihovi ideološko-politični polarizaciji. Večina slovenskih izseljenskih listov je v objavljenih vsebinah bolj ali manj razločno odražala svojo politično opredelitev. Mnoga glasila so jo poskušala čim jasneje naznačiti že z različnimi podnaslovi. Ti so se precej pogosto spreminjali, s čimer so lahko zrcalili tudi občasne (in neredko le začasne) korekcije politične drže časopisa. Bajec (1980: 122–126) uvršča več kot polovico slovenskih izseljenskih listov med politični tisk, podobno označuje kot politične liste glasila izseljenskih organizacij tudi Prešeren (1990: 228). Vendar je po moji

⁹⁵ Od teh jih Bajec (1980) navaja le pet, medtem ko je v Drnovškovih študijah (npr. 1992) seznam naslovov bistveno daljši.

⁹⁶ Primerjava s slovaško izseljensko periodiko v ZDA ne preseneča. Ameriški Slovaki so samo v letih 1885–1918 začeli izdajati kar 121 listov, a jih je več kot polovica propadla v manj kot letu dni. Kljub temu so leta 1918 izdajali še 41 časopisov (Stolarik 1992: 166), medtem ko so jih Slovenci v ZDA tega leta izdajali 20 (slika 1). Za primerjavo: v letih 1902–1903 se je v ZDA priselilo 32.892 Hrvatov in Slovencev ter 34.412 Slovakov (Stanonik 1997: 24).

sodbi vsebina večine teh glasil preveč raznolika, da bi jo bilo mogoče klasificirati tako enoznačno. Izrazito političnih listov je bilo največ v zahodni Evropi, a le malo od teh jih je v celoti izhajalo v slovenščini. Med izrecno deklariranimi političnimi listi v ZDA so bili npr. clevelandski mesečnik *Socialistična zarja* (1920–1923), ki ga je izdajala Jugoslovanska sekcija SLP (Socialist Labor Party), pa malo poznana ciklostirana *Iskra*, ki so jo prav tako v Clevelandu sredi tridesetih let 20. stoletja izdajali slovenski komunisti in ki naj bi občasno izhajala tri leta (Bajec 1980: 101; Klemenčič 1991: 305), *Slovenski demokrat* (volilni list Slovenskega demokratskega kluba v Clevelandu – edina št. je izšla leta 1935) ter komunistično glasilo *Naprej: Tednik slovenskih proti-fašističnih delavcev v Ameriki in Kanadi* (1935–1941, Pittsburgh, od 1940 Cleveland), ki ga omenja celo Jože Munda v bibliografiji slovenskega marksističnega tiska med leti 1920 in 1941 (Munda 1969: 68–69).

Izseljenski tisk je odigral pomembno vlogo tudi na področju razvoja slovenske literarne kulture pred drugo svetovno vojno (gl. Habjan, Koron 2014), kar se je najočitneje odražalo v obeh Amerikah.⁹⁷ Po številu literarno in kulturno relevantnih izseljenskih periodičnih publikacij v tem obdobju izstopata med kraji izida Cleveland in Chicago, sledi jima Buenos Aires. V slovenskih izseljenskih središčih po zahodnoevropskih državah je bilo tovrstnih publikacij neprimerno manj, a je kljub temu, kot bomo videli v poglavju o literarni dejavnosti slovenskih izseljencev, tudi v teh mogoče najti celo vrsto preprostih literarnih besedil in pričevanj.

SKRB ZA MATERINŠČINO IN IZOBRAŽEVALNA DEJAVNOST

Ohranjaje maternega jezika in kulturnih tradicij ter njun prenos na potomce izseljencev sta bila med največkrat izpostavljenimi nalogami mladinskih odsekov, dramskih in recitatorskih krožkov, otroških pevskih zborov ipd., organiziranih v okviru slovenskih izseljenskih organizacij in društev, tako posvetnih kot cerkvenih. V ospredju sta bila v zgodnejših fazah tudi v etničnem tisku, posvečenem mladini. Vendar se vse te dejavnosti ne bi mogle vsaj

⁹⁷ Februarja 2017 je bilo na Wikiviru mogoče najti že kompletne popise leposlovja (vključno s prostim dostopom do celotnih preslikanih besedil) v naslednjih časopisih ameriških Slovencev: *Amerikanski Slovenec* (leposlovje v letih 1891–1945), *Ameriška domovina* (leposlovje v letih 1919–1932) in *Prosveta* (leposlovje v letih 1916–1920 in 1939–1943). Popisi, ki se nenehno dopolnjujejo, nastajajo pod mentorstvom prof. dr. Mirana Hladnika s Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

nekaj časa bolj ali manj uspešno zoperstavljati asimilacijskim pritiskom družbe sprejema, če ne bi bile podprte z dopolnilnimi slovenskimi šolami in tečaji slovenskega jezika, zgodovine ipd. Pri organizaciji teh pa so izseljenci največkrat potrebovali pomoč iz stare domovine.

Skrb za izseljence ter za vzgojo in izobraževanje njihovih otrok v duhu vrednot stare domovine je pred prvo svetovno vojno na Slovenskem uresničevala predvsem Cerkev, ki je zavzeto poudarjala pomen materinščine, kulturnih tradicij in slovenske identitete v izseljenstvu. Če je hotela med izseljenci uresničevati svoje versko poslanstvo, se je namreč morala zavzemati za narodne vrednote, ki so pogosto temelj verskega življenja, zlasti v drugačnem večinskem verskem okolju. Na drugi strani pa avstrijska monarhija ni sprejela nobenih sistematičnih ukrepov na tem področju, čeprav so nekateri vidni posamezniki, med njimi Janez Evangelist Krek, dajali pobude in številne konkretne predloge za pomoč in podporo izseljencem.

Po prvi svetovni vojni so skrb za izseljence deloma prevzeli novoustanovljeni upravni organi na ravni jugoslovanske države in banovin. Leta 1928 je bil ustanovljen oblastni izseljenski urad, po nastanku banovin leto pozneje pa referat banske uprave za izseljence. Pri produkciji informativnih in vzgojnih tiskov za slovenske izseljence je bila Katoliška cerkev tudi v obdobju med obema vojnama še vedno dejavna, pri izdajanju knjig ali zbiranju denarja zanje in njihovem razpošiljanju sta poleg Škofijskega izseljenskega sklada ljubljanske škofije sodelovali predvsem Mohorjeva in Rafaelova družba.⁹⁸ Od leta 1929 je v Ljubljani občasno izhajala Izseljeniška/Izseljenska knjižnica, zbirka poučnih knjižic za vse, ki so bodisi odhajali na tuje ali prihajali na obisk domovine. Iz nje se je razvil časopis *Izseljeniški* (pozneje *Izseljenski*) *vestnik* (1932–1940), o čemer smo pisali v prejšnjem poglavju. Dravska banovina je v skrbi za ohranjanje materinščine v diaspori pošiljala izseljencem tudi druge slovenske knjige, bodisi neposredno ali prek Izseljenskega komisariata v Zagrebu. Več tisoč knjig različnih slovenskih založb so razposlali rojakom po zahodni Evropi in v obeh Amerikah, da bi tamkajšnji Slovenci lažje ostajali v stiku s knjižno slovensčino ter ob tem na eni strani utrjevali narodno zavest, na drugi pa tujino informirali o domovini, ki je bila močno zainteresirana za to, da bi se ji okrepil mednarodni ugled. Tako so v tridesetih letih začeli

⁹⁸ Družba sv. Rafaela za pomoč izseljencem je bila ustanovljena na Dunaju leta 1890. Ljubljanska podružnica, ki jo je vodil Janez Evangelist Krek, se je razvila iz ljubljanskega pomožnega odbora dunajske Rafaelove družbe leta 1907. Prva svetovna vojna je njeno delo prekinila, od leta 1927 pa je delovala kot samostojna družba s podružnicama v Mariboru in Murski Soboti. V domovini je organizirala tečaje, prireditve, predavanja in različne akcije za izseljence ter dala pobudo za ustanovitev Izseljenske zbornice leta 1935 (Kolar 2001: 130–132; Nastanek Rafaelove družbe 2013; Vovko 1990b: 234).

ustanavljati izseljenske knjižnice prizadevni posamezniki ter organizacije in društva Slovencev v zahodni Evropi, Kanadi in Južni Ameriki, v ZDA pa že prej.⁹⁹ V mestih z večjo koncentracijo slovenskih priseljencev so ustanavljali jugoslovanska konzularna predstavništva (Drnovšek 1999a: 53; 2002: 158; 2012: 69–108, 114–117; 2015: 133–134; Kolar 2001: 128; Vovko 1990b: 233–234).

Kot so ugotavljali sami izseljenci, so imeli večji priseljski narodi pri obrambi pred asimilacijo morda nekoliko več prednosti, saj so se že zaradi številčno zadostne prisotnosti v posameznem kraju lažje organizirali. Potrebo po nastanitvi stalnih izseljenskih duhovnikov in učiteljev, ki bi v slovenski diaspori skrbeli za ohranjanje materinščine in krepitev narodne zavesti, so med drugim poudarili na dveh katoliških slovenskih izseljenskih kongresih v Ljubljani (1935 in 1937). Že na prvem, ki se ga je udeležila cela vrsta predstavnikov različnih izseljenskih skupnosti, so sprejeli izhodišča za »narodno vzgojo izseljenske mladine«, po katerih naj bi jugoslovanska država finančno in organizacijsko skrbela za pouk slovenščine in domoznanstva za izseljenske otroke in mladino povsod tam, kjer za to niso mogli skrbeti sami izseljenci. Država naj bi med drugim vse glavne učbenike za izseljenstvo izdala v dvojezičnih izdajah, tj. v slovenščini in jezikih novega okolja, ki so jih govorili izseljski otroci.¹⁰⁰ Pri skrbi za svoje izseljence naj bi se zgledovala po nekaterih drugih državah, denimo Italiji, Nemčiji in Poljski, ki so po opažanjih slovenskih izseljencev bolj skrbeli za svoje rojake na tujem kot Jugoslavija. Večino potreb izseljencev je poudarila že Izseljeniška spomenica Jugoslovanske izseljeniške katoliške akcije v državah zapadne Evrope, objavljena leta 1933 (Izseljeniška spomenica ... 1933; Drnovšek 1998). Leta 1935 je bila ustanovljena slovenska Izseljenska zbornica, ki so jo sestavljali poleg šolskega še naslednji odseki: statistični, verski, kulturni, propagandni, socialni, gospodarski, ter odseki za izseljski muzej in arhiv, za sezonsko delavstvo in diasporo (tj. Slovence, ki so živeli v drugih delih Jugoslavije). Sodeč po evidenci Dravske banovine iz leta 1937 naj bi duhovniki in učitelji tedaj že delovali s primerno finančno podporo in urejenim statusom po vseh večjih slovenskih poselitvenih središčih po Evropi in Južni Ameriki. Ena njihovih glavnih nalog je bila krepitev vezi med izseljenci in domovino ter povezovanje izseljencev s predstavniki države sprejema in jugoslovanskimi diplomatskimi predstavništvi. K tesnejši povezanosti s staro domovino so pripomogli tudi občasni obiski slovenskih škofov. V Nemčiji so se nekateri nemški duhovniki

⁹⁹ Za primer: Centralna slovenska knjižnica v Belgiji, ustanovljena v Eysdnu leta 1930, je bila kar na domu vsakokratnega knjižničarja, medtem ko je bilo v Franciji v tridesetih letih kakih šest slovenskih knjižnic.

¹⁰⁰ To so bili: angleščina, nemščina, nizozemščina, francoščina, španščina in portugalsščina (Drnovšek 2012: 86).

celo naučili slovensko, da bi lahko uspešneje delovali med slovenskimi priseljenci (Drnovšek 2012: 69–108; 2002: 158; Pislar Fernandez 2004: 105–116; Kolar 2001).

Podatki s terena pa so bili manj optimistični. V Franciji so za nekaj sto otrok skrbeli trije duhovniki in dva učitelja, medtem ko velika večina otrok ni imela možnosti za učenje slovenščine. V severni Franciji je v sedmih »šolah«, razvrščenih po različnih krajih, poučeval slovenski učitelj, ki se je moral preživljati še z dodatnim delom. Z organiziranjem popoldanskih šol so mu pomagali trije slovenski duhovniki, tako da je pouk slovenščine lahko obiskovalo okoli 300 otrok. Po ocenah enega od učiteljev naj bi samo desetina staršev naučila otroke branja in pisanja v slovenščini. V Alzaciji in Loreni so govorili francosko-nemško mešanico, materinščina jim je bila v glavnem tuja. Mnogo boljše je bila izkušnja učitelja na nemško-belgijski meji, kjer se je odzvalo njegovemu vabilu kar 75 odstotkov slovenskih otrok. V Nemčiji naj bi v začetku tridesetih let samo tretjina slovenskih otrok znala slovensko. Prva slovenska »šola« je bila ustanovljena leta 1926 v Gladbecku na domu duhovnika, ki je deloval med tamkajšnjimi Slovenci. Šola je imela tudi otroški pevski zbor, ki je nastopal doma in po drugih mestih. V Porurju sta bila nameščena dva učitelja iz domovine. V Belgiji so zasilne slovenske šole obstajale v treh krajih, v letih 1932–1937 je tamkajšnje slovenske in hrvaške otroke poučeval vsestranski organizator, knjižničar, režiser in glasbenik, ki je skrbel tudi za izlete izseljencev v domovino. Na Nizozemskem slovenski otroci niso imeli izseljenskega učitelja. Glavna težava je bila v tem, da je pouk potekal v neprimernih prostorih, kjer so za silo uredili improvizirane učilnice, in ne v šolskih prostorih, kar je npr. Čehom in Poljakom uspelo doseči z meddržavnimi sporazumi (Drnovšek 1999a: 48–58; 2001: 286; 2015: 135–144; Pislar Fernandez 2004: 105–116).

Zato je bila dejavnost izseljenskih društev za otroke tako zelo pomembna, saj so v njih lahko sodelovali na najrazličnejših slovenskih prireditvah, od miklavževanja, praznovanja materinskega dne, božiča in velike noči do proslavljanja društvenih in državnih praznikov. Nastopali so v pravljичnih in dramskih igrah, z deklamacijami in glasbenimi izvedbami. Na »izseljenski nedelji« v Merlebachu leta 1933 je s koncertom slovenskih pesmi nastopil zbor s kar 80 otroki. Še bolj učinkovito – a le za tiste, ki so bili za to izbrani – je bilo organizirano počitnikovanje izseljenskih otrok v domovini. Zaradi bližine je Dravska banovina organizirala največ obiskov otrok iz zahodnoevropskih držav, pri čemer so poleg Cerkve ter vzgojnih, dobrotelčnih in različnih ženskih organizacij iz domače in drugih banovin aktivno sodelovali izseljenski duhovniki in učitelji. V dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja je bilo organiziranih več letovanj za skupno nekaj sto otrok predvsem iz Nemčije in Nizozemske. Počitnice v

Jugoslaviji so običajno trajale okoli pet tednov. Spodbujali so dopisovanje izseljenskih otrok z vrstniki v domovini in njihovo skupno počitnikovanje, izmenična bivanja izseljenskih otrok v Jugoslaviji in otrok iz Jugoslavije pri izseljencih ter vključevanje izseljenskih vsebin v učbenike za slovenske otroke v Jugoslaviji, v študijske programe v domovini ipd. Leta 1939 so bolj in bolj domiselni načrti za vsestransko krepitev vezi med staro domovino ter izseljenskimi otroki in mladino dosegli vrhunec, a je vojna onemogočila njihovo uresničitev (Drnovšek 2012: 93–108; 2015: 139–140).

V ZDA so se začela prizadevanja za ohranjanje slovenščine v poznih devetdesetih letih 19. stoletja. Slovenski Sokol je spodbujal ustanavljanje čitalnic. Različne organizacije so imele zbirke slovenskih knjig ter prirejale kulturne in izobraževalne dogodke, med njimi npr. Slovenska narodna čitalnica v Clevelandu, ustanovljena leta 1906, in Izobraževalno društvo Vilhar v Kraynu v Pensilvaniji, ustanovljeno leta 1911. Tudi bratska podporna društva so izvajala razne oblike izobraževalne dejavnosti. Slovenske župnije po večjih središčih so imele župnijske osnovne šole, v katerih je pouk praviloma potekal v angleščini, saj je državna šolska zakonodaja večinoma zahtevala angleški pouk v obveznih osnovnih šolah. Vendar so slovenski duhovniki in laiki – tako kot v župnijskih šolah drugih priseljenjskih narodov – smeli ponekod, npr. v Illinoisu, poučevati verouk, cerkvene pesmi in recitiranje v materinščini (Valenčič 2002: 164–166; Plut Pregelj 1992: 399, 402).

V vzgojno-izobraževalno, socialno in zdravstveno dejavnost med slovenskimi izseljenci so se zgodaj začele vključevati slovenske redovnice, zlasti šolske sestre kongregacije sv. Frančiška Asiškega – Kristusa Kralja iz Maribora, ki so z vodenjem šol in poučevanjem izseljenskih otrok v slovenščini vidno prispevale k ohranjanju materinščine v izseljenstvu. Leta 1909 so ustanovile prvo skupnost v Kansas Cityju, vabili so jih v vse slovenske in hrvaške župnije. Število njihovih ustanov je dovolj naraslo, da so lahko leta 1920 ustanovile svojo severnoameriško provinco in matično hišo v Chicagu, ki je postala sedež noviciata in provinciata (sedež obeh se je leta 1962 preselil v Lemont). Od leta 1922 je imela provinca še po dve postojanki v Chicagu, Kansas Cityju in Jolietu (Illinois) ter po eno v Clevelandu in Garyju v Indiani. Ob koncu dvajsetih let so v ZDA oskrbovale pet slovenskih župnijskih šol in osem hrvaških.¹⁰¹ Že leta 1924 je imelo kar 14 slovenskih župnij v ZDA svojo šolo, v njih so poleg mariborskih šolskih sester poučevale ameriške Slovenke, članice drugih ameriških rodov (Friš 1999: 15–16; Kolar 2001: 140).

¹⁰¹ Delovanje mariborskih šolskih sester v ZDA v letih 1909–1915 podrobno obravnava Darko Friš (1992).

Med drugo svetovno vojno je v okviru združenih slovenskih društev v New Yorku delovala slovenska šola v Brooklynu, na kateri je v letih 1942–1945 poučevala Ana Praček Krasna (Žigon Zd. 2016; Petrič 1982: 418–419). Poleg slovenskih popoldanskih šol za otroke in mlade in raznih drugih oblik poučevanja slovenščine so slovenski priseljenci organizirali tudi druge vrste etničnih šol, tako je npr. Louis J. Pirc, urednik clevelandske *Ameriške domovine*, kot velik slovenski in ameriški domoljub v letih med svetovnjima vojnoma ustanovil in vodil večerno šolo, v kateri je slovenske rojake pripravljaj na izpit za pridobitev ameriškega državljanstva (Susel 1992: 243–244).

Mariborske šolske sestre so imele od leta 1908 svojo ustanovo v Aleksandriji v Egiptu, kjer so jim pri delu s Slovenci pomagali slovenski frančiškani. Otroke priseljencev so učile slovenskega jezika, odprle so otroški vrtec in zavetišče za samska dekleta, kjer je bil tudi prostor za družabne dogodke in aktivnosti. Podobno ustanovo so imele še v Kairu (Kolar 2001: 140–141).

Tako kot se je praviloma dogajalo v vseh deželah priseljevanja, so se tudi v Argentini težave z materinščino pri otrocih slovenskih priseljencev pojavile z njihovim vstopom v osnovno šolo. Če je imel otrok šibko znanje španščine, so mu prepovedali doma govoriti slovensko. Materinščina je bila s tem v zasebnem življenju zreducirana na pogovorni jezik odraslih. Pri poskusih prenosa znanja slovenščine na otroke in mladino so staršem, društvom in jugoslovanskemu poslaništvu v Argentini pomagale slovenske šolske sestre iz Maribora, ki so tam delovale od začetka tridesetih let 20. stoletja. V letih 1931–1937 jih je iz Slovenije prišlo kar 41, vendar je bilo zaradi razpršenosti tamkajšnje slovenske skupnosti njihovo delovanje močno oteženo. Organiziranje šolskih dejavnosti za večje število otrok je bilo zaradi ideoloških razlik in konfliktov med priseljenci še zahtevnejše, tako da so največkrat lahko izvajale le občasne tečaje. Ob ustanovitvi nove redovne province s sedežem v San Lorenzu pri Rosariu so tam postavile svojo matično hišo, delovale so med Slovenci, Hrvati, domačini in staroselci ter zanje ustanovljale šole, zdravstvene in druge zavode. Slovenske šole je bilo mogoče organizirati le tam, kjer je bila poselitev Slovencev najbolj skoncentrirana. Po množični priselitvi med svetovnjima vojnoma so Slovenci na območju v Buenos Airesa najprej bivali v skromnih razmerah v četrti La Paternal, šele pozneje, ko so si ekonomsko opomogli, so začeli kupovati zemljišča v četrti Villa Devoto. Pobudo za prvi slovenski osnovnošolski tečaj v Buenos Airesu so dali sami starši, najeli so sobo, jo opremili za pouk ter pridobili knjige od Slovenske matice in Dravske banovine. Pouk je potekal dvakrat tedensko od maja 1933, tečaj je obiskovalo 25 otrok, poleg slovenščine so jih učili še petja. Tečaju je pomagalo

tudi društvo Sokol iz La Paternala, v ta namen so ustanovili šolski odbor. Junija 1934 ustanovljeno Izseljensko društvo Tabor je nato organiziralo osnovnošolska tečaja v dveh četrtih argentinske prestolnice. V tečajih so že kmalu začutili potrebo po poklicnih učiteljih, zato je jugoslovanski poslanik v Buenos Airesu Izidor Cankar spodbudil ustanovitev slovenske javne osnovne šole v prostorih društva Tabor. Delovala je od pomladi 1937, ob ustanovitvi je sprejela 24 otrok, vodile so jo tri slovenske šolske sestre. Šola je izgubila slovenski značaj leta 1942 z vladnim odlokom, da morajo biti vse šole dostopne otrokom vseh narodnosti, zato je z letom 1943 odprla vrata tudi drugim argentinskim otrokom. Odtlej so slovenski otroci po dopoldanski argentinski osnovni šoli lahko obiskovali le popoldanski pouk slovenščine. V Villi Devoto je leta 1935 ustanovljeno Gospodarsko podporno društvo Naš dom dalo svoje prostore v uporabo slovenskemu osnovnošolskemu tečaju, ki je tam uspešno potekal vse do leta 1949, ko je argentinska vlada prepovedala vsa društva predvojnih priseljencev. V letih 1938–1939 je v Villi Devoto delovala slovenska šola tudi pri župnijski cerkvi sv. Rafaela, vodile so jo slovenske šolske sestre. Slovenski šolski tečaji so od maja 1938 potekali še v Rosariu v argentinski provinci Santa Fe, kjer so dobro obiskani pouk materinščine organizirali člani Slovenskega delavskega društva Triglav, ustanovljenega leta 1930; v letih 1938–1942 je slovenska šola delovala v tamkajšnjem predmestju Saladillo (Kolar 2001: 140–141; Mislej 1990b: 187–189; 2001: 238–239; Jevnikar, Mislej 1999: 12–13; Horvat 1997: 39; 1998: 137–139).

Slovenci v drugih delih Južne Amerike so bili številčno šibkejši, temu primerno redkejši so bili njihovi poskusi organiziranja slovenskih jezikovnih tečajev. V brazilskem São Paulu je slovensko društvo Ornus v drugi polovici tridesetih let za 25–30 udeležencev organiziralo tečaj slovenščine, ki je deloval tri leta. V Montevideu v Urugvaju je duhovnik in kulturni delavec David Doktorič med drugim vodil tečaj slovenskega jezika, organiziran v okviru Slovenskega krožka. Doktoriča, ki je prišel v Argentino leta 1937 kot jugoslovanski izseljenski dopisnik, je jugoslovanski poslanik Izidor Cankar namreč načrtno preusmeril v Urugvaj, da bi tamkajšnje Slovence kulturno animiral in postal kronist njihovega društvenega življenja (Jevnikar, Mislej 1999: 18–20; Mislej 2001: 244–245).

V večjih slovenskih naselitvenih središčih z dovolj razvejano lastno infrastrukturo (slovenskimi gostilnami, trgovinami, društvi, verskimi središči ipd.) je izseljencem za vsakdanjo rabo zadoščala narečna slovenščina, in sicer taka, kakršno so govorili ob izselitvi. Knjižne slovenščine večinoma niso dobro obvladali, prav tako ne večinskega jezika nove domovine, ki je kljub temu postopoma spreminjal njihovo materinščino. Jezik okolja je imel

na slovenščino v izseljenstvu večji vpliv kot pa njen sočasni razvoj v slovenskem govornem prostoru. Za najpogostejše izraze in za besede, za katere slovenskega poimenovanja niso poznali, so si izseljenci začeli nevede izposojati izraze iz jezika okolja. Takšne izposojenke, opremljene s slovenskimi obrazili, so jim kmalu zvenele povsem domače. Podobno so vstopale v govorjeno in predvsem pisno materinščino izseljencev slovnične značilnosti jezika okolja, v Nemčiji npr. značilna stava glagola na koncu stavka. Tudi vpliv intonacije govorjenega jezika okolja se je bolj in bolj odražal v intonaciji govorjene slovenščine – npr. pri argentinskih Slovencih je zaradi romanskega vpliva njihova materinščina zvenela – in še vedno zveni – podobno kot pri Slovencih v Italiji (Markič 2002: 43). Tisti, ki so se dobro naučili jezik nove domovine (predvsem otroci priseljencev), so doma (pogojno) govorili slovensko, drugod pa večinski jezik. Značilno zanje je bilo t. i. kodno preklapljanje, tj. izmenična raba obeh jezikov kot dveh ločenih jezikovnih sistemov (prim. Šabec 2002).

Priseljenci so svoje otroke praviloma spodbujali k šolanju, saj so v tem videli boljše možnosti za njihovo udobnejšo prihodnost. Jezikovna in kulturna asimilacija je bila, razumljivo, najhitrejša prav pri otrocih, saj so vse tisto, kar so v stari domovini z velikim neodobravanjem označevali kot potujčenje, v novih domovinah od njih pričakovali v 'obveznih' osnovnih šolah, kjer je pouk potekal v večinskem jeziku države sprejema, pa tudi v drugih okoljih vsakdanjega življenja. Šola je bila najučinkovitejši instrument za spodbujanje identifikacije učencev z njihovo novo domovino (Milharčič Hladnik 2004: 126). Izselski pisatelj, duhovnik in zgodovinar Jurij Trunk (1870–1973) npr. piše o amerikanizaciji priseljskih otrok v ameriških šolah. Šole primerja z ogromnim mlinom, ki »odstranjuje, razpršuje in raztere v kratkem času vse, kar je tujega, neamerikanskega«. Celo v tistih šolah, ki jih obiskujejo samo priseljski otroci, »nobeden noče biti ne Lah, ne Poljak, ne Rusin, ne Grk, ne Žid, ampak vsi le mladi Amerikanci z dušo in s telesom, vsi polni amerikanskega domoljubja, vsi navdušeni za veliko Ameriko!« (Trunk 1912: 456–457).

Podoben vpliv je imelo okolje zunaj doma na otroke priseljencev v vseh deželah priselitve. Njihova razklanost med izvorno kulturno tradicijo staršev in potrebo po pripadnosti deželi, v kateri odraščajo in ki jo želijo imeti za svojo, je začrtovala med njimi in starši specifične poteze medgeneracijskega prepada, značilne za izseljenstvo. V družinah, ki so živele v bolj strnjenih etničnih skupnostih, so starši s pomočjo lastnih organizacij in ponekod ob podpori ustanov iz stare domovine poskušali prenesti slovensko identiteto na svoje otroke. Marsikje jim je to deloma uspelo, pri čemer so se pogoji za vzdrževanje kulturne raznolikosti v različnih deželah priselitve in v različnih obdobjih izrazito razlikovali med seboj. Kljub

jezikovni in kulturni asimilaciji, ki je naposled prevladala med vsemi generacijami potomcev tedanjih slovenskih izseljencev, pa nekateri še vedno aktivni slovenski izseljenski tiski, društva, organizacije šole, verske in kulturne ustanove, ki kontinuirano delujejo od let med svetovnim vojnama ali še dlje, dokazujejo, da je delček slovenske identitete vsaj na simbolni ravni zmogel preživeti v tujem okolju celo stoletje.

LITERARNO USTVARJANJE

Literarna dejavnost slovenskih izseljencev in njihovih potomcev je bila za obdobje, ki ga obravnavamo, v preteklosti že celovito predstavljena (Žitnik, Glušič 1999; Žitnik, Petrič 1997). Glavnina tukajšnjega orisa bo zato temeljila predvsem na obeh navedenih delih in na številnih poznejših objavah avtorice tega poglavja (npr. Žitnik Serafin 2014b; 2014c).

Pretežni del književne produkcije slovenskih izseljencev je v obravnavanih obdobjih nastal in bil objavljen v okviru organizacijskih struktur slovenske diaspore, predstavljenih v prejšnjih poglavjih. V manjšini so bili avtorji, ki so ustvarjali ločeno od večjih slovenskih izseljenskih skupnosti, bodisi zato, ker v njihovem okolju niso obstajale,¹⁰² bodisi iz drugih razlogov. Ob koncu 19. stoletja in v prvi polovici 20. stoletja so slovenski izseljenski pisci svoja leposlovna dela mnogo pogosteje objavljali v izseljenskem časopisju in letnih publikacijah kot pa v knjižnih izdajah, zato v njihovi literarni produkciji na splošno prevladujejo posamezne pesmi in kratka proza. Kljub temu se je presenetljivo število pisateljev ukvarjalo tudi z dramatikom. Predvsem produktivnejši avtorji so v izseljenstvu (ali iz različnih razlogov občasno v stari domovini) objavili tudi nekaj pesniških zbirk, daljših pripovednih del ter dramskih besedil.

Književna dela slovenskih izseljenskih avtorjev je z vidika tistih značilnosti, ki so specifične za izseljensko slovstvo, mogoče razvrstiti v več glavnih tematskih sklopov:

- 1) dela z izseljensko oziroma priseljensko tematiko: največkrat obravnavajo (pogosto travmatične) vzroke za izselitev, proces izselitve, zgodnje obdobje prilagajanja novemu okolju, ki je običajno prav tako travmatično, in življenje v novi domovini v poznejših fazah adaptacije in akulturacije;

¹⁰² Tako je npr. Vojeslav Mole več let pisal v Sibiriji, Bogomil Trampuž Bratina pa v Ekvadorju.

- 2) literarne upodobitve življenja v »starem kraju«: pogosto so idealizirane in z močnim pridihom nostalgije;
- 3) ideološko, versko ali politično angažirana obravnava družbene in intimne človekove realnosti v izseljenstvu s poudarkom na sodobnih socialnih in moralnih izzivih posameznika in družbe;
- 4) tematika stare ali nove domovine, ki ni vezana na izseljenske/priseljenske teme;
- 5) vse druge literarne teme.

V tem poglavju bo nekoliko več poudarka na delih, ki sodijo v prve štiri tematske sklope in so pomembneje prispevala k ohranjanju slovenske kulturne identitete v izseljenstvu.

ZDRUŽENE DRŽAVE AMERIKE

Začetki

Prvi slovenski »izseljenci«, ki jim lahko priznamo začetke književnega ustvarjanja v deželah priselitve, so bili slovenski misijonarji. Mnogi so namreč v novih domovinah prebili večino svojega življenja in tam tudi umrli, npr. Mark Anton Kappus (1657–1717) in Ferdinand Konšak (1703–1759) sta misijonarila in umrla v zahodnem delu tedanje španske kolonije, deloma današnje Mehike deloma ZDA, Friderik Baraga (1797–1868) in Janez (Ivan) Čebulj (1836–1898) pa ob Gornjem jezeru na ozemlju današnjih ZDA. V naslednjih desetletjih se je v ZDA razvila najbogatejša literarna dejavnost slovenskih priseljencev in njihovih potomcev, ki tako po obsegu kot po kakovosti opazno prekaša tedanje slovensko izseljensko slovstvo v drugih delih sveta.

Začetke književnega dela slovenskih izseljencev torej predstavljajo misijonska pisma v latinščini in nemščini, objavljena med leti 1642–1849 v periodičnih publikacijah predvsem v treh avstrijskih mestih: v Augsburgu, Gradcu in na Dunaju. Od leta 1833 so jih objavljali tudi v slovenščini, od 1841 predvsem v *Zgodnji danici*.¹⁰³ Misijonarska besedila so do konca 19. stoletja napisana in objavljena v latinščini, ključnih evropskih jezikih, slovenščini in jezikih staroselcev, med katerimi so njihovi avtorji misijonarili. Kmalu so se pojavile še druge

¹⁰³ Med avtorji teh pisem so npr. Franc Pirc, Friderik Baraga, Ignacij Mrak, Oton Škola, Lovrenc Lavtižar, Jakob Trobec, Jožef Buh in Peter Jeram.

literarne zvrsti, kot so potopisi, avtobiografije, biografije, polemična besedila, verskopoučna in poljudnoznanstvena dela ter poezija (gl. Stanonik 1999: 15–88).¹⁰⁴

Po ustanovitvi prvega slovenskega izseljenskega časopisa v Chicagu leta 1891,¹⁰⁵ ki so mu naglo sledili drugi slovenski listi v ZDA, so tamkajšnji Slovenci že v nekaj letih razvili živahno literarno dejavnost v materinščini. Ta se je v dvajsetih letih 20. stoletja razvejala v številne smeri in zvrsti ter v tridesetih in štiridesetih letih dosegla vrhunec. Lepslovni prispevki v izseljenskem periodičnem tisku so privabljali bralce, zlasti t. i. »povestni del«. V zgodnjih letih množičnega prihoda slovenskih priseljencev je bilo izvirnega izseljenskega leposlovja malo, in kar je bilo objavljeno, je bilo pogosto nepodpisano. Prevladovali so ponatisi del slovenskih klasikov (Ivan Tavčar, Josip Jurčič, Ivan Cankar, Rado Murnik, Cvetko Golar, Zofka Kveder ...) in prevodi del tujih klasikov (Henryk Sienkiewicz, Lev Nikolajevič Tolstoj, Fjodor Mihajlovič Dostojevski, Anton Čehov, Maksim Gorki, Honoré de Balzac, Émil Zola, Walter Scott, Robert Louis Stevenson, Edgar Allan Poe, Mark Twain, Jack London, Upton Sinclair ...) (Pogačar 2014). Začetniki izvirnega literarnega ustvarjanja v slovenščini so bili večinoma časopisni uredniki, učitelji in društveni delavci, na področju dramatike, npr. igralci in režiserji številnih igralskih skupin, ki so jih Slovenci v ZDA začeli ustanavljati že okoli leta 1900. S tem se je žanrsko in tematsko vse bolj raznovrstni književni produkciji ameriških Slovencev kmalu izoblikovalo več razpoznavnih literarnih smeri z določenimi skupnimi značilnostmi, po katerih se je tedanje izseljensko slovstvo razlikovalo od sočasne književne produkcije na Slovenskem (več o tej specifikii v nadaljevanju). Številni izseljenski književni ustvarjalci so tudi prevajali iz angleščine v slovenščino in obratno, s čimer so prispevali k medkulturnemu zблиževanju v novi domovini in širili literarno obzorje ne le svojih rojakov v ZDA, ampak tudi pripadnikov širše ameriške družbe.

¹⁰⁴ Potopise v španščini in latinsko poezijo sta objavljala Mark Anton Kappus in Ferdinand Konšak. Friderik Baraga je avtor versko poučnih, poljudnoznanstvenih in jezikoslovnih besedil (npr. očipvejske slovnice in očipvejsko-angleškega slovarja) ter več del z versko vsebino v očipvejščini in otavščini. Baragov sošolec Andrej Bernard Smolnikar (1795–1869?), ki ga omenjamo že v poglavju o časopisju, je v ZDA objavil štiri obsežne knjige spominov in polemičnih razprav v nemščini, zadnjo tudi v angleškem prevodu. Poljudnoznanstvena dela sta poleg Barage pisala še Franc Šušteršič in Franc Pirc (1785–1880), medtem ko so objavljali poezijo v slovenščini med drugim in Janez Čebulj, Oton Škola (1805–1874) in Franc Pirc (gl. Pirc 1874). Biografije in slovensko poezijo je pisal tudi Jakob Trobec (1838–1921) (Stanonik 1999: 15–88).

¹⁰⁵ Tj. *Amerikanskega Slovenca*, gl. poglavje *Izseljensko časopisje*.

Glavne literarne smeri slovenskih priseljenskih avtorjev 1891–1945

Literarnozgodovinski pregledi književnosti Slovencev v ZDA (npr. Petrič 1999; Gobetz 1979) ter uvodne študije in biografski podatki o predstavljenih pisateljih v antologijah njihovih del (npr. Petrič 1982: 403–406; Gobetz, Donchenko 1977: ix–xii, 219–236) navajajo skupno okoli 90 slovenskoameriških avtoric in avtorjev, ki so vsaj občasno objavljali leposlovje v letih 1891–1945. Precejšen del jih je mogoče uvrstiti v posamezne skupine, ki so ustvarjale bolj ali manj v skladu s svojimi neformalnimi literarnimi programi. Ti »programi« so bili tesno povezani z ideološkimi usmeritvami časopisov in revij, v katerih so večinoma objavljali, oz. z ideološkim predznakom njihovih izdajateljev. S tem je bil sorazmerno velik del slovenske literature v ZDA neizogibno tendenciozen, pri čemer je šlo bodisi za slabo prikrito socialistično bodisi konservativno, klerikalno propagando, pogosto z jasnim sporočilom, izstopajočim moraliziranjem in vzgojno noto. Seveda je večje število piscev ustvarjalo tudi neodvisno od tovrstnih skupin. Na splošno so bili estetski vidiki leposlovnega dela podrejeni komunikativni vlogi književnosti, saj so bili časopisi, ki so ta dela objavljali, precej odvisni od naročnikov in njihovega literarnega okusa. Ta se je pokazal, kot omenja Petričeva (1992: 403), npr. pri sorazmerno kratki dobi izhajanja *Cankarjevega glasnika*, literarne revije z bolj poudarjenimi umetniškimi ambicijami, ki je »vzdržala« na trgu manj kot šest let.

Jerneja Petrič, najboljša poznavalka te književne produkcije, razvršča obravnavane pisatelje med avtorje krščanske struje, ki so objavljali predvsem v *Amerikanskem Slovencu*, *Baragovi pratiki*, *Novem svetu* in *Ave Maria koledarju*; proletarske pisce in zmerno levico – ti so objavljali v množici časopisov, med katerimi so najpomembnejši *Prosveta*, *Proletarec*, *Majski glas*, *Mladinski list*, *Cankarjev glasnik*, *Ameriški družinski koledar* in *Napredek*; ideološko nevtralne pisce in humoriste ter druge pomembnejše ustvarjalce (Petrič 1999). Pri tem izpostavlja njihove poglobitne literarne tokove in smeri, ki jih predstavljamo v nadaljevanju.

Proza

Prozna dela slovenskih priseljenskih avtorjev v ZDA v prvi polovici 20. stoletja lahko razvrstimo v naslednje skupine:

- 1) realistično socialnokritično prozo, ki rada tematsko posega v »stari kraj« z mešanico nostalgije in kritičnosti do izkoriščevalskega družbenega sistema, ki je izseljence prisilil k

odhodu v tujino;¹⁰⁶ poseben podtip je popularna, »ljudska« proza z dogajanjem v »starem kraju« (Frank Kerže, ki je take povesti večinoma objavljala v nadaljevanjih, Jože Ambrožič, Zvonko Novak, Frank Česen); ta proza se zgleduje po Jurčiču, Finžgarju, Jalnu, Prežihovem Vorancu ...;

- 2) psihološki realizem: kakovostni vrh predstavlja angleški roman Franka Mlakarja *He, the Father* (1950) in njegova angleška kratka proza (pripoved *My Uncle Polde* je bila uvrščena v antologijo *O'Brian's Best Short Stories of 1942*), od avtorjev, ki so pisali večinoma v slovenščini, pa sta med pomembnejšimi predstavniki Janko Rogelj in Andrej Kobal;
- 3) socialistično-realistično oz. proletarsko prozo, ki so jo gojili člani socialističnih klubov Jugoslovanske socialistične zveze po vseh večjih slovenskih središčih v ZDA; šlo je za literarni program realističnega prikazovanja delavskega življenja in revolucionarnega ideološkega zorenja protagonistov, pri čemer je propaganda vse prevečkrat prevladala nad literarnimi prvinami;¹⁰⁷
- 5) dokumentarno prozo (glavni predstavnik je Louis Adamič);
- 6) avtobiografsko-spominsko prozo (Louis Adamič, Vatro Grill, Jurij Trunk, Andrej Kobal, Anna P. Krasna, Janko Rogelj, Fred Bahovec ...);
- 7) potopisno prozo (Jože Grdina, Jurij Trunk, Anton Trbovec ...);
- 8) mladinsko prozo (Katka Zupančič, Anna P. Krasna, Andrej Kobal, Mary Jugg Molek idr.);
- 9) humoristično prozo – od zabavnih anekdot do družbene satire (predstavnik druge sta zlasti Frank Kerže in Ivan Jontez) (Petrič 1999: 93–97).

Med množico avtorjev, ki so pisali prozo večinoma v slovenskem jeziku, jih je le nekaj objavilo eno ali več svojih del tudi v knjižni obliki. Kratke predstavitve teh avtorjev kot tudi oris slovenskoameriške poezije in dramatike v nadaljevanju tega poglavja povzemamo po že omenjenem pregledu Jerneje Petrič (1999). Jože Grdina je v izseljenstvu napisal štiri pripovedna knjižna dela, in sicer knjigo spominov *Štiri leta v ruskem ujetništvu* (1925) in tri potopisne knjige: *Po širokem svetu* (1938), *Po vzhodu in zapadu* (1955) ter *Po severu in jugu* (1963). Ivan Jontez, eden najplodovitejših slovenskoameriških pripovednikov (in občasni pesnik), je v knjižni obliki objavil samo povest *Senca preko pota* (1940) ter še dva romana po drugi svetovni vojni. V prvem, *Jutro brez sonca* (1949), obravnava povojno tematiko, v

¹⁰⁶ Anna P. Krasna, Katka Zupančič, Ivan Molek, Etbin Kristan, Jože Zavertnik, Ivan Jontez, Andrej Kobal idr.

¹⁰⁷ Glavna predstavnik te smeri sta Ivan Molek in Frank Tauchar, občasno tudi Jože Zavertnik, Ivan Jontez, Anton Slabe, Katka Zupančič in Anna Praček Krasna ter deloma Jože Ambrožič in Milan Medvešek (Petrič 1999: 93).

angleškem romanu *Trouble on East Green Street* (1956) pa rasno diskriminacijo v ZDA – zgodba pripoveduje o slovenskem priseljencu, ki se zaljubi v afriško Američanko. Pesnik, pripovednik, dramatik, urednik, kulturni delavec in politik Etbin Kristan, avtor realistične socialnokritične literature, je v obliki knjig objavil povest *Brata* (1948) in zbirko kratke proze (Kristan 1945). Čeprav so njegova pripovedna dela v primerjavi z dramskimi nezrela, pa tudi sicer njegov celotni izseljenski opus po kakovosti ne dosega tistega, kar je napisal pred odhodom v ZDA, so ga rojaki radi prebirali. Duhovnik Jurij M. Trunk je leto dni pred svojim prvim odhodom v ZDA objavil potopisno knjigo s potovanja v Egipt in Palestino, po odhodu pa še tri prozne knjige (eno v nemščini). Spričo bogastva zgodovinskih podatkov sta njegovi deli *Amerika in Amerikanci* (1912) ter *Spomini* (1950) pomemben vir pri raziskovalnem delu na področju izseljenske zgodovine.

Pripovednik, pesnik in publicist Zvonko A. Novak, ki se je verjetno priselil v ZDA že na prelomu 19. stoletja, je v knjižni obliki objavil dve povesti in zbirko črtic: izrazito tendenčno prozo s prvinami vaške ljudske povesti *Iz Zapeške globeli* (1922), protiklerikalno naravnano povest *Pater Malaventura* (1923) ter zbirko protikapitalistično naravnanih črtic *V kabaretu* (1923). V njegovih revijalnih objavah je dogajanje postavljeno v staro domovino, v poznejši prozi pa prikazuje življenje slovenskih priseljencev v ZDA. Za njegovo povest je značilna stereotipna fabula s prav tako stereotipnimi protagonisti, v večini primerov gre za literarno preobleko radikalne levičarske propagande, ki ne dosega praga literarno-estetske prepričljivosti.

To pa ne velja za naslednje štiri avtorje. Izredno plodoviti pripovednik, pesnik, dramatik in urednik Ivan Molek, ki ga bomo kot vsestranskega avtorja v tem poglavju še omenjali, je v dvajsetih in tridesetih letih v izseljenstvu objavil v samostojnih knjigah roman in tri povesti, ki tvorijo trilogijo (več o tem v nadaljevanju), pa dramo in dve prevodni deli: Zolajev *Denar* (1916) in roman Upton Sinclairja *Jimmie Higgins* (1921). Njegova bibliografija med drugim navaja kar 81 naslovov objavljene kratke proze (Jugg Molek 1976), posmrtno pa je izšlo še njegovo avtobiografsko-spominsko delo (Molek 1979). V Molkovi prozi, poeziji in dramatici je v ospredju družbena kritika, v njegovih delih se kažeta politični radikalizem in predanost socialistični ideji.

Pripovednik, dramatik, esejist in publicist Andrej (Andrew) Kobal, ki je doktoriral na univerzi Columbia v New Yorku in tam v tridesetih letih poučeval slovenščino in jugoslovanske književnosti, je bil med drugo svetovno vojno tajni agent O.S.S., predhodnice agencije CIA. Sledila je služba v Pentagonu in drugod, pred upokojitvijo pa je znova predaval

na univerzi. Vsestranski ustvarjalec je poleg množice revijalnih leposlovnih prispevkov objavil v samostojnih knjigah avtobiografsko-spominsko delo *Svetovni popotnik pripoveduje* v dveh zvezkih (Kobal 1975;1976), prozno delo *Slovenec v službi F.B.I. in druge zgodbe ameriških Slovencev* (Kobal 1981) ter dve dramski deli (Kobal 1931; 1934). Njegova kratka proza je med drugim v nadaljevanjih izhajala v *Prosveti*. Čeprav je bil član socialistične stranke, se je v svojih delih, ki se lotevajo najrazličnejših tem, vzdržal politične propagande. Najbolj ga zanimajo človeške usode, predvsem izseljenske. Znal je tekoče fabulirati, njegova kratka proza, ki je z izjemo zgodb za otroke praviloma nadpovprečno obsežna, razkriva pripovednika širokega epskega zamaha. Za *Mladinski list* je pisal tudi v angleščini.

Pesnik, pripovednik, kulturni delavec in politični aktivist Janko N. Rogelj je poleg knjige o zgodovini Slovenskega narodnega doma v Clevelandu vse tri leposlovne knjige objavil po drugi svetovni vojni: zbirko pesmi in proze *Skrivnostni klic* (1967) ter zbirki kratke proze *Kruh in srce* (1962) in *Svoji k svojim* (1973). V teh zgodbah motivno in tematsko posega deloma v »stari kraj«, večinoma pa v življenje izseljencev; nekaj besedil je avtobiografskih. V prvi prozni zbirki je zbral nekaj svojih najboljših del, ki jih odlikuje jedrnata pripoved z zanimivo fabulo. Jedro njegove zadnje zbirke pa tvorijo humoristično-satirična besedila.

Tako kot Rogelj je tudi pesnica, pripovednica, publicistka in urednica Anna Praček Krasna, ki je samo do leta 1975 objavila v periodičnem tisku prek 200 pesmi, vse svoje samostojne knjige objavila po drugi svetovni vojni. Leposlovje je začela objavljati leta 1929. Veliko gospodarsko krizo je preživljala v New Yorku, kar jo je že takoj usmerilo v družbenokritično prozo in poezijo za mladino in odrasle, ki ju je objavljala v t. i. »progresivnem« slovenskoameriškem periodičnem tisku. Je tudi avtorica dveh zbirk slovenske in angleške (deloma že prej objavljene) poezije (1950; 1987) in treh proznih del (1978; 1980; 1991), ki predstavljajo izbor njenih člankov, črtic, kratkih pripovedi in drugega gradiva. Pripovedništvo Anne P. Krasne kakovostno izrazito niha, kljub nekaterim umetniškim vrhuncem se tudi sama ni zmoгла povsem izogniti črno-beli delavski propagandi (Petrič 1999: 223–232).

V prvi generaciji predvojnih izseljencev v ZDA, ki so pisali predvsem v angleščini, je v obravnavanih obdobjih najpomembnejši Louis Adamič, ki bo predstavljen proti koncu tega poglavja, medtem ko v drugi generaciji predvojnih priseljencev v tem času izstopata že omenjena Mary Jugg Molek in Frank Mlakar.

Poezija

V poeziji je mnogo več lirike kot epike. Oblikovni razpon slovenskoameriške poezije sega od preproste štirivrstičnice (večji del pesnic in pesnikov) prek soneta in sonetnega venca (Zvonko A. Novak, Mirko G. Kuhel) do prostega verza (predvsem v angleški poeziji Mary Jugg Molek). Med pesniškimi smermi spet prevladuje socialnokritična »proletarska« poezija, ki jo je pisala večina zgoraj omenjenih avtorjev tovrstne proze (večina avtorjev proze pod točkama 1 in 3). Ob njej je nastajala osebnoizpovedna in ljubezenska lirika (Ivan Bukovinski, Ivan Zorman, Janko Rogelj, Frank Kerže, Ivan Zupan, Ivan Jontez), slogovno razpeta med preprostejšo opisnostjo in asociativno bogatejšo metaforiko (poznejša obdobja Anne P. Krasne). Domovinske in domotožne pesmi so pisali domala vsi slovenskoameriški pesniki in pesnice.

Refleksivno liriko sta pisala npr. Ivan Bukovinski in Mary Jugg Molek, šaljivo poezijo pa prav tako Bukovinski. Glavni avtorji socialnokritične (tudi satirične) poezije – največ so jo objavljali v tridesetih letih – so Ivan Molek, Katka Zupančič in Anna P. Krasna. Didaktično poezijo so objavljali vsi tisti avtorji mladinske proze, ki so tudi pesnili – ti so večinoma tudi avtorji šaljivih pesmic za otroke. Katka Zupančič je kot glavna predstavnica mladinske književnosti v prozi, poeziji in dramatiki objavila v že omenjenih periodičnih publikacijah skupno več kot 300 pesmi, 137 proznih besedil in pet dram. Aleksander Urankar in Ivan Zupan sta pesmi objavljala predvsem v tedanjem slovenskoameriškem katoliškem tisku.

Priljubljena slovenska pesnika v ZDA sta bila Ivan Zorman in Jack Tomšič, ki je od leta 1923 objavljali pesmi v slovenskoameriškem časopisju, več desetletij po drugi svetovni vojni pa je v samozaložbi izdal dve zbirki preprostih pesmi – nekatere so uglasbene (Tomšič 1968; 1989). Zorman, ki je v letih 1919–1938 prav tako v samozaložbi objavil kar pet zbirk pesmi skoraj »ljudsko« preprostih oblik, a izrazito melodičnih, komunikativnih in snovno privlačnih za izseljence, je nedvomno njihov najpopularnejši pesnik. Večino njegovih pesmi so uglasbili znani slovenski skladatelji v domovini in izseljenstvu. Tudi mnoge pesmi drugih omenjenih pesnic in pesnikov so bile uglasbene, saj je bilo petje slovenskih pesmi najbolj priljubljen način ohranjanja materinščine v izseljenstvu. Zorman je v posebni antologiji (Zorman 1928) objavil tudi lastne angleške prevode več kot 30 pesmi Franceta Prešerna, Simona Jenka, Simona Gregorčiča, Antona Aškerca, Frana Levstika idr.

Dramatika

Socialnokritična in »proletarska« proza je imela najizrazitejše vzporednice v poeziji in dramatici. Glavna predstavnika te smeri v dramatici sta Etbin Kristan in Ivan Molek. Kristan je v izseljenstvu napisal vsaj 12 dramskih besedil, osem jih je objavil v periodičnem tisku. Zanimal ga je predvsem nepremostljivi socialni prepad med bogatimi in revnimi v ZDA, pisal je tendenciozno, njegove igre so uprizarjali predvsem v Chicagu in Clevelandu. Molek je v knjižni obliki objavil samo dramo *Hrbtenica* (Molek I. 1926), 48 drugih dramskih besedil je od leta 1912 objavljajal v slovenskoameriškem časopisju in letnih publikacijah in so bile pogosto uprizorjene na slovenskih odrih po ZDA, 22 besedil pa je ostalo neobjavljenih (Jugg Molek 1976). Za oba avtorja je v tem sklopu značilna tezna drama s težiščem na konfliktu med kapitalisti in proletarci, s črno-belo karakterizacijo in vrsto drugih dramskih slabosti (opisnost, neprepičljivi zasuki ...). Molek in Kristan sta v dramatici tudi glavna predstavnika komedije, satire in farse.¹⁰⁸

Mladinske igre je pisala zlasti Katka Zupančič, priljubljeno »ljudsko« veseloigro pa Frank Česen in Andrej Kobal, ki sodi med najpomembnejše slovenske dramatike v ZDA. Skupno je napisal dvanajst iger ter bil igralec in režiser pri Dramskem društvu v Chicagu. Po preselitvi v New York je napisal tragedijo v verzih *Tolminec* (1931), ki pa je bila za tedanjo slovenskoameriško publiko prezahtevna. Njegove igre so uprizarjali v New Yorku, Chicagu in drugod, večina jih obravnava izseljenske teme. Vrsto uprizoritev po slovenskih naselbinah je doživela tudi njegova tridejanka *Naši domači tujci* o značilnem medgeneracijskem prepadu v slovenskoameriških družinah. Glavni predstavnik zgodovinske drame je Joško Oven, dolgoletni režiser dramskega odseka Kluba št. 1 Jugoslovanske socialistične zveze v Chicagu, ki je rad posegal v čas francoske revolucije in naslednjih desetletij v Parizu (takšni sta drami *Zadnji dan*, 1927, in *Krst revolucionarja*, 1934) (Petrič 1999). Med dramatici je treba omeniti še patra Kazimirja Zakrajška, ki je v knjižni obliki objavil tri drame. *Prisegam* (Zakrajšek 1932a, prva objava 1917) se dogaja v malomestnem okolju v času pred prvo svetovno vojno, *Za srečo v nesrečo: Žaloigra iz slovenskega izseljenskega življenja v treh dejanjih* (Zakrajšek 1932b) edina obravnava izseljensko tematiko in svari Slovence pred izseljevanjem, *Pri kapelici: Igra v treh dejanjih* (1933) pa poudarja moč vere v človeškem življenju. V vseh treh je v ospredju moralni propad tistih likov, ki so se odrekli krščanski etiki.

¹⁰⁸ Satiro so pisali tudi drugi, npr. igra *Za narodove žulje* avtorja Franka Zaitza, pesnika, pripovednika, dramatika in publicista, je bila uprizorjena v tridesetih letih.

Louis Adamič

Louis Adamič, ki se je izselil s slovenskega podeželja v ZDA kot petnajstleten¹⁰⁹ fant brez formalne izobrazbe, je bil pri nekaj več kot tridesetih letih že priznan in nagrajen ameriški pisatelj. Zaradi prodornosti svojih del je v naslednjih dveh desetletjih postal pisatelj nacionalnega ugleda in gost predsednikov Roosevelta in Trumana, dobitnik najrazličnejših nagrad, priznanj in pisateljskih štipendij (med drugim je bil dobitnik Guggenheimove štipendije leta 1932, izbranec Kluba knjige meseca leta 1934 in dobitnik Anisfieldove nagrade za najboljše delo o rasnih vprašanjih v sodobnem svetu leta 1940). Njegova dela so mu prinesla častni doktorat univerze Temple v Filadelfiji (1941) in jugoslovanski red bratstva in enotnosti (1944). Užival je zasebno in javno podporo tako priznanih literatov, kot so Upton Sinclair, Sinclair Lewis, Sherwood Anderson in F. Scott Fitzgerald. Adamičeva dela so bila izbrana za police v knjižnici Bele hiše, prodrla so v O'Brianovo antologijo najboljših ameriških novel (1931), med učno gradivo na številnih ameriških kolidžih, med literaturo, ki so jo razdelili ameriškim vojakom ob vstopu ZDA v drugo svetovno vojno, med dela, ki so bila deležna vedno novih izdaj, ponatisov in prevodov v druge jezike (Žitnik Serafin 2011).

Ob vsej svoji produktivnosti in mednarodni odmevnosti pa je Adamič dejansko objavil samo tri leposlovne knjige v ožjem pomenu besede: *Laughing in the Jungle* (Smeh v džungli, 1932), *Grandsons* (Vnuki, 1935) in *Cradle of Life* (Zibelka življenja, 1936), zato jim bomo v tem poglavju namenili več pozornosti. Resda je skoraj vsa svoja dela napisal v angleškem jeziku, a je bil kljub temu osrednja osebnost znotraj t. i. progresivnega dela ameriških Slovencev. V *Prosveti*, *Mladinskem listu* / *Juvenile* in drugod so lahko brali njegova dela v izvorniku ali v slovenskem prevodu, pa tudi njegove prevode iz slovenske literature ter članke in poročila o njem. Z velikim zanimanjem, ki je izhajalo bodisi iz naklonjenosti bodisi iz neodobravanja – mnogi rojaki so mu namreč zamerili že neolepšano portretiranje južnoslovanskih priseljencev v njegovih kontroverznih angleških člankih (Adamič 1928; 1930) – so spremljali njegovo pisateljsko pot in družbeni aktivizem.¹¹⁰ Zaradi njegove poudarjene vloge med slovenskimi izseljenci, v širši ameriški družbi in v stari domovini se njegovo ime pojavlja v več poglavjih te knjige. Posebno pozornost mu posvečamo v razdelku

¹⁰⁹ Domala vsi slovenski, ameriški in drugi adamičeslovci navajamo v svojih delih letnico 1913 kot leto Adamičeve izselitve v ZDA. Podatki na kopijah dokumentov, ki jih je avtorici tega poglavja letos (2018) poslal ameriški dopisnik *Zarje – The Dawn* David Sodac, namreč podatki o Adamiču na seznamu potnikov ladje Niagara iz pristanišča Le Havre decembra 1912 ter podatki o njegovem prihodu v newyorško pristanišče še isti mesec, navedeni v njegovi izjavi o nameri za pridobitev ameriškega državljanstva (Declaration of Intention, december 1916), pa postavljajo dosedanje navedbe o tem pod vprašaj.

¹¹⁰ Ogorčene odzive nekaterih obravnava Dolenc (1981).

Pomoč stari domovini v času prve in druge svetovne vojne, v tretjem delu knjige (življenjske zgodbe), kjer bomo našli tudi vse bibliografske podatke o njegovih glavnih delih, in tu, kjer bo težišče na njegovih omenjenih treh knjigah, ki so z literarnega vidika najzanimivejše.

Adamič je bil nadarjen opazovalec in več literarni portretist. To je pokazal že s številnimi zgodnjimi članki o zanimivih posameznikih, ki jih je objavljajal v dvajsetih letih, in s svojo prvo izvirno knjigo, *Robinson Jeffers: A Portrait* (1929), v kateri predstavlja samosvojega ameriškega pesnika bolj v smislu psihološke in karakterne študije kot pa literarne analize njegovega dela. Tako je tudi avtobiografija *Smeh v džungli* vse prej kot le povzetek dotedanje Adamičeve življenjske poti. Delo je prikaz avtorjevega doživljanja okolja in ljudi, ki so vplivali na njegovo dojemanje obeh domovin, pa tudi impresivna zbirka dramatičnih portretov posameznikov (večinoma priseljencev), ki so zbudili njegovo pozornost. Adamič v *Smehu* – podobno kot v svojih drugih delih – svoje portretirance povezuje z družbenim ozadjem do tolikšne mere, da jih interpretira kot simptome, ki vsak zase zgovorno pričajo o posamezni družbeni anomaliji, značilni za določeno okolje ali za širšo družbo. Leta 1969 je bil ponatis knjige uvrščen v zbirko klasičnih del ameriške priseljske književnosti *The American Immigrant Collection*.

Tudi *Vnuki* so plod Adamičevega raziskovanja priseljenstva kot kompleksne situacije z dolgoročnim verižnim učinkom, ki se odraža še v vseh porah življenja potomcev priseljencev. Delo je skrajno pesimistični psihološki portret vnukov slovenskih priseljencev, t. i. tretje generacije.¹¹¹ Adamičevi trije junaki so »ljudje sence«, ki se na zelo različne načine borijo z osamljenostjo in občutkom manjvrednosti zaradi odrezanosti od korenin. Z okoljem, v katerem so se rodili, odraščali in mu s krčevitim naporom poskušali pripadati, ne najdejo trdne povezave, zato je konec vseh treh tragičen.

Zibelka življenja izhaja iz življenjske poti znanega hrvaškega slikarja Maksa Vanke, Adamičevega prijatelja, ki se je sredi tridesetih let 20. stoletja izselil v ZDA. Vankov literarni dvojnik je nezakonski sin avstrijskega prestolonaslednika in torej vnuk cesarja Franca Jožefa I. Deček odrašča v siromašnem podeželskem okolju Hrvaškega Zagorja, saj so v času Avstro-Ogrske bogati starši iz Zagreba oddajali svoje nezakonske otroke revnim zagorskim družinam. Roman je kombinacija dveh tedaj priljubljenih pripovednih zvrsti: na eni strani izpostavlja socialno problematiko podeželja, kjer glavni junak spoznava kruta življenjska pravila, ki jih narekujejo socialne razmere, na drugi pa vsebuje značilnosti novoromantičnega zgodovinskega romana. Na Dickensa spominjata dramatični zaplet in romantično ozadje

¹¹¹ Zapleteno pripovedno tehniko v *Vnukih* analizira med drugim Christian (1992b).

junakovega porekla, kritični prikaz dekadentne aristokracije pa deloma na Miroslava Krležo, ki ga je Adamič silno cenil.

Ozko uvrščanje Adamičevih del med romane, potopise, avtobiografije, zgodovinska poročila ipd. je vprašljivo, saj gre večinoma za preplet različnih pripovednih in dokumentarnih prvin, kakršnega razumemo pod terminom literarno novinarstvo ali dokumentarna proza. Mnoge poteze tega žanra v najširšem pomenu besede najdemo celo v vseh treh delih, ki smo jih tu izpostavili kot najbolj »literarna«. Osrednja značilnost Adamičeve pripovedne tehnike je sproščena komunikativnost, ki je odraz njegovih izjemnih veščin na področju popularizacije aktualnih humanističnih idej in stališč. Pri literarni ali novinarski obravnavi problematičnih družbenih razmer in morebitnih rešitev, kakršne nakazuje v svojih preostalih, še veliko bolj družbeno angažiranih delih, je vselej odkritosrčen in neposreden, včasih tudi naiven, največkrat pa presenetljivo jasnoviden. V vseh delih pa izstopa njegov dar za odkrivanje in literarno obdelavo atraktivnih tem, ki lahko ob spontanem izrazu in sporočilni kredibilnosti prepričajo široko ciljno publiko.

Literatura o Louisu Adamiču obsega več tisoč člankov in drugih prispevkov, diplomskih, magistrskih in doktorskih del ipd. ter 14 knjig večinoma slovenskih in ameriških avtorjev.¹¹² Čeprav je pisal v angleščini, je predstavljen v vseh osrednjih pregledih slovenskega slovstva ter v vseh slovenskih biografskih leksikonih in splošnih enciklopedijah, pa tudi v nekaterih tovrstnih ameriških publikacijah, denimo v *The Greenwood Encyclopedia of Multiethnic American Literature* (Žitnik 2005). Njegova vključenost v slovensko slovstveno zgodovino ni presenetljiva, saj je rojstni deželi posvetil svoja izvirna dela *The Native's Return* (1934), *My Native Land* (1943) in *The Eagle and the Roots* (1952). Z angleškimi prevodi slovenskih avtorjev, članki, predavanji in radijskimi oddajami pa je še dodatno posredoval slovensko kulturo, slovensko zgodovino in aktualno družbenopolitično tematiko v ameriški prostor. Adamič je tudi v ZDA še vedno aktualen kot eden glavnih predhodnikov ameriških etničnih študij in kot eden zgodnjih zagovornikov funkcionalne variante kulturnega pluralizma. Priseljenskim vprašanjem ter medetničnim in medkulturnim odnosom v ZDA se je posvečal s številnimi študijskimi potovanji, obiski arhivov in knjižnic, s terenskimi raziskavami, množičnimi anketami in poglobljenimi intervjuji. Rezultate svojih

¹¹² Knjige o Adamiču so prispevali Carey McWilliams (1935), Henry A. Christian (1971; 1981), Jerneja Petrič (1981), Janez Stanonik (1981), France Adamič (1983), Janja Žitnik (1992b; 1993; 1995a; 1995b), Dan Shiffman (2003), Jakob Müller (2015), John P. Enyeart (2019) in Irena Gantar Godina (1999). V zadnjem primeru gre za zbornik prispevkov s simpozija ob 100-letnici Adamičevega rojstva, ki vključuje tudi obravnavo drugih intelektualcev v diaspori.

raziskav je uporabil v množici člankov, na predavateljskih turnejah, v radijskih oddajah in v samostojnih knjigah o priseljenstvu, ki vključujejo – poleg že omenjenih *Laughing in the Jungle* in *Grandsons – My America* (1938), *From Many Lands* (1940), *Two-Way Passage* (1941), *What's Your Name?* (1942) in *A Nation of Nations* (1945). Bil je tudi ustanovitelj in urednik revije *Common Ground*, uradnega glasila Skupnega sveta za ameriško enotnost, ki si je prizadeval za medkulturno vzgojo z vključitvijo priseljenjskih vsebin v javno izobraževanje, v zadnjih letih življenja pa tudi urednik devetih knjig zbirke *The Peoples of America Series* (gl. Christian 1971: 75). O njegovi trajni aktualnosti na tem področju priča presenetljivo veliko število ameriških in drugih avtorjev s področja multikulturalizma in integracije priseljencev, ki Adamiča še vedno poznajo, ga citirajo in komentirajo njegove poglede (prim. Shiffman 2003).

Diametralnost dveh domovin v književnem delu Slovencev v ZDA

Pri slovenskih izseljenskih piscih v vseh delih sveta so izrazito domotožje, osamljenost in diametralnost obeh domovin – idealiziranje domovine in demoniziranje tujine – v obdobjih, ki jih tu obravnavamo, mnogo pogostejše teme kot pri piscih v stari domovini. Tematsko-motivno specifično izseljenskega slovstva je mogoče pojasniti s tistimi družbeno-kulturnimi okoliščinami, ki so značilne za priseljenjske situacije: soočenje mita o neskončnih priložnostih v tujini s povsem drugačno realnostjo ob prihodu v deželo priselitve, jezikovne ovire, ločenost izseljencev od primarne družine, sorodnikov in nekdanjih prijateljev, njihova morebitna nesprejetost v novem kulturnem okolju zaradi drugačnosti in splošna osovraženost priseljenjskih delavcev in njihovih družin v času gospodarskih kriz. Idealiziranje domovine postane razumljivejše, če vemo, da so izseljenci praviloma doživljali svojo novo domovino kot tujino še dolgo po prihodu, nekateri celo do smrti.¹¹³ Tudi prikazovanje temačne podobe nove domovine v prozi, poeziji in dramatiki, ki smo ga v tem poglavju že izpostavili, lahko pojasnimo s časovnim sovpadanjem nastanka tovrstnih del z obdobjem najhujše gospodarske krize v zgodovini ZDA in njenih posledic.

¹¹³ Značilen primer priseljence, ki se nikoli ni naučil angleščine in ki ni hotel sprejeti ameriškega državljanstva, opisuje novela Louisa Adamiča *The Old Alien By the Kitchen Window* (Adamic 1940).

Po vzoru naturalistične socialno angažirane ameriške proze z začetka 20. stoletja (*muckraking novel*)¹¹⁴ je namreč trpka socialna tematika tovarniškega in rudarskega življenja, revščine in brezposelnosti – kot smo videli v zgornji predstavitvi – našla svoj odraz tudi v delih slovenskoameriških pisateljev in pesnikov. Večina njihovih tovrstnih objav je iz dvajsetih, tridesetih in deloma iz štiridesetih let, nekaj pa jih je izšlo že pred letom 1920. Najznačilnejši primer tovrstne proze je zbirka *Ameriške povesti* (1943) različnih avtorjev. Socialno problematiko je najambicioznejše literariziral Ivan Molek v romanu *Zajedalci* (Molek 1920) in trilogiji *Dva svetova*, *Veliko mravljišče: Povest iz življenja in trpljenja slovenskih delavcev v Ameriki* ter *Sesuti stolp: Povest iz dobe velike ameriške krize* (Molek 1932; 1934; 1935),¹¹⁵ medtem ko so jo drugi avtorji uporabili predvsem v kratki prozi in deloma poeziji.¹¹⁶

Katka Zupančič v svojih delih za otroke pogosto obravnava prezgodnjo duševno zrelost otrok, ki s starši sodoživljajo njihov boj za preživetje v trdih razmerah tujine. Socialni vidik odraščanja (vpliv revščine) pa je pri Zupančičevi nevsiljivo pomaknjen v ozadje, zaradi česar so otroci njene zgodbice in pesmi radi brali ali poslušali.¹¹⁷ Isto velja za otroško poezijo Anne Praček Krasne, tudi njena tovrstna dela so šaljiva in igriva ter nevsiljivo poučna. Še zlasti pretresljive so slike težkega otroštva v izseljenstvu, kot jih podajajo Joško Oven v črtici Božična alegorija (Petrič 1982: 158–161), Anton Slabe v Novem življenju (prav tam: 248–251) in črtici Dekle iz tovarne (*Ameriške povesti*: 101–104),¹¹⁸ Milan Medvešek v Sužnjih ponoči (prav tam: 80–85) in Katka Zupančič v črtici S tujega na tuje (prav tam: 105–111).¹¹⁹

¹¹⁴ Gibanje, ki je v letih 1902–1917 želelo javno izpostaviti zavržene metode zasebnega kapitala in državne uprave, je tedanji ameriški predsednik Theodore Roosevelt poimenoval *muckraking* ('brskanje po blatu'). Najznačilnejši primer tovrstnega romana je *The Jungle* (1906) Uptona Sinclairja, ki je izšel v slovenskem prevodu Jožeta Zavertnika in Ivana Krakerja že leta 1909 v Chicagu (Petrič 1999: 171).

¹¹⁵ Trilogija pripoveduje o dramatični usodi ameriškega Slovenca, socialističnega agitatorja.

¹¹⁶ Etbin Kristan npr. prikazuje bedo tujine in izseljenstva npr. v pesmi V hiši tlake (v Petrič 1982: 112), Mary Jugg Molek v pesmi Sveti večer in prozi Priseljenka (prav tam: 295–304), Ivan Zupan v pesmi Kovač sreče (prav tam: 110), Louis Beniger v prozi Samotar Jože (*Ameriške povesti*: 5–10), Anna Praček Krasna pa v črtici Zibel (prav tam: 22–24).

¹¹⁷ Takšni sta npr. zgodbica Okenca (v Petrič 1982: 265–273) in pesem Pismo stričku, katere izvirnik je Zupančičeva objavila v *Mladinskem listu* leta 1933. Gre za na videz šaljivo pesem z resnim sporočilom, ki razkriva, da otroci razumejo več, kot se zdi na prvi pogled.

¹¹⁸ Slabe piše o deklici, ki je najprej v rudniški nesreči izgubila očeta, nato pa še mamo. Pri petnajstih letih se zaposli v tovarni in zanosi z mladim delovodjem. Ta ji da neko zelišče za splav, vendar deklica pri tem umre.

¹¹⁹ Avtorica v naturalističnem načinu prikazuje, kako se mati s štirimi majhnimi otroki bori, da bi vsaj še eno noč ostali v stanovanju. Dvajset let so redno plačevali najemnino, le zadnji mesec niso zmogli. »Biriči« jih kljub temu vržejo iz hiše, čeprav nimajo kam iti.

Številni avtorji tudi življenje v starem kraju prikazujejo realistično.¹²⁰ V literarnih delih slovenskih izseljenskih avtorjev v ZDA je torej življenje v izseljenstvu pogosto obravnavano s senčnih plati, pa naj gre za prozo, poezijo ali dramatiko. Njihova dela za otroke so izrazito dvojne narave. Na eni strani vključujejo lahkotne, največkrat šaljive zgodbe in pesmice o najrazličnejših otroških dogodivščinah v izseljenstvu, na drugi strani pa otroško poezijo in prozo s sicer kolikor mogoče prikritim in omehčanim, a vendar nedvomno prisotnim socialnokritičnim sporočilom (Žitnik Serafin 2015: 37–53).

Obljubljena dežela je v izseljenski književnosti vselej drugi svet, svet umišljene preteklosti ali iluzorne prihodnosti. Le redke so izjeme, ki slikajo obljubljeno deželo tu in zdaj.¹²¹ Zgodbe o »Amerikancih«, bogatih slovenskih povratnikih, ki so z razkošno opravo in s polno mošnjo denarja razvneli domišljijo otrok v »starem kraju«, so poleg Louisa Adamiča pisali tudi drugi izseljenski avtorji.¹²² Takšne zgodbe so vedno znova vzbujale iluzije in hrepenenje v obeh domovinah: v starem kraju so vzbujale lažne predstave o hitrem zaslužku v bogati tujini, izseljencem pa so budile upanje na srečno vrnitev v rodni kraj. Vsem tem pričakovanjem so največkrat sledila razočaranja. Trajna nedosegljivost drugega, boljšega sveta (domovine ali tujine) je v migrantski literaturi pogostejša tematska prvina kot drugod, zato ima v izseljenskem leposlovju tudi hrepenenje specifične konotacije.

JUŽNA AMERIKA

V Južni Ameriki, predvsem v Argentini, se je literarno ustvarjanje slovenskih priseljenjskih avtorjev začelo precej pozneje kot v ZDA, večinoma šele v tridesetih letih prejšnjega stoletja, saj se je velika večina Slovencev priselila v ta del sveta šele v drugem in tretjem desetletju 20. stoletja. Čeprav je pred letom 1945 razvoj kulturnega življenja slovenskih izseljenskih skupnosti v drugih delih sveta sledil podobnim vzorcem kot v ZDA, se književno delo slovenskih izseljencev v drugih državah niti po obsegu niti po kakovosti ne more primerjati z razmahom literarnega ustvarjanja predvojnih slovenskih izseljencev v ZDA. V poglavju o

¹²⁰ Npr. Anton J. Terbovec, Janko N. Rogelj, Ivan Zorman, Ivan Jontez, Vatroslav Grill in Anna Praček Krasna (v Petrič 1982: 82–84, 133–138, 148–149, 154–159, 196–205, 216–219). Tem se z občasno obravnavo omenjene tematike pridružujejo skoraj vsi osrednji avtorji realistične socialnokritične struje (Petrič 1999: 93).

¹²¹ Npr. John P. Nielsen v Gobetz in Donchenko (1977: 157–163) ali Anton J. Terbovec v Petrič (1982: 84–86).

¹²² Jože Ambrožič piše o tem v črtici Črnorokar (v Petrič 1982: 57), Jože Zavertnik v črtici Oj ti lumpje (v Petrič 1982: 78), Frank Kerže pa splete pravo sanjsko zgodbo o Podbojevi vrnitvi in uspehu v rodni Sloveniji (v Gobetz, Donchenko 1977: 165–169).

izseljenskem periodičnem tisku so predstavljeni bilteni, revije in časopisi, ki so v obravnavanih obdobjih izhajali v Južni Ameriki. Največ leposlovnih prispevkov najdemo v *Slovenskem tedniku*, *Duhovnem življenju*, *Novem listu* in *Njivi* – vsi so bili ustanovljeni v Argentini konec dvajsetih oziroma v tridesetih letih 20. stoletja. Poleg slovenskih avtorjev iz Argentine so tu objavljali tudi Slovenci iz drugih dežel Južne Amerike. V teh publikacijah najdemo tudi objave najpomembnejših treh avtorjev tega obdobja: pesnika, pisatelja, kronista in kulturnega animatorja Davida Doktoriča iz Urugvaja in dva ustvarjalca iz Argentine – pisatelja Gvidona Juga ter pesnika, pisatelja, urednika, prosvetnega delavca, ljubiteljskega igralca in režiserja Ivana (Jana) Kacina. Tudi pesnik in pisatelj Bogomil Trampuž Bratina iz Ekvadorja, ki je večino svojih del zapustil v rokopisu, je poleg knjige v španščini objavil nekaj slovenskih pesmi v *Duhovnem življenju*.

Gvidon Jug je v *Duhovnem življenju* objavljajl kratko prozo, ki je po mnenju urednika Jožeta Kastelica mestoma »motila vernega bralca« (citirano po Mislej 1999: 35). V *Slovenskem tedniku* je do srede leta 1929 v nadaljevanjih objavljajl potopisno oz. avtobiografsko prozo, ki jo je dve leti pozneje izdal kot prvo izvirno slovensko leposlovno knjigo, objavljeno v Južni Ameriki, pod naslovom *Izseljenec: Vtisi mojega potovanja v Argentino* (Jug 1931). Kratko prozo je v tridesetih letih objavljajl tudi v *Novem listu*, *Slovenskem listu* in drugih tedanjih publikacijah argentinskih Slovencev. David Doktorič se je kot pesnik posvečal tako verski kot posvetni tematiki, objavljajl je predvsem v *Duhovnem življenju*. Za njegovo poezijo je značilna metrično izbrušena forma, medtem ko tematika in motivika razkrivata pesnikovo občutljivost za religiozna čustva na eni strani in socialna vprašanja na drugi. Ivan Kacin je objavil 30 pesmi, številne pripovedi, eseje ter dve dramski besedili: Naši sinovi in ljubezensko zgodbo s Tolminskega z naslovom Planinska roža (*Njiva* 1943, št. 2–4). Kratko prozo in poezijo je objavljajl predvsem v *Slovenskem tedniku*. Njegovi uspešnejši verzi upesnjujejo argentinsko in izseljensko tematiko, prepleteno s socialnimi motivi (Mislej 1999; Tavčar 1999).

Tudi drugi avtorji in dokaj številne avtorice iz Južne Amerike so objavili največ pesmi in kratke proze v omenjenih slovenskih publikacijah v Argentini ter občasno v *Izseljenskem vestniku Rafaelu*.¹²³ Med slovenskimi pesnicami iz Argentine, katerih dela so izhajala v izseljenskih publikacijah na obeh straneh Atlantika, so npr. Justina in Anica Jeram ter Pepca Furlan. Čeprav so bila njihova dela med bralci priljubljena in so še danes predvsem zaradi

¹²³ Ta je v letih 1931–1935 izhajal pod naslovom *Rafael* v nizozemskem Heerlenu, v petem letu izhajanja pa se je združil z ljubljanskim *Izseljenskim vestnikom* in odtlej izhajal pod omenjenim skupnim naslovom v Ljubljani (gl. poglavje Izseljensko časopisje).

značilne izseljenske tematike zanimiva kot zgodovinski dokument, ne kažejo resnejših literarnih ambicij.

ZAHODNA EVROPA

Prav to velja tudi za leposlovne prispevke slovenskih izseljenskih avtorjev v zahodni Evropi. Objavljali so jih v izseljenskem časopisju, ki smo ga v enem od prejšnjih poglavij predstavili v okviru treh ideoloških usmeritev:

- 1) jugoslovanski listi (tj. slovenski listi, ki so – podobno kot tamkajšnje slovenske organizacije, npr. Jugoslovansko društvo sv. Barbare iz Eisdna v Belgiji – v naslovu ali podnaslovu vključevali pridevnik jugoslovanski);
- 2) socialistična in komunistična periodika;
- 3) katoliški periodični tisk.

Od vseh treh skupin so najboljše ohranjeni katoliški listi. Z vidika leposlovnih prispevkov je najzanimivejši mesečnik *Naš zvon* (1925–1927) iz vestfalskega Bottrop-Boya, ki ga je urejal izseljenski duhovnik, urednik in pisatelj Janez Evangelist Kalan. V prvih dveh letnikih najdemo precej anonimno objavljene izvirne izseljenske kratke proze, večinoma gre za leposlovne prispevke samega urednika z značilnimi moralističnimi poudarki. Tu je Kalan objavljal tudi svoje uvodnike in Vestfalska pisma, v obeh primerih gre za esejistično kombinacijo leposlovnih in reporterskih prvin, napisano v razpoznavnem avtorjevem slogu. Tematika je raznovrstna, od verske, politične, etične in socialne do raznih kulturnih in drugih aktualnih tem, kot je npr. skrb za čistejšo slovenščino v izseljenstvu, kjer je materinščina slovenskih delavcev izpostavljena vplivu jezika okolja. Poezije, večinoma nepodpisane, je v mesečniku malo, nekaj je tudi ponatisnjene iz *Glasila K. S. K. Jednote iz ZDA*.

Tudi v katoliškem mesečniku *Rafael*, ki je v letih 1931–1935 izhajal na Nizozemskem izključno v slovenskem jeziku in bil namenjen rojakom v zahodni Evropi, so objavljeni številni leposlovni prispevki. Prevladujejo izvirna izseljenska besedila, nekaj je ponatisov iz domovine kot tudi iz katoliških revij Slovencev iz ZDA in Argentine, kot sta *Ave Maria* in *Duhovno življenje*. Isto velja za letnike tega mesečnika po združitvi z ljubljanskim *Izseljenskim vestnikom*. Med izseljenskimi literarnimi prispevki je največ kratke proze,

preproste, pogosto nepodpisane poezije z izseljensko, socialno in domoljubno tematiko¹²⁴ ter priložnostnih pesmi. V motiviki prevladujejo klišeji, kot sta idealiziranje domovine in krutost tujine,¹²⁵ v liriki izstopa tudi domotožje.¹²⁶ Precej je nabožnih pesmi in zelo malo ljubezenskih. Za večino pesmi je značilen poudarek na metriki, tu in tam avtor izkoristi naravno spevnost vokalov, pesniški jezik je preprost in največkrat neizviren, rima je pogosto istorodna. Čeprav zaradi vseh teh značilnosti večina anonimnih in tudi velik del podpisanih pesmi izseljenskih avtorjev zveni okorno in rudimentarno, so bile med izseljenci zelo priljubljene, saj so jih z uspehom deklamirali na svojih društvenih prireditvah, o čemer pričajo poročila v izseljenskem tisku. Vzrok za njihovo priljubljenost in odmevnost je najverjetneje v značilnih izseljenskih vsebinah, tematiki, motiviki in upesnjenih občutjih, s katerimi so se izseljenci zlahka poistovetili.

V evropskem izseljenstvu so literarno-estetsko prepričljivejša besedila pisali predvsem posamezniki, ki so se bolj kot v književnosti uveljavili na drugih področjih (v literarnih vedah, umetnostni zgodovini, slikarstvu) in ki praviloma niso bili tesneje povezani s slovensko izseljensko skupnostjo. V Franciji je živel in v francoščini objavil 12 pesniških zbirk ter prevode Jean Vodain (pravo ime Vladimir Kavčič). Literarizirane spomine so v desetletjih po drugi svetovni vojni izdali trije znameniti predvojni slovenski izseljenci: likovni umetnik Veno Pilon, ki je 40 let ustvarjal v Parizu in se dve leti pred smrtjo vrnil v domačo Ajdovščino; literarni zgodovinar in kritik, urednik, esejist, pripovednik, pesnik in prevajalec Janko Lavrin, ki je v letih 1917–1953 poučeval na univerzi v angleškem Nottinghamu; ter umetnostni zgodovinar, klasični arheolog, pesnik, pisatelj in prevajalec Vojeslav Mole, ki je 33 let živel v poljskem Krakovu (1925–1939 in 1945–1966). Njegova pesniška zbirka *Tristia ex Siberia* (Mole 1920) je nastala v času avtorjevega vojnega ujetništva v Sibiriji ter med njegovim dolgotrajnim potovanjem nazaj v Krakov. Zbirka predstavlja opazni kakovostni premik od pesnikovega prvenca *Ko so cvele rože* (Mole 1910). Kljub temu je skupni imenovalec tedanjih kritik očitek, da so v Moletovi liriki preveč poudarjene formalistične težnje, zato je pesnik za nekaj časa opustil izvirno pesnjenje in se ob rednem delu na ljubljanski univerzi in nato na Jagelonski univerzi v Krakovu raje posvečal prevajanju iz tujih

¹²⁴ Npr. pesem *Mlada Slovenka* (*Rafael* 4/9, 3)

¹²⁵ Sporočilo o neprizanesljivosti tujine prinašajo številne pesmi anonimnih avtorjev, kot sta npr. *Pesem izseljenca* (*Rafael* 2/11, 9) in *Na tujem* (*Rafael* 4/6–7, 11), pa tudi *Pesmi naših cest izpod peresa Antonije Rože*, spretno verzifikatorice iz Francije (*Rafael* 2/9–10: 9), in pesem *Jožeta Vovka Klic iz daljnega sveta* (*Izseljenski vestnik Rafael* 5/11, 3).

¹²⁶ Značilen primer je npr. nepodpisana pesem *Oj, le šumi gozd* (*Izseljenski vestnik Rafael* 5/5, 3).

literatur v slovenščino (Žitnik 1999: 98–107). Na področju prevajalstva ter literarnega in kulturnega posredništva so vsi štirje ustvarjalci pomembno prispevali k prodoru slovenskih dosežkov v evropsko kulturno zavest in obratno.¹²⁷

Za kulturno zgodovino naroda je literarno delo njegovih pripadnikov v diaspori prav tako pomembno kot glasbena, likovna, gledališka in druga kulturno-umetniška dejavnost izseljencev. V slovenskem izseljenstvu so nastala (in še nastajajo) literarna dela, ki odražajo na eni strani skupinsko pripadnost neki novi kulturi, v veliki meri tradicionalno slovenski, vendar opazno razširjeni in dopolnjeni s prvinaми novega okolja, na drugi strani pa razkrivajo posameznikovo intimno doživljanje sedanosti in njegov pogosto spremenjen, idealiziran pogled na preteklost. Precejšen del literarne produkcije slovenskih izseljencev je pripomogel k utrjevanju stereotipov o idiličnem otroštvu v starem kraju in mačehovski tujini, mnoga izseljenska književna besedila pa so na drugi strani prispevala k rušenju takšnih predstav. Osvobajanje od bolj ali manj »zapovedanih« tem in tradicionalnih literarnih pristopov je značilnejše za književno produkcijo potomcev slovenskih izseljencev, ki je v obravnavanih obdobjih nastajala deloma v slovenščini in deloma v jezikih okolja, a se je še sorazmerno pogosto vračala k slovenski priseljenski tematiki. Vendar je treba vsekakor poudariti snovno, tematsko in tudi slogovno raznovrstnost literarnega dela slovenskih izseljencev in njihovih potomcev, ki lahko danes – morda bolje kot vsi faktografsko zanesljivejši zgodovinski viri – bralcu približa njihovo doživljanje migracijske izkušnje ali migracijskega ozadja, njihova zapletena identitetna vprašanja, skupinske travme, stiske, dileme in uspešno premagane ovire, značilne za življenje manjšinske priseljenske skupnosti v okolju, ki je migrantom včasih bolj, včasih pa tudi manj naklonjeno.

¹²⁷ Tako je Janko Lavrin, ki je v evropskem merilu sicer bolj znan po seznanjanju britanskih študentov in širše britanske javnosti z rusko in deloma skandinavsko književnostjo, skupaj z Antonom Slodnjakom sredi petdesetih let pripravil antologijo izbrane slovenske poezije v angleškem prevodu *The Parnassus of a Small Nation: An Anthology of Slovene Lyrics Translated by Various Hands* in jo opremil z uvodno študijo. Uvod je prispeval tudi k antologiji jugoslovanske poezije v angleškem prevodu *An Anthology of Modern Yugoslav Poetry* (London: Calder, 1962). Podobno vlogo je v Franciji skušal odigrati Veno Pilon. V reviji *Dire: Revue européenne de Poésie*, ki jo je izdajal Jean Vodaine, so v šestdesetih letih 20. stoletja izšli Pilonovi francoski prevodi pesmi Alojza Gradnika, Daneta Zajca, Josipa Murna, Srečka Kosovela, Otona Župančiča in drugih slovenskih pesnikov. Leta 1969 je Pilon v Parizu objavil še knjižico *Oeillets rouges pour Paris: Petite anthologie de poèmes slovens*, antologijo s prevodi izbranih slovenskih pesnikov.

VIRI IN LITERATURA

- Adamič, France (1983). *Spomini in pričevanja o življenju in delu Louisa Adamiča*. Ljubljana: Prešernova družba.
- American Mutual Life Association – AMLA, <http://www.americanmutual.org> (23. 12. 2018).
- Anon. (1918). Slovensko Republičansko Združenje in Slovenska N. Zveza za skupni shod. *Clevelandska Amerika* 11/139, 27. november 1918, 1.
- Anon. (1919a). \$ 40.000 so nabrali Amerikanci za jugoslovanske sirote v stari domovini. *Clevelandska Amerika* 22/22 [dejansko 12/22], 21. februar 1919, 1.
- Anon. (1919b). Tisoč slovenskih otrok oblečenih. *Ameriška domovina* 22/42, 9. april 1919, 2.
- Anon. (1932). Slovenskim volivkam na srce in premislek. *Zarja – The Dawn* 4/11, november 1932, 216.
- Anon. (1940). Delavnost organizacij. *Cankarjev glasnik* 3/11, 264, 293, <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-Z2LEPEXZ/9b674aa3-03f7-4505-8c3f-e2615cedf571/PDF> (28. 8. 2018).
- Arnež, Janez A. (1998). *Slovenski tisk v ZDA in Kanadi 1940–1997*. Ljubljana, Washington: Studia Slovenica.
- Bajec, Jože (1980). *Slovensko izseljensko časopisje 1891–1945*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.
- Banko, Catalina, Mouzakis, Pablo (2003). Slovenska emigracija v Argentini med obema svetovnima vojnama. *Dve domovini / Two Homelands* 18, 145–158.
- Bartulović, Alenka (2001). Slovenci v Srbiji: Seminarska naloga. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- Bebler, Aleš (1981). *Čez drn in strn: Spomini*. Koper: Lipa.
- Blagotinšek Turk, Metoda (2001). Prvih deset let delovanja SNPJ. *Dve domovini / Two Homelands* 13, 101–110.
- Bogovič, Alenka, Canjko, Borut (1983). *Slovenci v Franciji*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani.
- Brecelj, Aleš (1992). Slovenski etnični tisk v Argentini do druge svetovne vojne. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 167–183.

- Burjak, Matjaž (1996). Jugoslovanska katoliška jednota (JSKJ) oziroma Ameriška bratska zveza (ABZ) od ustanovitve do leta 1948. *Etnični fraternalizem v priseljenskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 371–378.
- Cafnik, Nataša, Cingerli, Bojana (1996). Progresivne Slovenke Amerike (PSWA): 1934–1956. *Etnični fraternalizem v priseljenskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 379–394.
- Chicaški Slovenci na noge (1919). *Glasilo K. S. K. jednote* 5/24, 18. junij 1919, 5, 7.
- Christian, Henry A. (1971). *Louis Adamic: A Checklist*. Kent, Ohio: The Kent State University Press.
- Christian, Henry A. (ur.) (1981). *Izbrana pisma Louisa Adamiča*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Christian, Henry A. (1992a). The Prosveta English Language Section: Certainly not Hard News, and never Intended to be. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 27–42.
- Christian, Henry A. (1992b). Louis Adamic and the Slovene Word in the English Cultural Sphere. *Slovenska beseda v angleškem kulturnem prostoru / Slovene Word in the English Cultural Space* (ur. Jerneja Petrič). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za germanske jezike in književnosti; Slovensko društvo za ameriške študije, 32–42.
- Christian, Henry A. (1996). Louis Adamic and the SNPJ: Something of a Home Base for the Author's American Adventure in Understanding. *Etnični fraternalizem v priseljenskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 79–100.
- Čizmić, Ivan (1974). *Jugoslovanski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslovenske države 1918*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povjest.
- Čizmić, Ivan (1992). Review of American-Yugoslav Relations in World War II. *FDR and His Contemporaries* (eds. Cornelis A. van Minnen, John F. Sears). Houndmills, Basingstoke, Združeno kraljestvo idr.: Macmillan, 75–84, 224–226.
- Čizmić, Ivan (1998). Political Activities of Croatian Immigrants in the USA and the Creation of an Independent Croatia. *Društvena istraživanja* 7/1–2 (33–34), 5–25.
- Darovec, Darko (1992). *Pregled zgodovine Istre*. Koper: Primorske novice.

- Deželak Barič, Vida (2017). Stranke marksističnega idejnopolitičnega tabora na Slovenskem 1896–1941. *Prispevki za novejšo zgodovino* 57/1, 84–111.
- Dolenc, Ivan (1981). Reaction to »The Bohunks« by Louis Adamic. *Louis Adamič: Simpozij/Symposium*. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja, 207–221.
- Dolinšek Divčić, Marija (2001). Slovenci v Bosni in Hercegovini. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 301–306.
- Drnovšek, Marjan (1990). Jugoslovansko društvo sv. Barbare iz Eisdna v Belgiji 1929–40 (Delna objava društvenih zapisnikov). *Slovenski izseljenci* (ur. France M. Dolinar). Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije (Viri; 3), 18–74.
- Drnovšek, Marjan (1992). Izseljensko in drugo časopisje med Slovenci v zahodni Evropi do leta 1940. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 265–316.
- Drnovšek, Marjan (1996). Slovenska izseljenska društva v zahodnoevropskih državah med obema svetovnjima vojnama. *Dve domovini / Two Homelands* 7, 33–49.
- Drnovšek, Marjan (1997). Slovene Immigrants in Belgium before 1940. *Archives et bibliothèques de Belgique* 68/1–4, 357–389.
- Drnovšek, Marjan (1998). Spomenica jugoslovanske izseljensko katoliške akcije iz Aumetza v Franciji (1931). *Dve domovini / Two Homelands* 9, 113–135.
- Drnovšek, Marjan (1999a). Izseljevanje Slovencev v razvite evropske države do leta 1940. *Slovenska izseljenska književnost 1: Evropa, Avstralija, Azija* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Založba Rokus, 29–60.
- Drnovšek, Marjan (1999b). Velika gospodarska kriza in slovenski izseljenci. *Gospodarske krize in Slovenci* (ur. Neven Borak, Žarko Lazarević). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Zveza ekonomistov Slovenije, 113–126.
- Drnovšek, Marjan (2000). Slovenian Emigrants and Europe: Their Dispersal in the European Area in the Past Two Centuries. *Ethnic and National Issues in Russian and East European History* (ed. John Morison). London idr.: McMillan Press, 323–330.
- Drnovšek, Marjan (2001). Slovenski izseljenci in Zahodna Evropa do druge svetovne vojne. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 281–290.

- Drnovšek, Marjan (2002). Kulturna in šolska dejavnost med slovenskimi izseljenci v Evropi v 20. stoletju. *Ustvarjalnost Slovencev po svetu: 38. seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (ur. Boža Krakar Vogel). Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete, 149–162.
- Drnovšek, Marjan (2008). Društveni arhivi v Nemčiji: Med preteklostjo in sedanjostjo. *Arhivi* 31/2, 251–261.
- Drnovšek, Marjan (2012). *Slovenski izseljenci in zahodna Evropa v obdobju prve Jugoslavije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Drnovšek, Marjan (2015). Jugoslovanska skrb za slovensko izseljensko mladino med svetovnim vojnama. *Slovensko izseljenstvo v luči otroške izkušnje* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 133–144.
- Echeverria, Jeronima (1999). *Home Away from Home: A History of Basque Boardinghouses*. Reno: University of Nevada Press.
- Enyeart, John P. (2019). *Death to Fascism: Louis Adamic's Fight for Democracy*. University of Illinois Press.
- Evanish, Joe (1996). SNPJ History: A General Overview. *Etnični fraternalizem v priseljenjskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 59–64.
- F. T. (1980). Ignac Tratar - Nace. *Naša skupnost – 25. maj* 5/6, 5.
- Ferenc, Tone (1993). Množično izganjanje Slovencev med drugo svetovno vojno. *Izgnanci: Zbornik slovenskih izgnancev 1941–1945*. Ljubljana: Društvo izgnancev Slovenije, 19–107.
- Friš, Darko (1991). Zgodovina časnika Amerikanski Slovenec in »verske vsebine«, ki jih je obravnaval med leti 1881¹²⁸–1931. *Znanstvena revija: Humanistika* 2/3, 405–414.
- Friš, Darko (1992). Delovanje šolskih sester kongregacije Sv. Frančiška Asiškega – Kristusa Kralja v ZDA med letoma 1909 in 1915. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 371–389.
- Friš, Darko (1994). Jugoslovanska katoliška jednota /1898–1920/. *Dve domovini / Two Homelands* 5, 37–62.

¹²⁸ Tiskarski škrat. Prav: 1891.

- Friš, Darko (1999). *Korespondenca slovenskih katoličanov v ZDA med leti 1882–1924*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije (Viri; 14).
- Friš, Darko, Kolar, Bogdan, Vovko, Andrej (1997). *Prvih sto let Kranjsko slovenske katoliške Jednote: Pregled zgodovine KSKJ 1894–1994*. Ljubljana: Založba Ilex-Impex d. o. o., Izseljensko društvo Slovenija v svetu.
- Gantar Godina, Irena (ur.) (1999). *Intelektualci v diaspori: Intellectuals in Diaspora: Zbornik referatov simpozija »100. obletnica rojstva Louisa Adamiča«*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Gantar Godina, Irena (2001). Kulturnoumetniško delovanje Slovencev v slovanskih deželah do začetka prve svetovne vojne. *Dve domovini / Two Homelands* 14, 15–18.
- Genorio, Rado (1989). *Slovenci v Kanadi*. Ljubljana: Inštitut za geografijo Univerze Edvarda Kardelja.
- Genorio, Rado (1992). Slovenski tisk v Kanadi. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 343–351.
- Gestrin, Ferdo (1990). Zgodovinske primerjave. *Dve domovini / Two Homelands* 1, 33–41.
- Gobetz, G. Edward (1979). Slovenian American Literature. *Ethnic Literatures since 1776: The Many Voices of America*, Part 2 (eds. W. T. Zyla, Wendell Aycock). Lubbock, Texas: Texas Tech University Press, 547–568.
- Gobec, Edi [Gobetz, G. Edward] (2008). Poslovila se je Ameriška domovina. Družina [spletni tednik], 7. 9. 2008, <https://www.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/57-36-CerkevPoSvetu-7> (23. 11. 2018).
- Habjan, Jernej, Koron, Alenka (1914). Periodični tisk: Analiza podatkovne baze. Ljubljana: ZRC SAZU, <http://pslk.zrc-sazu.si/static/media/analize/sl/Periodika-ANALIZA.pdf> (26. 1. 2017).
- Hočevnar, Toussaint (1977). Češki vpliv pri snovanju slovenskih podpornih 'jednot' v ZDA. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 48/1–2, 234–240.
- Horvat, Avgust (1997). Prizadevanja za izobrazbo med slovenskimi izseljenci v Argentini. *Dve domovini / Two Homelands* 8, 37–48.
- Horvat, Avgust (1998). Prizadevanja slovenskih izseljencev za predajo materinščine svojim potomcem v deželi pod Južnim križem. *Dve domovini / Two Homelands* 9, 137–148.

- Hranilović, Nada (1988). Radnička straža kao izvor za izučavanje položaja naših iseljenika u radničkom i socijalističkom pokretu SAD (1907–1918). *Migracijske i etničke teme* 4/1–2, 89–102.
- Ivanush, Mary (1964). Ob 30-letnici Progresivnih Slovenk Amerike. *Slovenski izseljenski koledar 1965*, 216–220.
- Izseljeniška spomenica Jugoslovanske izseljeniške katoliške akcije v državah zapadne Evrope. *Izseljeniški vestnik* 2, marec 1933, 2–4.
- Jergović, Miljenko (2015). Gortan-Bazovica, <https://www.jergovic.com/ajfelov-most/gortan-bazovica/> (24. 11. 2018).
- Jerman, Silvin, Todorovski, Ilinka (1999). *Slovenski dom v Zagrebu 1929–1999*. Zagreb: KPD Slovenski dom Zagreb.
- Jevnikar, Martin, Mislej, Irene (1999). Slovenci v Južni Ameriki. *Slovenska izseljenska književnost 3: Južna Amerika* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Založba Rokus, 9–21.
- Jovanović, Amalija (2001). Slovenci v Makedoniji. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 319–327.
- Jović, Pavle (2008). *Slovenci v Beogradu*. Beograd: samozaložba.
- Jugg Molek, Mary (1976). *A Comprehensive Bibliography of the Literary Works of Ivan (John) Molek*. Dover, Delaware: samozaložba.
- Jugoslovanska socialistična zveza (1928). *Proletarec*, 2. avgust 1928, <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-1MZMK6A2/7379e0e5-d7dc-4ffd-a1fe-e5a7ecc776ce/PDF> (8. 8. 2018).
- Jurak, Mirko (1999). Kanada. *Slovenska izseljenska književnost 2: Severna Amerika* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Založba Rokus, 305–383.
- Jurak, Mirko (2001). Družbenokulturno ustvarjanje slovenskih izseljencev v Kanadi. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 193–209.
- Jurčec, Ruda (1991). *Skozi luči in sence: Prvi del (1914–29)*. Ljubljana: Prešernova družba.
- Klemenčič, Matjaž (1987). *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji*. Maribor: Obzorja.

- Klemenčič, Matjaž (1991). Slovenski izseljenski tisk / Slovenian Emigrant Newspapers. *Znanstvena revija: Humanistika* 3/2, 299–317.
- Klemenčič, Matjaž (1992). Elections for Councilmen in the City of Cleveland and Slovenes of Cleveland. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 353–369.
- Klemenčič, Matjaž (1995). *Slovenes in Cleveland: The Creation of a New Nation and a New World Community: Slovenia and the Slovenes of Cleveland, Ohio*. Novo mesto: Dolenjska založba.
- Klemenčič, Matjaž (1996). Fraternal Benefit Societies and the Slovene Immigrants in the United States of America. *Etnični fraternalizem v priseljenskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 21–31.
- Klemenčič, Matjaž (1999a). *Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado, in v San Franciscu, Kalifornija*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba.
- Klemenčič, Matjaž (1999b). K zgodovini slovenskih naselbin v Kaliforniji. *Zgodovinski časopis* 53/4: 483–529.
- Klemenčič, Matjaž (2001a). Razvoj slovenske izseljenske skupnosti v Rock Springsu, Wyoming, od naselitve do začetka tridesetih let 20. stoletja. *Dve domovini / Two Homelands* 13, 73–99.
- Klemenčič, Matjaž (2001b). Slovenska tvarna kulturna dediščina v ZDA. *Dve domovini / Two Homelands* 14, 169–180.
- Klemenčič, Matjaž [2001c]. Slovenske naselbine v Združenih državah Amerike, http://www2.arnes.si/~krsrd1/conference/Speeches/Klemencic_Slovenske_naselbine.htm (1. 8. 2017).
- Klemenčič, Matjaž (2001d). Slovenske naselbine v Združenih državah Amerike. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 179–186.
- Klemenčič, Matjaž (2011). *Zgodovina skupnosti slovenskih Američanov v Pueblu, Kolorado*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta; Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

- Klemenčič, Matjaž (2013). Slovenes and Slovene Americans. *Immigrants in American History: Arrival, Adaptation, and Integration* (ed. Elliot Robert Barkan). Santa Barbara, California, etc.: ABC CLIO, 613–622.
- Klemenčič, Matjaž, Emeršič, Darja (1990). Ideja in poskusi izgradnje Slovenskega narodnega doma na St. Clairu v Clevelandu. *Dve domovini / Two Homelands* 1, 137–159.
- Klemenčič, Matjaž, Javernik, Igor (1996). Ustanovitev in razvoj Kranjsko slovenske katoliške jednote – prve slovenske centralizirane podporne organizacije v Združenih državah Amerike. *Etnični fraternalizem v priseljenskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 345–356.
- Klemenčič Matjaž, Maver, Aleš (2017). *Izbrana poglavja iz zgodovine selitev od začetkov do danes*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze.
- Klinar, Peter (1976). *Mednarodne migracije*. Maribor: Obzorja.
- Kobal, Andrej (1975). *Svetovni popotnik pripoveduje*, 1. knjiga. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.
- Kobal, Andrej (1976). *Svetovni popotnik pripoveduje*, 2. knjiga. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.
- Koblar, Stanislav (2008). 110 let združevanja. *Četrta stran trikotnika: Znameniti Slovenci in slovenska društva v Bosni in Hercegovini: 1878–2000* (ur. Stanislav Koblar). Ljubljana: Mladinska knjiga, 334–455.
- Kocbek, Edvard (1986). *Dnevnik 1951–1952*. Zagreb: Globus.
- Kocjančič, Cvetka (1998). Združevanje kanadskih Slovencev. *Dve domovini / Two Homelands* 9, 149–160.
- Kocjančič, Cvetka (b. l.). Slovenes in Canada, <http://www.theslovenian.com/articles/kocjancic.htm> (7. 11. 2018).
- Kodrič, Majda (1992). The Press as a Link Between the Leaders and the Rank and File of an Ethnic Fraternal Organization; Handling the Situation of Second Generation Membership in the KSJKJ's Organs. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 195–207.
- Kolar, Bogdan (1991). Periodični tisk slovenskih cerkvenih skupnosti v Severni in Južni Ameriki ter Avstraliji s poudarkom na listu Ave Marija. *Znanstvena revija: Humanistika* 2/3, 393–404.

- Kolar, Bogdan (1995). Delo slovenskih duhovnikov med Slovenci v Zagrebu med obema vojnama. *Slovenci v Hrvaški* (ur. Vera Kržišnik Bukić). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 115–131.
- Kolar, Bogdan (1999). St. Joseph KSKJ Local Lodge, Bridgeport, Connecticut. *KSKJ. Dve domovini / Two Homelands* 10, 61–78.
- Kolar, Bogdan (2001). Mesto cerkve med Slovenci po svetu in njen prispevek za ohranjanje narodnosti. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 125–147.
- Kramar, Janez (1991). *Narodna prebuja istrskih Slovencev*. [Koper]: Lipa; [Trst]: Založništvo tržaškega tiska.
- Kržišnik Bukić, Vera (1995). O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju. *Slovenci v Hrvaški* (ur. Vera Kržišnik Bukić). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 133–188.
- Kržišnik Bukić, Vera (2003). Slovenci v Hrvaški, Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni gori ter Makedoniji med preteklostjo in sedanjostjo. *Traditiones* 32/2, 117–135.
- Kržišnik Bukić, Vera (2004). Slovenci v Beogradu. *Slovenski etnološki leksikon* (ur. Angelos Baš idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 546.
- Kržišnik Bukić, Vera (2007). *Slovenci v Bosni in Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe: 1831–2007*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- KSKJ Life (2018), <https://www.kskjlife.com> (16. 4. 2018).
- KSKJ Voice*, <https://www.kskjlife.com/the-voice/> (23. 12. 2018).
- Kuzmič, Franc (1999). *Bibliografija prekmurskih tiskov (1920–1998)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kuzmič, Mihael (1992). Amerikanski Slovincov glas. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 55–66.
- Kuzmič, Mihael (1996a). Slovenska evangeličansko-luteranska cerkev Svetega Ivana v Betlehemu, Pensilvanija, ZDA. *Dve domovini / Two Homelands* 7, 131–152.
- Kuzmič, Mihael (1996b). Fraternalistične organizacije prekmurskih Slovencev v ZDA: Prvo slovensko ameriško bratsko podporno društvo 1912–1942. *Etnični fraternalizem v*

- priseljenskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 357–369.
- Kuzmič, Mihael (1999). Literarna dejavnost prekmurskih Slovencev v ZDA. *Slovenska izseljenska književnost 2: Severna Amerika* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Založba Rokus, 265–288.
- Kuzmič, Mihael (2001a). *Slovenski izseljenci iz Prekmurja v Betlehemu v ZDA 1893–1924: Naselitev in njihove zgodovinske, socialne, politične, literarne in verske dejavnosti*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kuzmič, Mihael (2001b). Začetki dramske dejavnosti med slovenskimi izseljenci v Betlehemu, Pa., ZDA. *Dve domovini / Two Homelands* 14, 119–133.
- Lea, Martha (2007). The Importance of the Church and Religious Congregations for Slovenian and Norwegian Migrants to the United States of America: A Comparative Aspect. *Dve domovini / Two Homelands* 26, 143–165.
- Lees, Lorraine L. (2007). *Yugoslav-Americans and National Security during World War II*. Urbana, Chicago, Ill.: University of Illinois Press.
- Lipoglavšek Rakovec, Slava (1950). Slovenski izseljenci. *Geografski vestnik* 22, 3–60.
- Lipovec Čebren, Uršula (2017). Benigar, Juan Ivan (1883–1950). Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1017670/#novi-slovenski-biografski-leksikon> (21. 11. 2018). Izvirna objava v: *Novi Slovenski biografski leksikon: 2. zv. B-Bla* (ur. Barbara Šterbenc Svetina idr.) Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2017.
- Markič, Jasmina (2002). Odsevi španščine v slovenščini. *Ustvarjalnost Slovencev po svetu: 38. seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (ur. Boža Krakar Vogel). Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete, 41–54.
- Mastnak, Tomaž (2016). *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem*. Ljubljana: *cf.
- Maver, Manica (1998). Janko Lavrin – ambasador slovenske kulture v svetu. *Sodobnost* 46/5, 406–417.
- McWilliams, Carey (1935). *Louis Adamic and Shadow-America*. Los Angeles: Arthur Whipple.

- Mesesnel, France (2013). Jager, Ivan (1871–1959). Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi245658/#slovenski-biografski-leksikon> (2. 9. 2018). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*, 3. zv. (ur. Izidor Cankar idr.). Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1928.
- Milanič, Irena (2001). Skrb za drugo generacijo: Kulturna investicija za ohranitev slovenske pripadnosti v ZDA (primer SNJP). *Dve domovini / Two Homelands* 14, 19–28.
- Milek, Tadeja (2004). Slovenski izseljenski tisk v ZDA med drugo svetovno vojno (primer časopisa Prosveta). Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Milek-Tadeja.PDF> (10. 2. 2017).
- Milenković Vuković, Biljana (2010). Slovenci u Srbiji: Bibliografija sa anotacijama. *Traditiones* 39/1, 283–320.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2004). Ohranjanje etnične identitete in tradicije med slovenskimi izseljenci in njihovimi potomci v združenih državah Amerike. *Dve domovini / Two Homelands* 19, 121–140.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2007). Marie Priland – her Role in Preserving Slovenian Culture and Tradition among Slovenian Migrants in the United States. *Dve domovini / Two Homelands* 25, 229–247.
- Mislej, Irene (1990a). Izseljenci v Južni Ameriki. *Enciklopedija Slovenije*, zv. 4 (ur. Alenka Dermastja). Ljubljana: Mladinska knjiga, 223–226.
- Mislej, Irene (1990b). Slovensko šolstvo v Argentini. *Slovenski koledar '91*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 187–190.
- Mislej, Irene (1992). Slovenski tisk v Argentini po drugi svetovni vojni. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 185–194.
- Mislej, Irene (1996). Primorska slovenska skupnost v Južni Ameriki: Pregled antifašističnega tiska 1929–1943. *Zgodovinski časopis* 50/1: 95–116.
- Mislej, Irene (1999). Literarno delo južnoameriških Slovencev pred drugo svetovno vojno: Proza. *Slovenska izseljenska književnost 3: Južna Amerika* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Založba Rokus, 23–79.

- Mislej, Irene (2001). Slovenski izseljenci v Južni Ameriki. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 237–247.
- Mislej, Irene (2002). Ženske v manjšinskih skupnostih: Pomen in vloga žensk za ohranjanje kulturnega izročila: Diskusijski prispevki. *Dve domovini / Two Homelands* 16, 151–153.
- Mislej, Irene, Jurak, Mirko (ur.) (1995). *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete: Slovenska izseljenska matica.
- Mladineo, Ivan (ur.) (1937). *Narodni adresar Hrvata-Slovenaca-Srba*. New York, NY: samozaložba.
- Mole, Vojeslav (1920). Dr. Vojeslav Mole o Ivanu Cankarju. *Dom in svet* 33/1–2, URN:NBN:SI:doc-6M6S7H7R from <http://www.dlib.si> (23. 12. 2018).
- Molek, Ivan (1979). *Slovene Immigrant History, 1900–1950: Autobiographical Sketches* (ed. Mary Molek). Dover, Delaware: Mary Molek.
- Munda, Jože (1969). *Bibliografija slovenskega marksističnega tiska: 11 april 1920 – 26. marec 1941*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.
- Müller, Jakob (ur.) (2015). *Louis Adamič: Novi svet – ljudje in vizije: Izbrani odlomki iz dvanajstih Adamičevih knjig*. Grosuplje: Mestna knjižnica.
- Nastanek Rafaelove družbe (2013), <http://www.rafaelova-druzba.si/zgodovina> (23. 11. 2018).
- Novak, Bogdan C. (1994). Adamic and Yugoslavia during World War II: The Slovene Catholic Response. *Dve domovini / Two Homelands* 5, 63–84.
- Novak, Bogdan C. (1998). Louis Adamic's Work for the Official Recognition of Tito and the National Liberation Movement of Yugoslavia by the United States Government. *Dve domovini / Two Homelands* 9, 67–83.
- Odbor [Zveze jugoslovanskih žena in deklet] (1919). Zahvala. *Glasilo K. S. K. jednote* 5/3, 22. januar 1919, 3.
- Pajsar, Breda (2005). Muzejska zbirka arhitekta Ivana Jagra. *Etnolog* 15, 395–404.
- Papež Adamič, Vera (2009). *Od prednikov do potomcev: Slovenci v Slatini in Banjaluki: 1923–2008*. Banja Luka: Društvo Slovencev Triglav.

- Petrič, Jerneja (1982). Nekatero pomembnejše smeri in tipi ameriško-slovenske književnosti. *Naši na tujih tleh*. Ljubljana: Cankarjeva založba, Slovenska izseljenska matica, 403–406.
- Petrič, Jerneja (1981). *Svetovi Louisa Adamiča*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Petrič, Jerneja (1999). Književnost slovenskih priseljencev in njihovih potomcev v ZDA od leta 1891. *Slovenska izseljenska književnost 2: Severna Amerika* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Založba Rokus, 89–263.
- Petrič, Jerneja (2001). Slovensko gledališče v Clevelandu: Začetki, razcvet in konec. *Dve domovini / Two Homelands* 14, 111–117.
- Pislar Fernandez, Marie (2004). *Slovenci v železni Loreni (1919–1939) skozi družinske pripovedi / Slovènes en Lorraine du fer (1919–1939) à travers des récits de familles*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Plut Pregelj, Leopoldina (1992). Katoliški šolski sistem v Združenih državah Amerike in ustanavljanje osnovnih šol pri slovenskih župnijah (1895–1941). *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 391–407.
- Podbersič, Renato ml. (2018). Dr. Renato Podbersič ob 110-letnici Rafaelove družbe, http://www.rafaelova-druzba.si/rafaelova_druzba/o_rafaelovi_druzbi (13. 6. 2018).
- Pogačar, Timothy (2014). Slovenska proza v dveh slovensko-ameriških publikacijah: Recepcija zgodnjega 20. stoletja. *Recepcija slovenske književnosti* (ur. Alenka Žbogar). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Obdobja, 33), 325–332.
- Pogačar, Timothy (2016). Izseljenski tisk v Ameriki v digitalni dobi: Slovensko-ameriški časopis Prosveta. *Medialnost in literatura: Zbornik povzetkov* (ur. Urška Perenič). Ljubljana: Slovensko društvo za primerjalno književnost, 34.
- Prešeren, Jože (1990). Izseljenski periodični tisk. *Enciklopedija Slovenije*, zv. 4 (ur. Alenka Dermastia). Ljubljana: Mladinska knjiga, 228–229.
- Prešeren, Jože (2001). Slovenske sledi v svetu. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 115–124.
- Prihodnja volitev v Chicagi (1891). *Amerikanski Slovenec* 1/2, 10. september 1891, 1.
- Prisland, Marie (1964). Zgodovina Slovenske ženske zveze. *Slovenski izseljenski koledar 1965*, 208–215.

- Prosveta, <http://www.snpj.org/publications> (25. 4. 2018).
- Riman, Barbara (2010). *Slovenci v Gorskem Kotarju, Kvarnerju in Istri od leta 1918 do leta 1991*. Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.
- Riman, Barbara (2012). Delovanje slovensko-hrvaških društev v Pazinu. *Acta Histriae* 20/1–2, 233–254.
- Roš, Fran (1967). *Slovenski izgnanci v Srbiji 1941–1945*. Maribor: Obzorja.
- Rotar, Janez (1990). [Hrvatska: Hrvatsko-slovenski odnosi]: Kulturni odnosi: Književnost. *Enciklopedija Slovenije*, zv. 4 (ur. Alenka Dermastja). Ljubljana: Mladinska knjiga, 71–75.
- Rusić, Branislav, Novak, Vilko (1973). Slovenci v Bistrenici v Makedoniji. *Traditiones* 2, 177–201.
- Shiffman, Dan (2003). *Rooting Multiculturalism: The Work of Louis Adamic*. London etc.: Assotiated University Presses.
- Simoniti, Primož (1994). Dunajski Slovenci v 14. in 15. stoletju. *Dunaj in Slovenci* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 25–28.
- Slokan, Ina (1983). Zlato leto Progresivnih Slovenk Amerike. *Slovenski koledar '84*: 156–161.
- Slovenian Union of America, <http://slovenianunion.org/about-sua> (25. 4. 2018).
- Smolik, Marijan (2013). Zakrajšek, Kazimir (1878–1958). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi854497/#slovenski-biografski-leksikon> (30. 9. 2018). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*, 14. zv. (ur. Jože Munda idr.). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, ZRC SAZU, 1986.
- SNPJ, <http://www.snpj.org/home> (25. 4. 2018).
- SNPJ Farm, <https://www.snpjfarmkirtland.com/> (2. 9. 2018).
- Stanič, Stane (1987). Beograd in Slovenci. *Enciklopedija Slovenije*, zv. 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 243–244.
- Stanonik, Janez (ur.) (1981). *Louis Adamič: Simpozij: Symposium*. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja.

- Stanonik, Janez (1992). The Prehistory of Slovene Journalism in the United States. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 125–139.
- Stanonik, Janez (1997). Slovenci v Clevelandu. *Zgodovinski časopis* 51/1, 21–32.
- Stanonik, Janez (1999). Književnost Slovencev v ZDA pred letom 1981. *Slovenska izseljenska književnost 2: Severna Amerika* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Založba Rokus, 15–88; (s soavtorji) 385–456.
- Stelè, France (2013). Prusheck, Harvey Gregory (1887–1940). Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi472745/#slovenski-biografski-leksikon> (2. 9. 2018). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*, 8. zv. (ur. Franc Ksaver Lukman). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1952.
- Stolarik, M. Mark (1992). The Slovak Press in the Late 19th and Early 20th Centuries, with Particular Emphasis on the Slovak-American Press, 1885–1918. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 141–166.
- Strašek, Franc (2006). Slovenci na Hrvaškem – samoorganiziranost nekdanj in sedaj. *Slovenci na Hrvaškem – dediščina in sedanost* (ur. Mojca Ravnik, Katalin Munda Hirnök). Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 97–104.
- Suhadolnik, Violeta (2006). *Poravnava vojnih krivic civilnim žrtvam vojnega nasilja 2. svetovne vojne v Sloveniji*. Magistrsko delo. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- Sulič, Nives (1991). Izseljenski časopis Prosveta skozi prizmo etnologa. *Znanstvena revija: Humanistika* 2/3, 333–339.
- Sulič, Nives (1996). A Home away from Home: Brothers in distress. *Etnični fraternalizem v priseljenskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 45–52.
- Susel, Rudolf M. (1992). Poslanstvo in vloga časopisa Ameriška Domovina v zgodovini ameriški Slovencev, 1919–1991. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 237–251.
- Susel, Rudolf M. (1996). The American Mutual Life Association 1910–1994. *Etnični fraternalizem v priseljenskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 101–113.

- Susel, Rudolf M. (b. 1.). Slovenes. Encyclopedia of Cleveland History, <http://case.edu/ech/articles/s/slovenes/> (25. 4. 2018).
- Šabec, Nada (2002). Usoda slovenskega jezika med Slovenci po svetu. *Ustvarjalnost Slovencev po svetu: 38. seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (ur. Boža Krakar Vogel). Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete, 7–20.
- Švent, Rozina (2009). Prizadevanja slovenskih izseljencev za novo jugoslovansko državo. *Jugoslavija v času / Yugoslavia through Time* (ur. Bojan Balkovec). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 267–276.
- Tavčar, Zora (1999). Literarno delo južnoameriških Slovencev pred drugo svetovno vojno: Poezija. *Slovenska izseljenska književnost 3: Južna Amerika* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Založba Rokus, 46–79.
- The »American Yugoslav Relief« – Kaj je to? (1919). *Glasiilo K. S. K. jednote* 5/8, 26. februar 1919, 4.
- Toplak, Kristina (2008). »Buenas Artes«: Ustvarjalnost Slovencev in njihovih potomcev v Buenos Airesu. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Trebše Štolfa, Milica (1996). Canadian Slovenes in the Oldest Fraternal Organization 'BLED' Mutual Benefit Society. *Etnični fraternalizem v priseljenskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 243–257.
- Trebše Štolfa, Milica (2001). Slovenci in njihove organizacije v Kanadi. *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 211–221.
- Tršan, Lojz (2001). Slovenski filmski arhiv in izseljenstvo. *Dve domovini / Two Homelands* 14, 181–183.
- Trunk, Jurij Matej (1912). *Amerika in Amerikanci*. Celovec: samozaložba.
- United Yugoslav Relief Fund (b. 1.), http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb0943.pdf (5. 11. 2018).
- Urbanc, Peter, Tourtel, Eleanor (1984). *Slovenians in Canada*. Hamilton, Ontario: The Slovenian Heritage Festival Committee.
- Uredništvo (1909). Nov list. *Ave Maria* (New York), 1/1, 3–4.

- Valenčič, Joseph (2001). Slovenski narodni domovi v ZDA. *Slovensko izseljinstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice* (ur. Milica Trebše Štolfa). Ljubljana: Združenje Slovenska izseljenska matica, 187–191.
- Valenčič, Joseph (2002). Z delom uma in srca – ustvarjalnost med Slovenci v Severni Ameriki. *Ustvarjalnost Slovencev po svetu: 38. seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (ur. Boža Krakar Vogel). Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete, 163–176.
- Valenčič, Joseph, Milharčič Hladnik, Mirjam (2011). Dosežki ameriških Slovencev: Prispevek kulturam dveh domovin = Slovenian-American Achievers: Cultural Contributions to Two Homelands [razstava, Ljubljana, Atrij ZRC SAZU, 23. 6. 2011], <http://achievers.zrc-sazu.si/> (2. 9. 2018).
- Valentinčič, Dejan (2015). Slovenci – za kratke maše in dolge klobase. Časnik: Spletni magazin z mero, 14. 11. 2015, <https://www.casnik.si/slovenci-za-kratke-mase-in-dolge-klobase/> (24. 4. 2018).
- Valentinčič, Dejan (2017). Sodobno izseljevanje iz Slovenije (2004–2017) in etnično povezovanje 'novoizseljencev'. Raziskovanje slovenskega izseljinstva: Vidiki, pristopi, vsebine (ur. Janja Žitnik Serafin, Aleksej Kalc). Ljubljana: Založba ZRC, 171–192.
- Veleposlaništvo RS v Washingtonu, <http://www.washington.embassy.si/index.php?id=426> (23. 12. 2018).
- Velikonja, Jože (1996). Slovenska naselja v Ameriki. *Zgodovinski časopis* 50/3, 383–389.
- Verbič Koprivšek, Maruša (2014). *Razvoj etnične nasebine na primeru Slovencev v Denverju*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Voice of Youth, <http://www.snpj.org/publications/voice-of-youth> (25. 4. 2018).
- Vovko, Andrej (1990a). Udje Družbe sv. Mohorja v ZDA do leta 1900. *Dve domovini / Two Homelands* 1, 121–135.
- Vovko, Andrej (1990b). Izseljinstvo. *Enciklopedija Slovenije*, zv. 4 (ur. Alenka Dermastja). Ljubljana: Mladinska knjiga, 233–234.
- Vovko, Andrej (2009). Padli člani Slovenske narodne podorne jednote v oboroženih silah ZDA med drugo svetovno vojno v luči časnika Posveta. *Dve domovini / Two Homelands* 30, 133–153.

- Werner, Erich (1985). *Slovenci v Porurju*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.
- Založnik, Saša (2009). *Delovanje in organiziranost Slovencev v zagrebški urbani regiji*.
Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo.
- Zarja – *The Dawn*, <http://slovenianunion.org/zarja> (27. 7. 2017).
- Zavertnik, Jože (1925). *Ameriški Slovenci*. Chicago: Slovenska narodna podporna jednota.
- Zobec, Miha (2013a). *Nevidni in pozabljeni: Raziskava o izseljevanju v Argentino med svetovnimi vojnami na primeru vaške skupnosti Pliskovica*. Pliskovica: Razvojno društvo Pliska.
- Zobec, Miha (2013b). Nekateri aspekti vključevanja v argentinsko družbo skozi prizmo izseljenske korespondence. *Dve domovini / Two Homelands* 38, 129–140.
- Žigon, Zdenka (2016). Praček Krasna, An(n)a, [http://www.primorci.si/osebe/praček-krasna-an\(n\)a/849/](http://www.primorci.si/osebe/praček-krasna-an(n)a/849/) (23. 11. 2018).
- Žigon, Zvone (1998). *Otroci dveh domovin: Slovenstvo v Južni Ameriki*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Žigon, Zvone (1999). Janez Benigar – Araucanian Slovene. *Intelektualci v diaspori: Intellectuals in Diaspora: Zbornik referatov simpozija »100. obletnica rojstva Louisa Adamiča«* (ur. Irena Gantar Godina). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 93–101.
- Žitnik [Serafin], Janja (1992a). Louis Adamic's Periodicals. *Dve domovini / Two Homelands* 2–3, 253–263.
- Žitnik [Serafin], Janja (1992b). *Louis Adamič in sodobniki*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede.
- Žitnik [Serafin], Janja (1993). *Pero in politika: Zadnja leta Louisa Adamiča*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Žitnik [Serafin], Janja (1995a). *Pogovori o Louisu Adamiču*. Ljubljana: Prešernova družba.
- Žitnik [Serafin], Janja (1995b). *Orel in korenine med »brušenjem« in cenzuro*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Žitnik [Serafin], Janja (1995c). Progresivne Slovenke Amerike. *Enciklopedija Slovenije*, zv. 9 (ur. Alenka Dermastja). Ljubljana: Mladinska knjiga, 370–371.
- Žitnik [Serafin], Janja (1998). Slovensko-ameriški narodni svet. *Enciklopedija Slovenije*, zv. 12 (ur. Alenka Dermastja). Ljubljana: Mladinska knjiga, 56.

- Žitnik [Serafin], Janja (1999). Literarni poskusi Slovencev v drugih deželah Evrope do leta 1945. *Slovenska izseljenska književnost 1: Evropa, Avstralija, Azija* (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Založba Rokus, 77–116.
- Žitnik [Serafin], Janja (2005). Adamic, Louis (1898–1951). *The Greenwood Encyclopedia of Multiethnic American Literature* (ued. Emmanuel Sampath Nelson), vol. 1: A–C. Westport, Conn., London, 14–16.
- Žitnik Serafin, Janja (2008). *Večkulturna Slovenija: Položaj migrantske književnosti in kulture v slovenskem prostoru*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Žitnik Serafin, Janja (2011). Pomen Louisa Adamiča v 21. stoletju. *Studia Historica Slovenica* 11/2–3, 763–781.
- Žitnik Serafin, Janja (2014a). Prerez zgodovine slovenskih kulturnih društev v jugoslovanskem prostoru. *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: Zgodovinski oris in sedanost* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 137–179.
- Žitnik Serafin, Janja (2014b). Slovenačka književnost u diaspori. *Sarajevske sveske* 45–46, 65–75.
- Žitnik Serafin, Janja (2014c). Literatura emigraciji. *Slovenskaja literatura XX veka* (ur. Nadežda Starikova). Moskva: Indrik, 283–304.
- Žitnik Serafin, Janja (2015). Otroštvo v izseljenstvu skozi prizmo izseljenske književnosti. *Slovensko izseljenstvo v luči otroške izkušnje* (ur. Janja Žitnik Serafin). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 35–58.
- Žitnik [Serafin], Janja, Glušič, Helga (ur.) (1999). *Slovenska izseljenska književnost*, 3 zvezki. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Založba Rokus.
- Žitnik [Serafin], Janja, Petrič, Jerneja (1997). Slovenski izseljenski pisci v tridesetih letih. *Slovenska trideseta leta* (ur. Peter Vodopivec, Joža Mahnič). Ljubljana: Slovenska matica, 181–193.
- Žumer, Aleš (1996). Organizacije vestfalskih Slovencev 1900–1933. *Etnični fraternalizem v priseljenskih državah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries* (ur. Matjaž Klemenčič). Maribor: Pedagoška fakulteta, 395–401.

LITERARNI VIRI

- Adamic, Louis (1928). The Bohunks. *American Mercury*, julij 1928, 318–324.
- Adamic, Louis (1930). A Bohunk Woman. *American Mercury*, marec 1930, 281–286.
- Adamic, Louis (1940). The Old Alien By the Kitchen Window. *Saturday Evening Post*, 6. julij 1940, 27, 39–40, 45–46.
- Adamic, Louis (1932). *Laughing in the Jungle: The Autobiography of an Immigrant in America*. New York; London: Harper.
- Adamic, Louis (1935). *Grandsons: A Story of American Lives*. New York, London: Harper.
- Adamic, Louis (1936). *Cradle of Life: The Story of One Man's Beginnings*. New York, London: Harper.
- Ameriške povesti: Zbirka črtic slovenskih pisateljev v Ameriki* (1943). Chicago: Prosvetna matica.
- Baraga, Friderik Irenej (1846). *Nebeške rože*. Ljubljana: Jožef Blasnik.
- Gobet, G. Edward, Donchenko, Adele (eds.) (1977). *Anthology of Slovenian American Literature*. Willoughby Hills, Ohio: Slovenian Research Center of America.
- Grdina, Jože (1925). *Štiri leta v ruskem ujetništvu*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna.
- Grdina, Jože (1938). *Po širokem svetu*. Cleveland: Ameriška domovina.
- Grdina, Jože (1955). *Po vzhodu in zapadu*. Cleveland: samozaložba.
- Grdina, Jože (1963). *Po severu in jugu*. Cleveland: samozaložba.
- Grill, Vatroslav (1979). *Med dvema svetovoma*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Jug, Gvidon (1931). *Izseljenec: Vtisi mojega potovanja v Argentino*. Buenos Aires: samozaložba.
- Kobal, Andrej (Andrew) (1931). *Tolminec*. New York: Foreign Language Press.
- Kobal, Andrej (Andrew) (1934). *Sakuntala*. New York: Foreign Language Press.
- Kobal, Andrej (Andrew) (1981). *Slovenec v službi F.B.I. in druge zgodbe ameriških Slovencev*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.
- Kristan, Etbin (1945). *Povesti in črtice*. Chicago: Prosvetna matica.
- Kristan, Etbin (1948). *Brata: Povest iz še ne pozabljenih dni*. Chicago: Prosvetna matica.
- Mole, Vojeslav (1910). *Ko so cvele rože*. Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg.

- Mole, Vojeslav (1920). *Tristia ex Siberia*. Ljubljana: Nova založba.
- Molek, Ivan (1920). *Zajedalci*. Chicago: SNPJ.
- Molek, Ivan (1926). *Hrbtenica: Drama v treh dejanjih s prologom in epilogom*. Chicago: SNPJ.
- Molek, Ivan (1932). *Dva svetova*. Ljubljana: Cankarjeva družba.
- Molek, Ivan (1934). *Veliko mravljišče*. Ljubljana: Cankarjeva družba.
- Molek, Ivan (1935). *Sesuti stolp*. Ljubljana: Ljudska tiskarna.
- Petrič, Jerneja (ur.) (1982). *Naši na tujih tleh*. Ljubljana: Cankarjeva založba, Slovenska izseljenska matica.
- Pirc, Frančišek (1874). *Nekatere pesmi*. Ljubljana: Klein in Kovač.
- Praček Krasna, Ana (1950). *Za lepše dni*. New York: samozaložba.
- Praček Krasna, Ana (1978). *Med dvema domovinama*. Koper: Lipa.
- Praček Krasna, Ana (1980). *Moja ameriška leta*. Koper: Lipa.
- Praček Krasna, Ana (1991). *Newyorški razglednik*. Ljubljana: Prešernova družba.
- Rogelj, Janko N. (1962). *Kruh in srce*. Ljubljana: DZS.
- Rogelj, Janko N. (1967). *Skrivnostni klic*. Ljubljana: DZS.
- Rogelj, Janko N. (1973). *Svoji k svojim*. Ljubljana: DZS.
- Tomšič, Jack (1968). *Pognale so na tujih tleh*. Ljubljana: samozaložba.
- Tomšič, Jack (1989). *Človeku pojem*. Ljubljana: samozaložba.
- Trunk, Jurij Matej (1950). *Spomini*. Celje: Družba sv. Mohorja.
- Zakrajšek, Kazimir (1932a). *Prisegam*. Ljubljana (brez podatka o založbi).
- Zakrajšek, Kazimir (1932b). *Za srečo v nesrečo*. Ljubljana (brez podatka o založbi).
- Zakrajšek, Kazimir (1933). *Pri kapelici*. Ljubljana: Prosvetno društvo pri Sv. Krištofu.
- Zorman, Ivan (1919). *Poezije*. Cleveland: samozaložba.
- Zorman, Ivan (1922). *Pesmi*. Cleveland: samozaložba.
- Zorman, Ivan (1925). *Lirični spevi*. Cleveland: samozaložba.
- Zorman, Ivan (1928). *Slovene (Yugoslav) Poetry*. Cleveland: samozaložba.
- Zorman, Ivan (1931). *Pota ljubezni*. Cleveland: samozaložba.

Zorman, Ivan (1938). *Iz Novega sveta*. Cleveland: samozaložba.

Zupan, Ivan (1935). *Iz življenja za življenje*. Cleveland: Ameriška domovina.

III. ŽIVLJENJSKE ZGODBE

Mirjam Milharčič Hladnik

HELENA TURK: ŽENSKÉ MIGRACIJE V ČASOPISNEM PODLISTKU

Helena Turk je kot mlado dekle leta 1896 sama odpotovala v Brazilijo. Zgodbo o svojih večkratnih selitvah na različne konce »lepega« svetla, v Brazilijo, Egipt, Nemčijo in Združene države Amerike, je napisala v tretji osebi in jo v desetih kratkih nadaljevanjih objavila v časopisu *Amerikanski Slovenec*. *Amerikanski Slovenec* je bilo glasilo Slovenskega katoliškega delavstva in Družbe sv. Mohorja v Chicagu ter Zapadne slovanske zveze v Denverju; lastilo si je naziv najstarejšega in najpriljubljenejšega časopisa v Združenih državah Amerike. Helena Turk je začela svoj podlistek z naslovom *Moja pot po svetu* objavljati 23. septembra 1925, a je začetek zgodbe postavila v leto 1896, ko se je prvič odpravila v neznani svet. Njen podlistek je izjemno pomemben za spoznavanje oblik, vzorcev, načinov in spolno obeleženih izseljevanj s slovenskega prostora ter za predstavitev osebne izkušnje mlade migrantke, ki po več kot sto letih zveni sodobno in moderno.

Ženske so v razumevanju in proučevanju zgodovinskih in sodobnih vidikov migracij dolgo obstajale zgolj kot pasivne spremljevalke migrantov ali tiste, ki so ostajale doma. V obravnavi dela in ekonomije migracij so bile skupaj z otroki predstavljene kot izključno odvisne družinske članice, ločene od sfere plačanega dela. Marjan Drnovšek je po dostopnih podatkih za obdobje pred letom 1940 ocenil, da je bilo žensk, ki so se izselile s slovenskega etničnega prostora, okrog 35 odstotkov. Ta ocena se po obdobjih, predvsem pa po regijah in upravnih enotah, drastično spreminja. Leta 1892, na primer, je bil delež žensk med izseljenci iz Kranjske 21,4-odstoten, samo s kočevskega območja te dežele pa kar 31,3-odstoten. V Egiptu so Slovenke leta 1897 predstavljale kar 96,3 odstotka vseh izseljencev s slovenskega prostora, z enakimi številkami so prevladovale vse do leta 1940, ko se je izseljevanja žensk v Egipt končalo. Med obema vojnoma so v sezonskih selitvah iz Prekmurja ženske leta 1929 predstavljale 29 odstotkov, leta 1930 36 odstotkov in leta 1931 41 odstotkov. Pri štetju prebivalstva v Nemčiji je bilo leta 1900 med tistimi, ki so izbrali slovenski jezik, skoraj 30 odstotkov Slovenk, leta 1939 pa je bilo med slovenskimi priseljenci v Nemčiji že 45,7 odstotka žensk (Drnovšek 2003a: 31–33). Te približne ocene se nanašajo na različne pojave in razvojne faze posameznih migracijskih tokov v različnih političnih in upravno-administrativnih okvirih. Razumeti jih moramo v kontekstu odsotnosti žensk v državno vodenih statističnih in drugih birokratskih popisih o ženskem delu. Sheila Rowbotham razlaga, zakaj je v zgodovinskih, statističnih in demografskih pregledih vedno izpuščeno tisto plačano delo, ki ga ženske že od nekdaj opravljajo v največjem številu:

Eden od razlogov za pomanjkanje vidnosti je bila narava dela migrantk. V številnih primerih so opravljale gospodinjsko delo ali delo dovilj – dela, ki niso bila nikoli vključena v prevladujočo definicijo »dela« ali »ekonomije« in so zato izpadla iz statistične obdelave. To je spolna nevidnost v dvojnem pomenu. Ženske ne zapustijo nobene sledi, ker so ženske *in* ker je okvir, v katerem je določeno, kdo naj bo viden, pristranski v prid moških. (Rowbotham 2001: xvi)

Kljub temu vemo, da so na slovenskem etničnem prostoru obstajali izrazito ženski migracijski tokovi, v katerih so se ženske selile z namenom zaposlitve in so bile pogosto tudi vzdrževalke družin. Med njimi v obdobju do leta 1945 posebej izstopajo trije tipi plačanih del oziroma njihove akterke: 1) služkinje in skrbstvene delavke s celotnega ozemlja, ki so hodile delat v bližnja in oddaljena mesta, kot so npr. Zagreb, Beograd, Skopje, Rim, Videm, Milano, ali v oddaljene dežele, npr. Združene države Amerike, Brazilijo, Nemčijo, Francijo in Anglijo (Kalc 2004; Drnovšek 2001; Mlekuž 2004); 2) najmanj znane in raziskane slamnikarice iz okolice Domžal in Mengša, ki so bile sezonske migrantke po celotni habsburški monarhiji, izseljenke v mestih Združenih držav Amerike, med povratnicami pa tudi nekatere lastnice slamnikarskih tovarn in delavnic v Domžalah (Roškar 2014); 3) ter najbolj znane, literarno in filmsko upodobljene aleksandrinke, varuške, kuharice, spremljevalke, dovilje in hišne pomočnice, migrantke iz Goriške v Egiptu, kjer so ostajale leto, dve ali pa več desetletij (Makuc 1994; Koprivec 2013; Zorn 2012; Milharčič Hladnik 2015). Avtobiografski opis večkratnih migracij Helene Turk vsebuje dvoje značilnih ženskih selitev: plačano žensko delo služkinj in skrbstvenih delavk na različne konce sveta, še zlasti intenzivno v Egipt, ter poročno migracijo. Hkrati pa v njenem časopisnem avtobiografskem podlistku sledimo najmočnejšim izseljenskim tokovom s slovenskega ozemlja v Nemčijo in Združene države Amerike.

Brazilija

Helena Turk je prihajala iz majhne vasi na Notranjskem. Leta 1896 je kot mlado dekle opazovala sosedovo družino, ki se je skupaj s številnimi drugimi pripravljala na izselitev v Brazilijo. Kot sama pravi na začetku podlistka, je med ljudmi Brazilija takrat veljala za novo obljubljeno deželo:

Pri sosedovih so imeli tudi pridno hčerko po imenu Helenica. Tudi njo je objela manija, da bi šla v Brazilijo, bi tamkaj si zaslužila in bi tako pomagala starišem in sama sebi. Sprožila je to skrivno misel starišem, ki so ji od začetka branili, a pozneje so si mislili, z domačimi poznanimi ljudmi gre, pa naj gre, bo nam lahko bolj pomagala kot doma, če bo dekle kaj dobro zaslužilo. [...] Vožnji listek za v Brazilijo tedaj ni stal mnogo. 15 goldinarjev do Genove in naprej je bilo dosti za osebo. Simonova Helenica je pa tako rada šla, da bo videla lepi svet in seve zaslužila veliko denarja tam in potem se vrne nazaj, to so bili njeni srčni sklepi. (23. 9. 1925: 2)

Izseljevanje v Brazilijo je posebno obdobje v množičnem izseljevanju slovenskega prebivalstva, ki je konec 19. stoletja kot prava »brazilska mrzlica« zajelo predvsem kranjsko in primorsko podeželje. Obubožano kmečko prebivalstvo je bilo tarča intenzivnih propagandnih kampanj same brazilske države, ki je zaradi ukinitve suženjstva potrebovala svežo delovno silo, pa tudi italijanskih ladjarskih družb; izseljevanje je večinoma potekalo preko Genove (Kalc 2001: 57–58). Značilnosti kratkega, a intenzivnega nekajdesetletnega izseljevanja v Brazilijo je Aleksej Kalc takole opisal:

Za razliko od severnoameriškega, pri katerem je šlo bolj za posameznike, je bilo južnoameriško izseljevanje pretežno družinskega tipa in se je vključevalo v kolonizacijske programe, ki so v brazilskem primeru pogostokrat ponujali kreditirano čezoceansko potovanje in začetno pomoč pri vzpostavljanju kmetij do prve letine. To in možnost postopnega odkupa zemljišč je predstavljalo mamljivo vabo za kmečke družine s premalo ali brez lastne zemlje, ki si zaradi gmotne stiske drugače verjetno ne bi mogle privoščiti odločitve za izselitev. (Kalc 2002: 19–20)

Vse elemente, ki jih navaja Kalc, v svojem uvodu omenja tudi Helena Turk: na pot so se odpravljale številne družine, med njimi tudi sosedova, kateri se je želela pridružiti. Starši so jo prav zato, ker bi potovala z znanci, laže pustili od doma. Vozovnica za pot je bila očitno kreditirana, saj po njenih besedah ni bila draga. Vsi so si obetali dober zaslužek in boljše življenje, ona sama pa predvsem to, da bi videla »lepi« svet in z zaslužkom pomagala svojim staršem. Helena v nadaljevanjih podlistka opisuje pot do Brazilije in omenja druga samska dekleta, s katerimi se je družila tako na poti kot tudi pozneje v Braziliji. Da je bilo med

množičnim izseljevanjem v Brazilijo veliko deklet, potrjuje tudi članek v *Slovenskem gospodarju* 9. marca 1893. Uredniško besedilo brez navedbe avtorja, ki omenja izseljevanje iz okolice Maribora, je močno nastrojeno proti ljudem, ki so se odločili za selitev v Brazilijo:

Ali vam je Brazilijanska vročina zdaj že srca okamenela? Takovšnega zaničevanja sam sebe in svoje domovine, take trme, tako grozinske nespameti in kljubosti se najdobrohotnišemu podučevanju upreti, kakor so amerikanci bili, tega nihče ne verjame, človek je moral le kar strmeti in obmolkniti. Kdo pa so ti ljudje? Večjidel viničarji, dvoraki in nezadovoljni delavci, neučeni, lakomni, brez vzgoje s svojimi otroci vred. (*Slovenski gospodar*, 9. 3. 1893: 76)

Na koncu pa avtor še doda: »Bog zna, zakaj se njim je toliko deklet pridružilo!« Avtorica že na začetku podlistka ponudi odgovor na to retorično vprašanje. V dobi množičnega izseljevanja so razlogi za odhajanje deklet, tako kot razlogi drugih izseljencev, izhajali iz želje izboljšati svoj socialni in ekonomski položaj ter iz zavedanja, ki se je med ljudmi širilo kot »manija«, da obstajajo svetovi, kjer je te želje mogoče uresničiti. V petih letih, kolikor jih je Helenica preživela v tej eksotični deželi, se je velikokrat selila in večkrat zamenjala delodajalce. Na plantaži kave je delala samo nekaj dni na začetku, nato pa kot služkinja oziroma skrbstvena delavka v gospodinjstvih bogatih veleposestnikov in trgovcev ter nekaj časa v restavraciji. O delih, ki jih je opravljala, pove malo, večkrat pa poudari dobre odnose z delodajalci. Služb ni menjavala zaradi težav z njimi, ampak iz različnih vzrokov, na primer želje po življenju v manj odročnih in samotnih krajih. Tako je po letu in pol zapustila delo v samotnem kraju in se preselila v veliko mesto, kjer je bilo tudi nekaj slovenskih izseljencev.

Skoro samega veselja bi bila zavrnila Helenica, ko se je nahajala zopet med svojimi rojaki Slovenci. Čutila se je, kakor bi bila zopet doma. Tu je zopet čula lepo slovensko govorico med svoji rojaki, obiskala jih večkrat in kaj je v tujini bolj prijetnega, kakor sestane domačih rojakov. Kmalu se je seznanila z dvema slovenskima dekletoma v nekem restavrantu, ki so tam služile kot sobarice. Bile so to dve sestre Marija in Antonija Kastelic. Svetovale sta Helenici, naj ostane pri njih. Ko so ji ponudili še precej visoko plačo 40 milraizov na mesec, je ostala. Življenje v mestu se ji je dopadlo, zlasti še, ker je bilo tam dosti Slovencev in tudi še ni bila v tako lepem in velikem mestu. (30. 9. 1925: 2)

Zapiše tudi, da je v restavraciji delala zelo kratek čas, ker to ni primerno delovno okolje za mlado dekle. V nasprotju s številnimi zelo slabimi izkušnjami slovenskih izseljencev v Braziliji, Helena Turk navaja v glavnem pozitivne izkušnje.¹²⁹ Ne pozabi pa opisati, kako so jo prve dni po prihodu obhajali dvomi v pravilnost svoje odločitve. »Mar bi bila verjela modrim možem, ki so pravili, da tujina ni res tako zlata, kakor jo to pozlačujejo jeziki prefriganih šifkartaških agentov. A sedaj je bilo prepozno« (24. 9. 1925: 2). Opisuje svoje znanke in prijateljice, prav tako mlada samska dekleta, ki potujejo »s trebuhom za kruhom« po Braziliji, pa tudi številne slovenske družine in skupnosti, s katerimi se druži. Iz njenega podlistka je jasno razvidna gosta mreža vezi in podpore, ki so jo stkala mlada samska dekleta v veliki deželi z ogromnimi razdaljami. Pogosto omenja stike z rojakinjami, s prijateljicami in z znankami, in se celo začudi, koliko jih je. Čez par let se je ponovno preselila v še večje, glavno mesto.

Ko je dospela v Sao Paulo se ni malo začudila tako velikemu mestu, ker v tako velikem mestu Helenica še ni bila. Akoravno je imela naslov od Marije Čelanove je vendarle težko našla svojo prijateljico. Po dolgem iskanju jo najde. Sreča ni zapustila Helenice. Službo je dobila v veliki bogati hiši, kjer je služila Marija Celanova in še dve druge slovenski dekleti. Zdaj kar 4. dekleta skupaj in to slovenske, je bilo za v Braziliji daleč od lepe slovenske domovine nekaj izrednega. (1. 10. 1925: 2)

Posebej poudarja, da se je, ker je želela komunicirat z domačini, naučila portugalsčine, in to ne glede na to, da so njeni delodajalci najpogosteje govorili druge evropske jezike, večinoma italijansko. Iz naslednjega opisa vidimo, kako je bila na eni strani samozavestna glede svoje etnične identitete, na drugi pa ni imela nobenih zadržkov do vključevanja v novo okolje. Kot zapiše, ji je vključevanje olajšalo tudi domotožje in pomanjkanje stikov z drugimi slovenskimi izseljenci: »Zlasti še, ker se je začela vaditi portugalskega jezika. Kolikor bolj je znala govoriti ta jezik, toliko lažje je bilo njeno občevanje s tamošnjimi ljudmi. Lepo si je zdelo, zlasti še, ker so jo imenovali sinjorino (gospodično), kar doma ni bila nikoli.« (30. 9. 1925: 2).

¹²⁹ Primer slabe izkušnje skupine izseljencev, ki so se takoj po prihodu na cilj globoko v notranjosti Brazilije odločili, da se takoj vrnejo v domovino, je Andrej Kalc v *Edinosti*, Glasilu slovenskega političnega društva v Trstu, pod naslovom Iz Brazilije – nazaj v Trst opisal v petih nadaljevanjih, ki so izhajali od 16. do 30. januarja 1898.

Iz tega kratkega opisa odnosa večinske družbe do migrantke lahko razberemo zakonitost, ki so jo v poznejšem obdobju izseljevanja potrdili številni avtobiografski dokumenti slovenskih izseljenk. Od Brazilije in Združenih držav Amerike do Egipta so izseljenke poročale o spoštljivem in vljudnem odnosu do žensk, ki se je močno razlikoval od odnosa do njih v domovini. Na slovenskem etničnem ozemlju so vladali togi patriarhalni odnosi, ki so povratnicam močno oteževali ponovno vključitev v domače okolje. Izseljenke, ki so se vrnile v domači kraj, so se vrnile z bogatimi delovnimi izkušnjami in izkušnjami enakopravnjšega odnosa med spoloma (Drnovšek 2003b; Škrlj 2009; Koprivec 2013). Kot večkrat zapiše Helena Turk, je migrantke zanimalo tudi spoznavanje novega sveta, ki je bil zanjo že ob sami odločitvi za izselitev »lepi svet«. S svetovljansko radovednostjo, z učenjem tujih jezikov, s samozavestjo in komunikativnostjo je Helena paradigmatični primer slovenske izseljenke, njeno izkušnjo pa potrjujejo tudi številni spomini aleksandrink, slamnikaric in drugih slovenskih izseljenk.¹³⁰

Avtorica poudarja, da so gospodarji z njo lepo ravnali in jo dobro plačevali. Nikjer ne omeni, koliko denarja pošilja svojim staršem, je pa iz pripovedi razvidno, da je bila nanje, zlasti na mamo, močno navezana. Zaradi matere oziroma njenega nasveta se je tudi vrnila domov. Ko jo je namreč v Braziliji zasnil slovenski fant, s katerim sta bila zaljubljena, je prosila mamo oziroma starše za njuno mnenje. Po treh mesecih je prišlo mamino pismo, v katerem ji je poroko odsvetovala in ji predlagala vrnitev. Helena jo je ubogala in se po petih letih vrnila v majhno notranjsko vas. A kot opisuje v nadaljevanju, ne za dolgo:

Dve leti je bila doma, a v srcu se je zopet rodila želja, kakor pravi pregovor o popotnikih: Ko tičice dajo slovo, in gredo v gorke kraje, popotnik da tud slovo in gre v druge kraje. [...] Zopet se je odpravila na pot in tokrat v Egipt. Tja so namreč tiste čase jako šle slovenska dekleta. S sosedovo Maričko so se zmenile, da pojdejo v sveto deželo. V koledarju družbe sv. Mohorja so namreč čitale, da slovenska dekleta dobro služijo v Egiptu. In koliko jih je že bilo v Egiptu, v Aleksandriji. Helena je pozabila na Brazilijo in sklenila je oditi v Egipt. (2. 10. 1925: 2)

¹³⁰ Nekaj pričevanj in primerov svetovljanskih izkušenj slovenskih migrantk opisujejo zgodbe v knjigi *Krila migracij: Po meri življenjskih zgodb* (Milharčič Hladnik, Mlekuž 2009).

Egipt

Sedem let po prvem odhodu od doma Helena opisuje novo privlačno destinacijo za tista slovenska dekleta, ki so želela delati in s svojim zaslužkom pomagati svojim staršem. Egipt je v drugi polovici 19. stoletja postal »obljubljena dežela« za ženske in je v nasprotju z Brazilijo to ostal vse do druge svetovne vojne. Zaradi množičnega odhajanja deklet in žensk predvsem iz goriških in primorskih vasi, so v egiptovskih mestih kmalu začele delovati različne cerkvene organizacije. V Kairu in Aleksandriji je slovenska Cerkev odprla ustanove, ki so sprejemale slovenske migrantke, jim iskale službo in skrbele tako za njihove verske potrebe kot tudi nadzor nad njimi. Med njimi je bil tudi azilni dom Franca Jožefa v Aleksandriji, kjer je Helena z drugimi dekleti dobila prvo nastanitev in pomoč pri iskanju dela. Heleni so po par dneh bivanja v domu preskrbeli službo pri premožni družini, a ker ni znala kuhati, je morala počakati na naslednjo ponudbo. Dobila jo je pri bogati ruski trgovski družini, njena prijateljica pa pri francoski. O njenem delu ne izvemo skoraj nič, iz naslednjega opisa pa lahko razberemo, da je imela dovolj časa za pogovore z učiteljico otrok:

Za učiteljico edinih dveh hčerk, ki jih je imela dotična gospoda je bila Francozinja, katera je veliko govorila z Heleno, ker pa Helena ni nič razumela, so se večinoma odkraja zmenile le s prsti in kazanjem. Helena bi se bila rada naučila francosko, ker so tudi v družini govorili samo francosko, nekoliko Rusko in le malo Italijansko. (7. 10. 1925: 2)

Avtorica podlistka je več kot o svojem delu pisala o okolju, navadah, družabnih stikih in svojem prostem času:

V Aleksandriji so imeli tudi slovensko čitalnico, tako da za tedanje avstrijske izseljence je bilo še precej preskrbljeno, da se niso preveč čutili zapuščene. Vodja čitalnice je bil slovenski duhovnik, ki je vedno skrbel, da so Slovenci imeli na razpolago najboljšega slovenskega čtiva, časopisov in knjig. Organizirane so bile zlasti dekleta. (prav tam)

Iz podlistka ne izvemo, kako dolgo je Helena ostala v Aleksandriji. Ko ji je teta iz domačega kraja pisala, naj pride domov, ker je bolna in bi ji rada zapustila svoje imetje, se je brez

oklevanja vrnila. Še prej si je ogledala znamenitosti Kaira, tako kot si je med svojo prvo migrantsko potjo ogledala vse znamenitosti v Braziliji in na poti, denimo v Genovi, Milanu in Trstu. Te znamenitosti v svojem podlistku tudi podrobno opisuje. Zanimivo je, da je v Kairu živela tudi druga Helenina teta, ki jo, žal, v podlistku omenja samo mimogrede. Ker so pri migracijah zelo pomembne družinske oziroma sosedske mreže, lahko upravičeno sklepamo, da je bila tudi njena teta aleksandrinka. Kmalu po prihodu domov se je Helena poročila z rudarjem in z njim odšla »na Nemško«, kjer so takrat rudarji dobro zaslužili. Kot omenja Aleksej Kalc v zgodovinskem delu pričujoče študije, je migracija v Nemčijo zajela vse slovenske dežele in se krepila na eni strani zaradi splošne krize agrarnega gospodarstva, na drugi pa zaradi specifičnih razmer v rudarstvu, ki je bilo v tem času v ekspanziji in je potrebovalo množično delovno silo. Helena in njen mož kljub temu v Nemčiji nista ostala dolgo, kajti, kot sama navaja, je takrat kot obljubljena dežela vabila Amerika:

Na Nemškem sta bila Helena in njen mož par let, potem sta se namenila izseliti v Ameriko, ki je tedaj slavila, kot najbogatejša in v resnici prava obljubljena dežela. Je bila pa usoda Helene, da je morala vedno potovati. Tu v Ameriki si je šele za stalno ustanovila svoj dom, ter se večkrat spomni in v veselih spominih poleti nazaj v one kraje, katere je prepotovala in v katerih je bivala v svojih mladih letih. Rada bi jih še videla, a najbrž jih ne bo, ker danes ima družino. Tako se končuje povest o mojem potovanju po svetu. (8. 10. 1925: 2)

Šele na tem mestu vstopi Helena v tradicionalne interpretacije migracij, v katerih so moški njihovi akterji, ženske pa pasivne spremljevalke. Življenjska zgodba večkratnih migracij Helene Turk dokazuje, da so bile ženske že v preteklosti akterke migracijskih poti, da so se številne na pot odpravile same in si v tujini uspešno poiskale delo. Sama struktura njenega podlistka dokazuje, kako velik pomen je pripisovala svoji samostojni migracijski izkušnji, ki ji je namenila večinski del avtobiografskega zapisa in jo je želela deliti z drugimi izseljenkami in izseljenci. Vrnitev iz Egipta, poroka, odhod v Nemčijo in pozneje v Združene države Amerike so opisani v zadnjem, zelo kratkem nadaljevanju in navedenem kratkem odstavku.

V podlistku ne izvemo, ali je bila Helena v Nemčiji in ZDA še zaposlena. Navaja, da so v Nemčiji rudarji dobro zaslužili, pa vendar lahko sklepamo, da življenje ni bilo tako lagodno, ker se sicer ne bi odločila za odhod v Združene države Amerike. Kratek opis njune odločitve pravzaprav potrjuje, kako pomembne za selitve so bile razmere na trgu dela in

razlike v plačilu za enako delo ter predstave o »pravih« obljubljenih deželah. V kratkem podlistku o dolgi večkratni migracijski poti Helene Turk nastopajo vse štiri »prave« obljubljene dežele – vsaka v določenem obdobju kolektivne imaginacije in njenega individualnega migracijskega procesa.

V Združenih državah morda ni bila zaposlena, morda je delala le občasno, zelo verjetno pa je, kot številne žene slovenskih izseljencev, skrbela za najemnike – boarderje, ki so živeli z družino in delali v treh izmenah. To neformalno težaško delo, ki je trajalo od 4. ure zjutraj do polnoči, je obsegalo skrb za celodnevno prehrano (tudi za tisto, ki so jo delavci nosili na delo), pranje oblek in posteljnine, tako za najemnike kot svoje družine. To delo je bilo tako kot številne druge oblike neformalnega ženskega dela plačano in je bilo pomemben del družinskega proračuna (Odorizzi 1978: 31–33), vendar pa kot tipični primer plačanega ženskega dela ni nikoli zajeto v statistične preglede.

Zgodba Helene Turk o migracijskih poteh in delu, ki ga je opravljala na različnih koncih sveta, je uporabna kot primer dekonstrukcije mita o ženskah, ki naj bi ostajale doma, opravljale neplačano gospodinjsko delo in se v primeru selitve premaknile največ do bližnjega mesta ali se pridružile svojim očetom oziroma možem. Njena subjektivna interpretacija migracijskih izkušenj postavlja pod vprašaj prevladujoče predstave o ženskah migrantkah, ki so jih stoletja utrjevali politični, cerkveni, ideološki, literarni in medijski diskurzi o izseljevanju kot »rak rani na narodovem telesu«, oziroma o ženskah, ki so si dovolile same migrirati in so nato to predrznost plačale z moralnim propadom. Njen podlistek opisuje mlado dekle, ki ponosno, odločno in samostojno išče in opravlja delo v različnih neznanih obljubljenih deželah ter se seli znotraj migrantskih mrež, ki jih tkejo skupnosti, sorodstvo in emocije. Njena pripoved je droben, a pomemben prispevek k razumevanju ženskih migracij in subjektivne percepcije migracijskih procesov na Slovenskem. Večkratne migracije na različne kontinente in v evropske države opisuje kot nekaj običajnega, predvsem pa opozarja na svobodno gibanje ljudi pred več kot sto leti, česar že dolgo ne poznamo več.

MARIE PRISLAND: ORGANIZIRANJE SLOVENSКИH IZSELJENK V REVIJALNEM IN LITERARNEM PISANJU

Marie Prislанд se je kot Marija Černe na Ellis Islandu v Združenih državah Amerike izkrcala maja leta 1906. Kot petnajstletno dekle je iz vasi Rečica v Savinjski dolini odpotovala sama, v žepu pa je imela samo naslov v Sheboygnu (Wisconsin), ki so ji ga poslali že leta izseljeni sosodje. Ko je bila stara tri leta, sta si njena starša najprej poiskala delo v Trstu, čez dve leti pa sta se izselila v Brazilijo in jo pustila pri babici v Rečici. Bila sta del migrantske »brazilske mrzlice«, ki se je začela v osemdesetih letih 19. stoletja in se končala konec stoletja. Emigranti so bili v glavnem revni kmetje iz Kranjske in Primorske, njihova migrantska pot jih je vodila, kakor pravi Aleksej Kalc, »skozi – v primerjavi z drugimi emigrantskimi destinacijami – najbrž najtežjo skupinsko življenjsko preizkušnjo« (Kalc 2001: 59). Mati je leto dni po prihodu v Brazilijo umrla za rumeno mrzlico, oče pa se je znova poročil in se ni nikoli vrnil ali skrbel za hčer. Marija Černe, ki je hotela postati učiteljica, se je v Združene države odpravila, da bi zaslužila za šolnino. Poleg z naslovom v Sheboygnu je na pot odšla z neodvisnim umom, s pogumom, z odločnostjo in močno narodno zavestjo. Z njeno življenjsko zgodbo lahko sledimo organizacijskim strukturam slovenskih izseljenskih skupnosti v ZDA in bogastvu drugačnosti, predvsem medsebojnih odnosov in odnosov med spoloma, s katerimi se je soočila in jih, ko je postala ena najpomembnejših organizatorok in aktivistk slovenskih izseljenskih skupnosti v ZDA, radikalno premislila.

V Sheboygnu v Wisconsinu je Marija Černe naletela na živahno slovensko skupnost in intenzivno ustanavljanje etničnih organizacij, izvorno podpornih organizacij za pomoč v primeru bolezni in nezgodnih smrti. V Sheboygnu je bilo prvo slovensko podporno društvo »Ilirija« ustanovljeno že leta 1901. Sledila so številna druga, med njimi leta 1905 ustanovljeno mladinsko podporno društvo »Nada«; leta 1909 ustanovljeno podporno društvo »Skala«, pozneje združeno s SNPJ (Slovensko narodno podporno jednota); leta 1911 ustanovljena podružnica organizacije KSKJ (Kranjsko slovenska katoliška jednota) in istega leta ustanovljeno društvo Jugoslovanske podporne zveze »Sloga« (Zavertnik 1925: 531–533). V skupnosti z nekaj tisoč slovenskih migrantov so bile dejavne pevske in gledališke skupine, pihalne godbe, slovenske trgovine, mesnice in gostilne. Leta 1909 se je skupnost odločila za gradnjo cerkve in ustanovitev župnije. Po dveh letih je bila cerkev zgrajena, leta 1913 pa so iz Slovenije prispeli trije novi, v Ljubljani izdelani cerkveni zvonovi. Cerkev v majhnem Sheboygnu je bila edina v Združenih državah z zvonovi iz »stare domovine«. Skupnost

skromno plačanih delavcev je zbrala denar tudi za župnijsko šolo, ki so jo odprli leta 1923, in za rekreacijski center, imenovan »Zelena dolina« (Prisland 1966: 182–190). V prvih desetletjih 20. stoletja so ustanavljali tudi ženske podružnice glavnih podpornih organizacij.¹³¹ Slovenska skupnost v Sheboygnu je bila tipičen primer najvišje stopnje organiziranosti, ki so jo po navedbah Janje Žitnik Serafin v pričujoči študiji dosegli prav izseljenci v ZDA. V slovenskih naselbinah so namreč praviloma delovali podporna društva, narodni dom, uredništvo etničnega časopisa, župnija, slovenska podjetja, kulturne ustanove, založbe in šole.

Slovenian Women's Union of America

Marie Prisland je v delovanje slovenskih skupnosti v ZDA uvedla številne novosti. Najdrznejša in najdaljnosežnejša je bila ustanovitev prve neodvisne ženske organizacije Slovenian Women's Union of America (SWUA) leta 1926. Kako se je pri mladi Marie v dvajsetih letih po prihodu v neznano deželo z neznanim jezikom razvila ta ideja? V živahni slovenski skupnosti se je pridružila številnim dejavnostim in tako prišla v stik s slovenskimi organizacijami. Svet podpornih društev je za Marie Prisland prvič slišal v zgodnjih dvajsetih letih, ko je bila izvoljena v odbor pri Kranjsko Slovenski Katoliški Jednoti in postala ena od njihovih nacionalnih podpredsednikov. V veliki skupini moških je bila edina ženska na tem položaju. Takrat se je organizacija katoliških žensk vzpostavljala po vseh Združenih državah, Marie se je ene od njihovih konvencij udeležila kot delegatka svoje Cerkve. To jo je spodbudilo, da je svojo izkušnjo popisala v slovenskih časopisih. V enem od člankov, oktobra 1926 objavljenem v *Amerikanskem Slovincu*, je zapisala:

Ko sem bila na tej konvenciji, sem si mislila: Kako lepo bi bilo, ko bi tudi me Slovenke imele eno tako-le organizacijo! Kaj mislite? Ali se ne bi dalo na ta način organizirati nekako Slovensko Žensko Zvezo ali kakoršno ime bi že bilo? Ta zveza naj bi imela nalogo, nas zbližati in seznaniti. Poslovala naj bi v izobraževalnem, narodnem in verskem duhu. Pomislite malo in se v časopisih oglasite! Če bi se videlo, da je pri ženskah zanimanje, bi mogoče dobile na pomoč slovensko duhovščino in druge prominentne katoliške lajike, da bi nam s svojimi nasveti pomagali. Če pa ne bo zadostnega zanimanja, se pa ne splača začeti. Potem pa ostanimo kot smo. Čez dvajset

¹³¹ SNPJ, ena prvih in največjih organizacij, se je odločila ustanoviti ženske podružnice na konvenciji decembra 1908 (Zavertnik 1925: 578).

let bo slovenska govorica v Ameriki redka. Ko pa se bo pisala zgodovina ameriških Slovencev, se o slovenski ženi ne bo drugega vedelo, kot da je živela in delala za družino ter se k večjemu zavarovala za bolniško podporo in posmrtnino; za kako kulturno ali narodno ustanovo pa ni imela smisla. (30. 10. 1926: 3)

Poudarila je, da so druge imigrantke, na primer Čehinje, Poljakinje ali Slovakinja, dobro organizirane in imajo lastne časopise. Razlog, da Slovenke tega niso dosegle, je bil po njenem mnenju v pomanjkanju izobrazbe in organizacijskega interesa. Njen trdni namen je bil ustanoviti organizacijo, ki jih bo združevala, in jih, ker bo od njih zahtevala odgovornost, izobrazbo in odločnost delovati v prid skupnosti, naredila vidne in ponosne. Cilj ženske organizacije bi bil seznaniti in zblížati Slovenke iz različnih razpršenih skupnosti. Združene bi lahko delale »v izobraževalnem, narodnem in verskem duhu«, pri tem pa bi napredovale tako same kot njihove družine in narod. Odziv na njen članek je bil ugoden. Ženske od povsod so izražale svoje navdušenje, da bi »pokazale sodržavljanom iz stare domovine, da se zavedajo tudi slovenske narodnosti, da bi se bolje spoznale in da bi koristile sebi in svojim družinam« (Prisland 1964: 210).

Slovenian Women's Union of America je bila ustanovljena decembra 1926 v Chicagu, Marie Prisland je bila dvajset let njena nacionalna predsednica. Glavni cilji organizacije so bili: »Združiti Slovenke, ki živijo v Ameriki, pomagati njihovi družbeni, moralni in intelektualni izobrazbi, gojiti ameriške in slovenske ideale, spodbujati sodelovanje v ameriških državljanskih zadevah, pomagati članom da postanejo ameriški državljani in urediti primerne pogrebe za preminule člane« (Prisland 1968: 78). Leta 1929 je Marie Prisland začela izdajati revijo *Zarja – The Dawn*, uradno glasilo ženske zveze, ki je postala vez med članicami po vseh Združenih državah. Tako kot organizacija še vedno deluje, tudi revija še vedno izhaja. Objavljala je izobraževalne članke, prispevke o gospodinjstvu, potovanjih in dejavnostih številnih podružnic ter kuharske recepte. Irene Odorizzi je dolga leta urejala rubriko z osebnimi zgodbami slovenskih izseljenk, izdala jih je tudi v knjižni obliki (Odorizzi 1978). Marie Prisland je ob 30-letnici *Zarje* napisala članek za *Slovenski izseljenski koledar*, v katerem je redno objavljala. Omenila je, da je *Zarja* vedno »podpirala pravice žensk in spodbujala članice, naj izpolnjujejo svoje dolžnosti kot matere, gospodinje, ponosne Slovenke in lojalne ameriške državljanke« (Prisland 1960: 182). Za slovenske bralce je poudarila, da je bil namen *Zarje* predstavljati vse, kar je bilo med Slovenci v Ameriki dobrega, in opozarjati na dobro delo, privrženost in prispevke članic SWUA o skupni gradnji

»ameriške Slovenije«. Ta samopercepcija je pomembna za raziskovanje slovenskih migrantskih izkušenj in družbenih konstrukcij migrantskih identitet. Pokaže, kako so Marie Prisland in drugi migranti sebe videli kot del dveh narodov, družb in skupnosti na dveh straneh Atlantika.

Razumeti moramo, da teh čustev niso delili vsi migranti oziroma niso hoteli vsi sodelovati v etničnih dejavnostih. Skupnosti slovenskih izseljencev so bile namreč heterogene in razdeljene na najmanj dva glavna ideološko-politična tabora, obenem pa, glede na krajevni oziroma regionalni izvor priseljencev, tudi na manjše organizacijske enote. To iz stare domovine prineseno dediščino bi lahko poimenovali tudi »katoliki in nekatoliki« ali »levi in desni« ali »konzervativci in progresivci«. Okoli teh delitev so se vzpostavile in tudi podvajale vse kulturne, umetniške, podporne in družbene organizacije: pevski zbori, plesne in gledališke skupine, bratovščine, časopisi in založniki, narodni domovi in rekreacijska središča. Kljub ideološki in politični polarizaciji je večina članov slovenskih skupnosti izkusila tudi povezanost in solidarnost. V tej dinamični etnični strukturi je večina migrantov sprejemala individualne odločitve in kulturne izbire ter oblikovala edinstveno migrantsko izkušnjo. V tej kompleksni in polarizirani strukturi lahko Slovensko žensko zvezo umestimo na »cerkveno, katoliško, konservativno« stran, drugo žensko organizacijo, Progresivne Slovenke Amerike (Progressive Slovenian Woman of America), ustanovljeno leta 1934 v Clevelandu, pa na drugo stran.¹³² Kljub razlikam v svetovnonazorski in politično-ideološki usmeritvi pa Marie Prisland dejavnost Progresivnih Slovenk opisuje z velikim občudovanjem in poudarja, da

opravljajo čudovito kulturno, izobraževalno in socialno delo. Med drugo svetovno vojno je organizacijo omenila vlada Združenih držav zaradi njenega prizadevanja pri zbiranju sredstev za ameriški Rdeči križ. Njen prispevek v vojni opustošeni Sloveniji je bil velikanski, še posebej institucijam za invalide, zaostale in slepe otroke v Ljubljani. Organizacija je sprožila akcijo zbiranja knjig in publikacij in več sto takih publikacij je bilo poslanih slovenskim šolam in knjižnicam. (Prisland 1968: 80)

Tudi Janja Žitnik Serafin, ki v pričujoči študiji opisuje delovanje obeh osrednjih ženskih organizacij, navaja, da so bile Progresivne Slovenke pri zbiranju pomoči Sloveniji in Jugoslaviji med drugo svetovno vojno in po njej med najdejavnějšími. Več desetletij so

¹³² O okoliščinah ustanovitve Progressive Slovenian Women of America več v zgodbi o Louisu Adamiču in v opisu osrednjih ženskih organizacij avtorice Janje Žitnik Serafin v pričujoči študiji.

pomagale številnim zdravstvenim, kulturnim, znanstvenim in izobraževalnim ustanovam v Sloveniji, sodelovale pa so tudi v ameriških humanitarnih akcijah.

Marie Prisland je leta 1968 svojo migrantsko izkušnjo opisala v knjigi *From Slovenia to America*. V uvodu je zapisala:

Ti »spomini in zbirke« so bili sestavljeni z najglobljim spoštovanjem do zgodnjih naseljencev, ki so prispevali svoje napore in talent k moči Amerike in njenih slovenskih skupnosti. Za njihove otroke in vnuke sem pripravila to zbirko slovenske zgodovine, da bodo lahko imeli bežen vpogled na težko pot, ki so jo prepotovali njihovi starši in stari starši, da bi izboljšali svoj življenjski standard in svojim sinovom in hčeram omogočili življenje v svobodni in srečni deželi. (prav tam: 13)

Iz teh besed bi lahko sklepali, da v knjigi ni veliko avtobiografskih podatkov. Vključuje poglavja, kot so Slovensko ženstvo, iz katerega je zgornji citat, pa tudi Zgodovina Slovanov, Prelepa Slovenija, Ameriški Slovenci in njihove dejavnosti, Slovenski pionirji in drugi pomembni ljudje, Pomembni prišleki po drugi svetovni vojni in Slovenske skupnosti. Avtorica je v knjigo vključila nekaj neprecenljivih avtobiografskih poglavij, na primer Vtisi o Ameriki, Sanje, Spomini na staro ognjišče, iz katerih razbiramo bogastvo vtisov mlade slovenske izseljenke ob prvem stiku z ameriškim družbo, pokrajino, bivanjskimi razmerami in medsebojnimi odnosi. V Vtisih o Ameriki podaja zanimivo sociološko interpretacijo učinka, ki so ga imeli ameriški koncepti o spolni in razredni enakosti, delovni etiki in demokraciji na evropske prišleke, vključno s slovenskimi izseljenci in samo avtorico. Mlado Marijo je najbolj presenetilo odkritje spolne enakopravnosti:

Čast in svoboda, ki sta ju uživale ameriške ženske, sta bili zame čudež. To se ni pojavljalo v nobeni drugi državi na svetu. Nekaj poročenih moških pa je bilo drugačnega mnenja. Vajeni evropskega vedenja so mislili, da Amerika preveč ščiti male ženske. Eden se je pritožil: »V Evropi lahko moški grdo ravna s svojo ženo, pa mu ni nihče nič rekel, tukaj pa, če mož malo pretepe ženo in jo sosedje slišijo vpiti, hitro pokličejo policijo! Moškega odpeljejo v ječo zaradi nečesa, za kar je mislil, da je njegova pravica. Ali ni žena njegova lastnina? In ali ni svoboden, da z njo počne, kar misli, da je prav?« (prav tam: 31)

O enakopravnem položaju žensk v ZDA, ki je bil popolnoma neprimerljiv s togo patriarhalnostjo v izvorni domovini, je izseljenka Apolonija Noč pisala že sredi 19. stoletja. V pismu, ki ga je strokovni javnosti predstavil Marjan Drnovšek, je že leta 1855 iz Minnesote svojcem sporočila, da je nasilje do žensk prepovedano, ženske pa so spoštovane: »Ženske so tukaj tako zlo obrajtane, da se ji mora polni voz ogniti« (Drnovšek 2003b: 73).

Čeprav Združene države v začetku 20. stoletja glede družbenega položaja žensk niso bile egalitarna družba, so bile imigrantke v veliko boljšem položaju kakor v stari deželi. Ženske, še celo zelo tradicionalne Italijanke in Slovanke, so imele v ZDA več ekonomskih in družbenih priložnosti za izboljšanje svojega statusa. V študiji etnične zgodovine *To Seek America*, ki prvič vključuje ženske, Maxine Seller omenja, da se je število pretepenih žensk zmanjšalo, ko so te ugotovile, da nasilne može lahko prijavijo policiji. V edinstvenem konceptualnem vpogledu v povezanost zasebne in javne sfere dodaja, da so se na tej točki številne Slovanke in Italijanke začele udeleževati v svojih etničnih skupnostih. Poudarja, da njihove dejavnosti niso bile »omejene le na njihove skupnosti. V Chicagu so Slovanke za registracijo volivcev pomagale organizirati Žensko državljansko ligo (Woman's Civic League) in vodile kampanjo proti korupciji v mestni administraciji. Ženske v drugih mestih so sodelovale pri podobnih dejavnostih« (Seller 1994: 127).

Druga pomembna točka je razkorak med zasebno in javno sfero, ki je uporabljen kot ena najobičajnejših metod pri študiju spolnih vlog. Če poskušamo proučevati spolne vloge v družbi, je ta delitev za njihovo razumevanje bolj ovira kakor uporabno orodje. Omenjena povezava, ki jo Maxine Seller vzpostavi med državljanskimi dejavnostmi žensk zunaj doma in njihov upor proti zlorabam doma, je dober primer. Kaže, kako sta zasebna in javna sfera prepleteni celo v primeru, ko je zasebna sfera tradicionalno strukturirana in jo pred vplivi dominantne družbe štiti zaprta etnična imigrantska skupnost. Kaže tudi, da podrejene ženske za svoje opolnomočenje lahko uporabijo državljanske vrednote in zakone dominantne družbe, čeprav obenem ohranjajo svojo tradicionalno vlogo. Življenje in delo Marie Priland, gospodinje in aktivistke, je dober primer obojega. Njena zgodba kaže na kontradikcije, dvoumnosti, kompleksnosti in dinamiko dejavnega življenja v slovenski etnični skupnosti v Združenih državah. Za njegovo predstavitev in oceno ni primerno uporabljati metodološke razdelitve na zasebno in javno sfero. V pregledu obravnavanja žensk v zgodovini migracij Sydney Stahl Wienberg opozarja na zelo omejeno podobo življenja žensk, kadar so predstavljene zgolj kot delavke in članice svojih družin, kot žene in matere. Prepričana je, da je treba raziskave razširiti »na 1) povezave med delovnim in družinskim življenjem, domačo

in javno sfero; 2) dejavnosti s fokusom na ženskah v kontekstu gospodinjstva ali soseščine; in 3) žensko percepcijo lastnega sveta – zadovoljstvo, ki ga lahko ponudi, in način, na katerega bi lahko v svojem okolju dosegle avtoriteto« (Stahl Weinberg 1992: 11).

Mesto žensk v zgodovini obeh domovin

O razmišljanju in delovanju Marie Priland je z vidika vsega naštetega še veliko odprtih vprašanj: kako ji je uspelo ustanoviti žensko organizacijo, ki je združevala tradicionalne slovenske vrednote in ameriške državljanske svoboščine; kako je združevala verske in državljanske vrednote; kako je cilj ohranjanja tradicionalnih ženskih vlog prepletala z učenjem in izvajanjem njihovih političnih in človekovih pravic. V njenem bogatem opusu je premalo avtobiografskih besedil, da bi lahko odgovorili na ta vprašanja. Iz številnih člankov, predavanj in nastopov je mogoče razbrati predvsem elemente ženske percepcije lastnega sveta in avtoritete v svojem okolju. Zlasti prepričljiva se zdi njena čvrsta odločenost, da bo Slovenkam v Združenih državah položaj avtoritete in spoštovanja pomagala doseči doma, v skupnosti, v stari in novi domovini. Hotela je natanko to: da bi ženske s pomočjo izobrazbe, dela in dejavnosti doma in v skupnosti dosegle položaj avtoritete in ugleda. Ne glede na to, kako močno si je želela ohraniti tradicionalne spolne vloge, jih je hotela tudi spremeniti. Pričakovala je, da bi zgolj s to spremembo spoštovane Slovenke lahko postale del zgodovine Slovencev v Združenih državah in Sloveniji.

Raziskovalci menijo, da je bilo življenje žensk v Združenih državah Amerike boljše kot doma, kar je kot mlada priseljenka opazila tudi Marie Priland. V avtobiografskih delih njene knjige, kjer se veliko ukvarja s spolnimi vlogami v novi deželi, beremo tudi o avtoričini izkušnji ob prihodu na Ellis Island:

Bilo je vsaj sto slovenskih priseljencev. Ločili smo se, kakor je bila navada doma – moški na desno, ženske in otroci na levo. Vsi smo čakali, da bomo odšli na različne konce Združenih držav. Dan je bil vroč in bili smo zelo žejni. Priseljenc, ki je znal angleško, je vprašal bližnjega paznika, kje bi lahko dobili požirek vode. Paznik se je umaknil in se vrnil z vedrom vode, ki ga je postavil pred skupino žensk. Nekaj moških je hitro pristopilo, da bi pili, vendar jih je paznik potisnil nazaj rekoč: »Najprej dame!« Ko so ženske izvedele, kaj je rekel paznik, so bile osuple, kajti v Sloveniji, kakor v vsej Evropi, so bile ženske vedno za moškimi. Nekdo je to dramatično razložil

takole: »Najprej pride moški, potem dolgo nič, in potem ženska.« Presrečna zaradi nenadne spremembe poteka dogodkov je starejša ženska stopila naprej z zajemalko vode v rokah in nazdravila: »Živjo Amerika, kjer so ženske prve!« (Prisland 1968: 19)

Njena odločenost pomagati Slovenkam, da si pridobijo avtoriteto in spoštovanje doma, v skupnosti in družbi, je izhajala iz dveh življenjskih okoliščin. Iz njene mladostne želje, da bi postala učiteljica, ki jo je pripeljala v Ameriko in jo opremila s sposobnostjo početi osupljive stvari: ustanavljati ženske organizacije in revije, pisati članke in jih objavljati v slovenskih in ameriških publikacijah, pisati in urejati knjige, udejestvovati se v mnogih organizacijah, zagovarjati pomen izobrazbe in državljske odgovornosti. Druga okoliščina je bila družba, v katero se je priselila. Zgornji citat kaže, da so bile ameriške državljske vrednote glede družbenega položaja žensk za mlado Marijo Černe močan navdih. Kot delavka v trgovinah, tovarni stolov in pivovarni v Sheboygenu je hitro ugotovila, da nikoli ne bo zaslužila dovolj denarja za šolnino na učiteljsču. Nikoli ni dosegla poklicne diplome za delo, ki ga je opravljala vse življenje – izobraževanje ljudi s pomočjo pisanja, organiziranja in predavanj. Vendar pa ji je ameriška družba dala navdih in možnost, da nadaljuje po tej poti, čeprav posamezne dejavnosti v slovenski skupnosti niso bile zaželeno.

Marie Prisland v svoji knjigi opozarja na težavno ustanavljanje organizacije, ki v slovenskih skupnostih, zlasti pri moških, ni bila dobrodošla. Od človeka, ki je cenil etnično skupnost, kakor jo je sama, je to zahtevalo poseben pogum. O začetkih SWUA je zapisala:

Ta nova organizacija ni bila zelo priljubljena. Moški so jo videli kot tujek v njihovem gospostvu in kot nekaj popolnoma nepotrebne. Vztrajali so, da je mesto ženske doma, kjer skrbi za moža, otroke in najemnike, ki jih je imel vsak dom, da so povečali družinski prihodek. Celo ženske so le malo verjele v novo društvo, dokler ni začelo rasti in se je razširilo preko vseh pričakovanj. (prav tam: 78–79)

Tudi izdajanje revije *Zarja* je bilo finančno zahtevno in tvegano. Marie Prisland je imela skupaj s svojimi kolegicami vizijo o pomenu glasila ne le za članstvo in organizacijo, pač pa tudi kot arhiv in sporočilo mlajšim rodovom: »Ves potek zgodovine je tu zabeležen. Še poznim rodovom bo list pričal o aktivnosti ameriških Slovenk zlasti v času, ko je javno

življenje bilo otežkočeno zaradi takratnega splošnega naziranja, da ženska spada le v kuhinjo in nikamor drugam« (Prisland 1960: 183–184).¹³³

Marija Černe je iz male vasi na Kranjskem odpotovala z izobrazbenimi ambicijami in zavedanjem o nujnosti družbenega delovanja. Izkrcala se je v deželi, kjer je bilo žensko gibanje za politične pravice žensk v šestem desetletju nepretrganih aktivnosti, ki so se leta 1919 izkazale kot uspešne. Naselila se je v družbi, kjer je izvedela, da etnične kulture in tradicije ne cenijo le Slovenci, ampak tudi drugi priseljenci. Močno je bila vpeta v slovensko skupnost in pri srcu sta ji bili slovenska kultura in tradicija. Kot nekaj, kar bi morale imeti tudi Slovenke, pa je prepoznavala organizacije drugih Slovank, njihove publikacije in dejavnosti. Navdihovale so jo skupnost, v kateri je živela, druge etnične skupnosti, družba sprejema in tudi domovina, ki jo je za vedno zapustila.

Življenjsko delo Marie Prisland je izjemen primer mojstrstva migrantke, ki je v novi domovini kreativno oblikovala kulturo in njen pomen. V to kreativnost je vključevala obe kulturi in tradiciji. Uspelo ji je, ker je povezala tradicionalno etnično kulturo izvirne domovine z moderno državljansko kulturo novega sveta. Na edinstven način je sledila tradicionalnim etničnim navadam in spolnim vlogam, hkrati pa jih je z državljanskimi vrednotami in s politično svobodo preobrazila. Njena vizija je bila, da bi njeno delo in delo vseh sodelavk organizacije in revije, ki ju je ustanovila, postalo pomembna zapuščina izvirne in nove domovine.

S pomočjo te zapuščine je danes mogoče razumeti subjektivne izkušnje, osebne preobrazbe, dosežke posameznikov in skupnosti, razmišljanja in prilagajanja slovenskih izseljenk, ki so bile v zgodovino in drugih vedah tako dolgo spregledane in povsem neopazne. V organizacijskih uspehih Marie Prisland in njenih številnih dejavnosti sledimo sanjam mladega dekleta, ki si je za njihovo uresničitev izbrala migracijski proces transnacionalnih povezav, sestavljenih identitet in pripadnosti, jezikovnih preklapljanj ter kulturnih preobrazb v dveh domovinah.

¹³³ Vse številke revije *Zarja / The Dawn* od leta 1929 do danes so digitalizirane in dostopne na dlib.si.

LOUIS ADAMIČ: TRANSNACIONALNO POLITIČNO DELOVANJE V AVTO/BIOGRAFSKEM OPUSU

Leta 1913 je izseljevanje s slovenskega etničnega ozemlja v Združene države Amerike doseglo rekordno visoko število, samo iz Kranjske se je izselilo okrog 11.000 ljudi. Dolgo obdobje množičnega izseljevanja se je s tem končalo. Leto pozneje je izbruhnila prva svetovna vojna in radikalno spremenila cel svet pa tudi oblike in vrste migracij. To leto se je za izselitev odločil tudi Lojze Adamič, sin premožne družine iz vasi Blato pri Grosupljem.¹³⁴ Petnajstletni dijak gimnazije v Ljubljani se je jeseni 1913 udeležil demonstracij proti avstro-ogrski monarhiji in bil zato izključen iz šole. Odločitev za odhod od doma, ki je zorela dlje časa, se je napajala v pripovedih povratnikov iz obljubljenе dežele. Kot v pričujoči študiji poudarja Aleksej Kalc, je Amerika, dežela stalnega napredka, mlade ljudi privlačila s svojim veličastnim razvojem, podobami o svobodi in položaju posameznika, z drugačnimi pogledi na življenje in s sproščenimi medosebnimi odnosi. Mladi, ki so se srečevali s povratniki, so se napajali z opazovanjem njihovih ameriških oblek in privzetih navad ter s poslušanjem njihovih pripovedi. Lojze Adamič se je ob koncu leta 1913 izkrcal na Ellis Islandu in v naslednjih desetletjih uresničil svoje sanje: spoznati, doživeti to veliko deželo priložnosti in se v njej preizkusiti. Postal je najpomembnejši slovensko-ameriški pisatelj, utemeljitelj multikulturalizma, predvsem pa politični aktivist v obeh domovinah.¹³⁵ Do zadnjega diha se je boril za socialno pravičnejšo družbo, sožitje med narodi, proti fašizmu, kolonializmu in imperializmu, za svobodo in enakost.¹³⁶

Ko se je kot petnajstletni fant brez znanja jezika izkrcal v Združenih državah Amerike, je najprej stopil na tipično pot številnih slovenskih izseljencev. Opravljal je najrazličnejša fizična dela in se po različnih krajih prostrane dežele selil od zahodne do vzhodne obale. Med prvo svetovno vojno je vstopil v ameriško vojsko in leta 1918 dobil ameriško državljanstvo. Po tem obdobju je kot Louis Adamic ubral povsem drugačno pot. Morda sta bili za njegovo izjemno ustvarjalno zapuščino ključni odločnost in vnema, s katerima se je lotil učenja angleškega jezika in, ko ga je osvojil, opisovanja prostrane dežele bede in bogastva. Še

¹³⁴ O vprašljivosti najpogosteje navedene letnice Adamičeve izselitve gl. pojasnilo v zadnjem poglavju II. dela pričujoče knjige (poglavje Literarno ustvarjanje).

¹³⁵ O Adamiču kot utemeljitelju multikulturalizma gl. Shifmann (2005).

¹³⁶ O Adamičevi vlogi v jugoslovanski diaspori in njegovem angažmaju proti kolonializmu in imperializmu več v Enyeart (2019).

verjetneje pa so za njegovo literarno in družbeno delovanje odločilna politična in moralna prepričanja, ki so usmerjala njegovo delovanje že v gimnazijskih letih in se jim ni nikoli odpovedal. Angleški jezik je kmalu tako dobro obvladal, da je nekaj slovenskih besedil prevedel v angleščino, leta 1926 Cankarjevega *Hlapca Jerneja*, in začel objavljati v ameriških revijah. V deželi neskončnih možnosti je postal novinar, pisatelj, prevajalec, urednik, zgodovinar, politični aktivist in družbenokritični analitik kompleksnega, multikulturnega in večetničnega tkiva ameriške družbe, pa tudi navdušen in politično jasno opredeljen opisovalec zgodovinskih in političnih dogodkov svoje izvorne domovine.

V vseh delih Louisa Adamiča so avtobiografski elementi, iz katerih razbiramo njegovo doživljanje nove in stare domovine, ki ju je skušal razumeti in vplivati na politično prelomne dogodke. V vseh delih je očitna transformacija identitete, ki jo je večkrat natančno opisal kot sestavljeno. Otonu Župančiču je na njegovo vprašanje, ali se čuti kot Slovenec ali Američan, nekoč celo eksplicitno odgovoril: »Čutim se eno in drugo« (Župančič 1932: 518). V *Vnukih* je Adamič svojo transnacionalno identiteto takole opisal:

Zdaj sem skušal prodreti v Ameriko, postati njen del, del njenega resničnega življenja, uresničiti sam sebe. Toda bil sem oprezen. V meni je bilo nekaj stvari (komaj sem jih razložil), ki nisem želel, da bi bile zamorjene ali poškodovane. Hotel sem prodreti v Ameriko in se ji približati kot pisatelj s svojimi lastnimi pogoji. Nisem želel, da bi me vihrava, površna, začasna Amerika vsega požrla. Že preveč se me je bila dotaknila. Zdaj mi je jasno, da mi je moja kranjska kmečka sebičnost branila, da bi se bil poameričanil v običajnem smislu; vendar ne samo to. Nekatere stvari v sodobni Ameriki so se moji naravi upirale. Silovito. Nisem se hotel mešati vanje, razen če bi se jim mogel kdaj postaviti po robu. Bil sem histeričen, toda v glavnem nemara zato, ker sem bil nezadovoljen sam s seboj, ves začaran in zbegan zaradi Amerike. Bilo mi je osemindvajset, devetindvajset let. Nemara je bila polovica mojega življenja že za menoj, mogoče še več – in kaj sem dosegel? Večino svojih sil sem tratil v boju proti živčnosti sodobne Amerike, ki je tudi vame zapičila svoje kavlje, zakaj nespametno in nevedno sem se jim bil izpostavil. Vklepali so me in slabo sem se počutil; bilo mi je, kakor da sem nič, senca, ne dosti boljši od večine ljudi v Ameriki; toda hotel sem se jim izmotati. V Ameriki sem bil še vedno nekakšen izobčenec. Imel sem možnost, da se osvobodim. (1951: 84–85)

O njegovih stališčih, prepričanjih, pogledih in političnih akcijah beremo v številnih knjigah, člankih, sestavkih, govorih in pismih. Celo življenje je ohranil dvojni položaj »insiderja« in »outsiderja«, ki mu je omogočal uvid v kompleksno tkivo slovenskih in drugih etničnih izseljenskih skupnosti, ameriške družbe kot celote ter svoje rojstne domovine. S privilegiranega stališča svobodnega, a intimno angažiranega opazovalca je zavzemal jasna politična mnenja in se poskušal »postaviti po robu« dogajanjem, ki so bila po njegovem mnenju pogubna za posameznika in družbo. Bil je neizprosni kritik tako ameriškega talilnega lonca in povojne ameriške imperialistične politike kot jugoslovanske predvojne diktature in povojnega Titovega kulta osebnosti. Neposredno in brez zadržkov je opisoval zaprtost in kulturno nesamozavest priseljencev in priseljskih skupnosti, hkrati pa je bil oster kritik večinske družbe, ki ne sprejema drugačnosti in raznolikosti. Zavzemal se je za to, da družba etnično in kulturno raznolikost svojih prebivalcev sprejme kot vrednoto in temelj demokracije. Adamičev opus obsega dvajset knjig, več kot petsto člankov, prevode in predavanja ter v celoti odraža avtorjeva politična prepričanja in neomajno voljo aktivnega državljana dveh domovin.

Njegov prvi roman *Dynamite: A History of Class Violence in America, 1830–1930* (Dinamit: Zgodba razrednega nasilja v ZDA) je izšel leta 1931; naslednje leto je izdal avtobiografsko delo *Laughing in the Jungle* (Smeh v džungli: Avtobiografija priseljencev v Ameriko); kontroverzna in v Jugoslaviji prepovedana *The Native's Return* (Vrnitev v rodni kraj), ki ga je postavila v ameriško literarno središče, je izšla leta 1934; knjigo o priseljski izkušnji razdvojenosti in izkoreninjenosti *Grandsons: A Story of American Lives* (Vnuki: Zgodba ameriških usod) je izdal leta 1935; *Cradle of Life: The Story of One Man's Beginnings* (Zibelka življenja: Zgodba o začetkih) je izšla leta 1936, *The House in Antigua: A Restoration* (Hiša v Antigvi: Obnova) leta 1937, *My America 1928–1938* (Moja Amerika 1929–1938) pa leta 1938; knjiga o medetničnih odnosih z naslovom *From Many Lands* (Iz mnogih dežel) je izšla leta 1940, *Two-Way Passage* (Pot tja in nazaj) leta 1941, *What's Your Name?* (Kako vam je ime?) leta 1942, *My Native Land* (Moja rojstna dežela) leta 1943, *A Nation of Nations* (Narod narodov) leta 1945, *Dinner at the White House* (Večerja v Beli hiši) pa leta 1946; njegova zadnja, prav tako kontroverzna knjiga *The Eagle and the Roots* (Orel in korenine) je leta 1952 izšla posthumno.¹³⁷

¹³⁷ O Adamičevi bibliografiji ter bibliografiji o Adamičevem delu več v Müller (2015: 279–340).

Razpon ustvarjalnega in političnega delovanja

V vsestranski karieri Louisa Adamiča lahko izpostavimo zlasti tri obdobja, v katerih so njegova dela in politični angažma močno vplivali na slovenske izseljenske skupnosti v ZDA, na njegovo rodno domovino in širšo ameriško publiko. Politični vpliv njegovega pisanja in delovanja je bil največji med drugo svetovno vojno ter ob izdaji dveh knjig, ki sta nastali po dveh obiskih rodne domovine v letih 1932/1933 in 1949. Na prvi obisk, ki se je podaljšal na več mesecev, je Louis Adamič s svojo ženo Stello prišel leta 1932, ko je dobil Guggenheimovo enoletno štipendijo za potovanje v Evropo. V opisu svoje vrnitve je razkril, kakšen človek je postal, odkar je zapustil dom:

V teh devetnajstih letih sem postal Američan; v resnici sem pogosto menil, da sem bolj ameriški nego večina znanih mi ameriških državljanov po rojstvu. Neprestano sem se skoraj fanatično zanimal za potek ameriškega življenja – za ideje in sile, delujoče v ameriškem nacionalnem razvoju, za gibanja, težnje in osebnosti, za tehniški napredek, za socialne, gospodarske in politične probleme, sploh za vso strahovito in viharo dramo Novega sveta.

Za dogodke in zadeve izven Amerike sem se zanimal le mimogrede, samo toliko, kolikor so bili v zvezi ali so vplivali na Združene države. Govoril, pisal in čital sem zgolj angleško. Šestnajst let nisem bil dejansko v bližjem stiku z rojaki-izseljenci svoje narodnosti.[...]

Zadnja leta sem postal ameriški pisatelj in opisujem ameriške zadeve za ameriške čitatelje. Naposled sem se oženil z Američanko. Svoji ženi Stelli sem povedal o svoji otroški in zgodnji deški dobi samo nekaj glavnih dejstev in to malo, kar sem ji pripovedoval o svojih starših, rojstni vasi in hiši, se ji je zdelo »kakor povest«. Toliko da mi je verjela. Nji sem bil vedno Američan od glave do pete. (Adamič 1932: 444)¹³⁸

Tako kot se je v Ameriki »skoraj fanatično zanimal za potek ameriškega življenja«, se mu je ob prihodu v domači kraj vzbudilo zanimanje za življenje v Jugoslaviji in za svojo izvorno identiteto. Ameriško družbo je razlagal šele, ko jo je dobro spoznal. Kot je leta 1941 povedal v govoru Svetu ameriške enotnosti v Clevelandu, je deželo in ljudi spoznaval na svojih nenehnih potovanjih: »Veliko potujem. V zadnjih desetih letih sem prepotoval skoraj 200.000

¹³⁸ Članek je napisal za ameriško bralstvo, prevedel in objavil pa ga je *Ljubljanski zvon*. Z njim se začne tudi knjiga *The Native's Return*.

milj. Potujem zato, ker hočem videti na lastne oči stvari, ljudi in stremljenja v tej deželi in drugod na tem čudnem, čudnem planetu« (1941: 4). Tako je, namesto da bi potoval po Evropi, v letih 1932/1933 veliko časa preživel s sorodniki v rojstni vasi, prekrižaril celo Slovenijo in Jugoslavijo, obiskal velika mesta in male vasi, govoril s številnimi navadnimi ljudmi, delavci in kmeti, z vplivnimi kulturniki in literati, s politiki na oblasti in v opoziciji ter s kraljem. Očitno je bilo, da se je ob ponovnem stiku z domovino in domačimi ljudmi začel »skoraj fanatično« zanimati za razmere in dogajanja v Jugoslaviji. »Na lastne oči« je hotel videti ljudi in njihova stremljenja ter si šele nato ustvariti mnenje in o njih pisati. Po vrnitvi v ZDA je leta 1934 izdal knjigo z naslovom *The Native's Return (Vrnitev v rodni kraj)*. V njej je opisal svoj rodni kraj, ljudi in navade, družbene in politične razmere v Kraljevini Jugoslaviji ter obsodil diktatorski režim, preganjanje nasprotnikov in zatiranje svoboščin. Zaradi kritike diktature in kralja Aleksandra, ki mu je v knjigi tudi napovedal nasilno smrt, je bila knjiga v Jugoslaviji prepovedana, v ZDA pa je doživela nekaj ponatisov in bila februarja 1934 izbrana za knjigo meseca. Kot navaja Vatroslav Grill, dolgoletni urednik *Enakopravnosti*, je z njeno objavo Adamič postal »nekakšen neuradni, a moralno dejanski predstavnik jugoslovanskega ljudstva v ZDA« (Grill 1979: 186).

V slovenskih izseljenskih skupnostih pa je knjiga povzročila nepomirljivi razkol med tistimi, ki so jo sprejeli z navdušenjem, in tistimi, ki so jo zavrnili. Sprejeta je bila s povsem nasprotujočimi si ocenami, ki so bile povezane s političnimi in z ideološkimi stališči dveh taborov, liberalnega in konservativnega. Nasprotujoča in konfliktna stališča dveh temeljnih ideoloških in političnih usmeritev slovenskih izseljencev v ZDA so se zaostrovala od nastanka prvih slovenskih skupnosti in so odločilno vplivala na njihovo organiziranost in delovanje. Svetovnonazorske delitve in ideološke konfrontacije med naprednim oziroma liberalnim in katoliškim, klerikalnim taborom so se ob izidu Adamičeve knjige pokazale v odkritem zagovarjanju avtorja in množičnem kupovanju knjige na eni strani ter v nezadrževanem sramotanju in blatenju avtorja na drugi. Grill opisuje, da je bila knjiga literarna senzacija, ki pa so jo nekateri časopisi slovenskih skupnosti kritizirali in Adamiča imenovali »izkoreninjenec«, »renegat«, »janičar«. *Ameriška domovina* je celo podvomila, da je knjigo napisal sam, pač pa naj bi jo napisala njegova žena Stella. Nepričakovana posledica pogromaškega pisanja proti knjigi *Vrnitev v rodni kraj* je bila ustanovitev ženske organizacije Progresivne Slovenke Amerike,¹³⁹ ki je vzela v bran Adamiča in njegovo delo, po njegovi

¹³⁹ Kot je razloženo tudi v zgodbi Marie Priland, sta bili v ZDA ustanovljeni dve ženski organizaciji slovenskih izseljenk: leta 1926 v Chicagu Slovenian Women Union of America, ki še vedno deluje, leta 1934 pa v

smrti pa finančno podprla odkup njegove literarne zapuščine in jo izročila knjižnici univerze Princeton (Grill 1979: 187–191).

Adamičeva vrnitev v rodni kraj in druženje s slovenskimi književniki je imelo dramatične posledice tudi za slovensko literarno prizorišče. Oton Župančič je po Adamičevem daljšem obisku slovenskih krajev, med katerim se je intenzivno družil s slovenskimi literati in kulturniki, v *Ljubljanskem zvonu* objavil razmišljanje z naslovom »Adamič in slovenstvo«. V njem je primerjal Adamičev zanimiv, humoren in privlačen stil pisanja s stilom, ki je bil uveljavljen med slovenskimi literati, in zapisal:

Pri nas namreč je puščoba estetska dogma, in dolgočasno pisanje velja za modrost. In tako se toliko naših pisateljev mota in mota po nekakšni skrivnostni megli in ne vidi iz nje, in ubogi čitatelj ne vidi vanjo in ne najde vanjo – a to je pri nas globokoumje. V to našo večno slovensko žalost in revo zazveni nenadoma smeh! Slovenski smeh iz Amerike, Adamičev smeh. Ali bi si ga bil ohranil, da je ostal doma? Ne vem. Težko. Meni se je zdela včasih vsa naša literatura kakor stokanje nadložnega starca, ki se premetava po škripajočem ležišču in mu ni na nobeni strani bolje. (Župančič 1932: 516–517)

Večja skupina vplivnih literatov je bila ogorčena nad Župančičevim pisanjem in njegovo oceno »puščobne« slovenske literarne produkcije, ki jo je primerjal z Adamičevim privlačnim, zanimivim in duhovitim pisanjem. Protestno so zapustili osrednjo slovensko literarno revijo *Ljubljanski zvon* in ustanovili novo, *Sodobnost*. Niso se strinjali z Župančičem, ki je v spornem besedilu napisal ne samo slavospev Adamiču, pač pa je videl v njegovih delih možnost, da slovenski kulturniki in literati premislijo nekatera svoja stališča o družbi in kulturi ter jih spremenijo.

On se je povzpел nad vse, on je najvišje, kar nam je dala naša emigracija, ta komaj za silo organizirana masa, ki si išče obstanka v novi domovini: kronist in slikar naših izseljencev, njihov in naš genij. Velik pisatelj svetovne mere, tak, ob kakršnih narod nanovo izmeri svoja bistvena vprašanja. Mislim, da bomo prisiljeni po njegovi knjigi,

Clevelandu Progressive Slovenian Women of America, ki je leta 2004 prenehala delovati. Več o obeh v prvem poglavju II. dela pričujoče knjige (poglavje Organiziranost slovenskih izseljencev in spekter dejavnosti).

ki naj bi jo dobili čim prej v živem prevodu, marsikatere nazore o sebi in svetu preurediti, marsikatero stališče premakniti (prav tam: 518)

Adamič je po vrnitvi v ZDA in velikem uspehu knjige veliko potoval, nastopal in predaval. Največja poznavalka Adamičevega opusa, Janja Žitnik Serafin, ki o avtorju piše tudi v pričujoči študiji, opisuje, kako se je v tem obdobju izoblikovala ameriška javna predstava o avtorju in aktivistu, ki ni sodila v nobenega od obstoječih institucionalnih okvirov:

Prav Adamičevo nezaupanje v obstoječe organizacije in ustanove ter njegova strastna privrženost načelom individualnih človekovih pravic in svoboščin sta ga kljub nenehnemu poudarjanju potrebe po zagotavljanju enakih možnosti za razvoj vseh ljudi privedla do bistvenih razhajanj z idejami ameriških marksistov, mnogi levi in desni skrajneži pa so v njem videli predvsem anarhista. (Žitnik 1995: 14)

Nemara je prav zaradi položaja priseljence, ki jasno razume svoje kulturno poreklo, dozorela njegova ideja, ki jo je v tem obdobju intenzivno razvijal in z njo želel preseči prevladujoči model »talilnega lonca« ameriške družbe. Veliko je pisal in predaval o možnosti (samo)spoštovanja etnične pripadnosti prebivalcev ZDA kot temelja demokracije in celo ohranitve ameriške družbe, ki sta jo po njegovem mnenju ogrožali diskriminacija in nasilna amerikanizacija.

Medvojno in povojno delovanje in ustvarjanje

Med drugo svetovno vojno je bil Adamič izjemno aktiven. Med drugimi je deloval v ameriški organizaciji Common Council for American Unity, ki se je zavzemala za etnične pravice priseljencev. V govoru leta 1941 v Clevelandu je razložil do takrat že dobro izdelano idejo o spoštovanju raznolikosti kultur in etničnega porekla, ki je v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja prevladala kot politika multikulturalizma:

Izurjeni moramo biti, ali pa se moramo sami izuriti in pri tem pomagati drugim, da se bomo začeli ustvarjalno, pozitivno zanimati za drugega, vsaj deloma zato, ker je drugačen; kajti zato, ker je drugačen, nam lahko – nam osebno – nudi nekaj nevsakdanjega, in prispeva k razvoju civilizacije in kulture. Privabljanje raznolikosti,

zanimanje zanjo, bo v demokratično državo predvidoma prineslo enotnost; jo naredilo dinamično; delovalo bo proti koncentracijskim taboriščem podobnim oddelkom za tujce, getom in zaprtim rezidenčnim četrtim, spodbujalo pa bo gibanje in razpršenost, in pri tem istočasno spodbujalo harmonijo in zlitje. [...]

Privabljanje raznolikosti na plan prinaša to, da so ljudje v svojem bistvu enaki, njegovo nasprotje pa povzroča le več in ostrejša razlike. [Privabljanje raznolikosti] Uničuje idejo superiornosti in inferiornosti ljudi, ki sta le dve plati iste medalje in v enaki meri ustvarjata povprečen značaj in osebnost, ki v demokraciji ne more doseči nobene zadovoljjujoče vloge. (1941: 16)

Zaradi prijateljstva z ameriškim podpredsednikom (1941–1945) Henryem Wallaceom je bil Adamič vpleten v delo različnih oddelkov ameriške administracije. Prijateljval je z Eleanor Roosevelt, predsednikovo ženo, in leta 1942 večerjal v Beli hiši. Angažiran je bil tudi v organizacijah slovenskih izseljenskih skupnosti. Leta 1942 je postal častni predsednik Slovenskega ameriškega narodnega sveta, leta 1943 pa se je vključil v Združeni odbor južno-slovanskih Američanov. Po svojem političnem prepričanju, ki je temeljilo na vrednotah nacionalnega boja za samostojnost, razrednega in socialnega boja za pravičnejšo družbo ter antifašizma je aktivno podprl Tita in narodnoosvobodilno vojsko. Izjemno si je prizadeval, da bi ameriški javnosti pojasnil narodnoosvobodilni boj, ameriško administracijo pa prepričal, da podpre Titovo vojsko in preneha podpirati Dražo Mihailovića.¹⁴⁰ Po vojni je skušal prepričati ameriško administracijo, da bi podprla priključitev Trsta Jugoslaviji. Ko je ugotovil, da so njegova prizadevanja zaman, ker se je ameriška vlada odločila drugače, se je predal boju proti ameriškemu in globalnemu kolonializmu in imperializmu.

Med rojaki v slovenskih izseljenskih skupnostih v ZDA je bilo izjemno angažirano delovanje Louisa Adamiča sprejeto z nasprotujočimi si ocenami, ki so bile povezane s političnimi in z ideološkimi stališči dveh taborov. Ideološke konfrontacije so kljub skrbi in zbiranju pomoči za domovino prevladovale tudi med drugo svetovno vojno. Ocenjevanje dogodkov v domovini in odzivi nanje so sovpadali z odnosom do fašizma, predvojne Jugoslavije in diktature ter narodnoosvobodilnega boja in revolucije, kjer sta bila oba tabora v nepomirljivem konfliktu. Odnos oziroma odpor do Adamiča pa je nedvomno izviral tudi iz samega Adamičevega pisanja in opisovanja slovenskih izseljenskih skupnosti. Že v prvih

¹⁴⁰ Več o delovanju ameriških Slovencev med drugo svetovno vojno in odnosu do NOB v razdelku Pomoč stari domovini med prvo in drugo svetovno vojno (prvo poglavje II. dela knjige: Organiziranost slovenskih izseljencev in spekter dejavnosti, Severna Amerika, Združene države Amerike) in v Klemenčič (1987).

objavljenih delih jih ni idealiziral, pač pa brez olepševanj kritiziral in opisoval. Ko v poglavju »Moji rojaki v Ameriki« iz knjige *Smeh v džungli* opisuje skupnost slovenskih izseljencev, si lahko predstavljamo, da si s tako realističnim opisom ni pridobil množičnih simpatij rojakov. Skupnosti imenuje kolonije, zlasti pronicljivo pa opisuje njihovo ideološko in organizacijsko razdelitev:

Kolonije so bile največkrat razcepljene na dva nasprotna si tabora – na vernike in neverneže, večinoma socialiste. Vsak tabor je imel svoja društva, klube, pevske zборе in družabne prireditve. Brezverci so bili kajpada v manjšini in brez pravega vpliva. Če so imeli ameriško državljanstvo, so pri volitvah glasovali za socialiste in na mizi v njihovem klubu so ležala taka prevratna glasila kot slovenska *Prosveta* in *Proletarec* in angleška *The Liberator* in *Appeal to Reason*. V drugem taboru se je vse življenje vrtelo okoli cerkve. Katoliške župnije tujerodcev so bile s svojimi župnijskimi šolami trdnjave srednjeveške miselnosti. V nasprotju z razmerami v stari domovini, kjer je bilo veliko učenih in nadpovprečno značajnih duhovnov, ki so jih spoštovali tudi nasprotniki, so bili ameriški bohunkovski duhovniki ponajveč slabše sorte. (Adamič 1983: 102)

Janja Žitnik Serafin medvojni in povojni položaj Adamiča opisuje kot protisloven. Zaradi podpore Titu in NOB je »neizogibno povečeval prepad med levim in desnim krilom Slovencev v ZDA, česar mu mnogi drugače misleči rojaki niso nikoli odpustili. Oba tabora Slovencev sta se sicer formirala že mnogo prej, vendar se je prav zdaj začel desni tabor bistveno krepiti z novimi političnimi emigranti iz Slovenije« (Žitnik 1995: 18).

V letih 1948 in 1949 je Adamič svojo publicistično dejavnost, javna predavanja in medijske nastope osredotočil na ostro kritiko ameriške notranje in zunanje politike. V reviji, ki jo je urejal, *T&T: Trends and Tides*, je pisal proti nedemokratskim postopkom v ZDA, makartističnemu »lovu na čarovnice« ter proti ameriškim vojaškim posegom in imperialistični zunanji politiki. Poleg tega je bil iz takratnih člankov razviden njegov izraziti politični angažma v podporo jugoslovanskemu vodstvu med Informbirojem, prizadevanjem za neodvisnost ter obnovo in gradnjo socialistične Jugoslavije.¹⁴¹ Njegov protislovni položaj v jugoslovanski diaspori je tako dodatno zapletalo še Adamičevo kritično pisanje o ameriški notranji in zunanji politiki ter njegov občudujoči, a hkrati tudi kritični prikaz razmer v povojni

¹⁴¹ Več o zadnjem obdobju Adamičevega življenja in dela v Žitnik (1993).

Jugoslaviji. Izkazalo se je, da je v zaostrenih ideoloških konfrontacijah hladne vojne pisatelj in aktivni državljani naenkrat izgubil obe svoji domovini.

To je postalo očitno med pisanjem druge knjige, ki je nastala po daljšem bivanju v Jugoslaviji leta 1949. Adamič se je ponovno srečal s številnimi ljudmi, z najvplivnejšimi politikami in s Titom in si »na lastne oči« ogledal razmere v povojni Jugoslaviji, ki jih je močno zaznamoval spor z informbirojem. Po vrnitvi je knjigo *Orel in korenine* pisal v mesecih najhujšega zaostrovanja hladne vojne, notranjega obračunavanja s »protiameriškimi elementi« v ZDA in »protijugoslovanskimi elementi« v rodni deželi, med katere je bil uvrščen tudi sam. Kot piše Janja Žitnik Serafin, je tako »nastalo močno kontroverzno delo, ki je v ZDA sprožilo val očitkov, češ da gre za čisto propagando, saj Adamič v njem ponuja črno-belo sliko razmer v Jugoslaviji. Kot v posmeh tem očitkom pa delo pri nas prav zaradi svoje kritičnosti kar 18 let ni moglo iziti« (Žitnik 1993: 165). Knjige ni končal, po njegovi smrti sta jo korenito skrajšala in uredila njegova žena in urednik newyorške založbe Doubleday.

Odločitev petnajstletnega Louisa Adamiča, da se sam izseli v Združene države Amerike, ni izhajala iz revščine, pač pa iz mladostne želje po spoznavanju novega, drugačnega sveta in po samouresničitvi. Kot je leta 1932 zapisal v avtobiografskem delu *Smeh v džungli*: »Semkaj sem prišel po vznemirjanja in pustolovščine. Nikoli, kar sem tukaj, nisem bil lačen dlje kot dva dni. Džungla je bila in je nadvse zanimiva. Preveč zanimiva. Včasih sta njena zapletenost in melodramatičnost kar porazni. In, kot sem rekel, smeh mi zadnje čase ne gre prav od srca. Toda tukaj sem in tukaj nameravam ostati« (1983: 274).

Vse to je Lojzetu Adamiču uspelo. Spoznal je veličastno deželo, doživel vznemirjanja in pustolovščine, bil v ospredju političnih in literarnih dogajanj, prejel priznanja, nagrade in štipendije, bil priljubljen in osovražen, spoštovan in zaničevan, vse v zapleteni in melodramatični džungli, ki ji je želel pripadati in ki ga je na koncu, v vrtincu političnih zaostrovanj in pogromov, tudi pokončala. Leta 1951 je umrl v nikoli pojasnjenih okoliščinah, star 53 let. O zadnjem obdobju Adamičevega življenja je Vatroslav Grill zapisal:

Zadnja in najbolj burna faza Adamičevega življenja je bila intimno povezana z njegovo rodno zemljo. Za človeka njegovega duhovnega razpoloženja je bilo to tako naravno, kakor je naravna ljubezen očeta in matere za svojo deco. Umstveno je bil ves zakopan v Ameriko, čustveno pa ni nikdar nehal biti Slovenec in torej tudi Jugoslovan. Tudi si je lahko predstavljati, kako ga je privabljal dinamika boja njegovega lastnega ljudstva v dobi okupacije, boja, ki je bil svojstven pojav, ki je vžigal domišljijo vsega

svobodoljubnega sveta. Ustvarjal je in delal z energijo, ki je presegala meje človeške vzdržljivosti in se zapletel v politične kontroverze, za katere je plačal visoko ceno – končno s svojim življenjem, ne glede, čigava je bila roka, ki je sprožila puško, ki je bila najdena na kolenih njegovega trupla. (Grill 1979: 215–216)

MARIJA IPAVEC: BEGUNSTVO MED PRVO SVETOVNO VOJNO V SPOMINSKIH ZAPISKIH

Množično begunstvo prebivalstva v Soški dolini se je začelo z italijansko napovedjo vojne Avstro-Ogrski 23. maja 1915. Fronta, ki se je z bliskovito hitrostjo vzpostavila na levem in desnem bregu Soče, je neprekinjeno vztrajala poltretje leto. Območje sodnega okraja Kanal ob Soči, kjer je bil začetek begunske poti Marije Ipavec in njene družine, je razdelila na vzhodni in zahodni del. Zahodni del, na katerem leži Gorenja vas, domača vas Marije Ipavec, je takoj zasedla italijanska vojska. Avstro-ogrsko vojska je 25. maja porušila most v Kanalu in s tem zahodni del okraja popolnoma odrezala od vzhodnega dela. Prebivalstvo je prepustila italijanski vojski, dnevne bombardiranja in popolnemu kaosu prvih dni vojne. Marija Ipavec najprej opiše obdobje med 24. majem in 19. avgustom 1915, ko so nekateri prebivalci še vztrajali na domačijah, nato pa večetapno begunsko pot in končno nastanitev v mestu Vercelli blizu Novare v Italiji.

Fotokopirane zapiske Marije Ipavec o begunstvu med prvo svetovno vojno je Goriškemu muzeju v Novi Gorici novembra 2015 izročil Marjan Nanut. Zapiske mu je z željo, da se fotokopirajo in ohranijo, pred leti izročil avtoričin sin Jožef Ipavec.¹⁴² Dnevniški zapiski, ki razkrivajo izkušnje civilnega prebivalstva in begunstva med totalno vojno, so pomemben vir za razumevanje osebnega, intimnega doživljanja zgodovinskih dogodkov. Še zlasti redki in zato toliko dragocenejši so zapiski običajnih ljudi, predvsem žensk, ki so v sicer obsežnem opusu osebnih pričevanj iz prve svetovne vojne najredkeje zastopane.

Marija Bajt, rojena leta 1892 v Podgori, se je s Francem Ipavcem poročila leta 1914. Francu Ipavcu je leta 1913 umrla žena, s katero sta imela tri otroke, Franca, Emilijo in Silvestra. Zanje je po poroki skrbela Marija. Njun prvi otrok, Rudolf, se je rodil zgodaj spomladi 1915. Tako kot drugi moški je bil ob začetku vojne mobiliziran tudi Franc, Marija pa je s taščo in štirimi otroki ostala sama na kmetiji v Gorenji vasi, ki se je ob vstopu Italije v vojno znašla na frontni črti.

¹⁴² Marija Ipavec, spominski dnevniški zapis (fotokopije). Hrani: Goriški muzej, zbirka dokumentov zgodovinskega oddelka, ZG2/9/. Zapiske je pretipkal dr. Marko Klavora in me nanje opozoril, za kar se mu najlepše zahvaljujem. Zapiski na desetih straneh se brez uvoda začnejo in brez zaključka končajo, vmes pa nekaj delov manjka, kar pomeni, da se spominski dnevniški zapis Marije Ipavec ni ohranil v celoti. Izvirne dnevniške zapiske hrani avtoričin vnuk Miran Ipavec.

Ob vzpostavitvi frontne črte na Soči maja 1915 so prebivalci postopoma postajali begunci, preseljevali pa so se v več obdobjih in smereh. Največja skupina prebivalcev je bila takoj po vzpostavitvi frontne črte pregnana v notranjost Avstro-Ogrske, na Kranjsko, Spodnjo Štajersko in Koroško ter v begunska taborišča na Spodnjem Avstrijskem. Med njimi je bilo okoli 70.000 Slovencev. Manjša skupina prebivalcev slovenskega porekla z zahodnega brega Soče se je morala umakniti v Italijo. Njihovo število se ocenjuje na okoli 12.000, razpršeno pa so jih naselili po celi Italiji, od Sicilije do meje s Francijo. Tretji val begunstva je sledil italijanski zasedbi Gorice avgusta leta 1916. Po koncu soške fronte oziroma vojne je preseljevanje potekalo v nasprotno smer, večina beguncev se je vrnila na svoje porušene domove. Zaradi priključitve Primorske Italiji so se nekateri ponovno odločili za izselitev ali pa so ostali v Kraljevini SHS oziroma Jugoslaviji. Njihovo število se ocenjuje na okoli 15.000 (Svoljšak 1991). Robert Devetak ugotavlja, da je izkušnja civilnega prebivalstva iz okraja Kanal v prvi svetovni vojni »med bolj tragičnimi«. V vojsko je bila vpoklicana večina odraslih moških prebivalcev, s spopadi se je neposredno soočilo tudi civilno prebivalstvo, ki je večinoma moralo oditi v begunstvo. Poleg tega je obstreljevanje obeh udeleženih strani uničilo infrastrukturo in obdelovalne površine (Devetak 2014: 324).

O tragični izkušnji vojne in begunstva prebivalcev okraja Kanal v svojih zapiskih piše Marija Ipavec iz Gorenje vasi, le lučaj oddaljene od Kanala ob Soči. Ta kratka razdalja je v usodnih spomladanskih in poletnih mesecih 1915 pomenila samo to, da je njena begunska pot vodila v Italijo in ne v notranjost Avstro-Ogrske, kamor so v begunstvo odšli njeni rojaki z vzhodnega brega Soče. Na begunsko pot je odšla skupaj z materjo svojega mobiliziranega moža, dvema otrokoma, Francetom in Emilijo (Milico), ter dojenčkom Rudolfom, ki je bil ob vojni napovedi Italije star približno mesec dni. Devetak navaja, da je na območju okraja, ki ga je zasedla italijanska vojska, »evakuacija civilnega prebivalstva potekala hitreje in temeljiteje, a je bila izvedena v naglici in brez predhodnega opozorila civilnemu prebivalstvu«. Ob zasedbi območja je bilo vzpostavljeno za prebivalce prepovedano operacijsko območje z radijem 500 m. Prebivalce tega območja je italijanska vojska iz varnostnih razlogov umaknila v zaledje (Devetak 2013–2014: 328). Italijanska stran naj bi bila po avtorjevem mnenju pri izselitvi učinkovitejša od avstrijske in »je večino zahodnega dela okraja izpraznila do sredine junija 1915« (prav tam: 329).

Obdobje vztrajanja

To pa ne velja za Marijo Ipavec in številne sovaščane, ki se kljub nenehnemu bombardiranju, uničevanju hiš in gospodarskih poslopij, ranjenim in umrlim, niso mogli odločiti za odhod. Njeni dnevniški zapiski orisujejo obdobje vztrajanja na »svoji zemlji«, strategije preživetja in izkušnje manjšega dela prebivalstva, ki ga do srede junija 1915 niso izselili in je na frontni črti vztrajalo do srede avgusta 1915. Zapiski nas seznanjajo z raznovrstnimi preživetvenimi strategijami ljudi, ki v vojnih razmerah nočejo zapustiti svojih domov, tisti z uničenimi domovi pa poskušajo vztrajati vsaj na svoji zemlji oziroma v svojem lokalnem okolju. Ko poskušajo obdelovati njive, pobirati pridelke, skrbeti za živino, nabirati drva za kurjavo in priti do občasno varnih zavetišč, ki jih za nočni počitek ponujajo še ne popolnoma uničeni objekti, se umikajo najnevarnejšim situacijam. V zapiskih se opisi načinov in smeri obstreljevanja ter smrti sovaščanov prepletajo z opisi grozeče lakote, pomanjkanja osnovnih živil ter vsakdana v primežu nenehnega strahu in zbeganosti.

Spali smo od 24. maja do 19. avgusta na devetih krajih. 25. maja ob 5h zvečer so razstrelili most. Sedaj smo ostali kakor divjaki brez duhovnika, brez cerkve. Sploh, z eno besedo, brez vsega. Z živežem smo bili prav malo preskrbljeni. Nekaj časa smo že izhajali, dokler smo imeli še domače pridelke. A, ko nam je pošlo, smo začeli trpeti pomanjkanje, da, skoraj lakoto. Meseca junija prve dni sta prišla dva italijanska vojaka ogledovati jarke naših vojakov. Ko sta govorila z ljudmi, držala sta v rokah samokres, ker sta se bala da jih kdo ne napade. Bila sta zagotovo, da se tukaj nahajajo naši vojaki skriti. Ljudje so jima pa povedali, da ni nobenega. Komaj sta jim verjela. Mi smo se jako bali sprva teh »Taljanov«. A morali smo se jim privaditi. Za temi jih je prišlo še dosti drugih. Vkoreninili so se tudi na naših hribih. Če je človek šel v gozd po drva ali nabirat za živino, je bil v nevarnosti, da ga ne odpeljejo proč v Italijo. Odpeljali so več ljudi iz naše vasi. Bil je na dan sv. Rešnjega telesa 2. junija, ko so začeli Italijani z hriba Ravnice streljati na jarke naših vojakov. Puške so pokale venomer sem in tja od devetih zjutraj do treh popoldan. Bili smo vsi zbegani. Odšli smo v zakop ter tam ostali več ur. Ko je prenehalo streljanje, smo se podali domov. Bili so za nas težki, žalostni dnevi. Povrh vojske, ni bilo še kaj v lonec djati. Kakor hitro je krompir odcvetel, smo ga hodili kopati, da smo jedli. Bila sem sita tega žalostnega življenja,

morala sem prenašati bolno dete v naročju, zibeljko pa na hrbtu, kamor sem šla spat. Zjutraj pa spet domov.¹⁴³

Motivi lakote, pomanjkanja in sestradanosti so rdeča nit celotnega opusa spominskega pričevanja o prvi svetovni vojni. Civilno prebivalstvo na fronti, v zaledju in begunskih taboriščih ter vojaki avstro-ogrske monarhije so poročali o lakoti, ki je še zlasti na Vzhodni fronti zadela vse sloje prebivalstva in vojake. Pretresljive opise iz vojaških dnevnikov o sestradanih in slabotnih vojaki, ki »komaj hodijo« (Jurkovič 2018: 198), dopolnjujejo zapisi mater, ki so v frontnem zaledju ali izgnanstvu gledale, kako od lakote umirajo otroci (Verginella 2010: 82–84). Naslednji motiv celotnega opusa spominskega pričevanja, to sta skrb za mobilizirane moške in iskanje stikov z njimi oziroma novic o tistih, ki so ostali doma ali bili v begunstvu, je prisoten tudi v dnevniških zapiskih Marije Ipavec. Že na prvih straneh njenih zapiskov izvemo, kako so jo razveselile skope novice o možu:

Nekako sredi meseca, sem udobila pismo od mojega strica iz Kanala v katerem je stalo pisano par tolažilnih besed ter je bila priložena karta mojega moža, kateremu je pisal stricu v Loge. Bila sem jako vesela, ker sem izvedela, kje da se nahaja. Ta čas se je nahajal v Ljubljani. Potem sem odpisala par besed stricu, da ako mu bode kaj pisal, naj ga pozdravi.

Julija 1915 so Marija in sovaščani še vedno vztrajali »na bojnem polju«, kot je sama opisala njihov položaj. Nanje so padale granate, okoli njih so bili italijanski vojaki. Sredi »granat, šrapnelov in kanonov« so jim prodajali mleko, vojaki pa so jim plačevali s soljo in kruhom, obojega je namreč primanjkovalo. Čeprav so zaradi te izmenjave »nekaj bolje živeli«, je vztrajanje na bojnem polju zahtevalo tudi žrtve.¹⁴⁴ Konec meseca, natančneje 31. julija, je krogla avstrijskih vojakov zadela in usmrtila Silvestra, Frančevega sina iz prvega zakona. V dnevniku občinskega tajnika Kanala ob Soči, Antona Bajta, je za dan 30. julij 1915 zabeleženo, da so »naši obstreljevali skladišče železnice v Gorenji Vasi. Govori se, da je bil pri tem ranjen Silvester Ipavec iz Gor. Vasi št. 28. Druga govorica je, da je mrtev.«¹⁴⁵ Iz

¹⁴³ Kjer ni drugače navedeno, so citati v besedilu iz dnevniških zapiskov Marije Ipavec.

¹⁴⁴ O trgovanju z italijanskimi vojaki, življenju med nenehnim obstreljevanjem in žrtvah v Brdih piše Dora Obljubek v svoji *Kroniki* (2016).

¹⁴⁵ Kanal ob Soči v dnevniku občinskega tajnika Antona Bajta (2006: 61). Težko si je predstavljati ločitev med levim in desnim bregom Soče, ko je vojna skupno življenjsko ozemlje razdelila na naše in tuje oziroma

Marijinih zapiskov izvemo, kaj je pomenila smrt v razmerah, ko pokojnika ni bilo mogoče dostojno pokopati. Njen opis prizadevanj, da bi ga »položili k večnemu počitku«, je pretresljiv:

Oh, kakšni so bili ti dnevi, meni jih je nemogoče popisati. Sedaj je bilo treba skrbeti za ga pogrebsti. Vprašati si nismo upali nikogar, ker vedeli smo dobro, da v nevarnost se ne mara nobeden podajati. Šla sem na Gorenje polje, da vkažem grobarju, da mu skoplje jamo. Ljudje so mi povedali, da grobokop se ne mara podajati v nevarnost, ker se vidi iz jarkov in ker naši vojaki tja streljajo. Sklenila sem, da ga sama peljem na pokopališče s pomočjo sosedove punce (Betine). Ko sem videla, da ni mogoče jame napraviti, sem se z žalostnim srcem vrnila domov. Oh, moj Bog, kaj mi je početi, sem si mislila. Prišlo mi je na misel, da je v Tišlerjevem polju skopana jama. Napravljena je bila za pokojnega Štefana Soviča (Barbo). A je niso rabili, ker so ga peljali na pokopališče. Prosila sem torej lastnika, ali dovoli tja prenesti pokojnega. Ta je dovolil. Proti večeru smo ga položili k večnemu počitku. Kakšni so bili ti dnevi? Oh, to ni mogoče popisati.

Rdeča nit vseh spominskih zapisov, literarnih del in druge memoaristike o prvi svetovni vojni je ponavljanje stavka, da je grozote nemogoče popisati. Položaj vojakov in civilistov, ki po eni strani obnemijo, izgubijo glas in sposobnost opisati strahote in grozodejstva, ki so jim priče,¹⁴⁶ po drugi pa čutijo potrebo te grozote opisati, jih posredovati drugim, ki jih bodo, čeprav »jih ni mogoče popisati«, brali v prihodnosti, je pravzaprav paradoksalen. S tem si pomagajo, da jih preživijo, ne samo v fizičnem, ampak predvsem v psihičnem pomenu.

Kmalu po pokopu Frančevega sina je Marija Ipavec prejela drugo stričevo pismo, v katerem ji je sporočil, da je v Ljubljani obiskal njenega moža in ji prenesel njegove pozdrave. Od takrat ni dobila nobenega pisma več. V začetku avgusta so granate porušile še več hiš v vasi, med njimi so močno poškodovale tudi njihovo. V opisu obdobja med majem in avgustom 1915 Marija nikoli ne omeni obeh otrok ali tašče, večkrat omeni le dojenčka. Kot na mestu, kjer opisuje uničenje hiše: »Najbolj žalostno se mi je zdelo, ker nisem imela

vojskujoče se strani na naše in tuje. Z gledišča Antona Bajta v Kanalu so Gorenjo vas obstreljevali »naši«, kar pomeni, da so ubijali »svoje« civilno prebivalstvo.

¹⁴⁶ Več o tem v knjigi Ota Lutharja (2000), ki ima zgovoren naslov *O žalosti niti besede*.

prostora za dajat dete spat. Katero je bilo bolno in šele šest mesecev staro. Moralo je spati v hlevu.«

Begunstvo

Marija Ipavec se je skupaj z dvema družinama iz vasi za begunstvo odločila 19. avgusta 1915. Čeprav naveličani stalnega obstreljevanja, strahu in lakote, nevarnega življenja brez strehe nad glavo so se za odhod težko odločili. Italijanski vojaki, ki so jih nagovarjali, naj se umaknejo v notranjost Italije, so jim pomagali. V prvih dneh so jim pomagali nositi prtljago, skrbeli so za hrano in prenočišče in jih prevažali z avtomobili. Marija opisuje nepozabno dejanje vojaka na enem od številnih postajališč na njihovi poti: »Videl je, da naš ta mali pije vodo (nisem mogla mleka vdobiti). Ni trajalo pet minut, prinesel mi je steklenico mleka za otroka. Bila sem mu jako hvaležna. Da, ta dobri človek mi ostane v večnem spominu.«

Tudi ko so prišli do Campo Savogna, kjer je, kot omenja, približno tisoč pregnancev iz vasi Trnovo, Žaga in Srpenica prebivalo v vojaških šotorih, so tistim z majhnimi otroki poiskali prebivališče na podstrešju neke hiše in jim prinesli slamo za ležišča. Šotorišče je bilo blizu vasi Azzida (Ažla) pri Špetru Slovenov. Jernej Komac v opisu begunske izkušnje bovškega prebivalstva navaja, da je bilo to šotorišče »za begunce le vmesna postaja, kjer ni bilo nič kaj prijetno. Tu so bili nastanjeni v šotorih, postlanimi z malo slame, toliko da niso spali na golih tleh (Komac 2017: 220). Marija Ipavec navaja še druga dobra dejanja civilnega prebivalstva in vojakov, ki so jih srečevali v prvih dneh pregnanstva. Ko se je s sosedom odpravila v bližnji kraj, da bi kupila posodo in žlice, saj jih niso prinesle s sabo, jih je nagovoril vojak in vprašal, zakaj jočejo:

Povedale smo mu vsaka svojo bridkost. Tolažil nas je, naj preveč ne žalujemo, da nam bode že Bog pomagal. Dospeli smo do prodajalne. Nakupili smo posode, a žlic niso v tem trgu prodajali. Ko je omenjeni vojak videl, da nimamo žlic, je stopil v neko gostilno ter tam kupil vsaki svojo žlico. Hotel nam je vkupiti jedila, pa smo se branile. Vprašal nas je, ali imamo svojce v vojski. Povedale smo mu, da ja. Smilile smo se mu. Povedal nam je, da pojde že drugi dan na bojno polje. V slovo nam je podal roko ter nas tolažil, naj preveč ne žalujemo. Ta dobri vojak mi ne izgine iz spomina.«

Marijini zapiski ponujajo zanimiv opis življenja v begunskem zbirališču, ki je bilo del vojaškega kompleksa in v katerem, kot piše, so bili tudi oni »kot vojaki«. Zaradi

nezadovoljstva s hrano so se pritožili in od takrat »živelii kakor gospodje. Zjutraj smo dobivali kavo črno in kruh. Opoldne juho in meso. Zvečer pa mineštro. Cerkev smo imeli blizu našega stanovanja. Vodo za prati tudi. Imeli smo tudi zdravnika, če je kateri bil bolan. Ta malemu Rudolfu je dal neka zdravila. Potem se je nekoliko pozdravil«.

V zbirališču so ostali mesec dni. Tam so jih cepili in pripravili za nadaljnjo pot skozi Čedad do Milana in končne nastanitve v Vercelliju. V Čedadu, kjer so na prostem in v mrazu kar šest ur čakali na vlak, se je Rudolf prehladil in dobil grižo. Potovanje z vlakom je trajalo dva dni, ob postankih so dobivali hrano in mleko za otroke. Marija opisuje, kako jih je na železniški postaji v Vercelliju pričakalo »vse polno radovednih ljudi«, nato pa so jih odpeljali v semenišče, od koder so jih, kljub prošnjam, naj jih ne ločijo, v naslednjih dneh razselili po Italiji. Dvanajst družin, med njimi tudi Marijino, so premestili v mestno hiralnico. Za Marijo se je začelo najhujše obdobje begunstva. S hudo bolnim dojenčkom je bila mesec dni v bolnišnici, a ga niso mogli pozdraviti.

Jaz sem ostala v bolnišnici z detetom skoraj en mesec. Pilo je zdravila več vrst, a nič mu ni pomagalo. Vedno bolj je kričalo, jokalo in ječalo je podnevi in ponoči. Da se je moralo kamenu smiliti. Posušilo se je tako, da ga je bilo samo kost in koža. Bilo je jako pametno. Dasiravno je bilo samo pet mesecev staro. Smililo se mi je v srce, ker videla sem, kako trpi, a mu nisem mogla pomagati. Prosila sem Boga, da mu da ljubo zdravje. A žalibog sprevidela, da mu ni več za ozdraviti. Prosila sem Boga, da bi ga rešil tega trpljenja. Neki dobri duhovnik me je prišel večkrat obiskati. Tolažil me je, naj preveč ne žalujem. Daroval mi je dve podobici za spomin. Dne 14. 10. ga je Bog rešil iz tega trpljenja. Izdihnilo je svojo dušico. To je bil strašno hud udarec zame. Odnegli so mi dete v mrtvaško kapelo. Napravili so mu revno krsto ter pokrili moje drago dete noter ter ga drugi dan peljali na mestno pokopališče. Tedaj so položili moj dragi zaklad v zemljo. Ločiti sem se morala od ljubljenega otroka ter prenašati dolg čas po njem. Oh, moj Bog! Kakšni so bili ti dnevi? Ni jih mogoče popisati.

Petra Svoljšak opozarja, da je raznovrstne in kompleksne izkušnje ter doživetja prebivalstva z območja soške fronte »potrebno obravnavati z različnih zornih kotov. Prav gotovo je mogoče načrtati neke splošne oziroma skupne smernice njihovih zgodb, kot so bile bojazen na predvečer vojne, kaotičen beg, prihod v neznane kraje, tisočero težav, upanje in brezup, prve vrnitve na porušene domove. Vendar pa nastopajo v tej enotni sliki različni elementi in

problematike. Begunstvo je predvsem izkušnja raznovrstnih izgub. Razkrojeno prebivalstvo je bilo izpostavljeno hudim pritiskom in napetostim, ki so bile pogojene že z neurejenim odhodom brez gmotnih in organizacijskih pripomočkov. Privajati so se morali na dotlej jim neznane bivanjske razmere, iz katerih je izhajala ekonomska in socialna odvisnost« (Svoljšak 2010: 91). Begunstvo kot izkušnja raznovrstnih izgub je tudi rdeča nit zapiskov Marije Ipavec. Od izgube doma in družine ter sorodnikov do gotovo najhujše izgube, smrti otroka. Opisu izgube otroka sledi stavek: »Odslej sem bivala z materjo (taščo) in otrokoma (Francetom in Milico) v hiralnici«. Za tem nekaj besedila manjka, nadaljuje pa, ko so sredi vasi (ne vemo, katere) dobili sobo, v kateri so kuhali in spali.

V tem delu Marija opisuje kraje, kjer preživlja svoje begunstvo, ljudi in njihove navade ter kmečka opravila. Omeni, da ljudje govorijo čuden jezik, »namreč Piemontsko«, da je to dežela riža, ki raste na čuden način, da je veliko vode in urhov,¹⁴⁷ ki jih lovijo in jedo skoraj vsak dan. Zanimivi so njeni opisi, kako kosijo travo, kakšno orodje uporabljajo, kako in koliko časa je treba pleti riž ter kako se zaščitijo pred komarji. Natančno opazuje okolje, v katerem živi, in ugotavlja, da so ob nedeljah cerkve prazne, ker je toliko dela, pa tudi zato, ker »so ljudje kakor brezverci, so skoraj sami socijali«.¹⁴⁸

Zapiske konča z značilnim stavkom dnevniških zapiskov, v katerih sta v eni osebi združeni dve komplementarni funkciji – pišoči in beroči jaz (Novak Popov 2010: 108). Ko Marija zapiše »ker sem prej pozabila omeniti, omenim pa sedaj«, nagovarja sebe kot zaupnico in prijateljico, s katero si »deli« svojo težko izkušnjo in ji je zato nekoliko laže. Hkrati pa, ker so dnevniški zapiski vedno nekemu namenjeni, najpogosteje družinskim članom, ki jih bodo brali v prihodnosti, nagovarja potencialne bralce in bralke. To, kar je Marija »pozabila omeniti«, je bilo njeno poizvedovanje za možem, s katerim sta se znašla v dveh različnih vojskujočih se državah. Pisala je na švicarski Rdeči križ in jih prosila, »naj iščejo mojega moža«. Petra Svobljšak ugotavlja, da je med prvo svetovno vojno v družinski skupnosti vladala »nenehna skrb za žive na vojaških okopih. Prav ta neprestana negotovost je bila ne glede na socialni status skupna milijonom« (Svobljšak 2012: 11). Milijoni so dnevno pisali v Zürich, kjer je bil Urad za iskanje pogrešanih, da bi jim pomagali poiskati kakršnokoli novico o njihovih najbližjih na fronti ali v zaledju.

¹⁴⁷ Urhi so v narečju žabe.

¹⁴⁸ Motiv spremenjenega prehranjevanja zaradi uživanja riža kot osnovne jedi, pa tudi verskih obredov in drugih elementov vsakdanjega življenja najdemo tudi v korespondenci begunske družine s Kambreškega, ki je bila prav tako kot okrnjena družina Marije Ipavec pregnana v Italijo (Svobljšak 2012).

Iz nepopolnih dnevniških zapiskov Marije Ipavec, ki se na tem mestu končajo, ne izvemo, kaj se je zgodilo z njenim možem. Usode oseb iz dnevniških zapiskov je opisal vnuk Miran Ipavec, ki je z nono živel do njene smrti leta 1972.¹⁴⁹ Franc Ipavec se je po vojni vrnil domov in z Marijo sta imela še pet otrok. Franc je umrl leta 1931, Marija pa se ni ponovno poročila in je sama skrbela za otroke. Njegova otroka iz prvega zakona, ki sta preživela begunstvo v Italiji, sta se konec dvajsetih let izselila. Franc je odšel iskat delo v Argentino, v mesto Cordoba, Emilija pa kot služkinja v Rim.

Urška Strle omenja, da se za begunstvo v prvi svetovni vojni »pogosto pravi, da je imelo ›ženski značaj‹«. V primerjavi s predvojnimi časovi, ko so med civilnimi migranti prevladovali moški, se je zgodil preobrat. Zaradi mobiliziranih mož je bilo med begunci in evakuiranci tudi do dve tretjini žensk. V tujem okolju so postale ključne skrbnice in zastopnice svojih otrok, nemalokrat tudi ostarelih sorodnikov. V tedanjem kmečkem okolju, od koder je bila večina posoških beguncev, so bile razširjene družine razmeroma pogoste (Strle 2016: 47). Kljub temu da so med begunci prevladovale ženske, so bile v zgodovino pisju dolgo zamolčane, nevidne, neopazne oziroma v splošnem opisovanju begunstva brez upoštevanja spolno specifičnih strukturnih umeščenosti in izkušenj beguncev in begunk zgolj zabrisane.¹⁵⁰ Iz tega razloga so spominski zapiski Marije Ipavec še toliko pomembnejše pričevanje o težkih preizkušnjah žensk med prvo svetovno vojno, njihovem čustvovanju in doživljanju, ki bodo, upajmo, postali del kolektivnega spomina na totalno vojno. Prva svetovna vojna je povzročila težko in pogosto tragično begunsko izkušnjo okoli 100.000 slovenskih pregnancev, med njimi največ žensk in otrok, ki so morali prisilno zapustiti svoje domove in se mnogi nanje niso več vrnili. Kot v pričujoči študiji ugotavlja Aleksej Kalc, pa je velika vojna tudi končala epohalni cikel evropskih in slovenskih množičnih migracijskih gibanj in dokončno spremenila obseg, tipologije in smeri mednarodnih selitvenih gibanj ter migracijske režime.

¹⁴⁹ Posamezne usode in sorodstvene vezi je Miran Ipavec avtorici pojasnil med pogovorom v Kanalu ob Soči 16. novembra 2018, za kar se mu najlepše zahvaljujem. Prav tako se za pomoč pri razumevanju ozadja dnevniških zapiskov zahvaljujem Marijanu Nanutu.

¹⁵⁰ Več o preztosti in zamolčanosti v Wakounig (2010). Opozoriti je treba, da so k zmanjšanju zamolčanosti in preztosti prispevali številni rezultati (tudi razstave) obsežnega raziskovalnega projekta »Ženske v prvi svetovni vojni«, ki ga je med letoma 2014 in 2017 vodila dr. Marta Verginella.

FRANC PERIC IN FELICITA KOGLOT: VEČKRATNE MIGRACIJE V DRUŽINSKI KORESPONDENCI

Dvaindvajsetletna Felicita Koglot, Slovenka z goriškega podeželja, ki je bilo stoletja stičišče med slovansko, romansko in germansko govorečim prebivalstvom s kompleksnimi identitetami in lojalnostmi, je v egiptovsko Aleksandrijo emigrirala februarja 1921. Odpovala je iz bližnjega tržaškega pristanišča, ki je bilo skupaj z najzahodnejšim delom propadlega habsburškega imperija po koncu velike vojne in ob na novo zarisanih evropskih mejah pravkar priključeno Italiji. Pokrajino, kjer je med letoma 1915 in 1917 potekala soška fronta, je vojna popolnoma uničila. Že tako izjemno težkemu položaju prebivalcev je nova politična oblast odvzela še sobivanje ljudi različnih identitet in kulturnih ozadij. Kruta nacionalistična politika se je hitro sprevrgla v brutalno fašistično zatiranje, namenjeno poitalijančevanju slovenskega prebivalstva. V težkih ekonomskih in političnih okoliščinah te zgodovinske drame pa je bila Felicitina odločitev za odhod v Egipt povezana z ljubeznijo. Zaročena je bila s Francem Pericem, najstarejšim sinom iz velike družine v isti vasi, v Biljah. Da bi se z njim lahko poročila, je morala zaslužiti denar. Kakor že toliko drugih žensk iz Bilj in okoliških vasi se je odločila, da bo delala kot dobro plačana gospodinjska pomočnica v bogatem in cvetočem egiptovskem mestu. Sledila je njihovim stopinjam in vstopila v tesno mrežo translokalnega in transkulturnega življenja družin in skupnosti. Felicita je postala aleksandrinka.

Aleksandrinke so bile ženske iz Goriške, iz zahodnega dela slovenskega etničnega ozemlja, ki so kot gospodinjske pomočnice, kuharice, varuške, guvernante in dovilje delale v egiptovskih mestih. Ker je bila destinacija njihove migracije pristaniško mesto Aleksandrija, so jih doma imenovali aleksandrinke – ženske iz Aleksandrije. Od druge polovice 19. stoletja do leta 1940, ko se je končalo, je bilo aleksandrinstvo pomemben finančni vir gospodinjstev v regiji (Koprivec 2013; Kalc 2015). Kot tako je povzročilo dramatične spremembe družbeno predpisanih vlog žensk in moških ter vrednosti, ki jo je imelo žensko delo v tradicionalni ruralni ekonomiji in emocionalnem sistemu skupnosti. Ta ženska migracija je močno vplivala na samospoštovanje žensk in javno podobo migrantk kot nekonvencionalnih ženskih likov, katerih ugled je nihal med »tihim hvaležnim oboževanjem in glasnim moralističnim obtoževanjem« (Koprivec 2013; Milharčič Hladnik 2015: 12).

Osebnostne zgodbe, subjektivne izkušnje in intimne odločitve aleksandrink je treba razumeti v kontekstu kontroverznosti, ki jo je ženska migracija povzročila v družini,

skupnosti in narodu. Marta Verginella slikovito opisuje posledice in interpretacije prestopanja, ne samo geografskih, pač pa družbenih, socialnih, spolnih in narodnih meja:

O ženskem prestopanju družbenih in narodnih meja so najprej pisali popotniki, ki so obiskali Egipt, duhovniki, ki jih je skrbelo moralno življenje izseljenk, pozneje tudi politiki in občinski upravitelji, ki so se ukvarjali z gospodarskimi in administrativnimi posledicami ženskega izseljenštva v Aleksandrijo in Kairo. Za narodno čuteče može, ki so podpirali lik »ljubeče in skrbne žene in matere«, so bile še posebej primorske dovilje vir velike sramote, ker so zapuščale lastne otroke, da bi hranile tuje. Z gledišča branilcev narodnih interesov so ženske, ki so odhajale v Egipt, hromile »obrambno moč naroda«. Tujci so jih, v odsotnosti družinskega in vaškega nadzora, lahko zapeljali in onečastili. Na tujem so lahko še tako krepostna dekleta in žene postale ženske dvomljivega slovesa. (Verginella 2011: 156)

Čeprav je bila odločitev za odhod na delo v Egipt vedno strateška družinska odločitev – pogosto ni bilo drugih možnosti za preživetje družin in kmetij – je dejstvo, da so ženske postale glavne hranilke družin, ogrozilo predpisane spolne vloge. Aleksandrinstvo je ogrozilo tradicionalno spolno delitev dela in s tem družbeno in socialno tkivo. Za svoje delo pri bogatih družinah so bile netradicionalno dobro plačane, velikokrat pa tudi spoštovane in upoštevane. Čeprav neformalno, so dosegle določeno znanje tujih jezikov, poznavanje sveta, navad in običajev, ki bi jim bilo v drugačnih okoliščinah nedosegljivo. Najprej so se ekonomsko emancipirale, s svetovljansko držo in suverenim obnašanjem v večkulturnem okolju bogatega trgovskega sveta pa so se emancipirale tudi kulturno, kar ni bilo enostavno in je zahtevalo visoko emocionalno ceno s trajnimi posledicami. Vso to kompleksnost odraža pisemska ljubezenska zgodba mladega para, ki ima osrednjo vlogo v predstavitvi večkratnega migracijskega procesa. Migrantske korespondence pomagajo poiskati odgovore na vprašanja, kateri so bili intimni razlogi za odhod, kako so si poiskali delo, kako so se družili, kako so se spreminjale njihove osebne in kolektivne identitete, pa tudi, kaj je odhod pomenil za družinske člane, ki so ostali, kako so ohranjali vezi, kaj se je spremenilo v družinski strukturi in strukturi skupnosti (Milharčič Hladnik 2009). Pisma so predvsem neprecenljiv vir za razumevanje čustvene dimenzije migracij, »čustev na poti«. ¹⁵¹ Omogočajo nam neposreden uvid v transformacije čustvenega življenja vseh vpletenih v migracijski proces, tako tistih, ki

¹⁵¹ Več o interdisciplinarnem preučevanju čustvenih dimenzij migracij v Boccagni, Baldassar (2015).

odidejo, kot tistih, ki ostanejo. Kakor trdi Sonia Cancian, nas »pisma popeljejo v notranjost uma in src običajnih ljudi, katerih osebne in družinske identitete in okoliščine je resničnost mednarodnih migracij najbolj prizadela« (Cancian 2010: 5).

Ljubezen v pismih

Korespondenca Felicite Koglot in Franca Perica, ki je nastajala v dveh migracijskih obdobjih, vsebuje pisma, voščilnice in fotografije, s katerimi sta si med letoma 1921 in 1931 izmenjevala čustva, skrbi, hrepenenja, dvome in upe.¹⁵² Ko je Felicita februarja 1921 prvič odšla v Egipt, je doma pustila zaročenca Franca, prijatelje in družino. Po načrtih naj bi v Aleksandriji delala tri leta in tam prihranila dovolj denarja za poroko in začetek skupnega življenja. Tesna migrantska mreža ji je omogočila, da se je kot varuška brez težav zaposlila pri premožni aleksandrijski družini. Po treh letih se je vrnila, se poročila s Francem, se preselila k njemu in rodila deklico Danilo.¹⁵³ Ko je imela Danila tri leta, sta se zakonca odločila, da gre Felicita še enkrat v Egipt. Za leto 1928 sta bila značilna brutalno državno zatiranje Slovencev in poslabšanje družinske ekonomije. V Kairu se je ponovno zaposlila kot varuška. To je bil običajen migracijski cikel ljudi iz goriških vasi, kjer le malo družin ni imelo nikogar po svetu – najsi je šlo za Egipt, kjer so bile ženske spoštovane in dobro plačane, oddaljene Argentino in Združene države, ali Švico, ki je bila dovolj blizu, da so lahko vaški gradbinci in zidarji – med njimi tudi Franc – tja odhajali na sezonsko delo. Felicita se je pridružila ženskemu migracijskemu ciklu, ki so ga določali politični in gospodarski razlogi pa tudi družinske obveznosti in intimni načrti. V predstavljeno korespondenco sta vključena zaljubljena mlada človeka, ki sta si prizadevala za srečo in blagostanje.

Njuno ljubezensko zgodbo predstavljajo izbrana pisma iz dveh migracijskih obdobij in štiri teme, ki se zdijo pomembni za čustveno izkušnjo migracije in ločitve mladega para: ljubezen in hrepenenje, dvomi in skrbi, opravljanje in govorice ter družinski odnosi. Motiv

¹⁵² Korespondenco hrani družina Nede R. Bric, ki se ji zahvaljujem za zaupanje in dostop do nje ter za pomoč pri razumevanju družinskega ozadja. Neda R. Bric je dele pisem uporabila v drami *Trieste – Alessandria embarked: Štorja od lešandrink.*, ki jo je tudi režirala. Drama je bila prvič uprizorjena leta 2005 na pomolu v Trstu, od koder so v prvi polovici 20. stoletja izplule ladje na poti v Egipt. S to predstavo sta se začela raziskovanje in vrednotenje aleksandrinstva, kamor so se vključili lokalni prebivalci goriških vasi in potomci aleksandrink in z njima ustvarili podobo aleksandrink kot kozmopolitskih in pogumnih rešiteljic družin in celotnega območja med fašističnim raznarodovanjem.

¹⁵³ V pismih se njeno ime pojavlja kot različne ljubkovalnice: Neli, Dani, Danilka, Nila itd.

romantične ljubezni zaročenega para je napolnil pisma takoj, ko je Felicita februarja 1921 odpotovala. V pismu, poslanem »tik pred veliko nočjo«, Felicita piše:

Oh, kako sem bila srečna nocoj, ko sem sanjala, da smo se vrnile jaz in Zorka domov in da ste nam prišli nasproti po cesti in ravno par korakov je še manjkalo, že sem mislila kako se bomo pozdravili in poljubli, pa me pokliče gospa za it k otroku. Res škoda. Upajmo, da kakor vse na svetu enkrat mine, da tako nam mine tudi ta tri leta in da če nam Bog zdravje ohrani, da včakamo tudi ono srečno svidenje. Kako si večkrat predstavljam oni srečni trenutek, ko bi se vapor približeval kraju. Ah, ne smem si misliti, ker je še dolgo, dolgo do tega cilja. Vedi, da zdaj pripoznam pregovor, da v tujini se več solzi potoči, nego vode popije. Vedi, da včasih hoče počiti srce od domotožja!¹⁵⁴

Franc, ki je svoj odgovor napisal ob veliki noči, je svojo žalost izlil v naslednje besede: »Da si olajšam bridkosti današnjega dne, sem se namenil, da ti spišem danes tole pisemce. V začetku sprejmi na tisoče srčkanih pozdravov in poljubov. Praznik je, vse je lepo, lepa procesija je bila pri vstajenju. Vse je veselo, vse je korajžno, samo moje srce je močno otožno, ker je izgubilo največji zaklad, katerega ljubi.«¹⁵⁵ Tovrstno pritoževanje se je nadaljevalo skozi vse leto. Avgusta 1921 Felicita zapiše: »Vedi, ko sem brala tvoje pisemce, sem milo jokala. Zakaj nas Bog tako tepe, v resnici bojim se za vas, da boste trpeli lakote. Moj Bog, vsaki krat, ko se vsedem za jest, se zmislím na Vas, da jaz imam in Vi tam pa, Bog ve.«¹⁵⁶ Njen ljubljeni je po enem mesecu odgovoril s še bolj neutolažljivimi besedami: »Ne vem, kaj bi bilo, ko bi ti jaz poslal kakšno onih pisem, ki jih spišem, ko preveč mislim nate, ko sem žalosten, ko si ne morem najti nikjer tolažbe. Če bi s srcem čutila z menoj, bi jokala kakor jaz ali pa bi rekla, ta človek je neumen.«¹⁵⁷ Kakorkoli, poleg bolečega hrepenenja in žalosti sta si izmenjevala tudi veselje, pričakovanja in opise svojih sanj. Zlasti Felicita je rada opisovala svoje sanje o njem. V omenjenem pismu iz avgusta 1921 so poleg solza in strahov tudi opogumljajoče besede:

¹⁵⁴ Pred veliko nočjo 1921, Felicito pismo Francu, brez datuma.

¹⁵⁵ Frančevo pismo Feliciti, velikonočna nedelja 1921.

¹⁵⁶ Felicito pismo Francu, 18. avgust 1921.

¹⁵⁷ Frančevo pismo Feliciti, 29. september 1921.

Kako sva včasih luno in zvezde gledala in mislila na bodoče dni. Vedi tudi sedaj gledam luno in zvezde in mislim morda tudi ti morda ravno ta čas jo gledaš in misliš enako jo vidimo. Pa žal le mi smo oddaljeni daleč eden od drugega, pa vedi v mislih sva zmeraj združena, kaj ne? Večkrat te vidim v sanjah, tudi to mi je malo bolj v tolažilo.¹⁵⁸

Le devet mesecev po odhodu in mesec dni po tem, ko sta si izmenjala besede žalostne strasti in hrepenjenja, se v dopisovanju Felicite in Franca pojavi povsem drugačna tema. Franc ji je poslal pismo, polno dvomov, sumničenja in ljubosumja. Felicita se je očitno čutila prisiljeno, da nanj zelo odločno odgovori:

Radi mene bodi brez skrbi, ker nimam ne prostosti ne zabav ne nič, da bi bila v nevarnosti. In misel na dom in na dragega me izpodbuja, da ne vidim in ne morem pričakat onega trenutka, da bi se zopet videli. Kako ali si že poizkusil, ko mi pišeš, da se ti zdi, da če primeš kakšno punco ali pa celo, da bi jo objel, kakor kakšno drvo, da bi prijel. Sem radovedna. Jaz pa se nisem omadeževala niti z najmanjšo rečjo v tem času in dal Bog tudi nadalje. Ne imej tudi strahu, da ker mi gre dobro, da ne bom hotela domov priti. Čeprav me ti ne boš nikdar klical, bom vklub temu prišla.¹⁵⁹

Sumničavost do aleksandrink je bila preplet intenzivnega moralnega obsojanja migrantk, ki so ga gojili duhovniki, manipulacij s spolom povezanih narodovih strahov, ki so si jih v realnosti fašističnega zatiranja privoščili lokalni voditelji, in razširjenega opravljanja v tesno povezanih vaških skupnostih. Seveda pa sta bila že od začetka množičnih migracij na Slovenskem sumničavost in obsojanje stalnica odnosa do izseljevanja žensk in moških. Kot v pričujoči študiji omenja tudi Aleksej Kalc, je bilo splošno razumevanje izseljevanja skrajno negativno, saj naj bi ogrožalo naivnega, zdravega, slovenskega kmečkega človeka, ki ga v tujem svetu čakajo izkoriščanje, izčrpavanje, nevarne ideje, moralni propad in nezdravo življenje.

Franc je intenzivno pisal o čenčah pa tudi o drugih dogodkih in družbenih spremembah posameznikov in lokalne skupnosti. S pismi je hotel vzpostaviti bližino in simultanost z ljubljeno zaročenko. Tako so pisma iz novembra 1921 polna obeh tem. Franc je Feliciti očitno pisal tako o umazanih čenčah kot neskončnih priznanjih ljubezni. Napisal je, da

¹⁵⁸ Felicitino pismo Francu, 18. avgust 1921.

¹⁵⁹ Felicitino pismo Francu, 1. november 1921.

na deževno nedeljo ne počne drugega kakor znova in znova bere njena pisma: »Eno tvojih meni najljubših pisem je tisto, ki si mi ga dala zadnjo nedeljo na naši njivi, ko smo šli v Gorico, ali se še spomniš? Nikdar ne boš mi pozabljena in isto kraji, kjer smo skupaj bili.«¹⁶⁰ Felicita mu je prav tako odgovorila s sladkimi besedami: »Z veseljem sem zopet ta teden vdobila Tvoje ljubko mi pisemce. Srčna Ti bodi hvala. Veseli me da mi redno odgovarjaš. Upam da sedaj ko so nastopili dolgi zimski večeri da ti bo čas bolj dopuščal se z menoj pismeno združevati.«¹⁶¹ Romantično pisemsko »združevanje« pa se je kljub temu znova spremenilo v grenkobo moralnega sumničenja in obrekovanja. Konec leta 1921 Felicita piše:

Razveselila sem se tvojega pisma a tudi, ko sem brala prišla mi je ena žalost, da cel čas nisem mogla biti vesela. Ker iz tvojega pisanja se razvidi, da se zelo vznemirjaš in celo dvomiš!! Saj mislim, da ne more nobeden mi reči žal besedice radi tega, ker sem šla. Nikar ne preklinjaj Egipta, ker človek ne živi samo od ljubezni, ampak, če je uboštvo, je dostikrat krivo v zakonskem življenju prepira in hvala Bogu, da mi je dal priložnost si kaj prislužiti. Pišeš mi, da če boš tudi ti tako nesrečen kakor so bili drugi, ki so se veliko let ljubili in se končno niso poročili. Upam, da ne. Al se spominjaš zadnjega večera in naše prisege?? [...] Ali misliš tako o meni ali, da smo v kakšni slabi hiši? Vedi radi tega bodi brez skrbi, ker hiša je poštena in bolj pazijo na nas kot doma. Naj si bo v vseh rečeh, v dušnih in telesnih ozirih. Kakor razvidim iz tvojega pisanja, da morda, ker smo v tako slabo imenovanem mestu, da smo vse ednake. Se motiš, ker če smo proste, gremo k munjam¹⁶² in tam igramo, prepevamo in vse naše veselje je to.¹⁶³

Tudi leta 1922 so pisma polna opravljanja in sumničenja, o čemer poroča Franc, na drugi strani pa Felicitega zanikanja, pojasnjevanja in občasnega jeznega ogorčenja. Pojavila pa se je tudi nova, nič manj emocionalno zapletena tema. Dejstvo, da odnos med bodočim možem, Francem, in Feliciteino družino ni bil lahek, mi je, ker to ni bila družinska skrivnost, omenila Neda R. Bric.¹⁶⁴ Feliciteina družina, ali bolje, njena mati, ni bila zadovoljna z njeno namero, da se poroči s Francem. Bil je prvorojenec družine, ki je bila bolje stoječa od Feliciteine. Vendar pa

¹⁶⁰ Frančevo pismo Feliciti, 7. november 1921.

¹⁶¹ Feliciteino pismo Francu, 30. november 1921.

¹⁶² Munje so v narečju nune.

¹⁶³ Feliciteino pismo Francu, 26. december 1921.

¹⁶⁴ Pogovor z Nedo R. Bric, 23. avgust 2016.

zgolj to brez nekoliko »čudnega« značaja Felicitine matere ne bi moglo sprožiti tolikšnih težav.¹⁶⁵ Z leti je napetost med Francem in Felicitino materjo rastla, a v tej fazi je bilo jasno, da komunikacija med njima ni dovolj intenzivna, vsaj Felicita se je nad tem pritoževala. Avgusta 1922 ji je Franc o tem napisal ostro pismo:

Tvoje slike, prisegam ti, da nisem dobil. Če ti je ljubo, pošlji jo!? Nadalje, žališ¹⁶⁶ me, če govoriš tako radi tvojih doma, da gotovo grem malo tja ali pa nič. Sedaj ko mi nisi pisala že več časa, sem bil tam vsaki teden, sem vprašal ali so kaj dobili od tebe. Končno šele v soboto so dobili tvoje pismo, katero mi je dala tvoja mama prečitati. Pa ko sem prišel do tistih vrstic, katere so šle meni, čutil sem v srcu nožev več kot eden. Te stvari pustim pri miru za danes, mogoče že drugi teden kaj več. Samo to ti povem, da preveč poslušaj ljudi, kar po mojem mislim, da gršega greha ni na svetu kot so te biljenske kloferske babe. Saj to si vedela že prej doma, da tega ne bo manjkalo.¹⁶⁷

Naslednja pisma kažejo, da je Felicitina in Frančeva ljubezen premagala razdaljo, ločitev, opravljanje, javne obtožbe aleksandrink in družinske težave. Ko se je bližal čas njenega odhoda iz Egipta, sta v dopisovanju sreča in optimizem. Felicita je triletno obdobje povzela februarja 1924:

Torej, danes, ko ti to pišem je ravno 3 leta, kar sem stopila na Egiptovska tla. Tri leta in vendar so minula hitro, kaj? Mnogo vode je preteklo, mnogo solzi se pretočilo, a naša ljubezen je še vedno trdna, kot skala. Velja nam ona pesmica: vse na svetu enkrat mine, vsega enkrat konec bo, le ljubezen brez spremene, večno zvesta cvela bo. Torej tri leta, sedaj računam še tri mesece in za prve črešnje, če nas Bog živi, bomo jih že skupaj brali.¹⁶⁸

Tisto pomlad sta skupaj obirala češnje, se poročila in naslednje leto dobila hčerko Danilo. Kakor lahko razumemo iz dopisovanja v drugem obdobju migracije in iz ustnih pričevanj njune

¹⁶⁵ Neda R. Bric od svoje matere in tete o tej »čudnosti« kaj več ni izvedela.

¹⁶⁶ Podčrtano v izvorniku.

¹⁶⁷ Frančevo pismo Feliciti, 5. avgust 1922.

¹⁶⁸ Felicitino pismo Francu, februar 1924 (brez datuma).

vnukinje, sta bila srečna. Vendar je morala Felicita zaradi poslabšanega finančnega stanja družine, na kar je vplivala krepitev strukturnega nasilja fašistične oblasti, leta 1928 znova oditi.

Ponovna ločitev

Dopisovanje se je med drugim obdobjem ločitve začelo februarja 1928, ko se je Franc vrnil iz tržaškega pristanišča, kjer je Felicito že drugič pospremil na pot. Svoje trpljenje je živo opisal:

Nimaš pojma kako okapan sem prišel domov. Niti govorit nisem mogu, ko sem stopil v hišo, oziroma ko sem zagledal Danilko. Mislil sem, da ne bom prenesel do ure ko se lahko gre spat. Pa z veliko pozornostjo in trpljenjem sem čakal 7 uro in jaz in Danilka sva šla sama v našo nekdanjo prezlato a sedaj zapuščeno kamrico. O da bi znala ona tebi povedati, ko se vrneš, koliko koliko solza je teklo tisti večir, da bi se lahko drugi dan jaz in Danila umila v njih. Dan je bil že boljši, drugi večer še nekaj malega, zdaj sem pa dober. Danilka je fajn, bodi brez skrbi, ti ne veš, koliko poljubčkov ti pošlje na dan, namreč poljubi rokico in jo obrne proti Vzhodu in reče, na mama, kadar jo vprašamo, kje je mama reče i-ji. Felička bodi brez skrbi radi nas! Ti hujši dnevi so že proč, oh kako so bili hudi.¹⁶⁹

Ženska migracija je v emocionalnem sistemu skupnosti na Goriškem povzročila globoke spremembe. Moralne obtožbe in sumničenja v skupnosti in družinah so močno vplivali na percepcijo ženske migracije. Pri širjenju negativne podobe žensk, ki so preživljale družino, je bila zlasti vplivna vloga Katoliške cerkve. Družine in skupnost so se zavedale pomena dobro plačanega dela žensk v Egiptu za njihovo preživetje in blaginjo in se o njem niso spraševale; kljub temu pa je bilo dominantni diskurz sramotenja in sumničenja nemogoče ignorirati. Na intimni, emocionalni ravni parov in otrok je ženska migracija zapletala življenje prav toliko, kolikor ga je lajšala. Zaradi denarja iz Egipta je bilo na mizi dovolj hrane, davki so bili plačani, hiše popravljene ali povečane, morda kupljena nova zemlja ali vinograd, a cena za vse to je bila visoka. Felicita je o tem pisala decembra 1928:

V resnici ne vem, če bomo še kedaj srečni kot mi pišeš, morda če si ušesa zatakneš in oči zakujemo, da ne bova občutila, kaj se okrog naju godi. Na ta način bi uživala še

¹⁶⁹ Frančevo pismo Feliciti, 14. februar 1928.

lahko ono nekdanjo srečo. Vseedno si pa neizrečeno želim še enkrat držati vas oba v objemu zakonske sreče. Prav srce me boli ko mi pišeš od Nile, da povprašuje po mami, kedaj pride domov. Oh, otrok, ko bi ti vedel kako tvoja mama želi te videti in objeti in ljubiti te goreče, pa zaman. Bog ve koliko časa bo treba, predno se to zgodi. Ker časi se vedno slabšajo in še blagor družinam, če imajo kakšnega po svetu!¹⁷⁰

Felicita in Franc sta bila ljubeča starša. Iz njunega dopisovanja razbiramo, da Franc kot oče in mož ni imel težav z radikalno spremembo tradicionalnih in predpisanih spolnih vlog ali z izražanjem čustev. Prav tako je iz pisem razvidno, da je Franc ljubeče skrbel za njuno hčer in v tem užival. Svoja ljubezen in hrepenenje je izražal brez zadržkov in celo z razumevanjem Felicite kot matere, ki je tako daleč od svojega otroka. Marca 1929 je zapisal naslednje sočutne vrstice: »Po resnici povem, mamica, boli me, da ne moreš slišati in videti, kako raste najina ljuba hči.«¹⁷¹

Ko sta postala starša, si kot par nista prenehala izražati ljubezni in strasti. Njuni odnosi pa so se zapletli zaradi nadaljevanja hujskaškega vaškega obrekovanja. Takrat se je Franc pridružil sezonski migraciji v Švico, kjer je z drugimi zidarji iz Bilj in drugih vasi delal vsako leto, Danila pa je ostajala z njegovo družino in sorodniki. Po koncu svojega sezonskega dela je decembra 1929 Feliciti poročal o dobrih, predvsem pa slabih novicah od doma:

Torej, prišel sem srečno domov. Danila je takšna, da jo je veselje videti in sploh za vse je veselje z njo. Spoznala me je hitro in hitro začela klepetati, ni več tako sramežljiva kot prej. [...] Vedi, da vsi govorijo od mame, da kakšna je, in vse se čudi, kako je lahko takšna. Nikoli ji še nisem rekel žal besede, do zdaj sem vse potrpel, jokal sem, jokala sva oba skupaj s teboj za se potolažit, sedaj sem pa tako poln vsega, da ko tja pojdem, ne vem, če ji bom mogel vse zamolčati. Naj rata kar hoče! Ona gre že predaleč, ne vem, kaj bi bilo, če bi bil kdo drug na mojem mestu. In tudi tebi svetujem, da ji sploh nič ne pišeš in ji nič ne pošiljaš, ker mati gor, mati dol, ni vredna. Vem, da te s tem žalim, ali draga mi Felička, jaz sem slišal od zanesljivih ljudi, da ona hoče na vsak način mene odtujit od tebe in sploh da hoče pristuditi celo našo družino brez da bi ji eden ali drugi kaj slabega napravil.¹⁷²

¹⁷⁰ Felicitino pismo Francu, 5. december 1928.

¹⁷¹ Frančevo pismo Feliciti, 18. marec 1929.

¹⁷² Frančevo pismo Feliciti, 4. december 1929.

Poleg naraščajočih težav s taščo je imel Franc težave pri reintegriranju v tradicionalno vaško življenje. Morda je doživljal, kar so doživljale številne ženske, ko so se vrnile iz Egipta – nepričakovani občutek odtujenosti in izolacije. Namesto sreče so pogosto čutile, da ne spadajo nikamor. Franc je Feliciti na koncu pisma zaupal: »Zelo se dolgočasim, nobene družbe, najraje sem kar doma. Stari tovariši, ne ustrezajo mi.« Omenil je razvpito dejstvo, da je težko prisluženi egiptovski denar stekel po grlih nevhaležnih in indiferentnih, morda tudi frustriranih in sumničavih soprogov v lokalnih gostilnah. O številnih tovariših je ogorčeno zapisal: »Sami pijanci in barabe.«¹⁷³ Naslednje leto je šel kot sezonski zidar spet delat v Zürich. Zaradi njegovega težkega dela je Felicito skrbelo. Junija 1930 mu je pisala: »Prosim te Franci, ne izpostavljalj se nesreči in ne glej preveč za par krajcarjev več zaslužiti in radi tega tvegati življenje. Ah, tatek, če še kdaj pridemo domov oba, če bo le mogoče, te ne bom pustila več po svetu, ker živeti v tem večnem strahu, raje doma enkrat na dan jesti, kot tako življenje peljati.«¹⁷⁴ To je bila njuna dokončna odločitev. Na ponovno srečanje sta morala počakati, da so spomladi leta 1931 v Biljah zacvetele češnje. Takrat se je Felicita vrnila domov in ni nikoli več odšla.

Ljubezenska zgodba v pismih prikazuje emocionalno celovitost migrantske izkušnje v najbolj intimni luči in z besedami njenih protagonistov. Pokaže tudi moč ljubezni v čustvenih konstelacijah mladega para, in to ne samo v odnosu do njunega razmerja, ki je ogrožen zaradi ločitve, temveč tudi v razmerju do družine in skupnosti, ki ji pripadata. Ob branju korespondence se razkrivajo prizadevanja mladega para za ohranitev razmerja, utrjevanje ljubezni, krepitev zaupanja in lojalnosti, hkrati pa nam korespondenca razkriva širši kontekst družinskega in skupnostnega sistema migracij, v katerega so ta prizadevanja neizogibno vpeta. Še več. Strukturna umeščenost ženskih migracij na začetku 20. stoletja na Goriškem je samo en del konteksta, v katerem moramo brati izmenjavo ljubezenskih pisem Franca in Felicite. Na drugi strani morja so še en svet, še ena skupnost, še ena družina, ki določajo subjektivno izkušnjo ločitve pa tudi povezanosti dveh različnih, a tesno povezanih svetov. Povezovali so ju ženske in moški, ki so na obeh straneh morja ljubili, skrbeli drug za drugega, upali in dvomili, hrepeneli in sanjali ter se ves čas zavedali, da je migracija ne glede na moč njihove ljubezni neizogibni del želje po sreči in boljšem življenju. Kot je zapisala Felicita v enem od pisem, »ljudje ne morejo živeti samo od ljubezni«.

¹⁷³ Prav tam.

¹⁷⁴ Felicito pismo Francu, 16. junij 1930.

VIRI IN LITERATURA

- Adamič, Louis (1932). Američan v svoji stari domovini. *Ljubljanski zvon* 52/7, 444–466.
- Adamic, Louis (1941). *On Unity and Uniformity*. Cleveland: The Cleveland Press Building.
- Adamič, Louis (1951). *Vnuki: Zgodba iz ameriških usod*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Adamič, Louis (1983). *Smeh v džungli: Avtobiografija ameriškega priseljenca*. Ljubljana: Borec.
- Bocagni, Paolo, Loretta, Baldassar (2015). Emotions on the Move: Mapping the Emergent Field of Emotion and Migration. *Emotion, Space and Society* 16, 73–80.
- Cancian, Sonia (2010). *Families, Lovers, and their Letters: Italian Postwar Migration to Canada*. Manitoba: Manitoba University Press.
- Devetak, Robert (2013–2014). »Razkropljeni smo v širni svet, naš sled je vroča solza in bolest ...«: Izkušnja prve svetovne vojne civilnega prebivalstva iz sodnega okraja Kanal. *Goriški letnik* 37–38, 323–338.
- Drnovšek, Marjan (2001). Kuharica Liza v New Yorku. *Izseljenec: Življenjske zgodbe Slovencev po svetu* (Katalog razstave). Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine, 43–46.
- Drnovšek, Marjan (2003a). Emigration of Slovene Women: A Short Historical View. *Dve domovini / Two Homelands* 17, 29–46.
- Drnovšek, Marjan (2003b). Pismo Apolonije Noč od Sv. Jožefa/St. Joseph, Minnesota (1855). *Dve domovini / Two Homelands* 18, 63–78.
- Enyeart, John P. (2019). *Death to Fascism: Louis Adamic's Fight for Democracy*. University of Illinois Press.
- Gabaccia, Donna R. (1992). *Seeking Common Ground, Multidisciplinary Studies of Immigrant Women in the United States*. London: Praeger.
- Gabaccia, Donna R. (2002). *Immigration and American Diversity: A Social and Cultural History*. Oxford: Blackwell.
- Green, Nancy L. (1999). The Comparative Method and Poststructural Structuralism: New Perspectives for Migration Studies. *Migration, Migration History, History, Old Paradigms and New Perspectives* (eds. Jan Lucassen, Leo Lucassen). Berlin, Vienna: Peter Lang.
- Grill, Vatroslav (1979). *Med dvema svetovoma*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Jurkovič, Filip (2018). *Pa zbogom, junaki ... Vojni dnevnik Filipa Jurkoviča (1914–1918)*. Ljubljana: ZKP RTV.

- Kalc, Aleksej (2001). *Brazilija je vabila. Izselenec: Življenjske zgodbe Slovencev po svetu* (Katalog razstave). Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine, 57–60.
- Kalc, Aleksej (2002). *Poti in usode: Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno raziskovalno središče; Trst: Narodna in študijska knjižnica.
- Kalc, Aleksej (2004). Žensko prebivalstvo v Trstu leta 1775: Nekaj socialno-demografskih in gospodarskih vidikov ter metodoloških vprašanj. *Zgodovinski časopis* 3–4, 337–376.
- Kalc, Aleksej (2015). Migration Movements in Goriška in the time of Aleksandrinke. *From Slovenia to Egypt: Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination* (ed. Mirjam Milharčič Hladnik). Göttingen: V&R Unipress, 49–72.
- Kanal ob Soči v dnevniku občinskega tajnika Antona Bajta (2006). *Berila*, zvezek 9. Kromberk: Goriški muzej.
- Klemenčič, Matjaž (1987). *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji*. Maribor: Založba Obzorja.
- Komac, Jernej (2017). »Hudič vzemi vojske in politiko!«: Begunska izkušnja v kolektivnem spominu bovškega prebivalstva v letih 1914–1941. *Goriški letnik* 41, 217–232.
- Koprivec, Daša (2013). *Dediščina aleksandrink in spomini njihovih potomcev*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Luthar, Oto (2000). *O žalosti niti besede: Uvod v kulturno zgodovino velike vojne*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Makuc, Dorica (1994). *Aleksandrinke*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2009). Moje misli so bile pri vas doma: Poti prehodov v pismih. *Krila migracij: Po meri življenjskih zgodb* (ur. Mirjam Milharčič Hladnik, Jernej Mlekuž). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 23–58.
- Milharčič Hladnik, Mirjam, Mlekuž, Jernej (eds.) (2014). *Going Places: Slovenian Women's Stories on Migration*. Akron: Akron University Press.
- Milharčič Hladnik, Mirjam (2015). Trans-Mediterranean Women Domestic Workers: Historical and Contemporary Perspectives. *From Slovenia to Egypt: Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination* (ed. Mirjam Milharčič Hladnik). Göttingen: V&R Unipress, 11–38.

- Mlekuž, Jernej (2004). Izbrani vidiki zaposlovanja beneških deklet v gospodinjstvih italijanskih mest: Tiha, grenko-sladka, nikoli povsem izrečena in slišana zgodba. *Dve domovini / Two Homelands* 19, 141–164.
- Müller, Jakob (ur.) (2015). *Louis Adamič. Novi svet – ljudje in vizije: Izbrani odlomki iz dvanajstih Adamičevih knjig*. Grosuplje: Mestna knjižnica.
- Novak Popov, Irena (2010). Slovenski dnevnik iz prve svetovne vojne. *Kultura spominjanja* (ur. Vincenc Rajšp). Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 105–120.
- Obljubek, Dora (2016). Kronika. *Spišem eno povest: Spomini in zapiski o prvi svetovni vojni v Brdih* (ur. Tanja Gomiršek). Nova Gorica: Goriški muzej, 36–37.
- Odorizzi, Irene. *Footsteps through Time*. Washington: Landmark Tours, 1978.
- Prisland, Marie (1926). Slovenska žena. *Amerikanski Slovenec*, 30. 10. 1926, 3.
- Prisland, Marie (1960). Ob 30-letnici Zarje. *Slovenski izseljenski koledar 1960*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 182–184.
- Prisland, Marie (1964). Zgodovina slovenske ženske zveze. *Slovenski izseljenski koledar 1965*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 208–215.
- Prisland, Marie (1966). Zgodovina slovenske naselbine v Sheboyganu. *Slovenski izseljenski koledar 1966*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 182–190.
- Prisland, Marie (1968). *From Slovenia to America: Recollections and Collections*. Chicago: Slovenian Women's Union of America.
- Roškar, Saša (2014). Slamnikarice Abroad and at Home: Ladies and Entrepreneurs. *Going Places: Slovenian Women's Stories on Migration* (eds. Mirjam Milharčič Hladnik, Jernej Mlekuž). Akron: Akron University Press, 171–212.
- Rowbotham, Sheila (2001). Foreword. *Women, Gender and Labour Migration: Historical and Global Perspectives* (ed. Pamela Sharpe). London, New York: Routledge, xvi–xvii.
- Seller Schwartz, Maxine (1988). *To Seek America: A History of Ethnic Life in the United States*. Englewood: Jerome S. Ozer.
- Shiffman, Dan (2005). *Korenine multikulturalizma: Delo Louisa Adamiča*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Stahl Weinberg, Sydney (1992). The Treatment of Women in Immigration History: A Call for Change. *Seeking Common Ground, Multidisciplinary Studies of Immigrant Women in the United States* (ed. Donna Gabaccia). London: Praeger.

- Strle, Urška (2013). Begunke v slovenskem delu Kraljevine (1918–1941). *Dolga pot pravic žensk: Pravna in politična zgodovina žensk na Slovenskem* (ur. Marta Verginella). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Studia Humanitatis, 159–184.
- Strle, Urška (2016). Begunke in vélika vojna na Slovenskem. *Begunci, slovenski begunci s soške fronte* (ur. Ines Beguš, Marko Klavora, Katarina Brešan). Nova Gorica: Goriški muzej, 44–51.
- Svoljšak, Petra (1991). Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.
- Svoljšak, Petra (2010). »Smo ko brez gnezda plašne ptice« (Alojz Gradnik, Molitev beguncev): Slovenski begunci v Italiji in Avstro-Ogrski. *Soška fronta 1915–1917: Kultura spominjanja* (ur. Vincenc Rajšp). Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 89–104.
- Svoljšak, Petra (2012). Slovenske begunske družine v prvi svetovni vojni: Korespondenca primorske družine. *Vojne na Slovenskem: Pričevanja, spomini, podobe* (ur. Maja Godina Golija). Ljubljana, Petanjci: Založba ZRC, ZRC SAZU, 11–26.
- Škrlj, Katja (2009). Komaj sem čakala, da zrastem in postanem aleksandrinka: Demitizacija aleksandrink. *Krila migracij: Po meri življenjskih zgodb* (ur. Mirjam Milharčič Hladnik, Jernej Mlekuž). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 143–189.
- Verginella, Marta (2010). Velika vojna med spominom in pozabo. *Kultura spominjanja* (ur. Vincenc Rajšp). Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 79–88.
- Verginella, Marta (2011). Aleksandrinke med mitom in resničnostjo. *Le rotte di Alexandria / Po aleksandrijskih poteh* (ur. Franco Pero, Patrizia Vascotto). Trieste: Edizioni Università di Trieste, 163–176.
- Wakounig, Marija (2010). Ženske v prvi svetovni vojni, Znanstvenoraziskovalni desiderat slovenske historiografije. *Soška fronta 1915–1917: Kultura spominjanja* (ur. Vincenc Rajšp). Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 43–50
- Zavertnik, Jože (1925). *Ameriški Slovenc: Pregled splošne zgodovine Združenih držav, slovenskega naseljevanja in naselbin in Slovenske narodne podporne jednote*. Chicago.
- Zorn, Peter (2012). *Aleksandrinke so prišle domov*. Nova Gorica: Educa.

Žitnik Janja (1993). *Pero in politika: Zadnja leta Louisa Adamiča*. Ljubljana: Slovenska matica.

Žitnik, Janja (1995). *Pogovori o Louisu Adamiču*. Ljubljana: Prešernova družba.

Župančič, Oton (1932). Adamič in slovenstvo. *Ljubljanski zvon* 52/8, 513–520.

ČASOPISNI VIR

Turk, Helena. Moja pot po svetu. *Amerikanski Slovenec* 149–158, september–oktober 1925; *Slovenski gospodar* 10, 9. marec 1893.

ARHIVSKI VIR

Ipavec, Marija, Spominski dnevniški zapis (fotokopije). Hrani: Goriški muzej, zbirka dokumentov zgodovinskega oddelka, ZG2/9/.